

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Соња Р. Јерковић

**НАРОДНА БАНКА КРАЉЕВИНЕ
СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА /
ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918-1931. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2018

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Sonja R. Jerković

**NATIONAL BANK OF THE KINGDOM
OF SERBS, CROATS AND SLOVENES
/ YUGOSLAVIA 1918-1931**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018

Ментор:

академик проф. др Љубодраг Димић, редовни професор,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд

Чланови комисије:

проф. др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет
у Београду, Филозофски факултет, Београд

др Александар Животић, доцент, Универзитет у
Београду, Филозофски факултет, Београд

др Весна Алексић, виши научни сарадник, Институт економских наука, Београд

Датум одбране: _____

НАРОДНА БАНКА КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА / ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918-1931. ГОДИНЕ

Апстракт: Народна банка нове југословенске државе своју делатност је баштинила на основама емисионог завода Краљевине Србије. Несређене политичке прилике оличене у честим сменама влада и јак утицај Монарха, одразиле су се и на сферу економије. У држави претежно аграрног карактера, са ниским степеном индустријализације и хроничним недостатком капитала, Народна банка била је инструмент државе у пословима унификације монете и остваривању валутне стабилности. Неефикасност државне управе, која није успевала да обезбеди средства планирана буџетом и неизграђени систем јавних финансија, одредили су и улогу емисионог завода, као главног кредитора државе. Управо због тога, са недовољно додељеног новца за кредитирање трговине, а посебно индустрије, није остварила одлучујући утицај на привредне токове и кретања. Са посебним правом за издавање новчаница, Народна банка је заједно са приватним новчаним заводима и банкама основаним уз учешће државе, чинила банкарски сектор Краљевине Југославије. Без правих механизма контроле над новчаним заводима, својом иницијативом, успела је да утиче на висину њиховог оснивачког капитала и бројност.

Истраживање теме обављено је на обимној архивској грађи, првенствено фондова Архива Народне банке Србије и Архива Југославије, док је за сагледавање бројних друштвених и привредних феномена коришћена публикована грађа, новине и часописи као и литература историографске и економске провенијенције.

Кључне речи: Народна банка, Краљевина СХС/Југославија, историја институција, министарство финансија, динар, банкарство, кредитна политика

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК број:

NATIONAL BANK OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES / YUGOSLAVIA 1918-1931

Abstract: National Bank of new Yugoslav state inherited basic principles of banking practice from the Kingdom of Serbia's banknotes issuing institution. Tremulous political circumstances, frequent changes in government administrations and strong influence of the Monarch reflected on the economy as well. In a predominantly agricultural country, with low level of industrial development and constant lack of resources, the National Bank was main tool used by the State in the processes of monetary unification and maintaining the stability of national currency. Inefficiency of state administration, which was unable to provide resources planned by the budget and incomplete system of public finances, determined the role of a central bank institution as the main creditor of the state. Precisely for this reason and insufficient resources necessary to credit the commerce and above all industry, the National Bank did not have decisive influence on economic streams and courses. With exclusive right to issue banknotes and coins, National Bank was the core of the banking sector of the Kingdom, together with other private financial institutions which were established with participation of the state. Without actual control mechanisms over financial institutions, the National Bank managed, on its own initiative, to control amount of initial bank capital and number of new institutions.

The research of this theme was based on analyses of huge amount of archival material, especially material preserved in the fonds of the Archives of the National Bank of Serbia and in the Archives of Yugoslavia. Also, published material, newspapers, magazines as well as historiography and economic literature was used to gain wider perspective of numerous social and economic phenomena.

Key words: National Bank, Kingdom of SHS/Yugoslavia, history of institutions, Ministry of Finances, dinar, banking, credit policy

Academic Field: History

Specialized Field: History of Yugoslavia

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
УВОД	1
ФИНАНСИЈСКА ТРАДИЦИЈА И ФИНАНСИЈСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ	1
ПРИВИЛЕГОВАНА НАРОДНА БАНКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1883-1914)	8
ФИНАНСИЈСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914-1918)	28
ФИНАНСИЈСКО НАСЛЕЂЕ И БАНКАРСКИ СИСТЕМ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ПРОСТОРА	38
ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ	42
ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	42
НЕРАВНОМЕРНОСТ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА	70
ПОЛИТИКА И ПРИВРЕДА	75
У НОВОЈ ДРЖАВИ – ПРЕТВАРАЊЕ ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ЕМИСИОНУ УСТАНОВУ НОВЕ ДРЖАВЕ (1918-1920)	86
ПОВРАТАК У БЕОГРАД И ОРГАНИЗАЦИЈА ПОСЛА	86
АКТИВНОСТИ НА ИЗРАДИ И КОНАЧНОМ УСВАЈАЊУ ЗАКОНА О НАРОДНОЈ БАНЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	90
<i>Очекивања државе</i>	90
<i>Ликвидација мораторног стања</i>	99
<i>Повећање капацитета – упис акција</i>	102
<i>Упоредна анализа пројекта и Закона -</i> <i>прокламовано и стварно</i>	111
ЗАДАТАК, ДЕЛОКРУГ И ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА	114
<i>Зарада као империјив</i>	116
<i>У служби државе</i>	117
<i>Према европском узору – формирање Одељења</i> <i>за економска изучавања</i>	122
<i>Лице Народне банке-издавање новчаница</i>	124
<i>Фалсификацији</i>	129
<i>Оснивање Завода за израду новчаница</i>	134

МРЕЖА ФИЛИЈАЛА.....	142
<i>Преузимање филијала Аустро-Угарске банке</i>	142
<i>Ошварање нових филијала</i>	158
<i>Агенције</i>	163
УНИФИКАЦИЈА НОВЧАНОГ СИСТЕМА 1918-1921. ГОДИНЕ	168
ЗАМЕНА КРУНА	168
СИСТЕМИ ЗАМЕНЕ КРУНА У ЗЕМЉАМА НАСЛЕДНИЦАМА	
АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ	178
ДИНАРСКО-КРУНСКО НОВЧАНИЦЕ	187
ЗАМЕНА ПЕРПЕРА, ЛЕВА И МАРАКА	197
ЗАМЕНА КРУНА – ПОЛИТИЧКИ ИЛИ ЕКОНОМСКИ ПРОБЛЕМ?	202
ИЗМЕЂУ САМОСТАЛНОСТИ И ЗАВИСНОСТИ –	
НАРОДНА БАНКА И ДРЖАВА 1918-1931. ГОДИНЕ	213
НАДЗОР ДРЖАВЕ	213
КРЕДИТИРАЊЕ ДРЖАВЕ И ПРИВРЕДЕ	220
<i>Финансијер државе</i>	220
<i>Кредитирање привреде</i>	235
<i>Територијална подела кредита</i>	254
ВАЛУТНЕ МЕРЕ – ФАКТИЧКА И ЗАКОНСКА СТАБИЛИЗАЦИЈА ДИНАРА	266
<i>Последице рајне економије</i>	266
<i>Финансијско лечење динара</i>	275
<i>Динар без осцилација</i>	282
<i>Први покушај озакоњења стабилизације динара</i>	285
<i>Крајкопјачно законско важење</i>	296
ЗАКОН ИЗ 1920. И 1931. ГОДИНЕ – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ	312
НАЦИОНАЛНА И МЕЂУНАРОДНА ИНСТИТУЦИЈА	318
НАРОДНА БАНКА У СИСТЕМУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ БАНАКА	318
<i>Период до уједињења</i>	318
<i>Покушаји стварања јединствене банкарске подручја</i>	322
<i>Укрупњавање капитала у банкарском сектору</i>	336
<i>Државне и полудржавне банке</i>	346
<i>Државна хипотекарна банка</i>	346
<i>Поштанска штедионица</i>	349
<i>Занатска банка</i>	353
<i>Привилегована аграрна банка</i>	355

НАРОДНА БАНКА У СИСТЕМУ ЕВРОПСКИХ ЦЕНТРАЛНИХ БАНАКА	362
<i>Односи са најзначајнијим националним банкама</i>	362
<i>Банка за међународне обрачуне</i>	371
ИНСТИТУЦИЈА И БАНКАРСКА ЕЛИТА	377
УПРАВА	377
<i>Први човек емисионој завода</i>	377
<i>Вицејувернер</i>	385
<i>Чланови Управе</i>	388
<i>Збор акционара</i>	396
<i>Имаоци акција</i>	398
ЧИНОВНИЦИ	405
СВАКОДНЕВНО ПОСЛОВАЊЕ	423
ЗАКЉУЧАК	432
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	443
БИОГРАФИЈА	460

ПРЕДГОВОР

Народна банка Краљевине СХС (Југославије) била је установа која је имала значајан утицај на финансијску, привредну и друштвену стварност Краљевине. Иако је своју делатност баштинила на наслеђу Привилеговане народне банке Краљевине Србије, у новим околностима и новој држави, проширила је своје послове и добила нове задатке. С једне стране била је носилац прогреса кроз механизме развоја привреде, али истовремено и *йолийична* институција која је служила за одмеравање моћи са становишта капитала.

Активна улога банака и њиховог капитала је услов за привредну модернизацију једне државе, заједно са постојањем технолошког развоја саобраћаја, комуникација и индустрије.¹ Сасвим сигурно да је оснивање банака у постосманској Србији још 1845. године схваћено као прогрес, али и насушна потреба да се капитал (новац) умножи и даље користи за привредни развој, иако је до реализације ове идеје дошло неколико деценија касније. Поред капитала као предуслова за модернизацију, Народну банку су оличавали модернизаторски слојеви трговаца који су је основали и водили.

Приказивање историје Народне банке као емисионог завода државе је вишеслојно јер су међусобно испреплетани процеси спровођења економске политике, страначки утицаји, утицај владара, али и људи коју су ту установу чинили. У посматраном периоду многе економске мере, диктиране су различитим политичким чиниоцима, како унутрашњим тако и спољашњим. С обзиром да је нова југословенска држава у привредном погледу обухватала више разнородних области, кроз политику кредитирања привреде, Народна банка је добила шири делокруг и бројне задатке од државе што је утицало и на бројно стање особља, које је било у сталном порасту. На начин рада Народне банке утицале су и личности које су, осим положаја гувернера имале истакнуто место у управама банака и индустријских предузећа.

¹ Branko Petranović, „Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnog društva“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, 17-35; Peđa J. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, Beograd 1992, 24-32.

Од велике помоћи приликом истраживања и писања рада биле су монографије Народне банке. Свој рад као институције, који се поклапа са историјом нашега културно-економскога развоја и представља време мучнога рада на нашем економском уређењу први пут је сумирала након 25 година.² За разлику од институција које су своју делатност приказивале од датума стварања југословенске државе, то није био случај са емисионим заводом. Само шест година након уједињења, из пера хрватског правника и економисте појавила се монографија о раду Народне банке, која је делатност емисионог завода приказала као природни наставак рада Привилеговане Народне банке Краљевине Србије.³ Ову традицију потврдила је и Народна банка Краљевине Југославије у својој монографији, приликом педесет година рада са напоменом да се не може прећи преко њене историје од самог оснивања њеног, јер је то у ствари иста услова, ма да од 1920 године са увећаним делокрућем рада.⁴

Иако су обе Споменнице драгоцен извор података, и у њима је посебно истакнут значај Народне банке као институције, која помаже и учествује, у економском напретку државе, кроз послове кредитирања државе и привреде, оне се морају критички сагледавати, с обзиром да је реч о публикацијама, чији је циљ да се на неки начин глорификују сви постигнути резултати, док се политички мотивисани поступци веома ретко или уопште не помињу. Критика начина рада Народне банке, у првом реду вођења кредитне политике могла се наћи у многим јавним гласилима, стручним и политичким часописима, па и у Народној скупштини. Како су финансијски проблеми једне државе између осталог и окидач за национална питања, кредитна политика Народне банке била је још једно у низу нерешених питања, српско-хрватских односа. Најупечатљивију критику њеног рада дао је Рудолф Бићанић који је функцији емисионог завода посветио читаво поглавље у својој књизи.⁵ Ова књига изазвала је реакцију српске јавности.⁶ У међуратном периоду поједини сегменти деловања емисионог завода и утицаја на монетарне и девизне послове су обрађени у радовима, Славка Шећерова и Душана Узелца. Шећеров, као члан финансијског одбора Народне скупштине и Узелац, као високи чиновник Народне банке имали

² Народна банка 1884-1909, Београд 1909.

³ Ljubomir Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884-1924*, Zagreb 1924. Банка се, иако је књига посвећена Ђорђу Вајферту, неповољно изразила са опаском да представља велику компилацију из Споменике и годишњих извештаја али и да оно што је написано не заслужује велике њажње, јер је то иде чак и тенденциозно написано са непознавањем саме ствари, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице Управног одбора, 16. 2. 1924, а.к. 2.

⁴ Народна банка 1884-1934, Београд 1934.

⁵ Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938.

⁶ Историја о економској догми хрватској историје, одговор 1. гр. Бићанићу, Београд 1940.

су непосредан увид у сфере економске политике државе и Народне банке и управо због тога њихова виђења имају посебан значај.⁷

У социјалистичкој Југославији, занимање за историју банкарства Краљевине Југославије, прво су показали економисти, који су се економском историјом бавили као дисциплином економских наука. Ова тема била је обрађивана у ширем контексту, као део привредне историје, веома често без увида у архивску грађу.⁸ Изузетак представља дело Миодрага Угричића, банкарског чиновника, стручњака који је свој радни век провео у Народној банци Краљевине и социјалистичке Југославије.⁹ Интересовање за историју емисионог завода од стране економиста је значајно порасло у последњој деценији 20. века. Поједини су у монографским публикацијама, економским речником приказивали њену делатност.¹⁰ Док су други улогу Народне банке посматрали кроз призму стабилности националне монете.¹¹ Овде посебно наглашавамо и рад Антонија Тасића који је појаснио начела рада банкарског сектора у Краљевини Југославији и места централне банке у њему.¹² Као резултат интердисциплинарног проучавања економиста и историчара настала је обимна студија, групе аутора која обрађује историју банкарства у Војводини, у периоду од два века, и која се дотакла и делатности Народне банке, као и других државних и приватних банака на тој територији.¹³

У ранијој југословенској и српској историографији питање Народне банке није детаљније обрађивано. Интересовање историчара за економску историју је почело кроз сагледавање утицаја страног капитала на рад финансијских институција и привредни развој државе. Ту пре свега мислимо на рад Весне Алексић, *Банка и моћ*, где је обрађена историја Општег југословенског банкарског друштва – банке основане страним капиталом и њена делатност у Југославији у периоду 1928-1945. године. Посебно издвајамо књигу академика Андреја Митровића *Стране банке*

⁷ Славко Шећеров, *Наше финансије 1918-1925*, Београд 1926; Душан Узелац, *Девизна политика Краљевине Југославије 1919-1929*, Београд 1931.

⁸ Stevan M. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941; Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918 do 1941*, Beograd 1961; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije 1918-1938*, Zagreb 1968.

⁹ Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd 1967.

¹⁰ Верољуб Дугалић, *Народна банка 1884-1941*, Београд 1991; Драгана Ђатовић, Верољуб Дугалић, Биљана Стојановић, *Историја националној новца*, Београд 2003; Верољуб Дугалић, Андреј Митровић, Драгана Ђатовић, Гордана Хофман, Иле Ковачевић, *Народна банка 1884-2004*, Београд 2004.

¹¹ Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 2003.

¹² Антоније Тасић, „Југословенско банкарство између два рата“, *Глас ССCLXVI Српске академије науке и уметности, Одељење друштвених наука*, књига 26, Београд 1992.

¹³ *Историја банкарства у Војводини*, у редакцији професора др Николе Гаћеше, Нови Сад 2001.

у Србији 1878-1914, у којој је приказана политика великих европских банака на Балкану и њихово сукобљавање као одраз политичких интереса. Иако се хронолошки не подудара са нашом темом указала нам је на начине уплива капитала у политику и међународне односе. Осветљавању рада државног ресора финансија у односу према емисионом и осталим новчаним заводима, као и мерама које је најважнија институција финансија доносила у циљу спровођења валутне политике значајно су допринели радови Ивана Бецића, а посебно књига *Министарство финансија Краљевине Југославије*.¹⁴ За проучавање места Народне банке Краљевине Југославије у економској историји региона нарочито су нам били значајни радови са конференција Мреже за монетарну историју Југоисточне Европе – SEEMHN (South Eastern European Monetary History Network). Сви ови радови представљају полазишну тачку у даљем изучавању економске историје.

Значај проучавања економске историје долази и из потребе за разумевањем економских феномена (инфлација, дефлација, вредност монете, проток капитала) али у ширем политичком и друштвеном контексту, односно како су се ти феномени рефлектовали у историјској стварности. Важност проучавања емисионог завода у том контексту је значајна јер сведочи о повезаности токова новца са државом и политиком. Имајући у виду значај проучавања економске историје, она је у српској историографији недовољно заступљена.

Основни циљ истраживања је био да се анализира и представи развој институције и њене основне карактеристике, као и друштвено, политичко и идеолошко окружење. Упоредном анализом приказали смо место Народне банке у финансијском систему државе, али и однос институције према приватном, банкарском сектору кроз проучавање функционисања банака у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Нашу пажњу посебно је заокупио однос са државом, оличен кроз њен надзор и кредитирање, али и у којој мери је Народна банка била инструмент државног апарата у спровођењу свеукупне економске политике. Ипак, основни тон емисионом заводу давале су личности оличене кроз капитал као акционари и чланови Управе и стручно особље, чиновници који су супротно, државним чиновницима, били чинилац модернизације јер њихово напредовање у служби није било условљено политичким, националним или партијским интересима.

Хронолошки оквир теме омеђен је, с једне стране, завршетком Првог светског рата, изласком из ратне економије, уједињењем и претварањем Привилеговане Народне банке Краљевине Србије у Народну банку нове уједињене државе. Хроничан недостатак капитала и територијална уситњеност карактеристике су банкарског

¹⁴ Ivan Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS (1918-1923)*, Beograd 2003.

сектора у периоду пре, и након оснивања Привилеговане Народне банке Краљевине Србије. До избијања Првог светског рата емисиона установа се етаблирала као спона између државе и приватног капитала. На почетку истраживачког периода, Народна банка је један од финансијера претходног рата, успешан покровитељ златног стандарда а потом заједно са државом, извршилац монетарне унификације. Међутим предратни образац рада Банке није могао опстати у новим околностима. Монетарни хаос, нерешене привредне прилике, постојање мноштва новчаних завода са неугледним акцијским капиталом и немогућношћу кредитирања на дужи период, одредили су и улогу Народне банке.

У немирним годинама инфлације које су следиле, иако основана да *јефтинијим кредитима развија трговину и радности*, указали смо на постепено преовладавање послова на кредитирању државе, а не привреде. На почетку истраживачког периода висок ниво кредитирања је последица разорене земље и уништене инфраструктуре, који се од 1923. године умањује, услед мера валутне политике. Без обзира на сталне примедбе у првом реду на територијалну расподелу кредита, затим на повлашћени слој комитената Банка није повећавала своју каматну стопу, која је након пада *Аустријског кредитног завода* и повлачења страног капитала 1931. године и порасла. Јачање динара, започето је 1923. и његова стабилизација од маја 1925. нормализовала је прилике у банкарству. Инструмент државе у оздрављењу националне валуте и спречавању берзанских спекулација постаје од 1923. године када по наредби министра финансија учествује у раду Берзе.

Иако без законских оквира у домену приватног банкарског сектора, уз подршку државе, Народна банка је током 1926. и 1927. године инсистирала на удруживању банака и прописала услове под којима новчани заводи могу добити од ње кредит, имајући у виду да је чак 87 одсто банака било са оснивачким капиталом до 5 милиона динара, без могућности да успешно кредитирају привреду и становништво. Ова акција је дала резултате крајем 1930. године, када је пословало 642 банке са главницом од три милијарде, што је помак у односу на 1927. годину када је број банака износио 711, са основним капиталом испод две милијарде. Ипак, велики број банака и штедионица остао је карактеристика југословенског банкарства.

С друге стране, тему закључујемо са 1931. годином и то из више општих и посебних разлога. Након доношења октроисаног устава, диктатура је добила уставотворну форму и настављен је на унутрашњем плану процес осипања формалног и вештачког јединства, а у економском погледу земљу је захватио талас Велике светске економске кризе, који је узроковао и аграрну кризу. Такође, исте године је извршена законска стабилизација монете Краљевине Југославије, и остварен прелаз на златно девизно важење динара, који није дуго трајао. Посебни разлози за прихватање овог

хронолошког свођења теме састоје се у чињеници да је од 1931. године Народна банка устројена по новом закону који је донет у склопу прописа у вези са законском стабилизацијом динара и који је означавао већи државни надзор над радом ове институције, односно њену постепену етатизацију. Од 1931. године главна дужност односно функција Народне банке постала је вођење валутне политике. У том смислу и дужности гувернера и вицегувернера немају више упориште међу акционарима односно не подразумевају чланство у Управном одбору, већ су то изабрани чиновници од стране министра финансија који тек након постављења имају обавезу да постану акционари. Овим, они без сопственог капитала као упоришта постају извршиоци одлука министра финансија. Такође, од 1931. као последица економске кризе, Народна банка ванредним кредитирањем, постала је и продужена рука државе у напорима за одржавање ликвидности новчаних завода са приватним капиталом.

У периоду којим се наш рад бави, рад Народне банке је био праћен и сагледаван са више страна. Ово бављење јавног мњења њеним радом не треба да чуди. У опису њене делатности је пре свега руковање новцем, било кроз дистрибуцију кредита или кроз штампање новца. У читавој Европи након завршетка Првог светског рата носиоци највеће концентрације капитала и самим тим и моћи постају банкарски, који се повезују са индустријским капиталом. Раније, кроз читав 19. век носиоци те моћи су били трговци, а потом индустријалци.

Међутим, између два рата банкарски, било чланови Управе приватних новчаних завода, било Народне банке били су свакако посматрани као утицајни људи у чијим рукама је сконцентрисано учешће и у индустријским предузећима и великим трговинским пословима. Зато не треба да чуди да се о раду Народне банке често писало, било да се извештавало о редовним и ванредним зборовима акционара, или да се тумачио биланс стања и подела добити. Тема која се тицала рада Народне банке, и која је била предмет најжешћих полемика је свакако њена кредитна политика. Томе су били посвећени читави бројеви часописа, а многе студије и расправе су настале управо о тој проблематици. Мноштво табела, схема и дијаграма је израђено да би се доказала њена национална острашћеност приликом територијалне поделе кредита, али и да се то оповргне. Зашто је то тако? Кредитна политика Народне банке у посматраном периоду није променила она почетна упоришта у Краљевини која су се тицала банкарства: Седиште финансијског капитала је остало у Хрватској, односно у Загребу. Чак шта више хрватске банке су прошириле своју делатност на читаву територију Краљевине, што није био случај са српским. Управо из те заинтересованости за рад Народне банке сачувано је обиље грађе различите провенијенције.

Архивска грађа својим обимом и разноврсношћу задовољила је потребе те-мељног истраживања теме и њеног студиозног излагања. Она се налази у више од 10 архивских фондова и збирки. Основна изворна грађа је доступна у архивским фондовима Архива Народне банке Србије и Архива Југославије, али ради допуне, консултовали смо релевантну грађу Историјског архива Београда и Архива Србије.

У Архиву Народне банке Србије најзначајнији фонд је Народна банка, под-фонд Народна банка Краљевине СХС/ Југославије, који садржи преписку, извештаје, предлоге, молбе, персоналну документацију кроз коју пратимо рад унутар институције, као и статистичке извештаје и економске анализе привредних прилика у земљи, као део рада Одељења за економска изучавања. Најдрагоценији извор података су записници са седница Главног, Управног и Надзорног одбора. Архивска грађа Народне банке има и посебан значај јер је целовита, сачувана је у непрекинутом континуитету од оснивања. Део рачуноводствених исправа је током Великог рата пратио и трезор Народне банке, а по доласку у Београд након, аустријске окупације део грађе је затечен растурен и разбацан по тавану и трезору. Међутим, непријатељ није системски уништавао грађу, као што је то било случај са документацијом других институција, те је тако још 1922. године Народна банка донела одлука да се чувају записници Управе, годишњи извештаји и дневници, а да се преостала документација уништи спаљивањем. Из неког разлога та одлука није прилежно извршавана, те нам је остала поред есенцијалних записника са седница Управе који чине најважнији и најбогатији део са обиљем података, и документација која је настала радом банчаних челника у првом реду Марка Стојановића.¹⁵ Архивска грађа обилује разним статистичким подацима који су веома често у несагласју са званичним статистикама Министарства финансија и навода из литературе. Упркос томе трудили смо се да прикажемо различите ставове. За историчара, посебно занимљива је архивска грађа персоналне провенијенције у којој је сажето мноштво података везаних за образовање, социјални статус, напредовање у служби чиновника и других запослених.

Такође, као део Збирке репродукованих материјала Архива Народне банке Србије, коришћена је архивска грађа која се изворно чува у Архиву Банке Француске. Наиме ова документација *gruie cйrane* допустила нам је виђење заштитнице версајског поретка и њеног емисионог завода у делу који се односи на издавање новчаница, изградњу штампарије и извршења законске стабилизације динара, дакле у активностима у којима је веза емисионих завода била најизраженија. Поред ове врсте документације, од велике помоћи нам је била и студија о процесу замене

¹⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице УО, 11. 4. 1922, а.к. 1.

круна на територијама бивше двојне монархије која нам је омогућила сагледавање ширих оквира *крунскої* питања.

У Архиву Југославије кроз грађу фонда Министарства трговине и индустрије, били смо у могућности да сагледамо однос емисионог завода са министарством које је било директно задужено за надзор над банкарским сектором, док је грађа Министарства финансија дала податке о заједничком раду по питањима валутне унификације и девизних послова, као и о задуживању државе. Значај архивске грађе из збирке Милана Стојадиновића за нашу тему извире из саме личности Милана Стојадиновића који је на челу ресора министарства финансија била од децембра 1922. до 1926. године, дакле у периоду када је извршена фактичка стабилизација динара. Збирка Добривоја Стошовића, економисте и политичара, шефа одсека у Министарству финансија садржи рукописе чланака из области привреде, трговине и банкарства за објављивање у часопису *La Revue economique de Belgrade*, чији је он био уредник и који је на енглеском и француском језику излазио у Београду.

Кроз архивску грађу Централне индустријских корпорација у Краљевини Југославији као средишне установе, у заштити интереса индустрије и индустријалаца, сагледали смо однос централне банке са корпорацијама. Архивски материјал настао радом Делегације Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу и Делегације Краљевине Југославије при комисији за репарације у Паризу, омогућио нам је да сагледамо привредне услове у којима је нова држава започињала свој рад. Свакако за наш рад, најзначајнија је грађа Народне банке и за њу *надлежних* министарстава јер смо били у прилици да сагледамо њихов однос кроз кореспонденцију и различита виђења истих проблема.

У Историјском архиву Београда поред фонда Управе града Београда значајну подлогу за истраживање пружила је грађа дела породичног фонда Главинић која се односи на делатност Косте Главинића, који је скоро две деценије обављао дужност владиног комесара, односно представника државе у Народној банци. Ова документација највише у форми преписке, даје драгоцене податке о различитим виђењима уређења банкарског сектора Краљевине Србије и Југославије.

У Архиву Србије истраживали смо грађу фонда Министарства народне привреде Краљевине Србије нарочито трговинско одељење, које је осветлило делатност Народне банке до краја Великог рата.

Народна банка је током свог деловања била изузетно централистички организована. Још од оснивања навикла је да послује из једног центра и тек са стварањем југословенске државе и са наслеђеним филијалама Банке двојне монархије започела је своје деловање на целој територији. Имајући то у виду нисмо били у могућности

да истражимо архивску грђу која је настала радом филијала и да осветлимо и ту врсту односа. Ова грађа која је по правилу требала да буде сачувана у архивима бивших југословенских република, не налази се на пописима њихових фондова и збирки.

Од објављених извора најдрагоценији су нам *Годишњи извештаји Народне банке* који су настали као резултат рада Збора акционара – врховног органа Банке. Редовни зборови акционара одржавали су се једном годишње, најчешће у марту. Годишњи извештаји, уз мања одступања, садрже: извештаје Управног и Надзорног одбора, објашњење рачуна, биланс и записник са одржаног Збора акционара са изабраним члановима Управног и Надзорног одбора. Још од оснивања 1884. године, Народна банка је усвојила праксу да свој рад приказује у штампаним, годишњим извештајима који су поред обиља статистичких података који се односе на динар у оптицају, стање благајне, количине злата у трезорима садржавали и информације о привредним кретањима и додељеним кредитима, Ова традиција, настављена је и у Краљевини Југославији.¹⁶

Сћенографске белешке Народне Скупштинине су биле важан извор за спознају веза емисионог завода са државом и са политичким групацијама представљеним у парламенту. Такође, важне податке за разумевање функционисања емисионог завода пружају годишњи извештаји приватних новчаних завода, удружења банака из Београда и Загреба. Као важан извор у сагледавању делања челних људи Народне банке наметнуо се делимично објављени рукопис Миливоја Костића о животу и раду београдских привредника, предузетника, трговаца и банкара. Овај извор је нарочито важан зато што је Костић лично познавао већину својих јунака, са њима се дружио и сарађивао и што је још важније био је савременик и учесник догађаја које уписује.¹⁷

Часописи *Трговински гласник* и *Југословенски* односно *Хрватски Лојд* и од 1929. *Народно блајосијање* су пратили Банчин рад, а посебно, часопис *Нова Европа* који је од оснивања 1920. објављивао чланке са критичким освртом пре свега на кредитну политику. Власник часописа Милан Ђурчин је 1921. је отворио ступце свог часописа др Иви Белину, тадашњем младом економисти каснијем секретару

¹⁶ *Годишњи извештаји Народне банке*, Београд 1884-1945, доступно на: https://www.nbs.rs/internet/cirilica/10/10_2/10_2_2/da_gi_pnbks.html (8.11.2017)

¹⁷ Миливоје М. Костић, *Усјон Београда, њослови и дани шрјоваца, ѡривредника у Београду XIX и XX века*, Београд 1994; Миливоје Костић, *Усјон Београда, њослови и дани шрјоваца, ѡривредника у Београду XIX и XX века*, књига 2, Београд 2000.

Загребачке бурзе и вицегувернеру Народне банке, који је на страницама часописа повео публицистичку битку против кредитне политике емисионе банке.¹⁸

Од дневних листова користили смо највише *Полиџику*, *Правду* и *Време*. Ови листови су пратили рад Народне банке као институције, и мере које је она предузимала у сферама економске политике. Иако су текстови писани као израз тежњи политичких и финансијских група да своје потезе оправдају или уколико са на супротној страни наруже, ипак дају слику времена и догађаја.

Методолошки оквир условљен је предметом истраживања и његовим циљевима. Наше истраживање је превасходно било засновано на историографском методу. У мери у којој је то било потребно ослонили смо се на методе других друштвених наука као и истраживачке технике које су могле да буду од помоћи.

Историчари који проучавају теме из економске историје су упућени и на коришћење економских истраживачких метода, јер привредни феномени услед своје комплексности не могу бити објашњени, без повезивања са низом других економских и не-економских фактора. Ми смо користили квантитативни приступ, уз коришћење економетријских модела. Квантитативан приступ смо базирали на анализи доступне статистике, али истраживање нисмо свели само на бројчани приказ економских појава, већ смо укључили и квалитативно (историјско) тумачање. Из економетрије смо преузели статистичке моделе који могу да се користе у историјском истраживању. Из тог разлога у раду су многи подаци приказани у табелама ради лакшег праћења и поређења. Такође, сходно потреби анализирали смо легислативу (општа и појединачна) која прописује правни оквир рада Народне банке и осталих финансијских институција у Југославији.

Рад се састоји из шест тематских поглавља. Имајући у виду да је и сама Управа доследно подвлачила да је Народна банка југословенске државе наставак рада емисионог завода Краљевине Србије приказана је делатност Привилеговане Народне банке Краљевине Србије од њеног оснивања 1884, и формирања српског новчаног тржишта као и њен рад у Првом светском рату. Такође, дат је основни преглед финансијског наслеђа, односно банкарског система у осталим југословенским покрајинама.

Прво поглавље рада посвећено је анализи затеченог стања у привреди југословенских покрајина у условима новостворене државе и заједничког функционисања, с једне стране разорена привреда и инфраструктура са великим демографским

¹⁸ Милан Ђурчин будући да је био ожењен Даринком из чувене трговачке породице Крсмановић у мираз је добио акције Народне банке. Ово му је пружало могућност да као акционар прати рад Народне банке.

губицима, с друге стране неравномерност привредног развоја. Економију нове државе поред неуједначеног нивоа развоја карактерисала је неповезаност која је чинила да свака покрајина за себе, буде затворена трговачка држава. Све ове околности чиниле су полазиште у којем је дошло до повезивања политике и привеле односно финансија. Даље представили смо напор државе да користи поједине установе, а међу њима и Народну банку као регулаторе привредног развоја.

У таквим околностима извршено је претварање Народне банке Краљевине Србије у емисиону установу нове државе, кроз раскорак између приватног интереса акционара и јавних функција и размимоилажења између имаоца капитала и очекивања државе. У последњем делу овог поглавља приказали смо задатак, делокруг и организацију банке кроз послове које је обављала. Такође приказан је процес преузимања филијала Аустро-Угарске банке на југословенској територији, као и отварање нових, а све у циљу ширења платног промета. Одмах након уједињења југословенска држава је свом емисионом заводу доделила улогу у унификацији новчаног система кроз процес решавања валутног проблема. Кроз слику монетарног хаоса који је владао у земљи побројане су и различите теорије о односу круне према динару, приликом замене. На основу истраживања у Архиву Банке Француске дали смо упоредни приказ начина замене круна у земљама које су биле у саставу двојне монархије. Такође, сагледали смо замену новчаница у првом реду круна и као економски и као политички проблем. Приказани су ставови привредних кругова првенствено у Хрватској и Словенији и другим југословенским покрајинама према валутној релацији 4:1 у односу круна-динар, као и колико је замена круна, допринела несугласицама у српско-хрватским односима. С друге стране представили смо и замену перпера, лева и марака као економско питање, без политичких трзавица.

Однос Народне банке и државе у овом периоду карактерише мешање државе у постојеће економске односе и кроз институцију владиног комесара односно представника министарства финансија у Народној банци, као човека од поверења самог министра. Моћ Народне банке огледала се у њеном капиталу. Иако условљена законским ограничењима кредитирала је прво државу, а потом и привреду. Иако није у посматраном периоду успела да обезбеди капитала колико је од ње тражено, са друге стране она је у први план стављала искоришћеност тих кредита и понављала *да су новчани заводи главни кредитни извор у земљи*.¹⁹ Такође анализирали смо и рад Народне банке кроз мере валутне политике и делатности на стабилизацији динара, као и кроз послове који су везани утемељење златног стандарда и за промет

¹⁹ *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, 12.

девизама. Кроз упоредну анализу Закона о Народној банци из 1920. и 1931. године приказали смо еволуцију законодавца у поимању улоге Народне банке у држави.

Емисиони завод је као национална институција функционисао у систему југословенских банака државних (Поштанска штедионица и Државна хипотекарна банка) и полудржавних (Привилегована аграрна банка и Занатска банка), као и банака основаних приватним, акционарским капиталом. Приватни банкарски сектор је због уситњености капитала, нарочито у Србији био у немогућности да кредитира велике инвестиције. Након Првог светског рата Народна банка је напустила ранију политику сарадње са иностраним банкарским сектором и окренула се сарадњи са националним емисионим банкама. У првом реду ту мислимо на сарадњу са Банком Француске која је резултирала пројектом изградње Завода за израду новчаница и кованог новца. Такође, њено укључивање у европски систем банака потврђено је и присуством у Банци за међународне обрачуне.

У последњем поглављу приказали смо људе који су чинили институцију с једне стране запослене, а с друге стране имаоце акција код којих је, у зависности од броја акција, био сконцентрисан највећи утицај у управљању емисионим заводом. *Највећи акционари* су представљали део привредне елите, веома често и са политичким утицајем који су свој капитал имали уложен и у друге новчане заводе и индустријска предузећа. У неколико слика приказали смо ангажмане гувернера у посматраном периоду (Ђорђе Вајферт, Љубомир Срећковић и Игњат Бајлони) чија пословна делатност није била искључиво везана за Народну банку. У периоду од 1912. до 1926. године гувернер је био Ђорђе Вајферт, који је био у управи *Панчевачке њучке банке*, председник Управног одбора *Прве српске њарне њиваре Ђорђе Вајферт а.г.* и *Рудника Косиловац Ђорђе Вајферт а.г.* Наредни гувернер Љубомир Срећковић био је и оснивач *Кланничкој друштва* и председник *Извозничкој удружења* као и члан управе *Есконџне банке*, док је Игњат Бајлони гувернер од 1928. до 1934. године био не само већински власник пиваре Бајлони већ и председник Индустријске коморе, а у периоду од 1922. до 1931. године председник Централне индустријских корпорација.

Даље, описали смо и рад високих службеника, директора који су својим делом креирали континуитет политике Народне банке. Службеници су чинили саму институцију и путем статистичке анализе приказали смо структуру чиновника, ко су они, одакле долазе и каквог су државног и националног порекла, затим који ниво образовања поседују и којег профила, које су животне доби, породичног статуса, као и какав је њихов професионални квалитет. С друге стране осврнули смо се на феномен банкарског чиновника кроз свакодневно пословање банке у редовним и ванредним ситуацијама.

Без претензија да смо тезом дали коначну слику о месту и значају емисионог завода у историји Краљевине Срба, Хрвата и Словенца, намера нам је била да тему представимо стручној јавности, реконструишемо је колико је то могуће и подстакнемо даља истраживања у том правцу.

УВОД

ФИНАНСИЈСКА ТРАДИЦИЈА И ФИНАНСИЈСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ

У европској финансијској традицији, банкарска делатност – замена новца, узимање и давање кредита, као и остали послови које су олакшавали платни промет настајали су оснивањем приватних банака, организованим као породично утемељена трговачка удружења.¹ Такве, приватне банке су финансирале градске власти, земљопоседнике, обласне господаре, све до царева и папа. Само давање кредита било је ствар поверења да ће се новац добро искористити, рецимо улагањем у неки посао, али увек уз обавезну надокнаду, другим речима камату. С обзиром да је давање новца уз камату за хришћане био грех, временом се развијају нове форме – мењачки послови и издавање чекова, као начин финансирања трговине, посао који су фирентински банкар Медичијеви довели до савршенства. Искуства из Италије су се у наредним вековима проширила и на друге земље, те ће Амстердам, Лондон и Стокхолм постати места многих финансијских иновација.² Постепено на европском континенту нико више није схватао новац само као племенити метал, већ као укупну суму која се исказивала и кроз потраживања, као

¹ Феноменом новца бавили су се и историчари и економисти: Драгана Ђатовић, *Добри и зли динари*, Београд 1998; Nil Ferguson, *Uspon novca – finansijska istorija sveta*, Београд 2010; Pierre Vilar, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920*, Београд 1990; Dejvid Lendis, *Bogastvo i siromaštvo nacija – zašto su jedni bogati a drugi siromašni*, Београд 2004; Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century, Money, Power and the Origins of Our Times*, London 1994; Glyn Davies, *A History of Money, From Ancient Times to the Present day*, Cardiff 2002; Жирен Кока, *Историја капитализма*, Београд 2016; Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Београд 2009; Broadberry & O'Rourke, *Cambridge Economic History of Modern Europe V.2, 1870 - to the present*, Cambridge 2010; Crouzet F, *A History of the European Economy, 1000-2000*, The University Press of Virginia 2001; Antonio Di Vittorio, *An Economic History of Europe*, London 2006; *Ekonomija od A do Z*, redaktori: Milica Bogdanović i Lazar Šestović, Београд 2002; Turnock D, *Economy of East Central Europe 1815-1989 – Stages of transformation*, London 2006; *The Cambridge economic history of Europe 8. Industrial Economies, Development of Economic & Social Policies*, Cambridge University Press 2008; Sabillon C, *World Economic Historical Statistics*, New York 2005; Henry Hazlitt, *Economics in one Lesson*, New York 1964; Peter Groenewegen, *Classics and Moderns in Economics. Vol. 1*, London 2003; *History of Financial Institutions*, Edited by Carmen Hofmann and Martin L. Müller, EABH 2017.

² Амстердамска мењачка банка (Wisselbank), основана 1609, прва је почела да решава проблеме настале различитим валутама и кованицама од сребра и злата у оптицају, тако што је трговцима дозволила трансакције преко рачуна без физичког давања односно узимања новца (само у Уједињеним провинцијама је у то време радило 14 ковница новца). У Шведској је Swedish Riskbank, основана 1657, први пут давала кредите трећим лицима на основу уложеног новца, док је у Лондону Енглеска банка (Bank of England) од 1742. делимично успоставила монопол над издавањем новчаница, N. Ferguson, нав. дело, 42-56.

и кроз рачуне који су били отворени у банкама. Временом је постало немогуће замислити неку трансакцију без посредства банака које, одобравањем односно одбијањем да кредитирају, стичу велики утицај у развоју трговине и индустрије. Потреба за бржим развојем индустрије, који није могао бити остварен без учешћа великог капитала, довела је и до концентрације у банкарству седамдесетих година 19. века, када у западној Европи банке постају моћни монополисти. У пракси ово је значило фузију мањих банака у једну велику моћну која је величином свог капитала и својом кредитном политиком била у прилици да условљава улагања у све гране индустрије.³ Овај тренд је настављен и убрзан током 20. века, те је 1939. у Енглеској и Шкотској пословало 13 банака које су имале 9.751 испостава, подружница или филијала.⁴ Овакав тренд постојао је и у Француској и Немачкој.⁵ Интересовање банака за индустрију као извор профита се продубљује, те се тако банке појављују и као власници предузећа и учествују у раду многих акционарских друштава, као чланови управних одбора. Вишак капитала који бива остварен извозом се у земље са недостатком истог, кроз улагање у изградњу железница, других саобраћајница али и у експлоатацију природних богатстава.⁶ Основна улога банака је свакако прикупљање и умножавање новца, а потом и пласман економским субјектима којима је потребан. Управо због тога што банкарство представља део целокупног привредног система једне државе, његова стабилност или турбулентност утичу не само на економски систем већ и на друштво у целини.

Еволуција која се догодила у развоју приватног банкарства довела је и до развоја јавних функција код банака и постепеног преузимања посла државне банке. У складу са водећом улогом прва је то остварила Банка Енглеске која је добила привилегију издавања новчаница 1826. Постепено је ова банка добијала све важнију улогу у међубанкарском пословању и, као водећа у лондонском Ситију, постаје гарант стабилности у време криза, или, како се говорило *последње ушочишће за њозајмљивање*.⁷ Мање или више, најразвијеније европске економије су

³ У Енглеској је овим путем прва пошла Midland bank која је настала осамдесетих година 19. века спајањем више десетина банака.

⁴ Nikola Vučo, *Ekonomska istorija sveta*, Beograd 1977, (даље: N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta*) 207.

⁵ Монопол у Француској су имале: Crèdit Lyonnais, Sociètè Gènèrale, Comptoir National d'Escompte, док су у Немачкој монопол чиниле тзв *Д. банке* – Deutsche Bank, Diskonto Gesellschaft Drezdner bank. Свакако најмоћнија је била Deutsche Bank. Исто, 207.

⁶ У Аустро-Угарској су модерне банке створене између 1853. и 1890. Након уједињења 1871. Берлин се развија у најзанчајније немачко новчано тржиште, док је Француска средином 19. века израсла у друго по важности, након Енглеске, светско финансијско тржиште, Андреј Митровић, *Сиране банке у Србији 1878-1914*, Београд 2004, (даље: А. Митровић, *Сиране банке у Србији*) 42.

⁷ N. Ferguson, нав. дело, 61.

следиле британско искуство у вези са улогом емисионе банке у управљању златним стандардом.⁸

За разлику од Западне Европе, где су јаке државне финансије значиле и стабилност државе као и банкарства, изградња финансијског система у Србији сасвим сигурно започиње након првих устаничких борби, упоредо са дуготрајним процесом рађања институција и измицања од турског суверенства. Као вазална кнежевина, Србија је изграђивала институције које су биле неопходне за функционисање, пре свега, државне власти. Упоредо са тим процесима долазило је до династичке борбе и смена које су неретко биле имплицоване и спољним утицајима. Измештање престонице, 1841. означило је почетак привредног јачања Београда, кроз увећање материјалног богатства, стварања богатог трговачког слоја који је учествовао у формирању социјалног и културног живота. Јачање трговине неминовно је водило и повећању новчаног промета у условима потпуне нерегуларности и оптицаја турског и аустријског новца, али и свих осталих чија је вредност била изражавана у племенитим металима – сребру и злату. Велики број различитих монета у оптицају, двојни курсеви и нејасне новчане тарифе чинили су монетарну стварност Кнежевине Србије. Из чисто практичних разлога, да не би била у губитку при наплати царине и пореза, држава је још четрдесетих година 19. века започела са објављивањем вредности новца који је, према њеним информацијама, затицан у промету на територији Србије. О размерама шароликости говори и листа на којој се нашао 31 врста различитог новца у оптицају, у зависности од земље која је новац ковала, његове тежине, врсте метала и оно што је најважније – вредности.⁹ Упоредо са објављивањем курсних листа, млада српска држава је чинила и прве кораке у савлађивању основних књиговодствених и рачуноводствених начела која су била неопходна за тачно вођење финансија. Упутства да се новац прима и издаје само у преподневним часовима, у интервалу од 9 до 12 сати, као и да се прегледи стања благајне морају вршити једном месечно, а све у циљу избегавања неугодности (мањка у каси), сведоче о неупућености државе у вођење јавних финансија и потреби да се ова питања уреде.¹⁰

Насупрот државним финансијама, новчани промет међу становништвом карактерисала је и појава сарафа, мењача новца, који су своје богатство умножавали захваљујући курсним разликама и давањем позајмица уз наплату камате.¹¹ Они

⁸ Банка Француске је основана 1800, немачка Рајхсбанка 1875, а Швајцарска народна банка 1907. Исто.

⁹ *Живети у Београду 1842-1850*, документа Управе града Београда, Београд 2004, 339-340.

¹⁰ Исто, 361.

¹¹ Имовина Косте Стојановића, сарафа, је само у некретнинама била невероватна јер је поседовао 11 дућана, 5 кућа и башту у Београду. Исто, 401.

су били нека врста пратеће берзе, мењачнице, што је у неразвијеном привредном систему и било неопходно. Напори уставобранитељског режима да државне финансије сведе у европске оквири резултирали су доношењем Закона о буџету 1858, када су први пут били набројани сви приходи и расходи. На Светоандрејској скупштини је покренуто и питање домаће валуте и преласка на модернији новчани систем. У наредним годинама настављене су дискусије, али се појавио и нови захтев – да новац буде усклађен са декадним системом. Значајан корак ка обликовању новчаног и финансијског система учињен је за време владавине Михаила Обреновића. Иако је Србија још имала статус вазалне кнежевине, а издавање новца је била одлика независних држава, 15. марта 1868. донето је Решење о ковању српске монете у апоенима од 1, 5 и 10 пара. Од предлога да се за назив основне новчане јединице препоручи *србљак* или *сребрњак*, коначно је 1873. усвојен предлог да се српска новчана јединица назове динар, који се дели на 100 пара.¹² У намери да се истовремено уђе у европске оквири новчаног система донета је одлука о признавању начела Латинске уније.¹³ Овај закон и његова допуна из 1875. имали су далекосежне последице на уређење српских финансија кроз постепено повлачење страног новца из оптицаја и увођење Кнежевине у ред европских држава чија валута ће имати вредност и ван граница. Тек 1879. године сва државна надлештва започела су упис и књижење у рачуноводственим књигама и исправама искључиво у динарима.¹⁴ Ови закони донесени су у духу начела српских либерала о улози државе као регулатора привредних односа. Њихова политика је позитивно утицала на развитак трговине, релативну модернизацију заната, отварање првих новчаних завода и постепено прерастање производње из занатске у протоиндустријску. Одлучнији искорак учињен је доношењем Закона о потпомагању индустрије 1873. који је укључивао повластице за извоз домаће индустријске робе, уступање државног земљишта за изградњу погона, ослобађање или умањење царина и такса за увоз машина итд.¹⁵

Снажење трговине и занатства, водило је до повећане тражње са кредитом, која је у почетку намиривана из државних каса, као и кроз зајмове код имућнијих људи. Међутим, са јачањем трговачког слоја и њиховим везама са иностранством, првенствено у Београду, јавила се потреба за савременијим финансијама и институцијама које би, у складу са европским узорима, обезбеђивале преко потребан

¹² Назив динар потиче из античког Рима, а било је у употреби и у средњовековној Србији. Danica Milić, „Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Београд 1994 (даље: D. Milić, „Monetarno-kreditni sistem...“), 79-90.

¹³ Новчана конвенција, склопљена 1865. између Француске, Белгије, Италије и Швајцарске, заснована је на декадном систему. Исто.

¹⁴ Јован Хаџи-Пешић, *Новац Србије 1868-1918*, Београд 195, (даље: Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*), 53.

¹⁵ *Историја Београда*, књига 2, Београд 1974, (даље: *Историја Београда 2*), 444-469.

капитал. Неуспех са *Првом српском банком*, због великих губитака на берзи и погрешног инвестирања, утицао је неповољно на даљи развој банкарских институција. Није помогло ни то што је иза банке стајало име Живка Карабиберовића, председника Народне скупштине и припадника клана Баба-Дудића. Овај неуспели покушај успостављања банкарског пословања имао је далекосежне последице. Најбогатији слој београдских трговаца, оних који су заиста поседовали капитал, није се одважио да инвестира у оснивање неке банке у форми акционарског друштва.¹⁶

Србија је, што се тиче различитих врста банака, сасвим сигурно услед објективних узрока била у великом заостатку у односу на европску традицију. Насупрот привредама западне и средње Европе, где је банка чинилац привреде који се подразумевао, у историји Србије ње није било јер је привреда османлијског доба још давала свој печат. Док у тој Европи нико не доводи у питање потребу постојања банака, односно њихове целисходности, идеја о формирању народне банке први пут се јавила у Кнежевини Србији 1845. Иако је до установљења емисионог завода протекло неколико деценија, ова идеја је значајна у склопу оснивања централних банака индустријске Европе.¹⁷ Наиме, непознати аутор је у службеним новинама Кнежевине Србије објавио текст, у два наставка, под називом *Наша новчана криза, Основаније и Успројеније Српске народне банке*, у којем је Србима препоручио оснивање банке.¹⁸ Банке, која би била народна у смислу власништва над капиталом, а не у рукама појединца или неке богате породице, али ни у својини државе.¹⁹ У складу са европским искуствима, аутор чланка образлаже бенефите рада акционарског друштва које чине акционари удружени због остваривања зараде. Иако се у том периоду оснивају акционарска друштва, пре свега са циљем улагања у развој индустрије, у случају Србије банка би била *радикална рукомоћ шрџовине, основана на кредитију народа и обскрбљена новчаним средствима*, [да] *одговарајући његовој цељи, шрџовину диже, сјално подржава, оживљује и новчану кризу за свагда уклања*.²⁰ Без сваке сумње, писац ових редова у Српским новинама добро је познавао функционисање акционарских друштава, а итекако је био свестан да су послови кредитирања

¹⁶ Као одговор намесничка влада је почела са оснивањем окружних штедионица, које нису биле акционарска друштва већ су добијале на руковање општински или црквени новац, с тим да су примале и новац на штедњу, Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Београд 1990, 109.

¹⁷ Централна банка Велике Британије основана је 1649, Француске 1800, Немачке 1875, Италије 1893. Заједничка карактеристика да су по пореклу капитала биле приватне и да су након оснивања постепено добијале искључиво право издавања новчаница, N. Ferguson, нав. дело, 42-56.

¹⁸ *Србске новине*, бр. 88 и бр. 89, 3. и 7. 11. 1845.

¹⁹ Андреј Митровић, „Банка са капиталом на акције – Идеје либералног капитализма у Србији средином четрдесетих година 19. века“, *Годишњак за друштвену историју*, свеска 2-3, Београд 2000 (даље А. Митровић: „Банка са капиталом на акције...“).

²⁰ *Србске новине*, бр. 89, 7. 11. 1845.

у патријархалној Србији почивали на моралним начелима и поштењу појединца. Такође, можемо закључити да српско друштво није било упознато са моделом функционисања банака, те је непознати аутор осетио потребу да га едукује. Највероватније се исти аутор обратио још једанпут 1847, када је у тексту објаснио обим послова нове банке.²¹ У најкраћем, банка се бави кредитним пословима на кратке рокове или на дуге рокове, али уз залог на непокретна добра, прима капитал на чување, ради са меницама, са примљеним новцем итд. Карактеристично је да аутор позива на умереност у наплаћивању услуга. И у овом чланку је поновљена идеја да та *народна банка* буде акционарско друштво. Сакупљањем новца, односно укрупњавањем капитала, створила би се установа која би својим кредитима била на услузи у пословању, у првом реду трговцима. Идеја из *Србских новина* је свакако била новост за њене читаоце, а како је била идеја модерног доба, пробијала се уз многе отпоре.²² Ови текстови су свакако значајни јер су у српски језик ушли и појмови који су били општеприхваћени и разумљиви свуда у свету (капитал, банка, кредит, акционар...) Поставља се питање коме су чланци били намењени – свакако трговачком слоју који је, захваљујући и географском положају Кнежевине Србије, остваривао значајно велики промет, пре свега у извозу стоке и сировина.

Управо су припадници тог трговачког света настојали да српском друштву приближе идеју о корисности банака. Вероватно и сам свестан пословичне неповерљивости према новим стварима, а имајући прилику да се упозна преко разгранатих трговачких веза свог брата са свим бенефитима банкарског кредитирања, Алекса Спасић је 1869, у години оснивања Прве српске банке, објавио књигу *Банке и Банкери*.²³ Ова књига је, уствари први приручник у којем је објашњена *полза* (корист) од оснивања банака, *јер су оне од велике користи као безбедна места на којима се чувају новци*.²⁴ Потоњи први гувернер Привилеговане Народне банке Краљевине Србије наводи и погодности које банке пружају од трансфера новца, давања кредита, до камата на уложени новац и објашњава давање зајма, где се као гаранти могу појавити и пријатељи подносиоца захтева, те закључује: *Лица која се баве разним радњама и трговинама на овај начин у ствању су да увеличају и умноже свој капитал на следовително и своју имовину. Што више новца у обртју то је више подстрекавања за произвођење*.²⁵ С друге стране ова књига, невелика по обиму, је

²¹ *Србске новине*, бр. 8, 28. 1. 1847.

²² А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 16.

²³ Алекса Н. Спасић, *Банке и банкери*, Београд 1869. Како је и сам навео, намерама му је била да се свет у Србији упозна са енглеском традицијом банкарства која је најразвијенија.

²⁴ Исто, 13.

²⁵ Исто, 15.

и врста водича за оне који су имали у плану оснивање банака али и уџбеника јер су објашњене практичне ствари, као што је попуњавање меница и других рачуноводствених исправа, те вођење књиговодства.²⁶

Од тада је питање оснивања Народне банке прошло више фаза проучавања и покушаја. За време друге владавине кнеза Михаила Обреновића ово питање је било тема коју је покретао Трговачки одбор. Један од важних аргумената, који су ишли у прилог оснивању Народне банке је чињеница да су се у првом реду београдски трговци, услед хроничног недостатка капитала, задуживали у иностранству, првенствено у Аустро-Угарској и на име страних меница плаћали додатну глобу. У том смеру ишла је идеја односно предлог Јована Куманудија, кога је смрт спречила у реализацији Штедионог друштва у Београду.²⁷ У наредним годинама разматрања о оснивању српског емисионог завода изашла су из оквира Кнежевине, те су услуге око оснивања Народне банке нудили, поред аустријских, француски и енглески банкари.²⁸

С порастом броја становника и развојем трговачких послова још се више осећала потреба за уређењем кредитних односа као и за сакупљањем расутог капитала, а све у циљу његове даље продуктивности.²⁹ Питање оснивања Народне банке било је везано и за питање издавања папирног новца. Наиме, услед презадужености сељака, размишљало се и о штампању новчаница које би потом, од стране државе, уз ниже камате у односу на зеленашке, биле дистрибуиране народу.³⁰ Српско друштво је, сасвим сигурно, било пуно противуречности које су се огледале и у ставовима око издавања новчаница и оснивања Народне банке. Од става да увођење папирног новца, не само да није *корисно* већ је и *опасно*, који је декларисала бирократија представљена у Државном савету, до става да је папирни новац итекако потребан, као

²⁶ Алекса Спасић (Смедерево, 1831 - Београд, 1921) био је рођени брат Тасе Спасића који је са Николом Рашићем водио успешну мануфактурну радњу у Кнез Михаиловој улици. Бавили су се претежно увозом енглеског памучног предива. Алекса је био ожењен ћерком Мише Анастасијевића, Миливоје М. Костић, *Уџбон Београда, њослови и дани трговачка, привредника и банкара у Београду XIX и XX века*, Београд 1994, (даље: М. Костић, *Уџбон Београда*) 168-169.

²⁷ *Цел њој предузећа друштвеној биће ња, да сваки од чланова улажући у друштвену касу недељно или месечно њо неку суму новаца, састави себи један календар, којим друштво да предузме доцније какво трговачко предузеће, и њако улајачи да дођу временом до каквој бољеј станања и уживања*, Из обраћања Ј. Куманудија Управи града Београда од 12. 3. 1866, *Живети у Београду 1851-1867* документа Управе града Београда, Београд 2005, 319.

²⁸ *Историја Београда* 2, 394.

²⁹ Владислав Миленковић, *Економска историја Београда до Светској рата*, Београд 1932, 110.

³⁰ Овај предлог је изнесен на заседању Народне скупштине у Крагујевцу 1871. Miodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Београд 1967 (даље: М. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*), 60.

и да ће оснивање Народне банке као акционарског друштва, дати *крви и сока за живоји нашем саобраћајном орјанизму*, који су заступали трговци и занатлије.³¹

У српском друштву 19. века, пуном противуречности, ставови о потреби банкарских институција и банкарског капитала споро су се пробијали, те су сасвим оправдана гледишта да је у сфери привредног живота највећа разлика у односу на земље високо развијене привреде била у области новчаног и кредитног тржишта.³² Разлика је била толико велика да се приличан број техничких термина из области банкарства у Србији добија другачије значење. Тако ће се одомаћити два термина која ће користити у наредном периоду – новчано тржиште и тржиште капитала. Под новчаним тржиштем се подразумевају краткорочне кредитне операције, а под тржишем капитала инвестициони кредити који се дају на дужи рок. У Србији, као заједнички именоватељ и организатор оба тржишта деловаће банке са Народном банком као водећом.³³

ПРИВИЛЕГОВАНА НАРОДНА БАНКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ (1883-1914)

Упоредо са борбом за независност и постепеним увећавањем територија у Србији се развијао и робни промет који је утицао на повећање новчаног промета и кретање новца. Кнежевина је била део отоманског система који није познавао и примењивао банкарски начин пословања, карактеристичан за европске државе.³⁴ До појаве новчаних завода у Србији о капиталу су се искључиво бринули зеленаши. Рентабилним пословима зеленашења бавили су се сви који су били у могућности, од чиновника до сеоског дућанције. Иако је развитак новчане привреде свакако

³¹ Исто, 61.

³² Прве акционарске банке створене и свој продор започеле у Великој Британији у времену од 1826. до 1834, број банака је до 1844. нарастао само у Енглеској и Велсу на више од две хиљаде, А. Митровић, *Стране банке у Србији*, 17.

³³ Велимир Бајкић, „Новчарство“, *Јубиларни зборник живојиа и рада Срба, Хрвајиа и Словенаца*, 1918-1928, књ. 2, Београд 1928, (даље: В. Бајкић, Новчарство), 534-553.

³⁴ О приликама у Кнежевини и Краљевини Србији: *Историја српској народа VI-1*, Београд 1983; Радош Љушић, *Историја српске државности*, књига II, Србија и Црна Гора нововековне српске државе, Нови Сад 2001; Р. Љушић, *Србија 19. века*, Београд 1994; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига 2, Београд 1990; Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804-2004, три виђења или позив на дијалој*, Београд 2009; John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982; *Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија*, Београд 2004; Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi, Prilog ekonomskoj i političkoј istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Београд 1991.

условљавао већу потребу за капиталом, први новчани завод под називом *Прва српска банка*, који је основан 1869, није имао славну судбину – убрзо је пропао. Наиме, без претходних знања у вођењу банкарских послова, оснивачи банке, углавном трговци, улазили су у разне послове претежно шпекулативног карактера, што је довело до тога да она након две године пропадне.³⁵

Након Берлинског конгреса, када је поред низа других области било уређено и питање ковања новца, усвајају се правила која је прописала Латинска унија, али се не постављају никаква ограничења у погледу количине. Поред српског новца, у оптицају су се налазиле и разне врсте аустријског новца, које су у Србију улазиле махом с јесени као вид плаћања за извезене пољопривредне производе. Такође, као вид рецидива, у промету се налазио и турски новац, широког спектра вредности.³⁶ И у последње две деценије 19. века Србија је била изразито пољопривредна земља у којој је преовладавао ситан сељачки посед, те је преко 70% власника земље имало посед мањи од 5 хектара. Тада почиње и развој индустрије и рударства, упоредо са успостављањем железничког саобраћаја, што ће утицати на повећање промета у спољној трговини. Све ово условило је кретање новца у Србији, као и оснивање три кредитна завода са капиталом који је био подељен на акције: *Београдској кредитној заводи*, *Смедеревске кредитне банке* и *Ваљевске штедионице*.³⁷ Поучени искуством прве банке ова три новчана завода пословала су обазривије и, може се рећи, у уском регионалном оквиру, што ће свакако остати њихова карактеристика. Године 1880. започела је са радом и *Шабачка штедионица*, а касније се оснивају и *Српска кредитна банка* са страним капиталом и *Београдска задруга* са домаћим. Београдска задруга, која је основана 1882, по систему помагања својих чланова пре свега кредитом, 1890. прерасла је у акционарско друштво.³⁸ Током наредне деценије Задруга је проширивала своју делатност и од 1897. бавила се и пословима осигурања. Од 1899, када је председник постао Лука Ђеловић, Задруга је израсла у један од најреспектабилнијих новчаних завода у Краљевини Србији.³⁹

³⁵ D. Milić, *Monetarno-kreditni sistem...*, 79-90.

³⁶ J. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*, 98.

³⁷ *Народна банка 1884-1909*, Београд 1909, (даље: *Народна банка 1884-1909*), 4; *Историја српској народога VI-1*, Београд 1983, 7-22; Vesna Aleksić, „Sprega države i privatnih akcionarskih banaka u Srbiji do Drugog svetskog rata – Primer Beogradskog kreditnog zavoda“, *Bankarstvo* 5/2012, 56-73.

³⁸ Први председник задруге био је Ђорђе Вајферт, *Двадесетипетоогодишњица Београдске задруге 1882-1907*, Београд 1907, 13.

³⁹ Vesna Aleksić, „Beogradska zadruga i njena uloga u privrednom razvoju Srbije krajem XIX i početkom XX veka“, *Bankarstvo* 6/2012, 108-133.

Као засебан сегмент у банкарском пословању развијала се Управа фондова чији су послови озакоњени 1862.⁴⁰ Постепено, она је израсла у установу хипотекарног кредита, што је и званично постала 1898. године. С обзиром да је њено пословање започело у време стварања банкарског система, није постојала контрола кредита. Дешавало се да зајам подигну трговци из Београда који би га касније пласирали у унутрашњост, са каматом већом и по неколико пута.

Међутим сав овај новац није био довољан да подстакне развој привреде која није имала довољно капитала. Може се рећи да је идеја о оснивању емисионог завода, који ће и издавати папирне новчанице и кредитирати привреду у њеном развоју, јавља седамдесетих година 19. века. Први пут 1875. је поднесен предлог Народној скупштини за оснивање националне банке. Готово сваке године потом, пред скупштинска заседања, подношени су различити предлози за оснивање. У суштини и владе, прво либералске, потом и напредњачке, биле су ближе идеји о давању концесије некој финансијској групи из иностранства, сматрајући да у Србији међу становништвом нема довољно капитала. Међутим, догађаји око краха Генералне уније јануара 1882, који су изазвали велико узбуђење у Србији, само су још више допринели учвршћивању идеје о емисионом заводу који би био основан домаћим капиталом. Осамдесете године 19. века представљају деценију у којој започиње нешто живљи развој индустрије. Са трговином као најважнијом привредном граном, повећава се робни промет који је повољно утицао на кретање новца.⁴¹ У Краљевини Србији је пре оснивања Народне банке пословало седам новчаних завода, с обзиром да је основана и *Обреновачка штедионица*, али њихов капитал није био ни изблиза довољан да помогне и подржи прелаз од патријархалне ка новчаној привреди.

Оснивање емисионог завода требало је да реши питање новчаног режима у Србији, а с друге стране да буде противтежа аустријској привредној експанзији. Иницијатива за оснивање је потекла од српских привредника, махом београдских трговаца који, може се рећи, нису имали јасну визију о томе како ће изгледати и функционисати емисиона банка. Њихова првенствена жеља и намера је оличена у максими да се *јефтинијим кредитима уреди трговина и радности*.⁴²

⁴⁰ Упоредо са приватном иницијативом за оснивањем банака, држава је, да би колико толико регулисала кредитне односе и утицала на висину камате, од 1858. давала кредите из фондова којима је управљала – удовичког и школског, *Народна банка 1884-1909*, 5; *Историја српског народа VI-1*, Београд 1983, 7-22; В. Миленковић, нав. дело, 111-113.

⁴¹ Верољуб Дугалић, *Народна банка 1884-1991*, Београд 1999 (даље: В. Дугалић, *Народна банка 1884-1991*); Верољуб Дугалић, Андреј Митровић, Драгана Ђатовић, Гордана Хофман, Иле Ковачевић, *Народна банка 1884-2004*, Београд 2004 (даље: В. Дугалић и други, *Народна банка 1884-2004*).

⁴² Без обзира на то што држава није имала искуства у организовању финансијских институција не може се рећи да се послу приступило стихијски. Још 1873, на иницијативу тадашњег министра финансија Владимира Јовановића, послат је државни питомац Илија Маргетић да испита емиси-

Уствари, хроничан недостатак капитала био је проблем који је непрестано гушио српску привреду. Како би напредњачка влада донекле нивелисала расположење, које је свакако постојало због њиховог лошег вођења финансија, преузела је иницијативу. Наиме, у самом Министарству финансија је израђен предлог закона који је поднесен Народној скупштини на усвајање.⁴³

По Закону из 1883, као и свим доцнијим законима до 1920, Народна банка је имала следеће надлежности: издавање новчаница, куповина и продаја злата и сребра, есконт и реесконт меница и вараната, давање зајмова на залог, давање зајмова новчаним заводима по текућем рачуну (почев од 1893), есконт купона државних зајмова или зајмова гаранованих од државе, посредовање при закључењу зајмова државе и других јавних установа, примање новца на текући рачун без камате, наплате у земљи и иностранству, куповина и продаја за туђ рачун злата, сребра, берзанских вредности. Банка је имала обавезу да државној благајни преда 30% од чисте добити, која је остала по одбитку 6% камата на акционарски капитал, 15% дотације резервном фонду и 10% тантијеме. Остатак се делио акционарима као дивиденда.

Закон који је усвојен од стране Народне скупштине 30. децембра 1882. године, а потврђен 6. јануара 1883,⁴⁴ није дао одговор на питање порекла капитала. Може се рећи да краљ Милан и напредњаци нису били уверени да ће се Банка као акционарско друштво основати домаћим капиталом. Поред питања капитала постојала су и неслагања око тога да ли то треба да буде државна или приватна установа.⁴⁵ Према Закону, Влада се одлучила за емисиону приватну установу са монополом издавања новчаница. Питање капитала није било решено, иако је јавност била пре свега за домаћи капитал, а краљ Милан и Влада се инсистирали да се страни капитал савим не искључује. С обзиром да је закон донесен јануара и да су месеци пролазили, пре свега на инсистирање београдске чаршије која је водила највећу агитацију за домаћи капитал, министар народне привреде је за мај 1883. сазвао конференцију

оно законодавство у европским државама. Он је боравио у Пруској, Швајцарској и Белгији. На крају је саставио обиман извештај, који садржи више десетина страна о кредитним установама тих земаља, са кратким освртом на историјат банкарства. Извештај је датиран са 16. септембром 1873. Архив Народне банке Србије (АНБ) 1/1, „Историјска архива“, архивска кутија (а.к.) 1 – део фонда у поступку архивистичког сређивања и обраде, у даљем тексту: АНБ 1/1.

⁴³ Слободан Јовановић наводи да су напредњачке финансије биле један од главних узрока њихове непопуларности и сматране су од савременика као најслабија страна Владе, С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига 2, Београд 1990, 78-84.

⁴⁴ Датуми су навођени по јулијанском календару.

⁴⁵ Народна радикална странка је у свој програм уврстила одредбу о оснивању државног емисионог завода – *централне народне банке са нужним бројем јоукрајинских банака*, Програм Народне Радикалне странке, 87, 20. 1. 1881, Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и сјајуши српских јолијичких странака до 1918*, Београд 1991, 101-107.

привредника, углавном трговаца, која је имала за задатак да коначно реши питање порекла капитала. Сама мајска конференција дала је једногласан одговор на то питање – домаћи капитал. С обзиром да су предлози самих Статута већ постојали у Министарству финансија, учесници конференције су захтевали да се и о њима расправља. У ту сврху формиран је ужи одбор од 12 чланова који је узео у разматрање предлоге Министарства.⁴⁶ Већина чланова овог одбора имаће велику улогу у даљем раду Народне банке, пре свега као чланови Управног одбора.⁴⁷ Поред осталих, управо ове личности биле су истакнути представници привредног зачетка индустријског Београда и Србије, који ће својим искуством и трговачким знањем свакако утицати на учвршћивање делатности Народне банке у првим годинама њеног рада.⁴⁸

Августа 1883. министарства финансија и народне привреде послала су распис свим окружним начелствима на који начин ће се вршити упис акција. При упису, у септембру, сваки уписник је требало је да приложи 25 динара на име капаре и то у злату; у октобру би се уписивале уплате од 50 динара по свакој акцији, а следећа уплата од 50 динара била би у новембру. На тај начин би по једној акцији било уплаћено по 125 динара.⁴⁹ У циљу да што више становника упише акције одлучено је да се вредност једне акције подели на четири уписа по 125 динара. Овај упис је подгреван патриотским говорима и позивима о значају Народне банке.⁵⁰ Мимо свих очекивања, за само пет дана, уместо 20 хиљада, уписано је укупно 38.051 акција.⁵¹

Након фебруара 1884, када је одржан Збор акционара, изабрана управа и потврђен први гувернер, ужурбано се радило на започињању послова са *йубликом*.⁵² За послове који су следили била је неопходна помоћ финансијског стручњака који је био упознат са пословима емисионог завода. С обзиром да у Србији није било стручњака таквог формата, затражена је помоћ са стране.

⁴⁶ Одбор су сачињавали: Јово Крсмановић, Михаило Терзибашић, Коста Месаровић, Јован Антула, Арса Лукић, Јоца Ж. Јовановић, Петар Николајевић, Петар Петровић, Радован Лазић, Јован Константиновић, Ђорђе Вајферт и Марко Стојановић, *Народна банка 1884-1909*, 21.

⁴⁷ Јово Крсмановић, Михаило Терзибашић, Коста Месаровић, Јован Антула, Ђорђе Вајферт и Марко Стојановић, *Извештај Народне банке за 1884*, Београд 1885.

⁴⁸ М. Костић, *Успон Београда*.

⁴⁹ *Народна банка 1884-1909*, 29.

⁵⁰ *Сад је на ђрађанима наше оџаџбине да ђокажу не само да воде рачун о својим маџеријалним инџересима, не само да ђоимају значај народне банке за народну ђривреду неџо да се радо хође да ђокажу ђаџриотџима и на делу усџешноџ усџановљења Народне банке народним кайџиџалом...*, *Распис, Српске новине*, бр. 173, 10. 8. 1883.

⁵¹ Овај број акција је био у рукама 3.672 акционара. Највећи одзив је био у престоници где је 1.499 акционара имало 26.990 акција односно преко 70%, *Народна банка 1884-1909*, 33.

⁵² Први гувернер је био Алекса Спасић, секретар посланства у Бечу, Букурешту и Цариграду, министар народне привреде, члан Српског ученог друштва.

Новембра 1883. Чедомиљ Мијатовић је од Белгије затражио да предложи финансијског стручњака који би био послат у Србију ради организације Народне банке.⁵³ У самом писму објашњени су разлози зашто је Белгија избор Србије: *Земља која је најмање била склона нейромишљеним и рисканним индустријским и трговачким шпекулацијама и у којој се материјално благодостање нације развило на најуређенијим и најсијурнијим основама.* С обзиром да белгијско министарство финансија није било у могућности да одреди неког чиновника за Србију, избор је пао на Народну банку Белгије, која је препоручила Шарла Бошмана, шефа службе за рачуноводство, уз ограничење времена бављења на 6 месеци. Несумњиво да је Народна банка Белгије предложила једног од својих најбољих чиновника који је био, не само један од најстручнијих кадрова, већ и по природи посла, један од ретких службеника који је упознат са свим делатностима емисионог завода.⁵⁴ Банка Белгије била је модел по којем је 1881. основана и устројена Румунска народна банка.⁵⁵

Долазак белгијског чиновника фебруара 1884. имао је за циљ организацију рада Народне банке Краљевине Србије. Бошманов долазак у Србију није био једнозначан, с обзиром да је српска држава тражила и да се и један њен представник упозна са радом емисионог завода Белгије.⁵⁶ Имајући у виду да су сви сегменти пословања емисионог завода били непознаница за чланове Управе, не чуди да је Бошманов рад био пре свега усмерен на организацију посла кроз израду општих аката и процедура рада које су се обухватале све области Банчиног рада. Први месеци самог рада Народне банке били су усмерени пре свега на активности око новчанице, с обзиром да је одлучено да ће за прву новчаницу бити коришћена резервна новчаница белгијске народне банке од 100 франака.⁵⁷ Банкнотни цртежи штампани су у Белгијској народној банци, у Бриселу, на хартији са водотиском, која је била за припремљене новчанице из 1876, док су бројеви, серије, датум издања и контролни број отискивани у Београду, заједно са потписом гувернера и једног члана управе, а све у присуству владиног комесара.⁵⁸ Новчаница је пуштена у оптицај када је и Народна

⁵³ АНБ, Збирка репродукованих материјала (25), Народна банка Белгије 1883-1886 (2). Репродукција из досијеа Народне банке Белгије под називом *Misssion de Mr Boschmans á Belgrade 1884/1885*. У досијеу прво писмо датира од 3. јануара 1884.

⁵⁴ АНБ, 25-2.

⁵⁵ John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982, 206.

⁵⁶ У Белгију је упућен Јован Бошковић, професор Трговачке школе, син Стојана Бошковића министра просвете. АНБ, 25-2.

⁵⁷ Априла 1884. у Србију је било послато 69.744 новчанице да се на истима изврши дорада. Исто.

⁵⁸ М. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 70.

банка отпочела рад са странкама – 2. јула, односно 14. по новом календару.⁵⁹ Народна банка отворила је своје шалтере у изнајмљеној кући породице Кумануди у Кнез Михаиловој улици, са уписаним капиталом од 2.496.625 динара, што је чинило четвртину првог кола акција од 10 милиона, према укупно предвиђеном капиталу од 20 милиона динара у злату. Првобитно, Банка је ангажовала свега 14 чиновника, од којих су деветорица били Срби из Аустро-Угарске.

С обзиром да је шест месеци одређених за Бошманов боравак у Србији истичало, а велики део око организације посла није био завршен, Народна банка је затражила да се његов боравак у Србији продужи.⁶⁰ Ова молба је услишена, уз напомену да се након продужења не може више излазити у сусрет, с обзиром да ће на тај начин Бошман бити одсутан годину дана из своје матичне службе. Може се рећи да су Бошманово знање и стечена пракса имали одлучујућу улогу у формирању организационе структуре српског емисионог завода.⁶¹ Без сваке сумње и он је био затечен ставовима акционара Народне банке и чланова Управног одбора који су, без обзира што је Банка издала своју папирну новчаницу, и даље са својим начелима оријенталне трговине радије пословали са кованим новцем.⁶² Неповерење у папирни новац, присутно код самих оснивача Народне банке, било је многоструко веће код обичног грађанства, што је Бошману било *досџа разумљиво код једног народа који је за њедесет љ година видео много райџова и револуција и љде је њосџало уобичајено да се новац скрива*.⁶³ И сам Бошман оснивање Банке ставио је у политички контекст, те каже да су у њену Управу изабрани *кондигатџи са лисџе њомирења, чеџири либерала, чеџири најредњака и један радикал*.⁶⁴

Банка је прву годину свога пословања завршила са не баш сјајним резултатима. Београдски трговци нису при покретању банке имали у виду њен емисиони карактер, већ су очекивали да она својим средствима помогне њихову трговину, убрза циркулацију новца, увећа понуду кредита на тржишту.⁶⁵ О исплати дивиденде није могло бити речи а забележен је незнатан број новчаних операција. Алекса Спасић, први гувернер, ову дужност је обављао у периоду март-октобар 1884, када је поднео оставку, Управа је желела да нови гувернер буде Чедомиљ Мијатовић

⁵⁹ Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*, 98.

⁶⁰ Посебно је интересантно са становишта проучавања степена економских знања чињеница да је овај захтев правдан образложењем да Народна банка Србије нема искуства у изради првог биланса, АНБ - 25-2, Досије Бошман.

⁶¹ Бошман је био радо виђен гост и код краљице Наталије Обреновић, АНБ 1/1, а.к. 3.

⁶² Он истиче да је у оптицају велика количина аустријских дуката. Исто.

⁶³ Бошман је у Србији остао до фебруара 1885. Исто.

⁶⁴ Као најзаслужнијег за оснивање Банке апострофира Јована Антулу, Исто.

⁶⁵ *Историја Београда* 2, 421.

али он је понуде упорно одбијао.⁶⁶ Оснивање Народне банке десило се упоредо са отварањем српских граница ширем увозу из западних земаља, нарочито из Аустро-Угарске и било је у тесној вези са стицањем независности.

Већ у првим месецима свога рада Банка се суочила са многим тешкоћама, али свакако највећи проблем је био неповерење у папирни новац односно новчаницу од 100 динара која је завршавала у трезорима и није опстајала у оптицају.⁶⁷ Оно што је највише забрињавало је била појава да су новчаницу позамашне вредности одбијали да приме, не само физичка лица приликом неке наплате, већ и финансијске институције (царинарнице, железничке благајне), а посебно Управа фондова, са образложењем *да би јој њо задавало исувише мноџо њосла*.⁶⁸ Централна банка је користила своја овлашћења за ковање металног новца и за издавање банкнота како би избацила из оптицаја стране апоене. Након дугих дебата и конференција, када се као општи закључак наметало образложење да је раније у оптицају преовладавао ковани новац, као и да је новчаница од 100 динара исувише велике вредности узимајући у обзир обим размене, као и саме цене. Једно од решења које се могло чути је било издавање новчаница са подлогом у сребру. Ни у овом случају није владало јединствено мишљење. Шарл Бошман и Илија Маргетић су сматрали да је свакако најидеалније да све новчанице Народне банке имају подлогу у злату, али да ће бити угрожено кредитирање целе привреде, с обзиром да ће Банка бити принуђена да повећа своју каматну стопу.⁶⁹ С друге стране, Марко Стојановић и Јован Антула су били против указујући у првом реду на проблем ажије, те да новчаница са подлогом у сребру неће утицати да страни ковани новац нестане из оптицаја у Србији.⁷⁰

Иако је Народна банка спремила предлог измене Закона који се односио, пре свега, на увођење новчанице од 10 динара са подлогом у злату, наишла је на неочекивани отпор државе, која је инсистирала да нова новчаница буде *сребрна*. Разлоге

⁶⁶ Мијатовић је у то време био шеф посланства Србије у Лондону. Исто. За гувернера је изабран Филип Христић (Београд, 1815 - Ментон, 1905), истакнута личност која је била министар у више ресора, пашеног Јована Ристића, гувернер је био од 1885-1890. Јелена Пауновић, *Филип Христић државник, дипломата и њрви српски ањлофил*, Београд 2015.

⁶⁷ Последица овога било је рапидно смањење златне подлоге у првих шест месеци пословања.

⁶⁸ АНБ 1/1, а.к. 1, Писмо Управе фондова Министру народне привреде, 15. 9. 1884.

⁶⁹ Илија Маргетић (? - 1910, Београд), либерал блиски сарадник Јована Ристића, члан Надзорног одбора Народне банке од 1884.

⁷⁰ Архив Србије (АС), Министарство народне привреде, трговинско (МНП-Т), ПФ III, Рно 93/1897, Јован Антула (1854-1890), кожарски трговац, одборник у општини града Београда, Сва мишљења су објављена у Српским новинама у наставцима у периоду од 6-10. марта 1885, с тим да је Ј. Антула изјаснио против сребра, а с обзиром да је био у иностранству, његово мишљење није објављено.

за овај став треба тражити у намерама државе да изда своју новчаницу на подлози Лутријског зајма из 1881.⁷¹

Народна банка када је сазнала за ову намеру писала представке, слала жалбе и делегације, које су имале за циљ да објасне колико би штете новчаном систему нанео оптицај новчаница државног и Банчиног издања. Само распуштање Народне скупштине је предупредило усвајање таквог закона, након чега оваква замисао није више била актуелна.⁷² Притисак државе и даље постојао те је тако сазван ванредни збор акционара и септембра 1885. усвојена је измена Закона која се односила на увођење новчанице од 10 динара, плативе у сребру.⁷³ Поред ове, може се рећи, главне новине, први пут се у Закон уводи и термин агенције које су по свом устројству много простије и нису изискивале велика средства за оснивање.⁷⁴

С друге стране, Банка је била овлашћена да издаје новчанице у злату, с тим да покриће емитованих новчаница држи у својим трезорима у златном металу, 40% од њиховог износа, при чему је злато могло бити замењено за четвртину сребром. Банка је била обавезна да сваку своју новчаницу на захтев исплати у злату. Тако је у Краљевину уведен биметализам и новчаница од 10 динара је касније постала опште прихваћена.⁷⁵ У почетку, Банка је ову новчаницу називала *йривременом*, не само због начина на који је пуштена у оптицај уз притисак државе, већ и због тога што сматрала да је златна подлога за њене новчанице оно чему треба да тежи Народна банка и сама Краљевина.⁷⁶

Због постојања новчаница у злату, а и у сребру, приликом склапања уговора у пословном свету примењивала се тзв. *клаузула монетне*. У унутрашњем промету се однос између злата, сребрне новчанице и сребра увек успостављао рачунањем ажије, односно дисажије.⁷⁷ Овај систем паралелне валуте, где је, с једне стране, постојала

⁷¹ Такође државна каса је била празна уочи рата са Бугарима, С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига 2 Београд 1990, 78-84.

⁷² *Народна банка 1884-1909*, 148-150.

⁷³ *Српске новине*, бр. 213, 27. 9. 1885.

⁷⁴ АС, МНП-Т, ПФ III Рно 93/897, Као пример се наводи Белагија која је, и поред огромног оптицаја франака, имала само једну филијалу у Анверсу док је читав платни промет се одвијало преко агенција.

⁷⁵ Иако се Народна банка опирала увођењу сребрног новца, касније ће се она сматрати одговорном: *Јурећи за илузијом стварања јефтинијој кредити, она је морала уиријасити дошатању здраву новчану циркулацију*, В. Бајкић, *Новчарство*, 535.

⁷⁶ АС, МНП-Т, Ф VII, р 38/1891. И у дописима упућеним надлежном министарству Банка је *десетници* означавала као *йривремену*.

⁷⁷ Ажија (agio) је износ за који једна врста новца прекорачује номиналну вредност односно додатак који се код плаћања у *лошијем новцу* (папир-злато) мора дати. Насупрот томе дисажија је износ који заостаје испод номиналне вредности односно одбитак који се узима код плаћања у бољем

златна валута, а с друге стране новчаница од 10 динара платива у сребру, утицао је на неке да наведу да предратни српски новчани *сусџав* није добро функционисао.⁷⁸

Можемо закључити да Банка свакако није ни планирала да уведе новчаницу плативу у сребру, као и да је успех те новчанице био изненађење и за њу. Оптицај ове новчанице био је у сталном порасту, и деведесетих година 19. века јавило се размисљање да она изазива и повећава ажију на злато. Појава ажије уносила је немир у све, у првом реду у трговачки свет али и међу обичне људе. Почетком 1891. чак се и у Народној скупштини чуло размисљање да Банка купује злато кад је цена повољна, затим га продаје када је несташница и на тај начин повећава ажију. Банка је тумачила члан 11 Закона, који је донесен када није било ни назнаке новчаници која је за подлогу имала сребро, да може за покриће својих сребрних новчаница користити злато. Велике полемике је изазвао Банчин захтев из исте године када је предложила измену Закона којим ће добити право да издаје сребрне новчанице у апоенима од 50 и 100 динара.⁷⁹ Поред ове измене свакако најинтересантнији Банчин захтев био је да се из Закона брише њена обавеза да оснива филијале односно агенције. И овај предлог је изазвао полемике, од оних који су осуђивали овај предлог, до оних који су сматрали да је оправдан.⁸⁰

На крају Скупштина је одбила захтев Банке за измену Закона, али је решила да се у сарадњи са Управом банке формира један одбор који ће решити питање издавања златних и сребрних новчаница и њихове подлоге.⁸¹ Рад ове комисије трајао је више од две године и није довео до приближавања ставова.⁸² Представници Владе

новцу. И ажија и дисажија су се изражавале у процентима. Нпр. златна ажија од 35% значи да 100 јединица (динара) у злату јесу 135 јединица у папирном новцу а дисажија од 25% да је 100 јединица у папиру јесте 75 јединица у злату. Feliks Kohn, *Trgovački i pravni leksikon*, Osijek 1937, 13.

Овај проблем је оптерећивао српске финансије и пре оснивања Народне банке и био је карактеристичан за све привредно неразвијене земље са спољним зајмовима, с обзиром да се при исплати дуговања појављивала разлика између домаћег новца и новца којим су се морале измирити обавезе. У Краљевини Србији добио је на замаху са увођењем новчанице у сребру. У читавом периоду износ ажије је варирао и зависио је од много фактора: приноса, извоза/увоза, дефицита у буџету... Иако је у прво време Банка покушавала да откупом, односно продајом злата утиче на умањење ажије. Ова мера се показала као неадекватна и додатно је поспешила разне шпекулације. Тек са уравнотежењем буџета проблем ажије је знатно умањен. *Народна банка 1884-1909*, 155-161.

⁷⁸ Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938, 151.

⁷⁹ *Народна скупштина*, службени лист о раду српске народне скупштине, бр. 131, 20. 4. 1891.

⁸⁰ Панта Срећковић је сматрао да би оснивање филијала упропастило све новчане заводе који послују у том месту. *Народна скупштина*, службени лист о раду српске народне скупштине, бр. 132, 21. 4. 1891.

⁸¹ Са предлогом су се сагласили и министри финансија и народне привреде Михаило Вујић и Коста Таушановић, исто.

⁸² Чланови Владине комисије: Д. Стаменковић, Мијајло Поповић, начелник Министарства финансија и Јован Бошковић, комесар Народне банке, Чланови комисије Народне банке: Марко Стојановић и Никола Рашић, чланови Управе и Бранко Бошковић, директор Банке, АС, МНП-Т, ф V, 72/96.

у комисији су сматрали да *Народна банка издавањем сребрних новчаница на основи златиња, не само да ради привредних својих интереса и закона о Народној банци, не само да не одговара јединствено тој цели за коју је основана, већ њим својим радом својим интересима земље, народа и државе.*⁸³

С друге стране, представници банке указивали су на пасиван трговински биланс као главни узрок настанка ажије. Како су наводили у држави са активним међународним билансом, народна се имовина множи и постаје већа, каматна стопа нижа и по томе привреда те државе долази природним путем до нужних средстава за привреду. У држави пак која закључује свој биланс са пасивом, односи су многи јорни. Златиња које је примљено у међународном привреду, не достиже да покрије плаћања, да се могу исплатити све обавезе, узима се златиња из раније уштеде, вади се из саобраћаја и шаље у иностранство.⁸⁴ Опште узев, Банка је указивала на то да у времену када јача извоз ажија пада, док у време исплата у иностранству ажија расте.⁸⁵ У свим расправама са државом, Банка је указивала да ажија искључиво расте услед недостатка злата, којег има само у малом делу године. Истовремено је наглашавала да сребрне новчанице нису проблем јер се високо котирају приликом оптицаја: *Нико се не стара да се ове новчанице као рђава новца курталише. Најпривредније, у ову новчаницу свако верује, свако је радо прима и има.*⁸⁶ Опет са друге стране Банка је прелазила преко захтева привредника да смањи оптицај новчаница у сребру.⁸⁷

Емисиони завод је у својим представкама указивао да када се противио увођењу сребрне монете, држава је била за то, те није јасно зашто је приморан да смањи свој новчани оптицај у сребру доводећи га у сагласност са постојећим покривањем у сребру. Међутим без обзира на Банчино противљење, без сагласности збора акционара, у Народној Скупштини је 15. децембра 1893. изгласан и Закон о изменама и допунама.⁸⁸ Ова измена је значила да је подлога у злату само за новчанице које гласе на злато, а да је подлога у сребру за новчанице које гласе на сребро. Такође, овим изменама је уведена одредба да се може издавати и новчаница од 20 динара са

⁸³ Исто, Извештаји чланова комисије.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Све ове полемике остале су у сенци политичких превирања и повратка краља Милана у земљу, *Историја српског народа VI-1*, Београд 1983, 109.

⁸⁶ АНБ 1/1, а.к. 12.

⁸⁷ АС, МНП-Т, ф V, 72/96, Жалбе Српског трговачког удружења министру народне привреде, април и септембар 1893.

⁸⁸ По мишљењу радикалске владе и њеног министра финансија Вујића, сребрне новчанице Народне банке, ако нису биле једини, биле су главни узрок ажије. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ- 1, Београд 1990, 205.

подлогом у злату.⁸⁹ Само неколико дана касније Управа је писмом, које је потписао гувернер Ђорђе Вајферт, обавестила Министарство народне привреде о свом неслагању са усвојеним изменама. У том писму је, указујући пре свега на кршење својих повластица, поставила питање: *Кад се данас једносџрано може у њовласџици један члан доџисаџи, друџи замениџи, џиреџи исџумачиџи сасвим друџачије неџо шџо је џодинама, и од сџране државе и од сџране џовлашџеноџ завода џумачен, и словом и делом, онда ко може вероваџи да џа судбина неџе суџра џосџиџи и сваки друџи члан из џе џовласџице, а и сваку друџу џовласџицу?*⁹⁰ Међутим, без обзира на своје неслагање она је тражила инструкцију како да поступи и како да практично спроведе ове измене. Наиме, у оптицају је било далеко више новчаница у сребру него што је било сребра у трезорима. Постојале су две могућности – или да се продајом злата набави сребро за покриће оптицаја, или да се оптицај умањи у складу са стањем у трезору. С обзиром да је влада генерала Груџића била за неку врсту дефлационе политике, одлучила је да се у року од пет година изврши постепено смањивање сребрних новчаница у оптицају.⁹¹ У овом тихом рату, Банка је повукла следећи корак који је дочекао неспремним министарства и финансија и народне привреде. Наиме, Банка је заузела став да се смањивање оптицаја једино може извршити редукацијом кредита, те је октобра 1894. обавестила све новчане заводе да ће кредите смањити за 20 процената. Оба министарства су била претрпана захтевима новчаних завода да се ова Банчина одлука не спроведе. Министар је сматрао да *овакав начином извођења џоменуџоџ закона значи лечиџи зло џорим.*⁹² Када се дода да је Банка такође морала да престане да купује и продаје злато због интервенције на новчаном тржишту у циљу смањења ажије, онда није ни чудо да је у том периоду ажија достигла највећи ниво.⁹³ Ово натезање и свакако нерегуларно стање добило је свој епилог у изменама и допунама Закона од 6. фебруара 1893. Наиме, поново је враћена стара пракса да подлога за сребрне новчанице може бити у оба племенита метала.⁹⁴ Након ове, ушло се у раздобље честих измена закона који су се односили, или на ограничавање оптицаја новчаница, или на даље задуживање државе.⁹⁵

⁸⁹ *Срџске новине*, бр. 283, 18. 12. 1893.

⁹⁰ АС, МНП-Т, ф V, 72/96, Писмо бр. 14711, 21. 12. 1893, Након Филипа Христића, 1890. за гувернера је потврђен Ђорђе Вајферт, који је на тој функцији остао до 1902.

⁹¹ АС, МНП-Т, ф V, 72/96, План Владе је био да се на крају пете године оптицај износи 10 милиона које би одговарало покрићу од 4 милиона (40%).

⁹² АС, МНП-Т, ф V, 72/96, Писмо министра Народне привреде П. бр. 4.168 од 17. 10. 1894.

⁹³ Ажија је износила 19%, *Народна банка 1884-1934*, Београд 1934, (даље: *Народна банка 1884-1934*), 34.

⁹⁴ *Срџске новине*, бр. 36, 16. 2. 1896.

⁹⁵ Закон од 22. 3. 1896, измене и допуне од 23. 7. 1898. Закон од 20. 8. 1900. *Народна банка 1884-1934*, 34-37.

Тек са политичким променама, оличеним у доласку динасије Карађорђевић на престо, те увођењу стварне парламентарне монархије, долази до регулисања односа између државе и Народне банке.⁹⁶ Финансијска политика Лазе Пачуа добила је епилог у Закону о Народној банци од марта 1904, када је регулисана могућност привременог задуживања државе код Банке, дошло до спајања свих ранијих дуговања и дозвољено издавање новчаница од 50 и 100 динара.⁹⁷ У сваком случају, Пачуово поимање функције Народне банке било је сасвим другачије од његових претходника. У временима оскудица најлакше, и по њих најбезболније, било је посегнути за позајмицом у Народној банци. С друге стране, Пачу је сматрао да једино јак емисиони завод може утицати на развој привреде и трговине уопште, кроз давање кредита свим гранама привреде, а не кроз кредитирање државе.⁹⁸

Поред горе наведеног, Закон је садржао и одредбу о начелном продужењу повластице.⁹⁹ С обзиром да је постојала обострана сагласност да се повластица може продужити, након дугих преговора и преписке око именовања представника Владе и Банке у комисији за израду закона, септембра 1906. формиран је ужи одбор који су сачињавали Ђорђе Вајферт, Марко Стојановић, Милић Ј. Радовановић и Аца З. Поповић.¹⁰⁰ Током јануара 1907. Одбор је одржао неколико седница на којима су дефинисане главне тачке размимоилажења: наставак уплате капитала, питање отварања филијала, као и начин издавања сребрних новчаница. Након неколико предлога и различитих верзија пројекта, по питању филијала победило је Банчино размишљање да за њима не постоји реална потреба. У закон је ушла одредница да ће се оне отворити али без икаквих временских одредница. Најважнији проблем унификације подлоге није решен. Иако је у обраћању министра народне привреде Косте Стојановића Државном Савету детектован валутни проблем као најважнији, он ни овим законом није решен. Наиме, његово решавање са оставља повољнијим приликама у ком ће случају Банка биће дужна да све банкноте на сребро и рејтвори у банкноте на злато.¹⁰¹ Биметализам је, дакле, остао карактеристичан за читав период Краљевине Србије. Усвојени Закон из марта 1908. продужио је повластицу

⁹⁶ На функцији гувернера Вајферта је наследио Тихомиљ Марковић (Београд, 1849 - Београд 1921), трговац и адвокат, члан Управног одбора народне банке од 1885, председник Београдске трговачке омладине, *Српски биографски речник*, књ. 6, Мар-Миш, Нови Сад 2014, (даље: СБР 6) 216.

⁹⁷ Српске новине, бр. 72, 4. 4. 1904.

⁹⁸ Dimitrije Boarov, *Dr Laza Paču*, Novi Sad 2006, 103-117; Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другој свейској раји*, Београд 1980, 475-479.

⁹⁹ Чланом 3 Закона из 1883. одређено је да Банчина повластица и привилегија трају 25 година.

¹⁰⁰ АНБ1/1, Управа (УПР), Записници са седница Управног одбора, 1905-1906, а.к. 8. Ацу Поповића је заменио Марко С. Ђуричић.

¹⁰¹ *Народна банка 1884-1909*, 199.

за још 25 година, и условио даљу уплату акцијског капитала.¹⁰² Овај закон унео је још новина у виду краткорочног кредитирања државе, на период од три месеца, на суму од 10 милиона динара на основу бонова. Ово је уствари значило да новчанице издате на основу кредита по краткорочним боновима нису урачунавале у редован контингент што је неминовно довело до повећања оптицаја новчаница у сребру. Чини се да у први мах сама Банчина управа није била свесна колико ће ова одредба утицати на оптицај и више пута је покушавала да измени ову законску одредбу, али би је пре свега политички разлози, у виду анексионе кризе и Балканских ратова, спречили у томе.

И поред критика и почетних сумњи да се становништво Србије попут Турака из Анадолије неће показати довољно цивилизованим да прихвати папирни новац, већ у првој деценији пословања Народна банка је са својим новчаницама успела да потисне из оптицаја све стране валуте.¹⁰³

Најважнији посао Народне банке био је свакако кредитирање привреде углавном путем есконта и реесконта меница са три, а изузетно са два потписа, с најдужим роком од 92 дана. У почетку, пласирање тих кредита ишло је веома тешко услед строгих услова који су били постављени за коришћење. Због тога је делимично одступила од својих начела и дозволила да се могу примати у есконт менице и оних подносилаца који претходно нису аплицирали за кредит, одустала је од исте каматне стопе и дозволила да у то време два најјача новчана завода – Београдска задруга и Београдски кредитни завод, дођу до јефтинејег кредита са 0,5% ниже камате. Међутим, без обзира на све критике рада емисионог завода, јасно се види да је Банка увек испуњавала своју кредитну функцију.¹⁰⁴ Чињеница да је у тим пословима долазило до фаворизовања престонице у односу на унутрашњост.¹⁰⁵ Највећи број корисника кредита потицао је из редова трговаца, и то оних који су се бавили извозом. Имајући у виду платежну моћ и обим капитала, кредит није био доступан земљорадницима и занатлијама, што значи најширем слоју становништва.

Такође, један од послова, од оснивања, био је кредитирање државе, што је свакако утицало на повећање новчаног оптицаја. Задуживање државе код Народне

¹⁰² Закључно са децембром 1908. уплаћено је 7,5 милиона капитала, 1883, 1896. и 1908. по 2,5 милиона динара, *Народна банка 1884-1934*, 48.

¹⁰³ J. Lampe, M. Jackson, нав. дело, 207.

¹⁰⁴ АНБ 1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а.к. 40. У периоду од 1893. па све до почетка Првог светског рата број корисника кредита је порастао са 805 на 1181.

¹⁰⁵ АНБ 1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања а.к. 40; Године 1913. износ одобрених кредита био је два и по пута већи од износа кредита одобрених у унутрашњости.

банке започело је одмах након уплате дела акцијског капитала, иако формално још није отворила своје шалтере. Држава се задуживала тако што је на име кредита, као вид гаранције, Банци остављала државне бонове. Поред овог вида задуживања, држава се кредитирала од Банке и тако што јој је остављала као вредност државне обвезнице по разним зајмовима које није успела да пласира. Као последица несређених политичких односа и великих турбуленција у владавини последња два Обреновића задуживање Државе код Банке је из године у годину било у порасту.¹⁰⁶ Окидач за кризу државних финансија био је српско-бугарски рат 1885. Повећано државно задуживање утицало је на смањење кредитрања привреде. Свако задуживање државе одиграло се по устаљеној процедури, која је укључивала захтев Владе, објашњење да се то чини за корист државе, затим прво одбијање Управе Банчине да додели кредит, уз образложење да није регулисано ни претходно задуживање. Међутим 1898. дошло је до преседана, када је донесен Закон по којем је, поред постојећег дуга, Банка била дужна да кредитира државу у износу од 10 милиона динара у сребрним новчаницама. Разлоге за доношење оваквог Закона без знања и сагласности Банчине управе треба тражити у политичкој кризи која је настала распуштањем скупштине и повратком краља Милана у Србију. Услед новонастале ситуације и захтева Русије да Србија измири своја дуговања, једини начин да се дође до средстава био је овај. Без обзира на протесте и негодовања, овај Закон је спроведен у дело.¹⁰⁷ Све до 1903. држава је још у неколико наврата посезала за кредитима код Народне банке. Након 1904. српске финансије улазе у мирније воде и, иако је по Закону из 1908. држава могла да користи привремене авансе, ређе је посезала за том могућношћу.

Због анексионе кризе и непосредне ратне опасности, Банка је све вредности из Београда преселила у цамију, у Нишкој тврђави.¹⁰⁸ Држава је искористила скоро целу суму по основу државних бонова, па је претила је опасност да се у јеку извозне сезоне обустави кредитирање привреде, до чега међутим, није дошло. Уравнотеженим буџетом, прегледом свих ставки прихода и расхода, држава у децембру 1910. није дуговала Банци, као ни 1911. ни 1912. Чак ни Први балкански рат није унео веће поремећаје у српске финансије што би условило задуживање код Банке. У овом периоду динар је био стабилан према француском франку, најреферентнијој валути, и Србија је редовно измиривала своја дуговања према спољним зајмовима.

Након Балканских ратова, из којих Србија излази увећана, долази до нових вредности у односима државе и Народне банке. Нове територије и становништво

¹⁰⁶ Године 1885. дуг се попео на 800 хиљада и у наредним годинама, плаћана је само камата али не и главница дуга, те је 1896. дуговање износило преко милион динара. *Народна банка 1884-1909*, 126.

¹⁰⁷ АНБ 1/1, УПР, Записници са седница Управног одбора, март/април 1898, а.к. 13.

¹⁰⁸ Архив Југославије (АЈ), Министарство трговине и индустрије (65), 1082, 2054.

захтевале су повећање оптицаја новчаница. Примитивна привреда, са обрисима банкарског система, захтевала је хитну интервенцију. Банка је приступила отварању својих првих филијала, у Скопљу и Битољу, али је држава захтевала да филијале примају и улоге на штедњу, управо због недовољног броја кредитних и штедних установа. Почетком 1914. Управа је поново затражила измену Закона.¹⁰⁹ Влада је свој пристанак на измене Закона условила следећим захтевима: отварање филијала и агенција и то у Шапцу, Смедереву и Приштини, с образложењем *рејулације новчане циркулације у земљи*, повећање Банчиног капитала с образложењем да ће се овим изменама проширити и Банчина привилегија на нове крајеве. Неспорно је да је намера државе била да оствари већи утицај у Банци са захтевом да одлучује о избору једне трећине чланова управе, као и да коначно реши проблем биметализма. У овим преговорима Влада је, свесна ситуације у ослобођеним крајевима, захтевала да филијале у Скопљу и Битољу, због недовољног броја банака, примају улоге на штедњу.¹¹⁰ Међутим, чланови Управе одбили су ова условљавања са посебним освртом на мешање државе у одабир чланова Управе. Како је наведено на седници Главног одбора Народне банке, министар финансија Пачу је ово одбијање Народне банке, које му је саопштио гувернер Вајферт, саслушао *љажљиво и хладно*.¹¹¹ С обзиром на ово и усмено и писмено одбијање Народне банке да прихвати условљавања, држава је прекинула преговоре.¹¹² Даљи расплет ових догађаја спречило је избијање Првог светског рата.

Београд је био престоница не само политичког већ и свеукупног економског живота у Краљевини. Ова одредница важила је и за банкарство, јер су у Београду, поред емисионе банке, били сконцентрисани и бројни новчани заводи са највећим капиталом.¹¹³ Оно што карактерисало банкарство у Србији је и његова политичка

¹⁰⁹ АНБ 1/1, УПР, Записник са 7. седнице Главног одбора (ГО), 19. 4. 1914, а.к. 17. Народна банка је још октобра 1912. затражила измену Закона који се односио на повећање континента сребрних новчаница у оптицају, али због избијања рата предлог није разматран. Захтев је поновљен почетком 1914, *Народна банка 1884-1934*, 53-54.

Формирана је 16. априла анкетна комисија коју су, испред Владе, сачињавали: Момчило Нинчић, у својству професора универзитета и народног посланика, Јефтимије Ђонлић, шеф у управи државних монопола, Милан Радосављевић, секретар Министарства народне привреде, Драгутин Дучић, секретар Министарства финансија, Коста Главинић, владин комесар, а испред Народне банке: Ђорђе Вајферт, гувернер и чланови Управног одбора: Тихомиљ Марковић, Манојло Клидис, Андра Ђорђевић, чланови Надзорног одбора: Војислав Вељковић и Давид Симић.

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ АНБ 1/1, УПР, Записник са 14. седнице ГО, 14. 5. 1914, а.к. 17.

¹¹² Исто.

¹¹³ У Београду је 1912. деловало 44 новчаних завода са капиталом од 29.269.000 динара, а у унутрашњости 143 са капиталом од 21.923.000 динара, Stanislav Kukla, *Razvitak kreditne organizacije u Srbiji*, Zagreb 1924, 61.

подељеност, па тако за поједине заводе није била тајна којој страначкој оријентацији су приклоњени. То је било нарочито наглашено у унутрашњости, где су странке користиле и дугове бирача, откупљивале их, а потом их користиле као гласачко тело. Томе у прилог ишао је и Закон о акционарским друштвима који је дозвољавао рад банкама чим је било уплаћено 10% од уписаног капитала. С обзиром да су веома често чланове надзорних одбора, који су били задужени за контролу прихода и расхода, чинили људи без основних знања, а контрола државе је била слаба, дешавало се да су установе радиле и без уплаћеног целокупног капитала. Поред политичке подељености, банкарски систем Србије карактерисала је уситњеност у смислу мноштва новчаних завода са малим капиталом. Мрежа малих штедионица оснивана је у унутрашњости током осамдесетих година, док је на преласку у 20. век уследила појава дванаест већих акционарских банака у Београду, од којих само две нису биле под контролом српског капитала. Колики је био утицај ових највећих банака може се проценити по њиховим зградама које су биле импресивније од већине државних пословних зграда.¹¹⁴

У целини узев, кредитну организацију у Краљевини Србији представљали су: Управа фондова, Привилегована народна банка Краљевине Србије и новчани заводи у форми акционарских друштава, који су носили различита имена: штедионице, задруге, кредитни заводи... Према статистици Министарства народне привреде у Србији је 1901. пословало 11 банака, 2 кредитна завода, 31 штедионица и 48 задруга за помоћ и штедњу. Највећа по питању уплаћењог капитала била је Народна банка, а следиле су Београдска трговачка и Српска кредитна, са далеко мањим капиталом.¹¹⁵ Што се тиче кредитних завода постојала су само два – београдски и крагујевачки и то са капиталом нижим од милион динара. Капитал штедионица, које су у свом називу готово обавезно имале име места (Нишка, Алексиначка, Белопаланачка, Јагодинска, Пожешка...) углавном се кретао око 100 хиљада динара.¹¹⁶ Од задруга убедљиво најмоћнија била је Београдска, са капиталом нешто већим од милион динара. Од самог почетка Београд је између осталог био и центар банкарства. У односу на целу земљу београдски заводи су имали 65% уплаћеног капитала, 43% улога на

¹¹⁴ Џон Лемпи, „Београд и Вашингтон, 1860-1914: Модернизација главних градова“, *Годишњак града Београда*, књ. XXVII, Београд 1981, 85.

¹¹⁵ АС, МНП-Т, П ф-IX-бр.53/902, Народна Банка нешто мање од 5 милиона, док су обе банке имале по милион динара уплаћеног капитала. Најнижи уплаћени капитал имала је Шабачка трговачка банка, само 100 хиљада динара.

¹¹⁶ Изузетак су биле Шабачка са капиталом од 300 хиљада и Београдска трговачка са капиталом од 320 хиљада. Исто.

штедњу, 75% обрта и 62% чисте добити.¹¹⁷ У Београду је такође пред Први светски рат пословало шест банака са страним, мешовитим капиталом.¹¹⁸

Банкарски систем у Краљевини Србији био је слабо контролисан, поготово што је функција надзора била у повоју. Посебан проблем је представљала чињеница да у Краљевини није било стручних људи који су познавали банкарске послове, те су махинације и проневере биле честа појава.¹¹⁹ Ово није неуобичајено када се узме у обзир да је државна трговачка школа основана 1892.¹²⁰

За државни надзор над радом Народне банке било је задужено Министарство народне привреде, преко комесара који је био државни чиновник. Комесар је имао права присуства свим седницама Управног и Надзорног одбора, а као посебан задатак, који је био издвојен, био је надзор над издавањем новца. У овом периоду рад Народне банке није био у фокусу Министарства финансија.¹²¹ Међутим први пут је забележена жеља министра финансија да са Народном банком ради на решавању валутног питања *као и да мојри да ли Народна банка својим радом иде на олакшање истој решења*. Он је схватао дужност Банке двојачко: да уведе у употребу златан новац и да од сребрног новца постепено створи споредно средство за размену.¹²² Стојан Протић је сматрао да је емисиони завод фаворизовао сребрни новац, разним шпекулацијама и могућностима да регулише квантитативне односе између злата и сребра, те помогао да се манипулацијим са ажијом дође до лаке зараде, али је истовремено и паралисао напоре Министарства финансија *да ажију ослаби или уништи*.¹²³ Како наводи: *Ја немам ништиа њројив њоја, да се Народној баници њризна њраво да својим радом рејулише економске финансијске њриликe, али само њод условом, да њај рад буде њрвенсѡвено ујрављен на задовољење ојшѡих инѡереса, а не само инѡереса Банке као ѡривајне усѡанове и инѡереса њене*

¹¹⁷ Историја Београда 2, 422.

¹¹⁸ Најстарија је била Српска кредитна банка (Banque de Cr dit Serbe) основана 1882, нешто касније 1888. се појавила Банка Андрејевић (Banque Andr evitc et Cie), а потом у првој деценији 20. века је почела са радом филијала Прашко-Кредитне банке (Pra ska Ůvern  Banka) и одмах затим Француско-српска банка. Године 1911. основано је Подунавско трговинско акционарско друштво, а 1912. издата је дозвола за оснивање Енгеско-српске банке која није почела са радом због ратних догађања, А. Митровић, *Сѡране банке у Србији*, 140-141.

¹¹⁹ АС, МНП-Т, ПФ Ир 58/91, Забележени су случајеви да је послове благајника и књиговође обављало исто лице. Распис министра народне привреде, 29. 1. 1891.

¹²⁰ *Сѡоменица Београдске ѡрѡвачке омладине 1880-1930*, Београд 1931, 207.

¹²¹ У Историјском архиву Београда (ИАБ) у породичном фонду Главинић (ПФГ) налази се обраћање министра финансија Стојана Протића министру народне привреде са критичким освртом на улогу Народне банке у јавном кредиту и валутном питању које је било намењено владином комесару Кости Главинићу, ИАБ, ПФГ, к 43. 4.2.

¹²² ИАБ, ПФГ, к 43, 4.2.

¹²³ Исто.

*одабране клијентеле.*¹²⁴ У целини узев, Банчини критичари су сматрали да она није извршила свој задатак, да јефтинијим кредитима унапреди трговину и радиност у Србији, и то на тај начин што ће им пружити приступачнији капитал. Тај капитал су представљале новчанице које је требало да буду у промету у читавој Србији. Дисперзија кредита била је немогућа без филијала и агенција које Банка није отворила, без обзира што је чланом 2. Закона то питање регулисано. Ставови Стојана Протића су уствари критике с којима се Банка сусретала током свог периода делања у Краљевини Србији.

Ови наводи су делом оправдани, Банци је нарочито замерано што се није ангажовала на отварању филијала. Једино се помоћу филијала могло утицати на смањење каматне стопе, јер су привилеговани клијенти директно добијали зајмове, а самим тим корисници кредита су били у много бољем положају него они који те кредите нису имали. Оснивањем филијала избегло би се посредовање новчаних завода и повећао круг корисника кредита, што би највероватније утицало и на појефтињење кредита, не само оног који је давала Банка, већ и општег. Навођен је пример да се заводима позајмљује са 5% камате, а они даље, било произвођачима, или још вероватније трговцима, дају са по 9%, уместо да се у том ланцу избаце заводи и директно се врши кредитирање од стране Банке уз минималну камату.¹²⁵ Такође, карактеристика економских прилика у Србији је било релативно мало улагање капитала у производњу, вероватно је један од разлога био и скуп кредит. Богати људи, у чијим је рукама био сконцентрисан капитал радије су улагали у некретнине него у производњу.

Управо због оваквих критика у периоду пред Балканске ратове чињени су разни покушаји да се појефтини кредит у Србији. Једна од предложених мера била је концентрација капитала кроз спајање капитала мањих банака.¹²⁶ Наиме, држава је донела одлуку да у Београду капитал завода мора бити милион, а у унутрашњости пола милиона динара. Међутим, ову одлуку су многе банке изиграле и пред почетак Великог рата ова одлука није била до краја спроведена. Поред ове мањкавости

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ У штампи су навођени примери да један завод из Београда позајми од Банке са 5% и исти новац да или својој филијали или неком заводу у унутрашњости са 8%, а овај пак својим клијентима са 12% а често пута како се говорило *џрџовцима са кредитом* који су радили са сељацима или са занатлијама и наплаћивали зеленашки интерес, Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првој светској рати*, Београд 1955, 242-245.

¹²⁶ Укупан број новчаних завода 1913. је износио 187, а од тога њих 68 су били корисници кредита Народне банке. Исто.

слаба страна свих новчаних завода били су недовољни резервни фондови који нису износили 10-15% укупне главнице.¹²⁷

Иако јој је замерано да води конзервативну политику кроз читав период, од оснивања па све до почетка Првог светског рата Банка је вршила замену својих новчаница за злато. Такође, у том периоду, упоредо са повећањем оптицаја новчаница, увећавала се и Банчина подлога у злату, сребру и девизама, што се свакако одразило на вредност динара и стабилност цена.¹²⁸ Сумирани резултати: капитали су постали приступачнији, консолидовани кредитни односи, каматна стопа снижена, повећање броја новчаних завода. И поред свих критика, које су се углавном односиле на појаву ажије и повезивале са повећаним оптицајем сребрних новчаница, на уштрб оних са златним важењем, у периоду од оснивања па до почетка Великог рата и критичари Банчине делатности признавали су да је у Србији, од њеног постојања интерес на позајмљени новац нижи, као и да је свакоме ко кредит заслужује лакше доћи до новца, односно зајма.

Од увођења сребрне подлоге, 1885, у Србији је уведено и питање двојакних новчаница, које ће кроз читав период до избијања светског рата мучити водеће људе емисионог завода и ресора финансија, иако је решавање овог питања стално одлагано за нека боља времена. Иако је као кривац означавана Народна банка и држава је била свесна да се о овом питању може расправљати тек *кад се буде расцоловало већим суфицијом, када међународни биланс буде активан, када не буде било бојазни да ће се услед оскудице злата у земљи, моћи извући банчина златна подлога*.¹²⁹ Међутим, како се наводи у Споменици Народне банке, *када су се у 1912. ове претходне оствариле у ириличној мери вероватно да би тада дошло до прелаза на златно важење, да Србија није ушла у рајне зајмове, који су својим седмогодишњим трајањем одгодили за дужи низ година дефинитивно решење валутној кризи*.¹³⁰

¹²⁷ Резервни фонд Народне банке према закону је износио 20% од уплаћеног капитала, *Српске новине* бр. 13, 19. 1. 1883.

¹²⁸ М. Угричић, *Novčani sistem Jugoslavije*, 77.

¹²⁹ Изјава Косте Стојановића, *Народна банка 1884-1934*, 68.

¹³⁰ Исто.

ФИНАНСИЈСКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ (1914-1918)

Раздобље које је започело Царинским ратом, а наставило се Анексионом кризом и Балканским ратовима означило је читав низ потреса који су се, између осталог, одразили и на српску привреду и финансије уопште. Стална оскудица у новцу, покривање буџетских дефицита, потреба за убрзаном модернизацијом, изискивали су и непрестано задуживање државе. Почетком јануара 1914. укупна задуженост Србије износила је 910.292.000 француских франака у злату и 43 милиона динара у злату.¹³¹ Оно што је било још важније за финансијске токове била је ратна психоза, која је имала за последицу новчану мобилизацију појединаца. Смањење куповне моћи, избегавање плаћања обавеза, продаја покретних ствари ради добијања готовог новца, отказивање дугова дужницима, само су неке од форми које су тада биле детектоване.¹³² Осећај непосредне ратне опасности проузроковао је и повлачење штедних улога становништва из банака. Ово повлачење је изазвало смањење новчане масе и самим тим утицало је на ликвидност банака. С обзиром да се новац све више тражио, новчани заводи нису имали другог избора сем да се обрате Народној банци за помоћ, која је интервенисала и 1908. и 1912. године подизањем интересне стопе на зајмове у злату са 6 на 7%, као и ванредним кредитирањем. Међутим, овим Банчиним мерама није решено питање тражње улога, које је стављено у други план увођењем Закона о мораторијуму.

Након завршетка Другог балканског рата, августа 1913, чинило се да Србија упловљава у мирније воде. Прва половина 1914. је у привредном погледу обећавала. Пољопривредни артикли намењени извозу добро су родили и очекивало се да ће јесењи извоз бити јачи него ранијих година.¹³³ Чак су и француски листови извештавали о привредним приликама у припојеним крајевима.¹³⁴ Овој општој тежњи да се привреда врати у нормалне токове допринела је у Народна банка, која је почев од 28. јануара 1914. поново дозволила неограничену размену новчаница у злату за златни метал. С обзиром да се показало да новчани оптицај не може бити исти као пре Балканских ратова, а он је био одређен законом, почетком 1914. оформљена је комисија, састављена од представника државе и банке, која је требало

¹³¹ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату*, Београд 2014, 38.

¹³² ИАБ, ПФГ, к-1, 3.1.2, *Новчана и кредитна криза у Србији и њене последице*, Реферат Милорада Драшковића.

¹³³ *Народна банка 1884-1934*, 89-90.

¹³⁴ *Берба кукуруза је одлична, род пшенице биће слаба овијума доста добар. Сено је осредњеј квалитетна осим онога са Косова. Брање дувана је у порасту. Што се винограда тиче, они су у веома добром стању у свим областима а посебно на подручју Охрида, Косова, Брејалнице и Тиквеша. L'Economiste Europeen, 31. 7. 1914.*

да ради на изменама закона о банци. Како преговори нису успели, прекинути су у мају 1914, а да опет није решен главни проблем повећања континента новчаница у оптицају.¹³⁵

Међутим, догађаји у Сарајеву уништили су и сваку помисао на брз повратак нормалним приликама. Иако су и страни новинари извештавали *да је Србија учинила све како би излацила несјоразуме... ничим није йоказала айресивности и нейрестјано је йокушавала да одржи добре везе са својим суседом... она је йрихвайтила све йлавне захйеве Аустйрије...*¹³⁶, прекид дипломатских односа са двојном монархијом, отворио је за Народну банку нове обавезе које нису дозвољавале да се њено редовно пословање продужи. За банкарску делатност избијање рата значило је редукацију већине активности и сазнање да је главни посао финансирање рата. Ратна психоза утицала је и на количину новца у оптицају, Банка је обуставила давање кредита по текућем рачуну. Како су се сви новчани заводи служили овом врстом кредита, били су у немогућности да повлаче новац, што је имало за последицу да скоро сви заводи у Београду и унутрашњости обуставе есконт.¹³⁷

Недуго након атентата на Франца Фердинанда, на дан када је Аустро-Угарска упутила Србији ултиматум, 10. јула 1914. године, али још пре него што је та нота и стигла у српско Министарство иностраних дела, министар финансија, тада већ стари и болесни Лазар Пачу, *йоверљивим йуишем* је обавестио Вајферта о *несуйлацицама* са владом у Бечу.¹³⁸ Том приликом Пачу, такође члан масонске ложе „Побратим“, препоручио да се покретна имовина Народне банке што пре измести из Београда, предложивши да се трезори сместе у Крушевац, где је планирано и смештање депоа Министарства финансија.¹³⁹ Не часећи, а с обзиром на неповољан стратегијски положај Београда и још неповољнији положај Народне банке, чија је зграда тек неколико стотина метара удаљена од Саве и границе с непријатељском Аустро-Угарском, Вајферт је за исти дан сазвао седницу Главног одбора.

На Главном одбору први је мишљење изложио Андра Ђорђевић, професор права на Универзитету и ратног права на Вишој школи Војне академије, да се према модерном ратном праву приватна имовина сматра заштићеном и *нейовредивом*,

¹³⁵ Банка је пристала на отварање филијала и агенција, вршење благајничке службе у корист државе, унификацију новчаница које би гласиле само на динаре без ознаке метала, Извештај Народне банке за 1914-1920, Београд 1921, X.

¹³⁶ *L'Economiste Europeen*, 31. 7. 1914.

¹³⁷ *Политика*, 31. 6. 1914.

¹³⁸ Саша Илић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, *Ђорђе Вајферт, визионар и йрејалац*, Београд 2010, 53, 55.

¹³⁹ *Народна банка 1884-1934*, 90.

а како је Народна банка основана приватним капиталом, то је унеколико њена имовина сигурна. Стога се, сматрао је Ђорђевић, треба усредсредити на готов новац, односно имовину која ће неизоставно бити потребна српској влади.¹⁴⁰

С његовим мишљењем сложио се вицегувернер и адвокат Народне банке Марко Стојановић, који је подсетио на велике сложености које исељавање имовине Народне банке собом повлачи, а које је тестирано већ два пута у скорије време (у доба анексионе кризе и током балканских ратова, када су трезори пресељени у Ниш и Крагујевац). Такође, други проблем су представљали и безбедносни услови за чување тих вредности којих изван објекта Народне банке није било у земљи. Чланови Главног одбора сложили су се са мишљењем Ђорђевића и Стојановића и тада је одлучено да се исели из Банчиних трезора *само њихов новац у злату, сребру и новчаницама*, а да све друге вредности (менице, залоге, оставе, кауције, итд.) остану у трезорима седишта банке у улици Краља Петра Првог број 12, у Београду.

Колико су и сами чланови Главног одбора, махом пословни свет из Београда, били свесни ситуације, говори и чињеница да се одмах и приступило паковању вредности које су биле смештане у џакове и да је тражено да се транспорт обави у два наредна дана, уз поштовање минималних мера сигурности.¹⁴¹

Занимљиво је да су чланови Главног одбора, према белешкама Мате Јовановића, на крају састанка сазнали да је барон Гизл, аустроугарски посланик у Београду у 18 часова предао ноту с ултиматумом Лази Пачуу. Чим је састанак Банчине управе завршен отпочело се са паковањем вредности и до 4 сата ујутро, 11. јула 1914. године било је запаковано сво злато и „златне“ новчанице (у вредности од 101.748.235,85 динара). Истога јутра, већ око 10 сати први воз са београдске железничке станице кренуо је, преко Лапова, ка Крушевцу. У исто време, друга група запослених пакovala је у вреће монетарно сребро. Због потребе да се вреће ушију и запечате тај се посао одвијао знатно спорије. Међутим, сутрадан, 12. јула у 8 сати пре подне кренуо је и воз натоварен монетарним сребром и *сребрним* новчаницама (у вредности од 79.547.000,00 динара). Тако се у Крушевцу, у згради Начелства већ 13. јула нашло готовине Народне банке у износу од 181.295.235,85 динара.¹⁴²

¹⁴⁰ Забелешке члана Надзорног одбора Народне банке, Мате Јовановића (Вучковица код Лучана, 1848 – Београд, 1933), под називом „Народна банка за време рата 1914-1919. године“ (у даљем тексту: АНБ 1/1, Забелешке М. Јовановића). Извор представља Јовановићева сећања, састављена у рукопису фебруара 1929. године, поводом десетогодишњице повратка Народне банке у Београд, са неколико прилога (преписи докумената и оригинални документи), и скупа укоричене.

¹⁴¹ Од Министарства војске затражен је воз и жандарми за обезбеђивање транспорта, АНБ 1/1, Забелешке М. Јовановића.

¹⁴² АНБ 1/1, Забелешке М. Јовановића, 4-5; *Народна банка 1884-1934*, 90.

Према казивању Мате Јовановића, у трезорима Народне банке у Београду су остале друге вредности, за које се сматрало да су као приватна својина заштићени, у оквирном износу од 80 милиона динара, али и добра чију вредност није било могуће проценити – као што су тестаменти Николе Спасића, Луке Ђеловића, Тихомиља Марковића и др., пословне књиге, *важна кореспонденција*, тј. архива, и друго, што је накнадно допремљено у Крушевац.

Иако су вредности у Крушевцу биле на сигурном, Банчин рад је био ограничен на најмању могућу меру. У земљи пуној неизвесности, ратне психозе, сталне опасности од уласка непријатеља, било је илузорно очекивати да се настави са кредитирањем привреде. Након победа на Церу и Колубари било је покушаја да се кредитирају трговина и поједини новчани заводи у унутрашњости Србије али су, услед опште неизвесности, прекинути ови послови. За време боравка у Крушевцу, Народна банка је наставила са издавањем новчаница и кованог новца. Поред новчаница ранијих издања, чије је штампање у Паризу настављено према потребама, издата је и нова, *рајина новчаница*, од 50 динара у сребру. Новчаница је такође штампана у Паризу, у Банци Француске, и без обзира на рат, стигла је у Крушевац преко Солуна почетком марта 1915. Као земља савезница, Француска је и у Првом светском рату наставила са кредитирањем Србије па је тако фебруара 1915. склопљен нови кредитни аранжман у износу од 80 милиона динара у злату.

Септембра 1915. године Србија је била пред новим изазовом и новом опасношћу и суочила се са новом непријатељском офанзивом и здруженим аустроугарско-немачким снагама, којима се прикључила и Бугарска. Ово је утицало да, почев од 25. септембра грађанство, под изговором да у *чаршији нема сийнине*, почне да опседа шалтере Народне банке у Крушевцу у намери да замени папирни новац за монетарно сребро. Иако је замена ограничена на једну кесу (1.000 грама) по партији, ускоро је издато сво сребро донето из Београда, као и оно примљено из Париза, у укупној вредности од око 25.000.000 динара. Паника је сада већ била очигледна.¹⁴³ Објава рата од 1. октобра и општи напад бугарске војске терао је у Банку на брзо делање па је започела евакуацију својих вредности и утовар у вагоне. Преко Ниша и Скопља вредности Народне банке су, у раним вечерњим сатима 3. октобра, кренуле пут Солуна. Након низа перипетија, имовина Народне банке остала је у вагонима, на једном колосеку солунске железничке станице, све до 6. децембра, када је, због несигурности и те локације, утоварена на француски војни брод, оклопни крсташ Ернест Ренан, и упућена преко Тулона у Марсеј. У том лучком граду Народна банка ће у филијали Банке Француске, у закупљеној палати Муло (Moullot), на Тргу берзе

¹⁴³ АНБ I/I, Забелешке М. Јовановића, 27.

наћи своје уточиште и пријатељско гостопримство током више од три следеће године (од 20. децембра 1915. до 6. фебруара 1919. године).¹⁴⁴

Прикључењем вредности Филијале у Скопљу вредностима централе, 1. фебруара 1916. године, покретна имовина Народне банке је комплетирана и српска централна монетарна установа могла је започети рад у условима измештености из матице и избеглиштва.¹⁴⁵

У Марсеј је први стигао Ђорђе Вајферт са неколицином чиновника, а потом су му се придружили Марко Стојановић, Лука Ђеловић, Тихомиљ Марковић, Манојло Клидис и Мата Јовановић. Иако ни они сами нису имали прецизне представе о томе како ће се делатност Народне банке даље одвијати, догађаји који су следили, наметнули су послове који су, пре свега, били узроковани ратним стањем и напуштањем земље. Имајући у виду да се код Народне банке налазила и златна и сребрна новчана подлога, брига о динару, као и његова замена за валуте земаља у којима су се налазиле српске избеглице, постала је један од кључних Банчиних послова.

Стриктно вршење замене новчаница за метал представљало је меру која је најефикасније чувала и одржавала вредност динара до почетка Првог светског рата. Међутим, 27. јула 1914. године, на дан када је објављена мобилизација, укинута је по први пут замена новчаница за метал оних у злату, као и у сребру. Ова мера је последично имала везе са порастом ажије на злато, која је пред повлачење из Србије износила и до 40%. Тако висока ажија натерала је Владу да из Ниша забрани извоз злата. Ова одлука није изненађујућа с обзиром да је у то време била укинута конвертибилност многих страних валута, тако да се вредност динара до краја рата није изражавала у злату, већ по курсевима страних валута.

Оно што је особено за националну валуту Србије јесте да су након повлачења, велике количине динара понеле српска влада, војска, као и становништво које се повлачило. Такође, динар је остао и у окупираној земљи где су се аустријске и бугарске управе трудиле да умање његову вредност. У окупираној Србији, динар је постепено нестао из оптицаја, не само што су се непријатељске управе трудиле да умање његову вредност, већ и због тога што је новац окупаторских власти, у количинама које су се

¹⁴⁴ У истој згради је била смештена и Београдска задруга. *Народна банка 1884-1934*, 91-92; АНБ 1/1, С. Гајић, „Неколико бележака...“, Бојан Радовановић, *Народна банка Југославије у Првом светском рату*, Београд 1996, 49-50, Bojan Radovanović, *110 Years of the National bank 1884-1994*, Belgrade 1998.

¹⁴⁵ В. Дугалић, *Народна банка 1884-1941*, 110.

стално повећавале, преузео примат.¹⁴⁶ У намери да утврде количину динара, аустроугарске власти су предузеле његово жигосање. Међутим, због неповерења народа у ову меру, обележен је само мањи део новчаница, а становништво га је сачувало у *сламарицама*, верујући да ће доћи боља времена.¹⁴⁷

Становништво које се повлачило заједно са војском имало је и новац, као део драгоцености које се носе на пут пун неизвесности. Приликом повлачења, по ко зна који пут потврђена је вредност исказана кроз племените метале злато и сребро. Наиме, приликом повлачења кроз Црну Гору и Албанију, за новчаницу од 10 динара добијало се 3 или највише 4 динара у кованом сребру. У Албанији становништво није било навикнуто на новац у папиру, док су у Црној Гори различити паритети динара и перпера утицали на нестабилан курс приликом размене.¹⁴⁸ Када су динари заједно са војском и избеглицама били пренети на Крф и у Солун, у општем метежу владала је и даље неизвесност у курсу, и динара и валута савезника.

Још у Солуну, 7. новембра 1915, године неколико чланова Финансијског одбора тражило је од Народне банке да се стане на пут шпекулацијама управо због бојазни од пада вредности динара испод половине. Иако је Народна банка планирала да се овој молби изађе у сусрет, те да се за одржи курс од 7 драхми за 10 динара, догађаји који су уследили омели су је у овој намери. Пред владом и Народном банком поставило се питање спречавања стихијског обезвређивања динара, и истовремено питање конвертибилности, с обзиром на динаре који су се нашли у оптицају у иностранству. Током договора који су трајали од 27. децембра 1915. до 17. јануара 1916, француска и српска избегла влада сагласиле су се да курс динара у подручју Француске и њених колонија буде промењен са 1:1 на 1:0,88 (88 франака за 100 динара). Био је то веома повољан курс у условима емиграције, окупирани привреде и непостојања националне привреде.¹⁴⁹ Већ 26. јануара 1917. у Паризу министар финансија, Момчило Нинчић је одобрио Упуство за размену новца у Швајцарској и Француској, у којем су одређени услови, места и количине новца за размену.¹⁵⁰ Овај

¹⁴⁶ У окупираној Србији релација је била следећа: 1 круна = 2 динара; 1 немачка мара = 2,5 динара; 1 бугарски лев = 2 динара; *Народна банка 1884-1934*, 96.

¹⁴⁷ У архивској грађи нема података о броју изнетих, и динара који су остали у Србији. Аутори монографије Народне банке из 1934. користе као одреднице да је знатан део остао у земљи док је мањи део изнет из земље, *Народна банка 1884-1934*, 96.

¹⁴⁸ Црногорски перпер је одувек био у паритету са аустроугарском круном док је српски динар био у паритету са француским франком, *Народна банка 1884-1934*, 97.

¹⁴⁹ Андреј Митровић, *Србија у Првом свейском рају*, Београд 2014, (даље: А. Митровић, *Србија у Првом свейском рају*), 444.

¹⁵⁰ АНБ 1/1, а.к. 12, Размену је вршила Банка Француске у сарадњи са Комисијом за размену новчаница, која је имала своју централу у Паризу, а у којој је био и представник Народне банке Душан Шајновић. Размена се вршила у Паризу, Марсеју, Ајачију, Бордоу и Женеви.

званични државни курс, као и ограничени месечни износ који је био дозвољен, учинили су да вредност динара у наредним година светског рата не опада.¹⁵¹

Ова размена се одвијала под строгим државним надзором у којем је учествовала и Народна банка. Највећа њена заслуга је ипак што се енергично одупирала захтевима за повећање новчаног оптицаја односно штампања новчаница без металне подлоге.¹⁵²

Трошкови за вођење Првог светског рата представљали су највећи издатак, не само за малену Србију, већ и за све силе учеснице, које су се за обезбеђивање нових средстава за уништавање, али и одбрану, обраћале за помоћ својим емисионим заводима. Прве потребе за рат српска држава је задовољила код своје централне банке, када се за добро газдовање у изузетно тешким околностима показало одлучивање концентрисано у рукама Лазе Пачуа, који је добро сарађивао са гувернером Вајфертом. С обзиром да је привреда била уништена, земља под окупацијом, једини начин финансирања представљали су страни зајмови.¹⁵³ Они су били свесни да се једино посредством спољних финансија, пошто је рат уништио српску привреду, може водити релативно успешна ратна привредна политика. То је значило да, супротно утврђеној пракси од оснивања Народне банке, покриће неће бити депоновано у њеним трезорима већ у иностраним банкама, али за рачун Народне банке. Огромни ратни издаци и немогућност да се трошкови покрију редовним путем, присили су државу да прибегне институцији привремене размене која је била регулисана изменама и допунама Закона из 1908. године. Ратне потребе су је принудиле да напусти принцип депоновања ефективног злата и да уместо њега употреби државно потраживање на страни, па и саме акредитиве савезничких влада.¹⁵⁴

Новчану помоћ од савезника, а понајвише од Француске, Србија је примала од марта 1916. до августа 1919. године. Средишна установа за спровођење ове политике била је Banque Franco-Serbe као банка-кћи и истурена испостава Banque Imperiale Ottomane која је координирала ток новца и чинила поуздану везу српске владе

¹⁵¹ АЈ, Збирка Милана Стојадиновића (37), 32, 235; Месечно се вршила размена до 500 динара, а само изузетно до 900 динара.

¹⁵² Када је маја 1917. Министарство финансија предложило да се повећа месечни износ размене, Банка се успротивила. Исто.

¹⁵³ Србија је прве зајмове 1914. добила од Француске и Енглеске. Ова средства су била уступљена емисионом заводу као подлога новчанице у сребру. Током 1915. пре напуштања Србије добијен је још један зајам од савезника који је утрошен углавном на војне потребе. Током прве две ратне године, укупна сума задужења према савезницима је износила 520 милиона франака. Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941* Beograd 1991, (даље: D. Gnjatović, *Stari državni dugovi*), 110-115.

¹⁵⁴ Народна банка 1884-1934, 94.

првенствено са француском владом и капиталом.¹⁵⁵ Сједињене америчке државе, након уласка у рат на страни сила Антанте, априла 1917, такође постају финансијер Србије.¹⁵⁶ Овакав начин директне помоћи није био неуобичајен и до краја рата представљао је читав низ међусобно исплетених веза. Наиме, у почетку су заједно и Француска и Енглеска давале зајмове и Белгији и Русији, као и Србији. Од 1916. као кредитор Француске се појављује Енглеска, док од 1917. САД преузимају улогу главног кредитора Антанте.

Промене које је изазвала ратна стихија најбоље се могу видети ако се упореди новчанична подлога из 1912. са оном из 1918. године:

Табела бр. 1 – Новчанична подлога 1912. и 1918. године

Година	Покриће			Укупно
	у злату	у сребру	у златним девизама	
1912.	53,87%	3,78%	27,86%	85,51%
1918.	18,72%	4,57%	64,00% (у акредитивима)	87,29%

Народна банка 1884-1934, 95

У нередовним околностима док су Влада и Народна скупштина биле на Крфу, Банка у Марсеју а војска на Солунском фронту, предложена је измена Закона у делу о повећању контингента Банчаних новчаница, која је имала свега три члана. Овај Закон је прописивао да се контингент Банчаних новчаница има повећати са пет на седам пута више од уплаћеног капитала, дакле на 70 милиона динара. Тај вишак се имао емитовати у ситним апоенима од 1, 2 и 5 динара. Банка је била дужна да након три године од закључења мира или повећањем капитала или повлачењем новчаница врати стару сразмеру од 1 према 5. О овом Закону су се водиле многе полемике у Народној Скупштини да ли се, како је тврдио министар финансија Момчило Нинчић, штампају новчанице зато што у промету нема довољно ситних апоена или зато што нема довољно новца у оптицају. Такође, Нинчић је инсистирао да у овај Закон уђе одредба о кредитирању новчаних завода и њиховом праву да сами одређују каматну стопу.¹⁵⁷ Његов предлог није усвојен, али се и даље водила полемика да ли се ова измена може изгласати без одобрења Народне банке. Управа

¹⁵⁵ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 475.

¹⁵⁶ Помоћ је износила милион долара месечно, D. Gnjatović, *Stari državni dugovi*, 115.

¹⁵⁷ Овоме су се оштро успротивили посланици, а најгласнији је био Стојан Протић са изјавом: *Наши мали заводи, ситни наши заводи, који су постојали из покрета наше државе и покрета наше Народне банке, они су постојао од велике старине и они су оличење наших старих зеленаша. Сивографске белешке Народне скупштине за 1916, 96.*

Банчина је протествовала да је измена донесена без њеног пристанка и да је на тај начин угрожена њена самосталност, с обзиром да је Законом одређено да се ниједна измена не може донети без њеног пристанка.¹⁵⁸ То није било сасвим тачно, с обзиром да није било могуће организовати збор акционара као врховни орган, који је давао сагласност на измене закона. Било како било, и пре усвојеног закона Банка је приступила припремама за израду новчанице од 5 динара плативе у сребру.¹⁵⁹ Израда четири милиона новчаница у номиналној вредности од 20 милиона динара, завршена је крајем јула 1917.¹⁶⁰ Иако је према објави у Српским новинама ова новчаница пуштена у оптицај 18. септембра 1918, она је тек након повратка Народне банке у Београд марта 1919. године, започела свој употребни век.¹⁶¹

Поред кредитирања државе, током боравка у Марсеју кредитирана су и приватна лица. Наиме, ово нису били уобичајени пословни кредити, већ више потрошачки зајмови онима којима је материјална помоћ била најпотребнија. Ови избеглички зајмови додељивани су на терет државног кредита. Без консултације са Банком Министарство финансија је штампало Објаву, Др бр. 10.000 од 10. јуна 1917, на основу које је била обавезна да своје зајмове исплаћује у француским францима на основу новца који ће доставити Министарство. У првом наврату Министарство је заиста доставило 100 хиљада франака, али се то показало као недовољно. Банка је узалуд тражила појашњења како ће финансијске делегације радити са недовољно новца.¹⁶² Поред обезбеђивања финансијске потпоре избеглицама из Србије, само неколико дана од доношења Крфске декларације, Народна банка је на извршење добила и решење о давању кредита који ће моћи да користе *Срби ван Србије, Хрвајци и Словенци*.¹⁶³ У жељу да профункционише јединствени финансијски простор, држава, а преко ње и Народна банка, је кредитирала грађане који су били поданици

¹⁵⁸ *Извештај Народне банке за 1914-1920*, Београд 1920, XVII.

¹⁵⁹ Закон о изменама и допунама у Закону о Народној банци од 18. 10. 1916. *Српске новине* бр. 97 од 19. 11. 1916. Марта 1916. Банка је добила налог Министарства финансија да започне са припремама за израду новчанице и цео посао је био завршен скоро месец дана након што је донесен Закон, Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*, 234.

¹⁶⁰ АНБ 1/1, а.к. 21, Извештај Душана Шајновића из Париза Народној банци у Марсеју, 19. јун / 2. јул 1917.

¹⁶¹ *Српске новине*, бр. 119 од 6. 10. 1918,

¹⁶² Према Банчином рачуну потраживања код банке су износила шест милиона динара, АНБ 1/1, а.к. 21, Извештај Душана Шајновића из Париза Народној банци у Марсеју, 19. јун / 2. јул 1917.

¹⁶³ АНБ 1/1, а.к. 14, Решење Владе Краљевине Србије о давању зајма свим *Југословенима*, Крф, 4. август 1917. Из Решења произилази да је кредитирање започело још јануара месеца 1917. у укупном износу од 200 хиљада и да је је августа месеца повећано са још 200, укупно 400 хиљада динара. Поређења ради до августа месеца поданици српске државе су кредитирани са 1 милион, а Југословени са 200 хиљада динара.

државе са којом је била у ратном сукобу и која је за то време пустошила Србију у свим сегментима.

Наиме, до управе Народне банке стизале су вести и из окупиране Србије, које су се, између осталог, односиле и на девастирање њене имовине. Чим су ушли у Београд Аустријанци су у зграду Народне банке сместили филијалу Аустро-Угарске банке.¹⁶⁴ Такође, чуло се да је у плановима двојне монархије било да се оснује нова Народна банка док би Аустрија покрила емитовање нових новчаница. У том случају планирано је да се новчанице српске народне банке жигошу, вредност нових новчаница била би у зависности од процене националног блага окупиране Србије.¹⁶⁵

Поред оваквих, у Француску су стизале и вести о систематској пљачки која се одвијала од стране окупатора. Прва мера била је да се пријаве српске новчанице да би биле таксирани (обележене). Сви они који су се одазвали овом позиву, морали су да приложе новац за аустријски зајам, а уколико новац није био таксиран, напосто је конфискован. Све ово је описивала и француска штампа: *Иначе иљачка је уздиинуџа на ниво сисџема. Свако лице коме је иреосџало неко боасџиво бивало је уиљешено у неки судски ироџес у вези са издајом, заџим ухайшено и оиелешено до џоле коже. Сага је ироџасџи свеоџиџа и џоџиуна. Оџромна је немаџиџина а смџиносџи све веџа, нарочииџо меџу деџом, која услед недосџаџика хране масовно умиру.*¹⁶⁶

Размере аустријске експлоатације Србије биле су огромне и интензивне, а према писању француске штампе, војним властима помагали су мађарски велетрговци и банке које су имале управу над монополом соли, дувана, шибица, алкохола и петролеја.¹⁶⁷ Француска штампа је такође обавештавала да је у окупираној Србији динар нестао из употребе *и да у сџабилносџи аусџријске новчанице, чија нам је деџресџација добро џознаџа верује јоџ само аусџријска круна.*¹⁶⁸ Такође, преношене су вести из мађарских листова о намерама аустријске владе да оснује *Нову Народну банку* у окупираној Србији и да штампа *нове новчанице.*¹⁶⁹

¹⁶⁴ АЈ-37-32-235.

¹⁶⁵ У архиву Банке Француске сачуван је читав низ извештаја из француске штампе о ситуацији у окупираној Србији, често са коментарима који су на маргинама остављали чиновници. Тако је на цртицу из часописа *L'Economiste Européen* од 3. 9. 1917. о принудном упису немачко-бугарског зајма у Србији, да ће сви грађани који се не буду одазвали овом позиву бити одведени у заробљеништво, додат ироничан коментар *Блаї ирисџуџ!!! La Cote Européenne*, 9. 5. 1916.

¹⁶⁶ *Le Journal*, 29. 11. 1916.

¹⁶⁷ *Le Temps*, 24. 1. 1917.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ *La cote Européenne*, 9. мај 1916.

Без обзира на све ратне страхоте, током боравка у Француској Народна банка је задржала контролу над издавањем новчаница. То и чињенице да је трезор евакуисан и да је српска златна резерва сачувана имало је економски значај и психолошки утицај на очување подлоге за емисију динара.¹⁷⁰

ФИНАНСИЈСКО НАСЛЕЂЕ И БАНКАРСКИ СИСТЕМ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ПРОСТОРА

За разлику од Краљевине Србије која је имала свој емисиони завод и националну валуту, остале територије које су ушле у састав нове државе имале су различито финансијско наслеђе које су баштиниле као делови држава у којима су егзистирале. Територије које су биле у саставу двојне монархије биле су окренуте банкарском систему који је симболизовала Аустро-Угарска банка, настала од Привилеговане аустријске банке која је основана 1816. у Бечу, као самостална приватна установа под државном контролом и са привилегијом за издавање новчаница. У складу са политичким договором са Мађарима, али уз поштовање ранијих усвојених принципа из области новца, 1878. дошло је до оснивања Аустро-Угарске банке. Оснивачки капитал нове централне банке у износу од 90 милиона форинти био је подељен између Аустрије и Мађарске у односу 70:30.¹⁷¹ Од 1887. њена привилегија је у споразуму са државом проширена и на Босну и Херцеговину. Имала је централе у Бечу и Будимпешти и мрежу филијала. На челу Банке налазио се гувернер кога је постављао владар и Управни одбор од 12 чланова. Поред свих послова којима су се емисионе банке бавиле њена посебност је била у обављању хипотекарних послова.

Своју делатност на читавој територији остваривала је путем филијала чија је организација била спроведена једнообразно у читавој земљи, те је свака филијала имала три чиновника (управник, помоћник управника и чиновник), док се цензорски есконтни одбор бирао из редова локалних привредника и имао је функцију саветодавног органа, састојао се од три члана, утврђивао се на три године од стране централе. Звање цензора било је почасно. Сама делатност филијала зависила је од седишта које је и одређивало делокруг послова. Кредитирање је било један од основних послова, а средства је одређивала централа на почетку сваке године, на основу искуства и извештаја филијала о потребама дотичног места. Начин на који

¹⁷⁰ В. Дугалић, *Народна банка 1884-1941*, 117.

¹⁷¹ *Историја банкарства у Војводини*, у редакцији проф. Николе Л. Гаћеше, Нови Сад 2001, (даље: *Историја банкарства у Војводини*), 96.

се вршило утврђивање појединачних кредита представљао је тежњу да се задовоље интереси, како пословног света, тако и банке. Основу за одређивање кредита у ес-контном послу чиниле су кредитне листе. О њима је на почетку сваке године расправљао ес-контни одбор у присуству управника филијале који је реферисао о свакој фирми, на основу информација које је био дужан да сакупља читаве године. Уз управников извештај кредитне листе су се подносиле централи на потврду и тек након добијене потврде добијале су и практичну важност.¹⁷² Од 1892. као новчана јединица Аустро-Угарске монархије уведена је круна.

Све до почетка Великог рата савременици су истицали солидно пословање банке, али се ситуација у ратним годинама у потуности променила. Наиме, од августа 1914. држава је преузела управу над банком и укинула све обавезе које су се тичале транспарентности њеног пословања, али је и суспендовала забрану кредитирања државе. У складу са тим државни зајмови су се ређали један за другим, штампале су се круне без покрића јер је банка била ослобођена обавезе да одржава прописано метално покриће. Све ово утицало је на драстично стање подлоге у злату, сребру и девизама која је умањена скоро пет пута у односу на почетак рата.¹⁷³

У Хрватској и Славонији банкарско наслеђе било је највеће. Пред Први светски рат било је: 61 банка, 146 штедионица и 832 кредитне задруге. Територијална распоређеност ових завода је била неравномерна, а свакако центар је био у Загребу.¹⁷⁴ Заједничка карактеристика ових завода је да су махом оснивани у другој половини 19. века, пре свега с циљем улагања у развој индустрије.¹⁷⁵ Свакако најмоћнија банка по висини уложеног капитала и разгранатим пословима у привреди је Прва хрватска штедионица, основана 1846.

Банкарство у Босни и Херцеговини, сконцентрисано у 50 новчаних завода имало је изразито националну и конфесионалну ноту. Најјачи новчани заводи били су смештени у Сарајеву: Српска централна банка, Хрватска централна банка, Муслиманска централна банка, Земаљска банка за Босну и Херцеговину итд.

¹⁷² *Економисџ*, 1913, 204-206.

¹⁷³ М. Угричић, *Новчани систем Југославије*, 89:

Стање у милионама круна	23. 7. 1914.	26. 10. 1918.
Подлога у злату	1.238	268
Подлога у сребру и девизама	351	75
Укупна подлога	1.589	343

¹⁷⁴ Само је Хрватска земаљска банка имала седиште у Осигеку, док су средишта свих најјачих банака и штедионица била сконцентрисана у Загребу, Stanko Deželić, *Banke i Bankarstvo*, Zagreb 1921, 29.

¹⁷⁵ Најзначајнији су били: Хрватско-славонска земаљска хипотекарна банка, Хрватска ес-комптна банка, Српска банка, Прва хрватска обртна банка, Исто, 30-33.

У Словенији се новчани заводи са домаћим капиталом оснивају тек у првим деценијама 20. века. Поред неколико најзначајних банака као што су Љубљанска кредитна банка, Крањска дежелна и Словенска ескомптна банка, главно обележје банкарства у Словеније свакако су разне штедионице (местне хранилнице) које су постојале готово у сваком месту. Најстарија је била Крањска хранилница, основана у Љубљани 1820.¹⁷⁶

Кредитно пословање на територији Војводине обухватало је три врсте новчаних завода: банке, штедионице и задруге, односно друштва за штедњу. У последњој деценији 19. века било је укупно 42 банке и то 26 у Банату, 11 у Бачкој и 5 у Срему. Поред тога што је у Банату био и највећи број банака ту се налазио и највећи капитал.¹⁷⁷ У Војводини, поред 120 новчаних завода који су основани страним капиталом, деловале су и значајне банке које су основане домаћим капиталом: Српска задружна банка и Панчевачка кредитна банка.

Са банком двојне монархије Народна банка није имала контаката већ је пословне везе одржавала са приватним банкама. Међутим, пијемонтске тежње српске државе следила је и Народна банка у случају Старе Србије и Црне Горе. У 19. веку Кнежевина Црна Гора није имала националну валуту, на њеном подручју је циркулисао страни новац, с тим што је аустријски новац у другој половини 19. века преузео доминантну улогу. Први национални новац – перпер, искован је на основу Указа књаза Николе Петровића 1906. године. У почетку перпер се ковао од бронзе и никла, касније је кован и од сребра, да би Законом о државном новцу из 1910. било означено да усваја златну валуту перпер, с тим да су у оптицају остали сви до тада исковани перпери. Све до почетка Првог светског рата Црна Гора је у монетарном смислу била везана за двојну монархију, што је било и регулисано одредбама Монетарне конвенције из 1911, којом је на бази репроцитета регулисано да се обе валуте, и круна и перпер, у одрђеним случајевима сматрају платежним средствима у обе државе. Црна Гора није имала своју емисиону банку јер је новац издавало Министарство финансија.¹⁷⁸ Народна банка је 1906. пружила помоћ у оснивању

¹⁷⁶ Ljubomir Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884-1924*, Zagreb 1924, (Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*). 35; Žarko Lazarević, „Slovenian Banks during the Great Depression,“ *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective, Fourth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN)*, Belgrade 2009, 55-77.

¹⁷⁷ Прва банка је основана у Зрењанину 1867. под називом Торонталска штедна и кредитна банка, *Историја банкарства у Војводини*, 123.

¹⁷⁸ М. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 78-80.

Црногорске банке.¹⁷⁹ Ова активност *брајске Србије* није прошла незапажено и описана је речима захвалности у годишњем извештају Црногорске банке.¹⁸⁰ Такође, Народна банка је кредитима помагала већину српских црквених фондова у Турском царству којима је након Балканских ратова пружила стручну помоћ у њиховом прерастању у акционарска друштва.¹⁸¹

Поред свих ових набројаних финансијских система у будући, југословенски је инкорпориран и оријентални, имајући у виду да у кратком мирном интервалу од завршетка Балканских до почетка Првог светског рата није могло бити речи о интеграцији затеченог стања банкарског сектора у Старој Србији и Македонији.

Са прегледом банкарског система који је постојао на југословенским просторима пре уједињења, готово немогуће је наћи заједничку црту. Формирани у сасвим различитим, прво политичким, а потом и привредним околностима, сваки део будућег југословенског простора функционисао је на свој особени начин. При том, ни банкарски систем који је постојао на територијама бивше двојне монархије, а који је постао саставни део Краљевине СХС, није био јединствен.¹⁸² Временски гледано, у периоду започињања рада, разлика је и по неколико деценија, што такође чини једну од битних ставки разноликости.¹⁸³

¹⁷⁹ Помоћ се огледала у стручном кадру с обзиром да су два чиновника скоро две године боравила на Цетињу и учествовала у припреми Статута и установљењу књиговодства. Такође одобрен је и кредит Црногорској банци који је 1914. достигао износ од 250 хиљада динара, *Народна банка 1884-1934*, 75.

¹⁸⁰ *Годишњи извештај Црногорске банке на Цетињу за 1906*, Цетиње 1907.

¹⁸¹ *Народна банка 1884-1934*, 76.

¹⁸² У Словенији је под утицајем Аустрије први новчани завод почео са радом 1820, више од две деценије у односу на Прву хрватску штедионицу која је отворена 1846; Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 35.

¹⁸³ Прва српска банка је основана 1869. и убрзо је пропала, док је Прва хрватска штедионица већ до тада радила преко две деценије. Исто.

ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ

ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Након Балканских ратова, из којих је изашла као победник са знатно увећаним територијама и угледом међу словенским живљем Хабзбуршке монархије, Србија је очекивала миран период у којем ће учврстити стечене територије и започети изградњу институција. Сходно извештају Народне банке *година 1914. требало је да буде за нас година опорављања од великих најора усљешних ратова из 1912. са Турском и из 1913. са Турском и Бујарском. Нови изненадни догађаји наишли су, који су и сав наш рад пресекли и све наше наде и очекивања од 1914. године ујројасили.*¹⁸⁴

Сарајевски атентат је показао колико је варљива идеја о миру и како су већ раније створени антагонизми ескалирали у светски сукоб – сукоб у којем је ратовала и сама Србија и страдала у неколико фаза. Након одбијања аустријског напада на планини Цер, августа 1914, уследила је јача офанзива непријатељских снага која је резултовала освајањем Београда. Иако је након Колубарске битке, новембра 1914, непријатељ протеран из Србије и наступило затишје, оно није означило и прекид невоља, јер су заразне болести увећавале ратна страдања.¹⁸⁵ У месецима затишја, оба блока су тражила нове савезнике, покушавајући да у сукоб уведу и нове државе, а све у циљу коначне победе.¹⁸⁶ Ново прегруписавање снага у јесен 1915. довело је до здруженог немачког, аустријског и бугарског напада. Српска војска, праћена великим бројем цивила, започела је повлачење у неизвесност, зависна од савезничке помоћи. Након искрцавања на Крфу, који ће постати оаза за опоравак српске војске, започела је консолидација преосталог људства. Насупрот томе, окупирана територија Србије, подељена између Аустро-Угарске и Бугарске, постала је предмет

¹⁸⁴ *Извештај Народне банке за 1914-1920*, Београд 1920, IX.

¹⁸⁵ О Првом светском рату више: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату*, Београд 2014; *Историја српског народа, том VI-2*, Београд 1983; Petar Tomas, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Beograd 1973; Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони*, Београд 2000; *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Herausgegeben von Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, In Verbindung mit Markus Pöhlmann, Paderborn-München-Wien-Zürich 2004; *The European Powers in the First World War: An Encyclopedia*, Ed by Spencer C Tucker, New York 1996; Colin Nicholson, *The Longman Companion to the First World War: Europe, 1914-1918*, London 2001; Ian Kershaw, *To Hell and Back. Europe 1914-1949*, London 2015.

¹⁸⁶ Италија се прикључила силама Антанте, а Бугарска Централним силама.

систематског изабљивања, где је рад окупационе управе био заснован на начелу да Србију треба разорити.¹⁸⁷ Пљачка је била организована до најситнијих детаља обухватајући широк дијапазон, од трошења привредних ресурса до уништавања и одношења покретних споменика културе. На сваки начин становништво је застрашивано и услед нередовног снабдевања било на корак од глади. С друге стране, након опоравка српске војске, децембра 1916, освојен је Битољ и планински венац Кајмакчалан. Након тих успеха Солунски фронт је попримио изглед западних бојишта у облику рововског рата. Упоредо са војним операцијама, српски државни врх је наставио започете активности које су обнародоване Нишком декларацијом из децембра 1914, којом је као ратни циљ прокламовано ослобађање и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

Стварање југословенске државе, као резултат остваривања српских националних циљева, прошло је кроз више фаза. Постепено уобличавана, кроз приближавање ставова југословенског одбора и српске владе, идеја уједињења у почетку није наишла на одобравање савезника који нису размишљали о уништењу двојне монархије. На Крфску декларацију из јула 1917. савезници, а посебно Италија, нису гледали са одобравањем. Међутим, процес остваривања уједињења је већ био започео и он је био убрзан војним неуспесима Централних сила и повољним дешавањима на Солунском фронту. Наиме, пробој Солунског фронта, офанзива српске војске током септембра и октобра 1918. и улазак на југословенски простор пресудно су утицали на реализацију државног програма уједињења које је формално завршено 1. децембра 1918. године.¹⁸⁸ Овим чином остварен је за многе идеал који је само неколико година раније изгледао недостижан. Упоредо са активностима за међународно признање и утврђивање граница започеле су активности које су за циљ имале нормализацију живота и успостављање редовних прилика.

У ситуацији у којој нова држава није била ни међународно призната, борба се водила на више фронтова. Након почетног изненађења око именовања председника владе нове државе, требало је приступити уређењу граница и учешћу на мировној конференцији. Фактички гледано, нова држава је имала неуређене границе са свим суседима. Осим границе са Грчком, која је била дефинисана још 1913, све остале границе су биле спорне. Граница са Бугарском је у првим месецима 1919. била релативно мирна, питање разграничења са Аустријом кочило је питање Корушке, док су на граници са Албанијом упади наоружаних одреда били честа појава. Општем метежу су помагали и Италијани који су захтевали решавање питања Далмације,

¹⁸⁷ М. Радојевић, Љ. Димић, нав. дело, 202.

¹⁸⁸ Исто, 274.

позивајући са на договор из 1915. године. Такође, ни границе са Мађарском и Румунијом нису биле до краја уређене, а још мање сигурне. На границама се налазила војска што је, поред тога што је било скопчано са великим финансијским издацима, изазивало и општи немир код становништва јер је указивало на ванредну ситуацију. Дипломатски фронт борбе, отворен још 1914, остао је за нову државу актуелан и када је оружје умукло. Не само да је с муком преговарала са савезничким силама о питањима за које је била животно заинтересована, већ је морала и да чека да би добила међународно признање. Од великих сила прво су је признале Сједињене Америчке Државе 7. фебруара 1919, затим Велика Британија 1. јуна и Француска 5. јуна 1919. Ово питање било је стварно решено када је у мировни уговор са Немачком, који је потписан на Видовдан 1919, уписана држава Срба, Хрвата и Словенаца. До формалног признавања нове државе дошло је и приликом потписивања споразума о миру са Аустријом, Бугарском и Мађарском, који су садржавали и решење питања граница. Напослетку, питање западне границе је решено споразумом у Рапалу са Италијом 12. новембра 1920. године.¹⁸⁹

Последице ратног девастирања биле су видљиве на сваком кораку, посебно у Србији и Црној Гори. Србија је прошла голготу јер су њени непријатељи применили тактику уништавања, сваки на свој начин. Немачка није имала територијалних претензија и била је понајвише заинтересована за експлоатацију рудних богатстава. Бугарска је имала за циљ да спроведе денационализацију, а потом и бугаризацију становништва на територији коју је држала под својом влашћу, док је Аустро-Угарска своју окупациону управу заснивала на начелу да српску државу треба разорити. Оно што им је свакако било заједничко је начело привредне експлоатације. Посебан акценат био је стављен на извлачење рудних метала, не само из познатих копова већ је двојна монархија организовала геолошка истраживања у циљу проналажења нових налазишта. Нема сумње да су се ови послови заснивали на идеји да ће Србија заувек остати привредни ресурс Аустрије. Србија је као изразито пољопривредна земља, где није било покретне механизације која би се користила при обради земље, имала веома богат сточни фонд. Већ на почетку окупације најпре је одузимана стока потребна за вучу и транспорт да би касније биле одузимане све врсте стоке и сточних производа.¹⁹⁰ Србија је систематски уништавана. Већ 1914. конфискована је сва крупна стока, да би се након повратка и окупације од 1915. окупаторске власти бавиле и одузимањем свих продуката који су могли бити корисни за војску (кожа

¹⁸⁹ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969.

¹⁹⁰ Попис који је спроведен новембра 1918. показао је велики губитак код свих категорија стоке. Код коња у појединим областима износио је свих 100%, код говеда 40%, код оваца, свиња и коза 80%. Душан Илијин, *Обнова железнице у Краљевини СХС 1919-1924*, Београд 2014 (докторска дисертација у рукопису), 67.

и вуна). Иако је и пре рата српски сељак оскудевао у оруђима потребним за обраду земље, и то мало је било однесено, нарочито из крајева под бугарском окупацијом, приликом повлачења.

Поред ове врсте експлоатације вршено је одузимање свих аграрних производа за потребе снабдевања војске, за шта су издаване безвредне признанице. Тако је, према подацима аустријске војне управе, до краја октобра 1917. прикупљено преко осам хиљада вагона жита, а до средине маја 1917. одузето 170 хиљада говеда, 190 хиљада оваца и 50 хиљада свиња. Ова систематична пљачка се настављала из месеца у месец, те је само у октобру 1917. одузето 2.398 телади, 13.327 оваца и 1.159 свиња.¹⁹¹ За све окупационе силе Србија је представљала територију коју је требало безобзирно економски искоришћавати. Након окупације, када су били карактеристични пљачкашки поступци, следеће године су протекле у напорима да се из Србије извуче што више привредне користи. Ситуација је додатно погоршана средином 1916. када је одлуком смањена вредност динара. Ово је довело до скока цена и директно угрозило куповну моћ становништва.¹⁹²

Утврђивање облика и размера ратне штете било је скопчано са многим потешкоћама јер се она појављивала у разним видовима. Имајући у виду да се тежило успостављању стања у привреди какво је било пре светског сукоба, процена штете је подељена на три сегмента: радну снагу, саобраћајна средства и покретни инвентар и стоку. Овој грубој подели додате су и штете које су настале рушењем кућа, радионица, радњи, због изгубљене готовине и добити применом разних видова насиља финансијског карактера.¹⁹³ Ратна дејства су само начела уништавање ионако малобројних индустријских постројења, а систематско пљачкање је почело за време окупације. Највећи степен разарања привреда је доживела приликом повлачења окупаторских војски.¹⁹⁴ Према извештајима из фабрике текстилних производа синова Косте Илића непријатељ је однео све шта је могао однети: електромоторе, генераторе, ваљке, разбоје, а у случају да се машине нису могле понети кидани су бакарни и месингани делови.¹⁹⁵ Такође, поједине фабрике, које су биле лоциране поред реке, страдале су приликом аустријског бомбардовања Београда. То је био

¹⁹¹ *Историја српског народа*, VI/2, Београд 1983, 165; Момчило Исић, „Економске прилике на селу у Србији 1919. године“, *Србија на крају Првог светског рата*, Београд 1990, (даље: М. Исић, „Економске прилике на селу“...) 65-76.

¹⁹² *Историја српског народа*, VI-2, Београд 1983, 165.

¹⁹³ Д. Илијин, нав. дело, 60-73.

¹⁹⁴ Milica Milenković, „Obnavljanje privrednog života u Srbiji posle Prvog svetskog rata“, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, Београд 1998, 191-197.

¹⁹⁵ Никола Вучо, „Текстилне фабрике на Карабурми 1897-1941“, *Годишњак рада Београда*, књ. XXII, Београд 1975, 117-137.

случај са пиваром Ђорђа Вајферта, као и са фабриком шећера на Чукарици из које су демонтиране машине, уређаји и постројења приликом повлачења утоварене на шлепове и Дунавом упућени ка Будимпешти. Сав тај материјал српска војска је затекла у Баји и све шлепове вратила у Београд.¹⁹⁶

И Црна Гора је претрпела штете изазване ратним операцијама и окупацијом. Поред страдалих у борбама, крај рата дочекао је велики број инвалида.¹⁹⁷ Имајући у виду степен привредног развоја Црне Горе, највише штете је нанесено приликом насилне експлоатације шума и одношења стоке – *народној блаја*.

Поред пљачке, окупатор је забранио рад свим банкама и штедионицама на територији Србије. Почетком 1919, када се покушавало са обновом банкарског система, она је текла споро јер је, услед валутног хаоса и мораторног стања који је значајно замрзнуто активу, било готово немогуће обезбеђивање кредита.¹⁹⁸

Ипак, најтеже стање је било у пољопривреди. Према првим проценама након рата, српском сељаку је за време окупације, под разним видовима одузимања однесено око 5 милијарди динара. Наравно, под оваквим околностима се није могло рачунати на сређене финансије *већ на ојшійу немоућносій да се иривреда обнови власійийим найором*.

Још током ратног сукоба Србија је тешко, уз стална условљавања, долазила до новчане савезничке помоћи. Након завршетка ратних дејстава, добијање финансијске помоћи из иностранства било је још теже. Свака од земаља, у настојању да прво обнови своју привреду, затварала је своје ресурсе са циљем успостављања пређашњег стања. У таквој ситуацији, новој држави је био приоритет обнављање саобраћајних веза, а све у циљу функционисања простора за који се претпостављало да ће бити јединствен. До почетка Првог светског рата Србија је имала у саобраћају 928 километара пруга нормалног колосека, преко 400 km пруга уског колосека и 537 km у градњи. Све ове пруге биле су опремљене неопходним стварима за неометано одвијање саобраћаја, од вагона до алата за поправку. Током трогодишње окупације српске пруге су интензивно коришћене у сврху транспорта одузетих привредних ресурса. Међутим, саобраћајни ресурси (мостови, вијадукти, тунели, рампе, скретнице, сва сигнална, телеграфска и телефонска постројења – речју сви

¹⁹⁶ Никола Вучо, „Фабрика шећера на Чукарици 1898-1941“, *Годишњак града Београда*, књ. XXI, Београд 1974, 29-61.

¹⁹⁷ Сходно извештајима у рату је погинуло или страдало у интернацији око 10 хиљада људи док је број инвалида процењен на око 15 хиљада. Исто.

¹⁹⁸ *Народна банка 1884-1934*, 105.

објекти железничке имовине) су систематски уништавани приликом повлачења непријатељске војске.¹⁹⁹

До које мере је уништавање било плански спровођено говори и чињеница да је непријатељ посебном направом кидао и сваки железнички праг од храстовог дрвета. Пруга Београд-Ниш-Скопље, која је представљала главну линију, обновљена је тек крајем јула 1919. Због порушеног моста на Сави и недовољног броја речних лађа, Београд је кроз целу 1919. остао без уредне комуникације са северним крајевима. Посебан проблем представљале су пруге уског колосека, као што је била она на релацији Ђуприја-Зајечар из 1911. Пренос робе преко солунске луке и пристаништа на Јадрану је био веома скуп због великих износа поморског и ратног осигурања. Поред железничког саобраћаја, друмски путеви су били оштећени делимично и због проласка артиљерије и војничких кола.²⁰⁰

Списак привредних проблема с којима су се суочиле све балканске државе после Првог светског рата био је прилично велики. Поред постојећих хроничних мањкавости из 19. века – недостатка капитала, аграрне структуре, ниског нивоа технологије, необразованости, слабе саобраћајне инфраструктуре – јавили су се и нови проблеми.²⁰¹

Затечено стање је свакако остављало још јачи утисак на повратнике, који су истицали да су наишли на земљу исцрпљену, ољачкану, ојусиошену и неуређену. *Требало је ђочети све исђочетика. Несређености у земљи, неизвесности о ђраницама, нерад, неред и неактивности на свим странама. Све комуникације искварене, и оно што је било неискварено, рђаво је функционисало. Земља ђрејлављена аусђроуђарским новчаницама, рад завршен али радно стање још ђраје, сва војска још на окуђу; уђраво није се знало с кој краја ђреба ђочети.*²⁰² Проблеми су се надовезивали један на други, пораст цена је био општа појава, а по дијагнози Народне банке *ђоскуђивање свиђу ађићкала у ђрошлој ђодини је долазило из разних узрока али највише из несиђурности и кризе саобраћајних средстава.*²⁰³ Проблеми у саобраћају утицали су на све привредне гране, те је тако снабдевање угљем и коксом било отежано и за она малобројна индустријска постројења, што је опет утицало на повећање увоза ради

¹⁹⁹ О томе више: *Jugoslovenske državne železnice, Završni računi 1918/19-1937/38 sa najvažnijim statističkim podacima*, Subotica 1939, 1-5.

²⁰⁰ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, (даље: М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*), 140.

²⁰¹ Јелена Рафаиловић, *Индустријски развој на Балкану 1919-1929. ђодине. Компаративна анализа ђекспилне индустрије Буђарске и Краљевине Срба, Хрвађа и Словенаца*, Београд 2015 (докторска дисертација у рукопису).

²⁰² *Извешђај Народне банке за 1914-1920*, Београд 1920, XIX.

²⁰³ Исто.

задовољења основних потреба. Оно што је посебно забрињавало је податак да се проблем *рђавој саобраћаја или немања саобраћаја* пролонгирао и након уједињења и да је, према оцени Народне банке, *исредно ушшицао и на ишишање вредности динара*.²⁰⁴ Ове саобраћајне неприлике су, између осталог, утицале и на политичке кризе, а директно на оставку Стојана Протића августа 1919.

За разлику од Србије и Црне Горе, затечено стање у деловима који су припадали бившој *црно-жутој* монархији није било ни изблиза тако алармантно. С обзиром да је било територија које нису биле захваћене ратним дејствима, губитак се, што се тиче пољопривреде, највише огледао у смањењу приноса услед недостатка, односно губитка радне снаге. Што се тиче индустрије, она је била потпуно инкорпорирана у потребе ратне привреде. Као и код пољопривреде и индустрија је радила са смањеним капацитетима, због недостатка радне снаге и потребних сировина.

Сходно близини ратних дејстава, највише је страдала најнеразвијенија покрајина двојне монархије – Босна и Херцеговина. С обзиром на аграрни карактер земље, највише је погођена пољопривреда због смањења обрађеног земљишта, ратних реквизиција и одласка радне снаге у војску.²⁰⁵ Сходно извештајима које је земаљска влада доставила за потребе конференције у Паризу, највише су била опустошена домаћинства на јужним и источним границама, те је, између осталог, уништено 1.200 гвоздених плугова, 1.500 дрвених рала, 300 вршалица и 10.000 кола.²⁰⁶

Губици у људству били су само један сегмент ратног девастирања. Оно је нарочито било наглашено у Србији и Црној Гори. Арчибалд Рајс је 1914. описао ход по мукама српског народа. Захваљујући његовим извештајима европски свет био је упознат са свирепим убиствима, злостављањима жена, те опустошеним селима и варошицама. Број жртава је био повећан и због заразних болести. Недовољна исхрана, заостала брига о хигијени, недовољан број лекара као и небрига окупатора за цивилно становништво, подстицали су развој многих заразних болести. Краљевина Србија је пред почетак Великог рата имала око 4,5 милиона становника. Према извештајима са париске мировне конференције укупно је страдало 1.247.435 људи што је чинило 28% укупне популације. Војнички губици су износили 402.435, а цивилни 845.000. Поред ових жртава, број инвалида је износио преко 200 хиљада.²⁰⁷

²⁰⁴ *Извештај Народне банке за 1921*, Београд 1921, XVIII.

²⁰⁵ Д. Илијин, нав. дело, 61.

²⁰⁶ АЈ, Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на конференцији мира у Паризу (336), 47, досије II; Земаљска влада је штету проценила на 3 милијарде круна, Сарајево, фебруар 1919.

²⁰⁷ Владимир Стојанчевић, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914-1918“, *Годишњак рада Београда*, књ. XXI, 1974, (даље: В. Стојанчевић, „Губици у становништву Србије...“) 61-74; L. Hersch, La mortalité causée par la guerre mondiale, *Metron The International Review of Statistics*, 1927, Vol 7. Pages 65-76; број цивилних и војних жртава

Такође, 1918. по логорима у Аустрији, Бугарској и Немачкој се налазило 182 хиљаде становника Србије. Управо због тога Рајсове тврдње да је Србија изгубила четвртину свога становништва нису биле претеране. Далекосежне последице имала је чињеница да су највећи број страдалих (око 53%) били мушкарци старости између 18 и 55 година.²⁰⁸ Као директну последицу рата Србија је имала и велики број деце остале без једног или оба родитеља, те је држава преузела старање о ратној сирочади.²⁰⁹ Фактички гледано, Србија и Црна Гора су од 1912. до 1918. биле у сталном ратном стању. Још су савременици примећивали да је *Србија једним делом једно велико њробље а дружим делом један велики Инвалидски дом* и да ове поражавајуће бројке значе и *убијак радне снаге, смањење њродуктивне моћи народне*.²¹⁰

Табела бр. 2 – Губици становништва у Србији

Узроци смрти	Губици			
	војске	цивила ²¹¹		
		а.)	б.)	в.)
За време аустроугарске инвазије 1914. г.		15.000	6.000	9.000
Од епидемије у току 1914. и 1915. г.		360.000	130.000	230.000
Погинули, умрли и нестали до септембра 1915. г.	172.508			
Исто, за време повлачења кроз Албанију	77.455	140.000	60.000	80.000
Убијени од непријатеља у окупираној земљи		70.000	25.000	45.000
Убијени и умрли за време депортације, у концентрационим логорима и на принудном раду у непријатељској земљи		80.000	30.000	50.000
Помрли рањеници и болесници под окупационом влашћу	34.781			
Убијени и умрли у заробљеништву	81.214			
Жртве глади у окупираној Србији		180.000	60.000	120.000
Војни губици 1916, 1917. и 1918. г.	36.477			

В. Стојанчевић, „Губици у становништву Србије...“, 61-74.

Србије износи 750.000, док се бројка од 1.250.000 помиње у Frèdèric Le Moal, *La Serbie du martyre à la Victoire 1914/1918*, 2008, editions 14/18 (2013); *Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War 1914-1920*, London 1922.

²⁰⁸ В. Стојанчевић, „Губици у становништву Србије...“, 61-74.

²⁰⁹ Процењује се да их је у Србији било око 500 хиљада, Bogdan Krizman, „Vanjskopolitički položaj Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца године 1919“, *Historijski zbornik*, Zagreb 1970, 23-60.

²¹⁰ Велизар С. Јанковић, „Уговор о миру и наша ошћешта“, Конференција одржана у клубу београдских радикала 12. 10. 1919, Београд 1920, 15.

²¹¹ а.) мушкараца; б.) деце мушке до 15 год.; в.) осталог становништва.

Делегација Краљевине у Паризу, на челу са Николом Пашићем, је већ јануара 1919. започела са окупљањем експерата из разних струка, а све у циљу документовања разних питања те и питања утврђивања ратне штете. И у том домену, свако у својој области, настојали су изврше процену ратних уништавања.²¹² Делегација је настојала да за Србију обезбеди приоритет при исплати ратне одштете због огромних разарања којима је била изложена током рата и њене неспособности да сама финансира обнову. Саме штете биле су подељене у зависности од тога да ли су направљене на непокретностима (индустријска предузећа, рудници, земљиште, зграде, саобраћајна средства, итд) или на покретним стварима (стока, намештај, културна добра, капитал банака, итд). У зависности од доступности података израчунавана је тачна или приближна процена штете. С обзиром на чињеницу да је архива многих државних надлештава током рата страдала, као и да је део уништен приликом повлачења заједно са војском, објективно је било тешко доћи до података који су тачно утврђивали стање у лето 1914.²¹³

Одштетни захтев који је делегација Краљевине СХС заступала у име Србије и Црне Горе садржао је неколико елемената: штету у људској радној снази коју треба надокнадити у виду инвалиднина, пензија или неког вида помоћи оштећеним лицима или њиховим породицама; материјални губитак у економским добрима; штете од новчаног оптицаја (папирних круна и лева) који су окупационе власти наметнуле током своје управе уз принудни курс; државне дугове које је Србија направила ради вођења рата.²¹⁴ И представници Краљевине у Паризу, као и сви чиниоци власти у Београду, очекивали су, или су се бар надали, да ће питање накнаде почети да се решава и да ће барем наплата у натури брзо почети да стиже у земљу. Међутим, месеци су пролазили и коначног решења није било. Рад делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу био је скопчан са многим потешкоћама. Прво, постало је јасно да је то конференција *великих сила* и да учешће у раду и дискусији *осијалих* није пожељна, већ се са њима комуницира на основу писмених представки. Такође, сам статус Краљевине, у чији састав су ушли и делови поражене двојне монархије, био је двојак у смислу потраживања и плаћања ратне штете. Напослетку, како је

²¹² Чланови секција су се мењали и неки су пружали само једнократну помоћ, Д. Илијин, нав. дело.

²¹³ О томе како ће се утврдити вредност претрпљене штете водиле су се полемике о томе да ли треба прецизирати време када је штета настала услед несталности цена (узиман је пример вредности куће у току ратних операција, за време бомбардовања или датум када је кућа била уништена) да је коначно као полазна тачка узет датум мобилизације, Александар Мијовић, „Констатовање и процена штета ратом причињених“, предавање одржано у Правничком удружењу у Београду 9. 3. 1919. *Алманах удружења правника Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1920, 170180.

²¹⁴ В. Јанковић, нав. дело, 12-19.

Велизар Јанковић добро приметио, и међу великим силама није било консензуса јер је једна, мислећи на Италију, била изразито непријатељски расположена према југословенској страни, као и да се на конференцији у *Виланову одвијало обраћања већа важња и брија на то, да за наше балканске непријатеље не буде многа, него на то да нама не буде мало.*²¹⁵

Поремећаје у односима међу европским државама које је изазвао светски сукоб, а који су се рефлектовали на нивоу економије, најбоље је предочио Коста Стојановић у писму Николи Пашићу *да на основу од стране наших савезника апсолутно не смемо рачунати. Они сви више мање закачени ратом, налазе се иакође у незгодним економским приликама, услед чега нашао је један од наших националних економиста који се на сваком кораку испољава, свако вуче само себи и тежи да за себе што више ојкине. У таквој констелацији снага наша делегација није имала пуно простора за деловање, како је и сам Никола Пашић нагласио ни ми делегација нисмо у могућности да заступимо наше интересе јер се не позивамо у седнице саветних четириорице нити се на њиховим савезама представљају на дневни ред Конференције.*²¹⁶ Делегација Краљевине СХС није присуствовала седницама на којима се одлучивало, нити је била у могућности да добије одговоре на питања која су њу интересовала, а разматрала су се на седницама. Имајући у виду да је до прве три личности Конференције, које би евентуално и заступале југословенске интересе, било тешко доћи, а да је шеф италијанске делегације, због нерешеног питања Ријеке, свакако био особа коју су делегати Краљевине СХС избегавали, једини начин комуникације којим се траже обавештења, дају предлози или нешто захтева, биле су дипломатске ноте.²¹⁷

У догађајима на маргинама Конференције, Краљевина СХС је тражила савезнике за остваривање заједничких интереса. Главна заштитница Француска, закупљена својим проблемима око наплате репарација, слабљења Немачке и сопственог привредног опоравка, није, сходно мишљењима југословенских политичара, остварила своја обећања из ратних дана. Чланови југословенске делегације, и сами свесни положаја и статуса земље коју представљају, у својим извештајима наводили су да представљају *малу државу* у односу на велику четворку. Тако је Краљевина у мировним преговорима око склапања мира са Бугарском своје интересе представљала заједно са Грчком и Румунијом, заступајући став да је ова чланица Централних

²¹⁵ В. Јанковић, нав. дело, 9.

²¹⁶ АЈ, 336, 46, досије III; Писмо Косте Стојановића Николи Пашићу са одговором на полеђини, 16. 4. 1919.

²¹⁷ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969, 69; Ivo J. Leder, *Yugoslavia at The Paris Peace Conference-a study in Frontiersmaking*, Yale University Press 1963.

сила у могућности да плати одштету у износу од 5 милијарди франака, колико је и опљачкала и уништила током рата.²¹⁸

Како су пролазили месеци преговора у Паризу, постало је јасно да Краљевина СХС није добила статус какав је имала Белгија у преговорима са Немачком и да је, поред сталне репарационе комисије, *измишљена* секција састављена од представника Краљевине СХС, Румуније, Грчке, Пољске и Чехословачке чији је рад *раван нули*.²¹⁹ Нарочито је поразно деловала одлука која се односила на земље претходно у саставу Аустро-Угарске. Иако су савезници заузели став да су Аустрија и Мађарска непријатељи, а остале земље бивше двојне монархије не, ипак нису хтели да се одрекну прихода који би се сливали у заједничку репарациону касу. Ово је значило да ће се на основу вредности које су чинила јавна добра (шуме, железница, рудници) као и предратни и ратни дугови, утврдити контрибуција коју је требало да плате и делови бивше монархије који су ушли састав Краљевине СХС. Када је југословенским представницима у Паризу предочено да ће морати да измире дуговања пречанских крајева кроз плаћања за предратне дугове по пореском кључу за 1911, 1912. и 1913, ова одлука савета Четворице је наишла на огромно неодобравање. У пракси ово је значило да ће се, од укупне суме предвиђене за одштету Србије и Црне Горе, прво намирити дуговања *пречанских крајева према савезницима*, а тек онда започети са исплатом штете. Као разлог за одбијање овог предлога, навођени су политички разлози – нестабилност у односима међу народима који чине југословенску заједницу, као и то да је привредна снага Чехословачке и Пољске поредећи са Југославијом много већа, те да ове државе треба да поднесу знатнији терет. Југословенске ставове образлагао је Коста Стојановић следећим тврдњама: Србија је изгубила 62% становништва између 18 и 65 година старости, при повлачењу непријатељ је уништио сва саобраћајна средства и руднике угља и нагласио: *Поново велимо да нема земље која је сирџала као Србија. Земља је айсолујно несјособна за сваку љривредну делатносј, она за сада није у сјтању да сама себе храни а о сјособносји да одјовара својим обавезама на сјрани и у земљи не може бији речи*. Такође, наведено је да су, у поређењу с другим областима бивше Монархије, у састав Краљевине ушли и њени најнеразвијенији делови Далмација и Босна и Херцеговина, као и да ће Краљевина СХС доћи у ситуацију да њено привредно богатство буде мање од обавезних давања у која су урачунати државни дуг Србије, предратни и ратни, непријатељске новчанице у оптицају, државни дуг Аустро-Угарске и ратни

²¹⁸ АЈ, 336, 43, досије II; Писмо Косте Стојановића Николи Пашићу, № 532, 13. 6. 1919.

²¹⁹ Исто.

трибути.²²⁰ Након низа перипетија, тек крајем 1919. обезбеђени су повољнији услови за југословенску државу, који су укључивали интегралну репарацију за Србију и Црну Гору, независно од дуговања нових области.²²¹

Имајући у виду сва разарања, људске и материјалне жртве, члановима 231-247 мировног договора у Версају признато је право чланицама Антанте, али и Србији, као придруженом члану, право на накнаду штете.²²² Такође, мировним договором у Сен-Жермену предвиђена је одговорност Аустрије за ратну штету, а договором у Тријанону одговорност Мађарске. У току рада Конференције било је проблема око утврђивања износа укупне штете коју је Централне силе требало да плате, као и ко све има право на ратну штету. Касније, појединачним уговорима са пораженим странама утврђени су основни принципи исплате штета. Задатак Комисије за репарације био је да се утврди висина и начин исплате проузроковане штете. Ово питање, чим је постављено, постало је камен спотицања и изазивало бројне несугласице око висине исплате, а потом и око поделе. Првобитно је Србији, Грчкој и Румунији додељено 6,5% од немачких репарација, а преко 25% од Аустрије, Бугарске и Мађарске.²²³ Савременици су одмах тврдили да та сума није направљена према збиру свих пријављених штета, већ почива на компромису великих сила, нарочито Енглеске и Француске. Како је југословенски делегат извештавао Министарски савет *Енглеска твеза је очигледно била да укупна сума исплате није мања, иако да не би била врло удаљена од суме коју је Немачка преко Америке наовештавала да би могла да плати. Како ми је приватно речено Енглеска цифра је била око 105 милијарди, а Француска око 180 милијарди. Споразум је јасно на суми од 132 милијарди.*²²⁴ Међутим, ови износи су умањени на 5% од немачких и 10% плаћања

²²⁰ АЈ, 336, 46, досије IV; Реферат Косте Стојановића Николи Пашићу о предлогу француског министра Лушера, с.а. У свом реферату Коста Стојановић је *народно бојасиво* Србије пре 1914. процењивао на 15 милијарди, а *народно бојасиво* пречана на 25 милијарди и још једанпут поновио да би једино решење било да Србија, попут Белгије, буде укључена у главни састав Комисије за репарације.

²²¹ Д. Илијин, нав. дело, 143.

²²² Мировна конференција је деловала кроз своја тела: Врховни савет и Савет министара иностраних послова. Расправе о најважнијим питањима одвијале су се преко комисија, од којих су најважније биле Комисија за територијална питања, Комисија за Друштво народа, Комисија за ратну одговорност и Комисија за надокнаду ратне штете; Репарациона комисија, Чедомир Попов, *Од Версаја до Даница*, Београд 1995, 103-143; Андреј Митровић, *Време немирљивих*, Београд 1974, 35-42.

²²³ Висина укупне штете је утврђена на 132 милијарде златних марака и Немачка је сносила лавовски део износа од 120 милијарди; Н. Vučo, *Економска историја света*, 241.

²²⁴ АЈ, Делегација Краљевине Југославије при комисији за репарације у Паризу (339), 68, 117, Непотписани извештај делегата Министарском савету у погледу процене ратне штете, 11. 5. 1921.

од свих осталих.²²⁵ Део ове накнаде био је регулисан плаћањем у натури, у виду машина, алата и транспортних средстава.²²⁶ Такође, питање репарација имало је и психолошку страну која се заснивала на паролама да рат, а посебно пораз, много кошта и да ће трошкове рата платити непријатељ.²²⁷

И у дневној штампи, нарочито у Србији, објављивани су чланци који су изражавали јавно мњење да поражене стране морају сносити трошкове рата и систематске пљачке.²²⁸ Нарочито су још била свежа сећања на зверства и пљачке учињене у бугарској окупационој зони.²²⁹ Карактеристично је да су се, док је конференција још трајала, а уговори о миру нису били потписани, као ни одређени износи сума за плаћање, нарочито у Србији појавила поређења са Белгијом и њеним статусом, за коју се сматрало да ће у предстојећој деоби најбоље проћи.²³⁰ Склапање мира у Паризу је у Краљевини дочекивано *као још једно разочарење и као још једна њоука*.²³¹

²²⁵ На име репарација Краљевина СХС је требало да прими 7,2 милијарде златних марака, D. Gnjatović, *Stari državni dugovi*, 118.

²²⁶ Питање репарација је оптерећивало међусобне односе свих учесника рата. С једне стране, било је повезано и са питањем исплате ратних дугова према Енглеској, Француској и САД, а с друге стране, упорним тражењем Немачке за умањење. Од 1931. Немачка је укинула исплату репарација што је довело и до прекида отплате ратних дугова државама савезницама. Исто.

²²⁷ Borko Nikolajević, *Reparacije i razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Sarajevo 1956.

²²⁸ У чланку који је објављен у Политици под називом *Бујарска може и мора да њлаји* говори се о обавези Бугарске да надокнади опљачкано, те се наводи да је тражено 500 хиљада грла крупне стоке *а да је једва добијено 28 хиљада*, *Политика*, 5. 9. 1919; *Политика*, 21. 9. 1919.

Врста стоке	Краљевина СХС	Румунија	Грчка
Бикови	50	60	15
Краве	6.000	6.000	1.500
Коњи кобиле	5.000	5.250	2.250
Мазге	1.000	1.050	450
Теглећи волови	4.000	3.400	1.800
Овце	12.000	15.000	6.000
укупно	28.050	30.760	11.015

²²⁹ Milan Koljanin, „Zločini Bugarske u Srbiji 1915-1918, Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka 2/2014*, 39-52.

²³⁰ Кроз читав период трајања Конференције, Делегација у Паризу је имала *осећај изневерених очекивања* и то мишљење се провлачи и кроз преписку између Николе Пашића и Косте Стојановића. Изневерена очекивања која су изражена кроз статус Балгије, као и кроз нечињење по захтевима да се, поред неопходне материјалне помоћи врати одузето: *Доживели смо да Немци српском сџоком враћају Француској огнесену сџоку и да њоједини српски њрџовци кујују њо Бујарској њо виској цени српску сџоку*. АЈ-336, ф 405, д. III, № 405, јун 1919.

²³¹ *Политика*, 21. 9. 1919.

Након потписивања Уговора о миру главно тежиште је пребачено на Комисију за репарације, која је отпочела са интензивним радом почетком 1920. Делегација Краљевине СХС је позвана да до 12. фебруара 1921. поднесе евалуацију ратне штете. Из извештаја делегата сазнајемо да је влада у Београду инсистирала да делегација поднесе процену која не треба да буде мања од 27 милијарди.²³² Изгледа да делегација није располагала са пуно података са терена јер је процену извршила на основу *ојшћих њодатјака о нашој љривреди и њо њенералним њодацима Министарсћва војној о нашим личним љубицима, а ближих докуменатиа о шћетима делегација није имала.*²³³ Након тога у Париз су послата стручна лица за процену и материјалне и личне штете. Даљи преговори одвијали су се на седницама са немачком делегацијом која је претежно настојала да доведе у питање бројке које су биле исказане од стране југословенске делегације.²³⁴ Сви докази, односно поднета документација проверавана је од стране сервиса за евалуацију штете који је делао у оквиру Комисије за репарације. Активности око процене штета биле су интензивне у периоду фебруар-април 1921. када је одржано више седница са немачком делегацијом. Рад Комисије је укључивао и састанке, као и достављање документације у циљу појашњења, на захтев Немачке.

Нажалост, огромне патње српског народа приказане, или кроз број страдалих, број инвалида, удовица, сирочади, или број људи ангажованих на принудном раду, биле су изложене сталном поновном прерачунавању и сумњи од стране немачке делегације, имајући у виду да је умањење броја страдалих значило и мање материјалне издатке за поражене. Наиме, немачка делегација при Комисији за репарације је априла 1921. тврдила да југословенска страна није доставила валидне податке за процену ратне штете, нарочито поделу жртава по полу и старости, као и да је укључила жртве са територије бивше двојне монархије које су ушле у састав Краљевине СХС. Као одговор на ове наводе делегација Краљевине СХС је приложила многа доказна документа.²³⁵ Поред страдалих у рату и ратних инвалида,

²³² Делегација Краљевине СХС је износ штете поделила на следећи начин: лична штета у износу од 19.219.700.112 је изражена у француским францима а штета у имовини у динарима у износу од 8.496.091.000, АЈ-339-12-27, Annehe № 879, Évaluation des dommages, Réclamations du Gouvernement Serbe-Croate-Slovéne.

²³³ АЈ-339-68-117, Непотписани извештај делегата Министарском савету у погледу процене ратне штете, 11. 5. 1921.

²³⁴ У литератури се наводи и податак да је делегација Краљевине СХС при репарационој комисији је утврдила да је штета коју су Србија и Црна Гора претрпеле износила 13 милијарди динара у злату. Момир Гломазић, *Историја Државне хипотекарне банке 1862-1932*, Београд 1932, 123-124.

²³⁵ Три експертизе професора Арчибалда Рајса; извештаје аустријског и бугарског Црвеног крста за 1918; статистичке извештаје о цивилним жртвама Министарства за социјалну заштиту Краљевине СХС из 1920; извештаје српске владе из 1916; извештај комисије за непоштовање Хашке

делегација је нарочито доказивала да је лоше поступање према затвореницима, интернираним особама, као и лицима на принудном раду, те лоше поступање са становништвом свакако узроковало многе неспособности које ће код преживелих оставити трајне последице. Такође, указано је на коначну бројку од укупно милион и двеста хиљада жртава и податак да је, сразмерно броју становника, Србија највећа губитница као и да су Аустро-Угарска и Бугарска систематски радиле на уништавању становништва.²³⁶ Кроз хронолошки преглед страдања посебно је апострофирано: да је 1914. војска двојне монархије је донела тифус у Србију и од последица болести је страдало 360 хиљада цивила; да је становништво излагано принудном раду, током којег је измештано и препуштено да само брине о својој исхрани (дневно 180 грама брашна по особи), одећи и преноћишту; да је приликом повлачења територија Албаније постала *српско њробље*.

Посебан део образложења југословенске стране чинио је део који се односио на бугарску окупацију – међународни извештај који је назначавало *да је 70 хиљада људи несћало у логорима, а 50 хиљада цивила је убијено. Целе њородице су уништиене, у Сурдулици је сћрадало 3 до 4 хиљаде Срба, у околини Лесковца око 10 хиљада цивила, а у Тојличком окрјуу око 25 хиљада*. Комисија је навела да је око 25 хиљада људи усред тортуре постало неспособно за рад. Као посебан вид насиља над женама, наведен је пример Прилепа, *где су девојке из најбољих њородица биле њриморане да се изјасне као њпросћийиушке*. Ништа мање мучнија није била аустријска окупација, током које је у девет логора интернирано 80 хиљада становника од којих је 50 хиљада умрло.²³⁷ И поред великих отпора немачке делегације закључује се да ни сервис за

конвенције и међународног права од стране Бугарске која је окупирала Србију од 1915-1918. AJ-339-11-26 Annex № 789 с valuation of damage Serb-Croat-Slovene State, Reply of the Serb-Croat-Slovene Delegation to the final comments of the Kriegslastenkommission concerning injuries to civilians in Serbia.

²³⁶ Божица Младеновић, „Одштетни захтеви Србије према Бугарској“, *Србија на крају Првој светској рату*, Београд 1990, 101-104.

²³⁷ AJ-339-11-26, Annex № 789 с valuation of damage Serb-Croat-Slovene State, Reply of the Serb-Croat-Slovene Delegation to the final comments of the Kriegslastenkommission concerning injuries to civilians in Serbia.

Начин и место страдања	број страдалих цивила
Страдали током аустријске инвазије 1914.	15.000
Нестали или умрли у логорима у Бугарској, Аустрији, Мађарској, Немачкој и Малој Азији	86.000
Убијени и страдали од малтретирања	70.000
Страдали током повлачења кроз Албанију	100.000
Страдали од глади и епидемија	66.000
Укупан број страдалих цивила	337.000

процену штете није имао великих примедби на извештаје југословенске делегације јер је у израчунавању броја удовица, сирочади без једног или оба родитеља као и броја инвалида и неспособних за рад коришћен *француски мейод* који је, како се наводи у извештају, прихваћен при обрачуну исплате пензија.²³⁸ Имајући у виду да су пензије представљале врсту социјалне скрби, у обрачун за добијање пензија су ушле следеће категорије: инвалиди, удовице, сирочад без мајке, сирочад без оба родитеља као и пензије за стара лица.²³⁹

Други одштетни захтев, који је поднела југословенска делегација, односио се на процену ратне штете за материјална добра.²⁴⁰ Добра су била подељена по следећим задатим категоријама од стране Комисије за репарације:

Табела бр. 3 – Врсте штете и износ у динарима²⁴¹

Врста добара	Износ у динарима
1. Зграде јавне и приватне	513.000.000
2. Намештај и уметнички предмети	681.076.000
а) намештај у приватној својини	220.820.000
б) бакарни прибор	28.956.000
в) музеји, библиотеке, споменици	260.300.000
г) намештај и канцеларијска опрема државних институција	171.000.000
3. Готовина и хартије од вредности	121.500.000
а) готовина финансијских институција	12.000.000
б) накит, златни ковани новац и новчанице	46.000.000
в) депозити аутономних институција	21.000.000
г) депозити јавних институција	42.500.000

²³⁸ АЈ-339-11-26, Annex № 791 a.b c valuation of damage/ pensions Serb-Croat-Slovene State, Reply of the Serb-Croat-Slovene Delegation to the final comments of the Kriegslastenkommission.

²³⁹ Ове усвојене категорије су имале и своје подгрупе те се тако засебно рачунала пензија сирочади са оцем који је био радно способан, односно инвалид. АЈ-339-12-27, Annehe № 879, Évaluation des dommages, Réclamations du Gouvernement Serbe-Croate-Slovéne.

²⁴⁰ АЈ-336-ф. 46-д. I – Југословенска делегација је прву поделу материјалних штета извршила априла 1919. и то на непосредне и посредне штете. Непосредне штете су подељене на девет група са том разликом што се у првој подели није помињала речна морнарица а саобраћајна средства и хидротехнички објекти су чинили две категорије. У посредне штете се рачунао изгубљени односно смањени принос од пољопривреде, трговине, индустрије, занатства...

²⁴¹ Рачунска грешка код збира за пољопривреду (ред.бр. 4) – износ је 3.729.000.000 динара.

Врста добара	Износ у динарима
4. Пољопривреда	3.727.610.000
а) оштећења земљишта и сеча шума	554.000.000
б) пољопривредна оруђа	125.000.000
в) усеви и пољопривредни производи (1914-1918)	2.250.000.000
г) стока	800.000.000
5. Индустрија	751.240.000
а) рудници у државном и приватном власништву и њихова експлоатација	73.600.000
б) индустријски објекти у приватном власништву и њихове инсталације	292.000.000
в) индустријски објекти у државном власништву и њихове инсталације	113.000.000
г) индустријски производи у приватном власништву	150.000.000
ђ) индустријски производи у државном власништву	120.000.000
е) штета изазвана на електричном осветљењу и трамвајима	1.640.000
6. Трговина	1.180.000.000
а) сефови, опрема банака и других финансијских институција	15.500.000
б) хартије од вредности и друга вредносна документа	75.000.000
в) роба у приватном власништву	750.000.000
г) роба у државном власништву	40.000.000
д) прорачуната штета за непродату робу	120.000.000
ђ) штета изазвана на уметничким и занатским производима	179.500.000
7. Јавни радови	534.165.000
а) железничка мрежа	194.165.000
б) путеви	246.000.000
в) поште, телеграфи и телефони	34.000.000
г) водоводна и канализациона мрежа у Београду	20.000.000
д) водоводне инсталације у осталом делу Србије	40.000.000
8. Трговачка и речна морнарица (штета изазвана на бродовима и лукама у Србији и Црној Гори)	112.500.000

Врста добара	Износ у динарима
9. Ратне казне, порези и доприноси	875.000.000
а) реквизиције од становништва	70.000.000
б) реквизиције пољопривредних производа	400.000.000
в) реквизиције робе	120.000.000
г) ратне казне, порези и доприноси	145.000.000
д) принудне наплате	140.000.000
укупно	8.496.091.000

AJ-339-12-27, Annehe № 879, Évaluation des dommages, Réclamations du Gouvernement Serbe-Croate-Slovéne.

Најчешћи облик материјалних штета су биле реквизиције што је подразумева-ло узимање у натури, порези, ратне контрибуције, глобе наметнуте појединцима и заједницама. Сходно Хашкој конвенцији непријатељ је имао право да за потребе војске наметне становништву реквизицију али која је требало да буде плаћена у готовини или да буде констатована признаницама које је требало да буду плаћене. Међутим, Србија је била доказ да су ове одредбе конвенције биле злоупотребљене: *Нейријател је узимао и носио иде је штиа сийиао, и за поиребе окуиационе војске и власии но износио из земље живоиине намирнице, одело, храну, сйоку, кола, йлуове иид за поиребе борачких йруиа за поиребе њејовој сйановнишиива као и у циљу чистије йљачке.*²⁴²

Свака од набројаних категорија се даље делила и садржавала најмање две одре-днице.²⁴³ Велики део ових процена око ратне штете је израдила Секција за еконо-мско-финансијска питања и саобраћај. Овом телу су као помоћ служиле анкете и пописи које су сакупила и уредила струковна удружења попут Индустријске и Трговачке коморе.²⁴⁴ Све ове процене биле су тек почетна фаза и тек је следило оспоравање, односно доказивање изнетих података. Сходно извештају, изгледа да су југословенске процене везане за материјална добра изазвале веће негодовање и оспоравање од стране поражених који су користили све начине, не само да оспо-ре, већ и да одуговлаче са извршавањем делова споразума. Југословенска страна

²⁴² Душан Димитријевић, „Право на накнаду штета причињених ратом“, предавање одржано у Пра-вничком удружењу у Београду 8. 2. 1919. *Алманах удружења йравника Краљевства Срба, Хрватша и Словенаца*, Београд 1920, 18-46.

²⁴³ Обрачун ратне штете за зграде укључивао је јавне и приватне објекте. Највећи број подела садржа-вале су области индустрије и трговине поделама на државну и приватну и различите гране. Исто.

²⁴⁴ Даница Милић, „Привредни положај Србије по завршетку ратних операција“, *Србија на крају Првој свејској раша*, Београд 1990, 51-63.

је свакако највећи износ одштете захтевала за уништenu пољопривреду, имајући у виду да је од ове привредне гране живео највећи број становника Србије. Потраживања су представљена кроз штете изазване експлоатацијом земљишта и руда, уништавањем и одношењем оруђа за рад, приносима усева који су пропали или их је окупатор користио за време рата и кроз уништење сточног фонда. Аустрија и Бугарска су биле обавезне да на име ратне штете испоруче живу стоку. Аустрија је нарочито одуговлачила са испуњавањем својих обавеза.²⁴⁵ Аустријска влада је марта 1921. обавестила Комисију за репарацију да не може да испоручи стоку јер ће то изазвати социјалне немире. Нарочито је подвучено да се ово односи на краве јер ће то узроковати несташицу млека, која ће угрозити дечију популацију.²⁴⁶ Као противаргумент, југословенски делегат Мирослав Плој је навео податак министра пољопривреде који је, током усвајања буџета за 1921, у Народној скупштини изјавио да се број стоке приближава броју из 1910, те се свакако не могу узети у обзир аустријске тврдње о немаштини, штавише Плој је навео да Аустрија у односу са Комисијом за репарације следи модел Немачке која стално тврди да средстава за исплату одштете нема.

Табела бр. 4 – Бројно стање стоке у Србији пре и након рата

Врста стоке	Бројно стање 1914.	Бројно стање 1918.	Мање у %
коњи	228.925	65.875	29
овце	7.617.630	1.700.349	77½
бикови	1.436.977	930.646	35
свиње	1.079.430	442.920	59
козе	1.254.854	453.436	64 ²⁴⁷

AJ-339-12-27, Annehe № 784

²⁴⁵ AJ-339-71-126, По члану 184 Уговора у Сен Жермену Аустрија је била дужна да врати сву стоку која је одведена за време рата, а која је би се идентификовала. Септембра 1922. Прихваћен је предлог да се Краљевини СХС, Италији и Румунији испоручи у року од три године 1.500 *ірла ро-џајне сџоке* и 300 коња.

²⁴⁶ AJ-339-12-27, Annehe № 784.

²⁴⁷ Подаци се у неким категоријама знатно разликују, према Момчило Исић, „Економске њриликe на селу у Србији...“, 65-76.

Врста стоке	Пред рат	Уништено	%
волони	1.600.000	1.120.000	70
бивони	27.000	18.900	70
коњи	250.000	225.200	90
магарци	50.000	40.000	80

Први светски рат је оставио трајне последице на српског сељака, који је остао без стоке и оруђа за земљорадњу, са разрушеним двориштима и окућницама. Због тога је Краљевина захтевала да се на име репарација, имајући у виду да су стока и оруђа за рад најнеопходнији, између осталог достави: 700 хиљада говеда, 250 хиљада оваца, 170 хиљада коња, 760 хиљада свиња, милион и 600 хиљада комада живине, а од оруђа мотике, лопате, вршалице, опрема за подрезивање и калемљење воћа, српови, виле...²⁴⁸ Немачка делегација је оспоравала ове податке југословенске делегације са тврдњама да су тражене суме претеране, те да нису достављени подаци на основу којих су добијене збирне суме. По питању штете на објектима, порушеним и оштећеним, везивала се за процену коју је извршила аустријска војска на окупирном делу Србије, да је укупна вредност свих објеката, било приватних, било државних, 532 милиона динара. У том смислу је доказивала да никако не може узети у обзир цифру од 513 милиона, јер би то значило да је у Србији са Црном Гором срушено половина зграда.²⁴⁹ Одговор Београда на ове тврдње даје и слику уништене земље. У престоници је преко 600 зграда уништено бомбардовањем, док су остале претрпеле последице: 1.) бомбардовања; 2.) коришћења за смештај војске; 3.) коришћења за смештај официра и њихових породица; 4.) реквизирања свих бакарних арматура са врата и прозора; 5.) пуцања водоводних цеви узрокованих хладноћом јер је током инвазије 1915. сва столарија била уништена. Градови Шабац, Смедерево и Велико Градиште су током бомбардовања пропорционално претрпели више штете него Београд. У извештају се наводи пример Битоља који се три године налазио на фронтској линији између Антанте и Централних сила, а 22 месеца је био поприште скоро свакодневног бомбардовања. Уништено је 2.270 зграда а осталих 3.400 објеката је било мање или више оштећено.²⁵⁰ Поред Битоља, као места која су претрпела велика разарања наведени су Ђевђелија и Дојран, као и Ваљево и Краљево. У извештају се наводи да је у осталим местима у Црној Гори и Македонији страдало укупно између 45 и 50 хиљада објеката. Такође поред објеката које су

Врста стоке	Пред рат	Уништено	%
свиње	1.300.000	845.000	65
овце	7.000.000	4.200.000	60
козе	1.400.000	770.000	55
живина	9.000.000	6.300.000	70
кошнице	360.000	280.000	88

²⁴⁸ М. Исић, „Економске прилике на селу у Србији...“, 65-76.

²⁴⁹ АЈ-339-12-27, Annex № 801 b valuation of damage to property Serb-Croat-Slovene State, Definitive memorandum of the Kriegslastenkommission on damage to buildings and furniture.

²⁵⁰ АЈ-339-12-27, Annex № 801 l valuation of damage to property Serb-Croat-Slovene State, Reply from the Serb-Croat-Slovene Government to the final observation of the Kriegslastenkommission.

чиниле куће, зграде за становање, школе, болнице, разна државна надлештва, а имајући у виду да су Србија и Црна Горе претежно аграрне земље, посебан акценат је стављен на објекте који су били део сеоског домаћинства, као што су складишта за кукуруз у клипу, амбари, спремишта за чување вина и ракије итд. Ови, условно речено, помоћни објекти, углавном су били направљени од храстовог дрвета и били су уништени током 1915. односно приликом повлачења. Без обзира на величину једног сеоског газдинства није био имања које није имало макар један од ових помоћних објеката. Највише су страдала места која су у дугом периоду била поприште борби.²⁵¹

У другу групу, према границама Србије из 1912, детектовано је да је оштећено 252.920 домаћинстава, с тим да је процена урађена на основу срезова у окрузима Смедеревском, Јасеначком и Орашком. У трећу групу улазила су домаћинства Црне Горе и присаједињена подручја након Балканских ратова у броју од 260 хиљада. На опаску немачке делегације да је нелогичност у проценама јер је већи износ предвиђен за покретне ствари него за некретнине, одговорено је да се непријатељ обилато користио сировинама као што су дрво и бакар, а имајући у виду да је читаво становништво северне Србије, краћи или дужи временски период, било у избеглиштву, њихове ствари/имовина су уништене. Такође наведен је податак да је у тренутку уласка окупатора у Београд у престоници затечено једва 8 хиљада становника.²⁵²

Иако је на крају Сервис за евалуације, као тело Комисије за репарације, доносио одлуке у погледу висине ратне штете, Немачка делегација је сваку бројку и сваки изнети податак доводила у питање. Тако је у делу који се односио на јавне радове доказивала да је водовод у Београду поправљен током окупације за потребе њене и војске њених савезника. Такође, доводила је у сумњу изнете цифре са опаском да Србија, као претежно пољопривредна земља, није имала развијену водоводну инфраструктуру. Нарочита полемика је вођена око железнице. Позивајући се на статистичке извештаје Краљевине Србије за годину 1909/10. годину о вредности железница доказивали су да је сума превелика, нарочито имајући у виду да су и

²⁵¹ Исто, Према проценама страдала је 141 хиљада домаћинстава. Процена је урађена према узорку добијеном у Мачви, имајући у виду да је Подриње било једно од привредно најразвијенијих делова Краљевине Србије. Посебно су апострофирани у целости окрузи Подрињски и Топлички, затим срезови Врачарски, Грочански, Посавски и Космајски у округу Београд, срезови Посавски и Тамнавски у округу Ваљевском, Јабланички и Лесковачки срез у Врањском округу, срез Копачички у округу Крушевачком, срез Рамски у Пожаревачком округу и срез Подунавски у Смедеревском округу.

²⁵² Исто, Према попису становника Краљевине Србије из 1910. Београд је имао преко 80 хиљада становника (82.498), *Stanovništvo Narodne Republike Srbije 1834-1953*, I Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, Beograd 1953, 19.

немачке трупе током боравка у Србији усавршиле железнички систем. Као одговор на то наведено је да је Немачка систем градила искључиво у војне сврхе и да је приликом повлачења 1918. све уништила.²⁵³

На основу преписке чланова са Београдом, намеће се закључак да је рад југословенске делегације при репарационој комисији био, пре свега омеђен немањем довољно података за учињене штете. Овоме у прилог иду и немачке тврдње које наводе да је, поред *иретеривања* у изнетим сумамама, основни недостатак, условно речено, мало доказа за тражене суме. Изгледа да југословенска делегација није могла да рашчлани штете које су настале на индустријским објектима по гранама производње, већ је као основ за израчунавање узела податке које је имала, а то су биле бројке везане за текстилну индустрију.²⁵⁴ Користећи ове недостатке, Немачка делегација је тражила да се подаци са изнетим сумама раздвоје, те је тако ставка која се односила на индустријске објекте била поново изражена кроз штете настале на објектима, машинама и сировинама и полуготовим производима.²⁵⁵ Такође, у даљим поделама, југословенске прорачуне да је страдало три хиљаде разбоја у фабрикама за прераду памука, а по две хиљаде у фабрикама за прераду вуне и конопље, од којих је 1.200 било електричних, Немци су негирали, с опаском да је, према њиховим сазнањима, у српским фабрикама било 4 хиљаде разбоја, од тога 950 електричних. Немачка је тврдила да је ова оспоравања чинила на основу годишњих статистичких извештаја Краљевине Србије за 1910.²⁵⁶

Још током трајања Париске мировне конференције, Краљевина је преко својих делегата упућивала извештаје о стању у земљи, поглавито у Србији и Црној Гори, са подацима о штети. Оно на шта је највише указивано је да управо због огромних размера уништавања земља није у могућности да се опорави сопственим средствима и напорима. Саобраћајне прилике у којима су се нашле Србија и Црна Гора оцењиване су као изузетно лоше, услед немогућности да се успостави и најпримитивнији транспорт са запрежним колима, јер је непријатељ и то однео. С друге стране, посебно је истицано да је у првом реду Бугарска остала неокрњена и што се тиче железничке мреже као и саобраћајних средстава. У општем метежу Краљевина је имала проблем и са савезницима, који су пронађена транспортна

²⁵³ AJ-339-12-27, Annex № 801 f-k valuation of damage to property Serb-Croat-Slovene State, Reply from the Serb-Croat-Slovene Government to the final observation of the Kriegslastenkommission concerning damage to railways.

²⁵⁴ AJ-339-12-27, Annex № 801 e valuation of damage to property Serb-Croat-Slovene State, Definitive memorandum from the Kriegslastenkommission on damage caused to industry.

²⁵⁵ Исто.

²⁵⁶ Немачка је оспоравала и број електричних централа у Србији. Исто.

средства припајали као своју имовину.²⁵⁷ Такође, Бугари су приликом повлачења запленили највећи део локомотива и вагона. Према закљученим условима о примирју Бугарска је била у обавези да врати опљачкану имовину. Пошто пруга Ниш-Пирот-Цариброд није била оспособљена, Краљевина је инсистирала да се вагони и локомотиве врате преко Дrame. Сходно уговору, Бугарска је била у обавези да врати 86 локомотива и 1.500 вагона. Међутим, ни фебруара 1920. ова уговорна обавеза није била испуњена.²⁵⁸ У целини узев, Бугарска је отезала са сваком врстом обавезе која се односила на давање у натури, те је тако каснила и са испоруком угља.²⁵⁹

Поред Централних сила, које су на сваки начин опструирале исплату штете и враћање одузете имовине, Краљевина СХС се суочила и са ставовима савезника, те је тако јављено да је став Француске који је презентовао генерал Франше Д'Епере, *да сав њловни материјал на Дунаву има њријасџи Француској*, иако није било спорно да је све пловне објекте, осим оних у Оршави, запленила српска војска.²⁶⁰

Преговори су завршени маја 1921. Југословенски делегат је Владу Краљевине СХС, између осталог, известио: *Личне шџеџе су нам у џлавном џримљене. Начин евалуације није моџао да нам буде осџорен, јер смо џрема уџовору о миру усвојили француски барем. Саме наше џубиџке џакође је било џешко осџориџи. На џроџив и еџлески делеџаџи је у седници изјавио да смо ми земља која је џроџорцијално највише сџрадала. Лакше је било најадаџи наше материјалне шџеџе... Сервис за евалуације у свом раџорџу Комисији смаџује у оџромној џроџорцији нашу џроцену, наводеџи да су џреџџосџавке о шџеџи аџроксиматџивне и да су назначене цене наших ошџеђених објекатџа сувише велике. Ми смо у седници Реџарационе комисије обарали ово џледџиџе и довели доџле да је Сервис за евалуације рекао да су џеџове редуџије наше шџеџе џакође аџроксиматџивне и да се не ослаџају ни на какву џозиџивџију сџудију наших економских џрилика и наше сџварне шџеџе.*²⁶¹ Након двомесечног рада при Комисији за репарације, Сервис за евалуације је износ од 8

²⁵⁷ АЈ- 336 ф. 43 досије I, Савезници су у више наврата одузимали вагоне које је српска војска запленила током офанзиве 1918. који су стизали у Солун по робу, Нацрт ноте упуњен Врховном савету Конференције мира, 29. 10. 1919.

²⁵⁸ АЈ-336 ф. 43 д. I до фебруара 1920. Бугарска је вратила свега 6 локомотива, телеграм Мирослава Спалајковића 25. 2. 1920.

²⁵⁹ АЈ-336 ф. 43 д. I Акт бр. 525 Министарства иностраних дела од 12. 2. 1920. Бугарска је била обавезна на давање 50.000 тона годишње угља Краљевини.

²⁶⁰ АЈ-336 ф. 43 д. V, Телграм прослеђен престолонаследнику Александру преко војног посланства из Париза, 5. јануар 1920.

²⁶¹ АЈ-339-68-117, Непотписани извештај делегата Министарском савету у погледу процене ратне штете, 11. 5. 1921.

милијарди и 496 милиона динара колико је југословенска држава захтевала у мемоару од 12. фебруара знатно умањио на износ од 2 милијарде 235 милиона.²⁶²

С обзиром да су одштетни захтеви 18 држава били изражени у различитим валутама, југословенски захтев у француским францима и српским динарима, Репарациона комисија је све валуте прорачунала и унифицирала у златну марку.²⁶³ Коначни услови за немачке репарационе обавезе утврђени су маја 1921. на конференцији у Лондону. Сходно Уговору о миру, Репарациона комисија није одређивала величину одштете сваке државе појединачно. Сума од 132 милијарде златних марака није одређена према збиру поднетих захтева већ је мање-више представљала политички договор.

У случају Југославије, исплата репарација је била никада завршена прича. Као што је већ речено, нова држава је требало да прими 5% немачких плаћања и 10% од репарација које буду наплаћене од Аустрије, Мађарска и Бугарска. На основу овакве рачунице Краљевина СХС је требало да прими 7,2 милијарде златних марака. Али исплата није ишла тако глатко као што се очекивало. Наиме, већ од половине 1921. Немачка је непрекидно тражила одлагање својих обавеза са увек истим образложењем да отплате опетређују буџет. И у Југославији је постало јасно да репарације неће и не могу решити кључне економске проблеме. Изгледа да Краљевина до маја 1921. није примила ништа од немачких репарација.²⁶⁴ Штавише ситуација се додатно компликовала француским претњама за окупацију Рура. Посредну потешкоћу је представљала чињеница да Југославија и Немачка нису имале потписани трговински уговор, иако је Југославија извозила своје пољопривредне производе, понајвише кукуруз и суве шљиве. Под француским утицајем, овај уговор није био склопљен иако Југославија није имала никаквог интереса да бије француске битке које су се тичале блокаде Хамбурга или увођења царинске границе између окупираних и неокупираних делова Немачке.

Као посебно поглавље, које је пред Краљевину СХС отварало читав низ проблема, било је питање Аустро-Угарске. Након потписивања уговора о миру са Аустријом због много нерешених питања и опсежне администрације формиран је аустријски одељак Репарационе комисије у Бечу. Ова комисија је обављала послове везане за поделу имовине бивше двојне монархије између држава сукцесора и

²⁶² Исто.

²⁶³ Однос између валута је био следећи једна златна марка је вредела 1,25 златних динара. Исто.

²⁶⁴ Немачка је на пример, предала Француској и Белгији 5.000 локомотива и 150.000 вагона, а да ми нисмо добили ни једнога вагона, још мање локомотиве. А баш су Немци у Србији уништили добар део железничког материјала, Ivo Belin, „Немачка репарација и Југославија“, *Nova Evropa*, knjiga II, br. 6, 11. 5. 1921, 229-231.

ликвидацију активе и пасиве Аустро-Угарске банке. Исти принцип је примењен приликом потписивања уговора у Тријанону с обзиром да је формиран засебан одељак у Будимпешти.²⁶⁵ Југословенска држава је била инволвирана двоструко – кроз питање њене ликвидације, а потом и кроз питање наплате ратне штете. Била је разапета између захтева за враћање опљачкане имовине и наплату уништеног и, с друге стране, захтева *иречана* да им се приликом ликвидације државе у чијем су били саставу врати оно за шта су сматрали да им припада. Наиме, територије које су ушле у састав Краљевине нису биле у истом односу према круни, Словенија је била у саставу Аустрије док су Хрватска и Војводина припадале круни Светог Стефана. Први корак је представљао ликвидацију саме Хабзбуршке државе који је подразумевао ликвидацију административних и имовинских односа. Ликвидација административних односа је, условно речено, обухватала канцеларијску поделу која је подразумевала поделу документације у оригиналу, уколико је то могуће, или израду овереног преписа, затим поделу канцеларијског намештаја, као и преузимање персоналних досијеа запослених који настављају с радом у државним институцијама земаља сукцесора. Имовинска ликвидација је значила поделу имовине. За Народну банку од посебног значаја из ове групе била је ликвидација Аустро-Угарске банке, којом је прво требало поделити Беч и Будимпешту.²⁶⁶ Додатну компликацију имајући у виду политичке околности је представљала чињеница да је и подели учествовала и Италија.²⁶⁷

Процес речено модерним речником раздруживања је био дуготрајан и спор. С једне стране делови територија који су били у саставу двојне монархије пријављивали су ратну штету на својим територијама а с друге стране доказивали да нпр. у подели *ујарских дугова Хрвајиска ѿреба да сноси мањи ѿерети је су се ѿорези ѿрикуиљали у Будимпешти*.²⁶⁸ Поређења ради Дубровник је министарском савету пријавио штету на објектима, документом који садржи преко 20 страна и који започиње опсежним историјатом Дубровачке републике.²⁶⁹ Имајући у виду да је и на Краљевину СХС подељен терет предратних дугова двојне монархије економско финансијска секција је захтевала да се на терену прикупе сви подаци који би били валидни из Загреба,

²⁶⁵ Делегат Краљевине СХС у Бечу је био Мирослав Плој, а у Будимпешти Ђорђе Ђурић, Лидија Опоеквић Хофман, „Делегација Краљевине Југославије при Комисије за репарације у Паризу“, *Архив*, 1-2, Београд 2012, 19-31.

²⁶⁶ АЈ-339-67-116, Извршење анекса IV и VIII дела Сенжерменског уговора. Мађарска је тражила да се изврши прво подела злата, АЈ-339-11-26.

²⁶⁷ АЈ-339-67-115, Документација Комисије за репарацију обилује италијанским захтевима, који су били подношени и за најминималније износе.

²⁶⁸ Чланци Фрање Баума, повереника за финансије, *Obzor*, br. 214 i 215, 9 i 10. 8. 1922.

²⁶⁹ АЈ-339-68-119.

Љубљане, Сарајева и Сплита нарочито они који су се тицали деобе аустријских и мађарских државних дугова.²⁷⁰

Сходно извештајима која су из Беча стизали у Београд може се рећи да су и Аустрија и Мађарска показивале велику нетрпељивост према новоствореној Краљевини СХС, те се наводи да Аустрија *према ликвидационим орјанима Краљевине СХС йоказује мало сусретљивости, што више аустријска влада ујорно нейријазно с њима йостуја, те да њихове жеље које иду за тим да се изруче у природи (in natura) ствари које су из хисторичних, административних или из материјалних разлога за Краљевство СХС од особите вредности наилазе на безразложне йошешкоће које се сијурно не чине заступницима чешке и йољске републике. У извештају се даље описује страх од рестаурације монархије у Бечу као и проблеми аустријске престонице са несташицом пољопривредних производа, са закључком да је потребно склопити трговински уговор са Бечом јер ће Аустрија увек ирати важну улогу у Европи.*²⁷¹ Први камен спотицања у преговорима је био датум обуставе непријатељства.²⁷² Стиче се утисак да је Аустрија стално настојала да на југословенске захтеве који су се односили на процену штете у Србији и Црној одговори својим захтевима.²⁷³ Такође, југословенска влада није поседовала прецизне податке које су се односиле на затечена финансијска стања у бившим деловима двојне монархије.²⁷⁴ Због непотпуне документације југословенска делегација није била у прилици да брзо реагује.²⁷⁵

Непосредно након уједињења у извештајима Банке њени чиновници су описивали стање у земљи: на једној страни *држава са йошйуно исйражњеним касама, са великим дугом у иностранству и са нерешеним йишањем репарација, са неизрађеним йројрамом йривредне обнове, са несређеним йолийичким йриликама без усјава и законодавне скупшине, а на другој страни: једна велика йривредна обласи*

²⁷⁰ АЈ-336 ф. 40, д. VI.

²⁷¹ АЈ-339-67-116, Извештај из Беча председнику Владе, 12. децембар 1919.

²⁷² АЈ-339-69-120, Аустрија и Мађарска су заступале тезу да су непријатељства са Србијом завршена даном примирја 3. новембра док је Краљевина СХС доказивала да су војне операције трајале до 14. новембра.

²⁷³ АЈ-339-67-117, Беч је тврдио да је српска војска у Загребу запленила имовину аустријске војске, те је као доказ приложио да је српска војска из Славонског Брода из предузећа *Славинија* запленила 86 кундака. Ова информација је у Краљевини изазвала забуну јер је било тешко ући у траг овој имовини. На крају, кундаци су детектовани у Крагујевцу, сада већ као део пушака. Извештај југословенске делегације при Комисији за Репарације, министарском Савету у Београду, Беч, 2. 7. 1924.

²⁷⁴ АЈ-339-69-120, Акт бр. 246 од 3. 2. 1925. којим Београд тражи од делегата Министарства финансија у Загребу да достави тачне податке о износу готовине у финансијским уредима на дан 1. 11. 1918.

²⁷⁵ АЈ-339-67-116, Извештај из Беча председнику Владе, 12. децембар 1919. Приликом окупације све машине из фабрике Милана Вапе су однесене из Србије, а након низа перипетијасазнало се да је исте машине купила бечка фирма Fischer i Weigl.

пошто је било карактеристично за Србију је чињеница и да су последице рата биле видљиве и након неколико година од завршетка рата и да се кроз читав међуратни период земља опорављала. Године 1925. британско посланство је јављало Лондону да је Србија током рата била до те мере оштећена непријатељским освајањем да ће морати проћи доста времена пре него што се буду развиле саобраћајнице и остали неопходни чиниоци за индустријску и пољопривредну експанзију.²⁷⁶

Оно што је било карактеристично за Србију је чињеница и да су последице рата биле видљиве и након неколико година од завршетка рата и да се кроз читав међуратни период земља опорављала. Године 1925. британско посланство је јављало Лондону да је Србија током рата била до те мере оштећена непријатељским освајањем да ће морати проћи доста времена пре него што се буду развиле саобраћајнице и остали неопходни чиниоци за индустријску и пољопривредну експанзију.²⁷⁷

Последице рата нису погодиле само југословенски простор, већ и читаву Европу у мањој или већој мери. Губици у људству и међу војним и цивилним становништвом, заједно са падом natalитета били су опште место. Оно што је посебно важно је да су и побеђени и победници имали великих потешкоћа. Француска је као победница, крај рата дочекала као земља на којој се ратовало са 10% потпуно разорене територије и са великим дуговима. Поражена и исцрпљена, Немачка је имала проблема у исхрани становништва и према Версајском споразуму била је у обавези да плаћа репарације, за које су многи мислили да ће због висине износа још више повећати постојеће антагонизме.²⁷⁸ Прве послератне године обележило је опадање. Након дуго и мирно 19. века, све националне економије су биле у стању превирања. Неконтролисана инфлација, опадање пољопривредне и индустријске производње, у мањој или већој мери биле су карактеристика.

Версајским миром преправљена је и мапа Европе. Нестала је Аустро-Угарска и њу су замениле нове државе, подељена Пољска се ујединила и проширила. Такође, три балтичке земље и Финска су постале независне. Немачка је изгубила 14% своје територије што је враћено Француској, односно Пољској. Повећање броја држава неизоставно је водило повећању броја националних валута у оптицају, као и повећању дужине граница, односно царина. Са горким искуством недостатка хране и глади свака земља је унутар својих граница покушавала да осигура снабдевање. Протекционизам у пољопривреди водио је и до протекционизма у трговини,

²⁷⁶ АНБ I/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а.к. 40.

²⁷⁷ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu*, knjiga I, 1921-1938, Beograd 1986, (даље: Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*), 334.

²⁷⁸ Немачка је лишена 15% обрадиве земље, 75% залиха руде гвожђа и 26% резерви угља, Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope i XX veku*, Beograd 2009, 64.

увођењем ограничења и царинских дажбина. Свака држава је настојала да путем интервенције и планске економије усклади економске механизме, све у циљу одржавања стабилности и спречавања социјалних потреса.

Критичари распада Аустро-Угарске нису порицали право народа на самоопредељење и самостално битисање, али су у први план истицали економске последице нестајања ове државе. Наиме, насупрот *балканизације Европe* истицали су велико слободно тржиште јер је настајањем нових држава укинута слободна трговина. Као пример навођена је Чехословачка која је, иако индустријски најразвијенија, ипак приступила политици протекционизма према државама наследницама.²⁷⁹ Такође као последица рата појавиће се питање репарација које ће оптерећивати историју Европе у читавом међуратном периоду. Ратна одштета је директно утицала на појаву инфлације, односно хиперинфлације, у Немачкој. Прекомерно штампање новца одразило се на курсеве валута, њихов однос према злату и америчком долару. У зачараном кругу последица ратних дешавања ово није био крај. Различита вредност валута утицала је на трговину и због варијација курса појаву шпекулације у свим европским земљама. Све ове последице биле су непознате у финансијском свету пре 1914. и управо због тога у проналажењу решења се дуго лутало.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је била део система европских држава и због тога су последице рата биле као и у европским земљама, од којих се бржим или споријим темпом и она опорављала. Током међуратног периода европске државе, укључујући и Југославију, прошле су кроз неколико раздобља. Први период односи се на године 1919-1924, када се у целој Европи осећају последице рата и када бруто национални производ, не само да није достигао предратни ниво, већ је био и за 20% мањи. Карактеристика овог периода је поред инфлације и велики страх од револуција. Раздобље од 1925-1929. је период просперитета у којем се ниво производње порастао за 30% у односу на предратни. Након тога долази до период кризе у велике депресије која се у неколико година раширила у свим европским државама и која је показала колико је крхко успостављено златно важење валута и како трговина опет има своје границе.²⁸⁰

²⁷⁹ François Crouzet, *A History of the European Economy 1000-2000*, USA 2011, 175.

²⁸⁰ Исто.

НЕРАВНОМЕРНОСТ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

Од свих држава које су се 1918. појавиле на карти Европе, Југославија је, без сумње, била најсложенија и најкомплекснија. У социоекономском погледу, била је то *леопардова кожа*, јер су нове границе исекле историјски формиране привредне просторе и прекројиле их.²⁸¹

Уједињење Србије са другим јужнословенским територијама у једну заједничку територију, у једну заједничку државу, било је велика политичка и економска прекретница. Проглашењем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије, настала је политичка творевина која је имала, поред уставно-правних нејасноћа, снажне етничке, социјалне и економске напетости и која је потпуно изнова одредила историјске услове развоја.

Свако подручје понаособ имало је свој засебан развојни пут који је био резултат многих фактора. Нема сумње да су и најзаосталији крајеви нове државе у последњој деценији 19. века и деценији пред Светски рат остварили успон. Јако је тешко и поредити степен развијености појединих привредних грана у различитим подручјима, не само због недостатка података, већ и због другачијег приказивања истих. Процес индустријализације је засигурно најраније почео у Словенији, нарочито са укидањем феудалних односа након револуције 1848. и да је до 1914. достигао завидан ниво у односу на остале делове. Индустрија прераде руде ишла је упоредо и са развојем прераде других сировина.²⁸² Оно што је поред развијености карактерисало индустрију на подручју Словеније је њена разноврсност.²⁸³ У Хрватској и Славонији је развој индустрије започео касније, али крајем 19. и у првој деценији 20. века, нарочито уз улагање страног капитала приметан је бржи развој. Као центар се истицао Загреб, док је Славонија постала центар индустрије прераде

²⁸¹ О привреди Југославије у међуратном периоду: Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013; Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд 1994 (даље: М. Чалић, *Социјална историја Србије*); Мико Мirković, *Економска историја Југославије*, Загреб 1968; Stevan M. Kukoleča, *Индустрија Југославије 1918-1938*, Београд 1941 (даље: S. Kukoleča, *Индустрија Југославије*); Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Југославије од 1918-1941*, Београд 1961; Jozo Tomašević, *Die Staatsschulden Jugoslaviens*, Zagreb 1934; Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Југославије 1918-1941*, Београд 1986. Joseph Rotschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, USA 1990.

²⁸² Само у железари Јасенице било је запослено 1.800 радника, налазишта олова и цинка омогућила су прераду тих руда. Као земља богата шумама, у близини лука Ријеке и Трста, била је развијена дрвна индустрија и то не само извоз дрвене грађе већ и прерада, те је тако 1914. било преко 20 фабрика намештаја и 4 фабрике паркета али и преко 100 парних пилана, М. Mirković, нав. дело, 275.

²⁸³ Поред набројаног развијала се и хемијска и прехрамбена, као и индустрија прераде коже, N. Vučo, *Економска историја света*, 126

дрвета. Године 1910. пословало је 271 предузеће, највише у дрвној и индустрији цемента, цигланама, текстилној и млинској индустрији са укупно 30 хиљада индустријских радника.²⁸⁴

У Војводини, као делу угарског суверенства, забележен је развој у аграрној индустрији, конкретно у преради шећерне репе, порасту броја парних млинова, као и дистрибуцији, било пољопривредних производа, било прерађевина, преко Дунава све до Будимпеште. Углавном све гране индустрије у Војводини, односно у њеном најразвијенијем делу Бачкој, развијале су се у близини села која су представљала сировинску базу.

Развој индустрије у Србији је био повезан и са политичким односима са суседном Хабзбуршком монархијом, која је тржишно и трговачки настојала да Србију веже за себе. Иако је српска држава била свесна важности потпомагања домаће индустрије, што је оличено у Законима из 1873. и 1898, прекретницу је представљао Царски рат, када је у периоду 1906-1910. домаћа индустрија лишена аустријске конкуренције доживела највећи успон, и то највише текстилна и прехранбена грана. У истом периоду у Србији је пословало 428 предузећа, али су она мања по производној снази и броју упосленика у поређењу са оним у Војводини.²⁸⁵

Почетак индустријализације Босне и Херцеговине везан је за окупацију од стране Аустро-Угарске 1878, која је поспешивала развој прераде шумских и рудних богатстава ради ефикасније експлоатације.²⁸⁶ У Македонији са Косовом и Метохијом, као и у Црној Гори, није било трагова индустрије, већ само мануфактурне производње.²⁸⁷

²⁸⁴ Исто, 127.

²⁸⁵ У Србији је у тим фабрикама радило 16 хиљада радника, док се у Војводини у исто време производило у 113 предузећа, М. Мirković, нав. дело, 252.

²⁸⁶ Експлатација рудног богатства и шума вршила се под управом Министарства финансија, док су пилане биле основане страним капиталом. Исто, 253-255.

²⁸⁷ М. Чалић у *Социјална историја Србије* даје следеће податке о оснивању фабрика:

Регион	До 1918.	Регион	До 1918.
Словенија	453	Војводина	406
Хрватска и Славонија	478	Србија	249
Далмација	70	Јужна Србија	22
Босна и Херцеговина	145	Црна Гора	8

Бројно стање фабрика у Југославији према подацима из 1931. S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 74:

Бановина	Број фабрика	% по бановинама	Бановина	Број фабрика	% по бановинама
Управа града Београда	101	5,44	Дринска	124	6,68
Дравска	443	23,88	Зетска	29	1,56

Поред индустрије и стање саобраћаја је било пуно супротности. Словенија је предњачила и већ 1857. имала везу од Марибора до Трста. Наравно изградња железнице је ишла у духу јачања аустријске државе и везе Беча са осталим територијама. С друге стране железничка мрежа која је грађена у Хрватској, Славонији и Војводини, имала је главни циљ повезивања са Будимпештом.²⁸⁸ Насупрот системима који су се развијали према центрима у Бечу и Будимпешти, Србија је, као независна држава, ову обавезу добила на Берлинском конгресу и приступила је изградњи пруге Београд-Ниш-Врање.²⁸⁹ Систем железница ће детерминисати и правац извоза, преко Земуна, те Новог Сада и Загреба, куда је ишао робни промет између Србије и Хрватске. С обзиром да је допремљена роба ишла даље, у све крајеве монархије, нема података о обиму међусобног промета. Насупрот ограниченом промету са Хрватском, непостојање железничког моста на Дрини, као и политичка воља Аустрије да и на тај начин спречи српски утицај, исходовали су занемарљивим нивоом трговинске размене између Србије и Босне. Настојећи на увођењу „слободне унутрашње трговине“, територије су биле беспомоћно суочене са неколико затворених трговачких држава на покрајинском, те мноштвом „затворених трговачких држава“ на локалном нивоу.²⁹⁰ Разлог томе треба тражити и у затеченим, недовољно повезаним, железничким мрежама. Седам засебних система са различитим центрима и начином управљања егзистирало је у новој држави. Наслеђене железничке пруге представљале су делимично огранке великих железничких мрежа Аустрије и Мађарске (Словенија, Хрватска, Славонија и Војводина), а делимично засебне покрајинске мреже и пруге без међусобне везе (Далмација, Босна и Херцеговина и Србија). Једина веза српских железница са осталим деловима нове државе је ишла преко Земуна, али је мост на Сави био порушен. Далматинске пруге биле су без везе са хрватско-славонским. Све војвођанске и хрватско-славонске пруге гравитирале су према Будимпешти, а словеначке према Бечу, у складу са саобраћајним политикама државних центара бивше монархије.²⁹¹ Ово је условило и то да Хрватска и

Бановина	Број фабрика	% по бановинама	Бановина	Број фабрика	% по бановинама
Савска	429	23,13	Дунавска	514	27,72
Врбаска	42	2,26	Моравска	65	3,50
Приморска	65	3,50	Вардарска	43	2,32

²⁸⁸ Око 1890. на подручју Хрватске и Славоније је било укупно 1.120 километара пруга. Исто, 266.

²⁸⁹ У Црној Гори прва железница и то уског колосека је изграђена тек почетком 20. века у дужини од 42 км на релацији Бар-Вирпазар, Исто, 267.

²⁹⁰ Александар Милетић, „Унутрашња трговина у Краљевини СХС 1919. године“, *Токови историје*, бр. 3-4, Београд 2003, 20.

²⁹¹ О томе више: *Jugoslovenske državne železnice, Završni računi 1918/19-1937/38 sa najvažnijim statističkim podacima*, Subotica 1939, 1-5.

Далмација остану неповезане, с обзиром да се о изградњи колесека бринула из два центра монархије.

И по питању аграра постојале су знатне разлике. Насупрот ситном сељачком поседу, који је доминирао у Србији, у северним крајевима постојао је приватни и црквени велепосед који није био наклоњен југословенском уједињењу. У Босни и Херцеговини, Старој Србији, Црној Гори и Далмацији главно питање је било укидање феудалних односа и пренос власништва на оне који обрађују ту земљу.²⁹²

Стварање југословенске државе 1918. године било је праћено великим очекивањима у погледу економског развоја и напретка државе. Оваква очекивања имала су подлогу и у одређеним економским круговима, а базирана су на мишљењу да се ради о подручју веома богатом сировинама, које се није адекватно развило јер је било под „страном влашћу“, којој је интерес био експлоатација природних богатства са минимумом потребних улагања.²⁹³ Међутим пре спровођења интеграције требало је решити наслеђене економске проблеме у виду ратне штете, отплате дугова, искорењивања феудализма, недостатка капитала и квалификоване радне снаге.²⁹⁴

Нова држава је пред собом имала много задатака које је требало да испуни, да се што пре административно организује и економски обнови, да очува интегритет својих граница и да успоставља мир и безбедност у земљи. Све ове задатке било је потребно финансијски подупрети упркос материјалним потешкоћама (економска исцрпљеност, огромне државне потребе, опустошени крајеви, велики број инвалида), али с друге стране и формалним потешкоћама у виду недовољно развијеног административног апарата, разнородног законодавства и пореског система.

Краљевина је била, не само нова држава, већ и ново економско подручје односно ново заокружено тржиште. Однос према том новом тржишту потпуно се разликовао у Србији и у земљама бивше Монархије. У Србији је ова промена значила знатно проширење и трговину без царинских ограничења на далеко већем простору, док су, с друге стране, становници Словеније, Хрватске и Војводине били изненађени

²⁹² Почетком 20. века за Србију је карактеристично да мали и средњи поседи постају све бројнији, не само деобама породичних задруга, већ и продајом дела земљишта ради отплате дуга. Наиме, они чине 64.96% свих поседа, односно 19,2% више него 1897. године. Momčilo Isić, „Sitnoposeditstvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, 101-111.

²⁹³ Иван М. Бецић, „Статистика и карактер спољне трговине Краљевине СХС 1919-1929“, *Историја 20. века*, 2/2015, 57.

²⁹⁴ *Yugoslavia a country study, Federal Research Division Library of Congress*, Edited by Glenn E. Curtis, Washington 1990, 32.

скученим простором и ограниченим производима са домаћег тржишта.²⁹⁵ За њих је ново, југословенско тржиште било сиромашније. Оскудевали су у индустријским производима који су, раније без царина, долазили из Чешке, где су слали аграрне производе, који су се производили у Хрватској и Војводини. С друге стране, њихов положај се мења, јер постају најразвијенија подручја у Југославији. Не само да су се подручја унутар Југославије разликовала по економској снази, већ су и њихови приходи потицали из различитих основа. Србија је 1919. располагала са свега 70 фабрика, за разлику од Хрватске и Словеније које су заједно имале око 960 фабрика, добро очуваних и чак проширених за време рата. Сама Србија је била неједнако развијена, са Београдом као водећим и индустријом која је била груписана у делу Мораве, дуж пута Београд-Ниш-Лесковац. Насупрот рударског центра Бора, који је био продукт учешћа страног капитала, крајеви припојени након Балканских ратова, били су у фази екстензивног привређивања.²⁹⁶ С друге стране прекројена карта Европе је такође представљала измењена економска подручја у односу на време пре Великог рата. Када се томе придода и појава Сједињених америчких држава на европском тржишту, слика је потпуна.

У сфери привреде, боља *долазна основа* била је карактеристична за делове бивше Хабзбуршке монархије, чак и да није било ратних разарања која су само продубила разлику. Рачунајући људске и материјалне губитке, привредама Србије и Црне Горе је први циљ био враћање на стање пре ратних сукоба, док су привреде Словеније и Хрватске добиле нова тржишта. У нову државу Србија је ушла без услова да у догледно време искористи своје потенцијале, па се већ на почетку се нашла у неравноправном положају у односу на подручја која су се раније индустријализовала.²⁹⁷ У периоду послератне обнове и повољне конјунктуре број предузећа је сасвим сигурно био у порасту, понајвише у Хрватској.²⁹⁸ Ипак, Краљевина је припадала индустријски неразвијеним земљама које су више извозиле сировине и полупроизоде, а увозиле готове производе. С обзором на однос вредности готових производа и сировина државне финансије су перманентно биле оштећене.

²⁹⁵ Rudolf Bičanić, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967, 83.

²⁹⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1, Beograd 1988, (даље: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*), 60

²⁹⁷ Smiljana Đurović, „Industrijalizacija Srbije – Legitimitet za XX vek“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, 133-142.

²⁹⁸ У периоду од 1918-1923. број предузећа у односу на остале делове Краљевине највише порастао у Хрватској (приказано као Савска и Приморска бановина) и то са 494 на 586, S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije*, 75.

Неравномерност привредног развоја није била само међу крајевима који су сада чинили једну државу, већ и у оквиру једне територије. У Србији је једна од противуречности била у односу село-град. На све новинаре и посетиоце Београд је као престоница остављао утисак европског града, у којем су се сусретали исток и запад, воловска кола и луксузни аутомобили, као и људи обучени по моди која се виђала у иностранству и сељаци у ручно рађеној ношњи. Насупрот томе, у селу је преовладавао патријархални начин живота са примитивним средствима за обраду земље, заосталост се огледала у начину исхране, одржавању хигијене, условима становања и многим другим стварима.²⁹⁹

ПОЛИТИКА И ПРИВРЕДА

Југословенска држава, створена 1918, захватала је простор од 247.500 km², а према попису из јануара 1921. године имала је непуних 12 милиона становника.³⁰⁰

Простор који је обједињен 1918. године границама југословенске државе, био је географски, геополитички, геостратешки, историјски, економски и културно веома сложен. Више разнородних области је било спојено у једну целину. Једне је оптерећивало привредно битисање у саставу Османске империје и заосталост која је одатле проистицала. Друге је карактерисао начин привређивања у малим националним државама. Треће су биле економски развијеније за југословенске прилике, али су представљале привредну периферију Хабзбуршке монархије.³⁰¹ Од држава које су настале њеним распадом, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је свој живот започињала са великим проблемима које је ваљало надвладати, а све у циљу да се држава смести у јединствени политички оквир.³⁰² У условима разорене привреде требало је започети обнову. Већ на крају рата постало је јасно да Краљевина не може да рачуна на помоћ савезника као за време рата. Савезнице Србије су настојале да напусте ратну економију и да се најпре у својим државама

²⁹⁹ Затечена привредна неуједначеност се још више продубила у Краљевини Југославији, те је тако у односу на број становника највише индустријских постројења је изграђено у Словенији а затим у Хрватској и Србији, а најмање у Црној Гори и Босни и Херцеговини, Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973, 425.

³⁰⁰ *Историја српског народа VI-2*, 254.

³⁰¹ Љубодраг Димић, „Село и град у Краљевини Југославији“, *Југословенска држава 1918-1998*, Београд 1999, 292-303.

³⁰² Davud Turnock, *Economy of East Central Europe 1815-1989 – Stages of transformation in a peripheral region*, 2016, 172.

врате условима редовног финансирања, те због тога о давању зајма и помоћи у на-тури није могло бити ни речи.

У тренутку када је настала југословенска држава, суштинска питања њеног уређења и развоја нису била јасно обликована и осмишљена.³⁰³ Краљевина је имала горућих проблема и прва влада која је формирана није стављала привреду међу своје циљеве. Наиме, главни задаци су били очување целовитости земље, њеног поретка и припрема за заједнички живот, која се огледала у доношењу устава и унификацији законодавства.³⁰⁴

Након 1918. границама југословенске државе је обухваћено више привредно разнородних области. С једне стране, Србија која је након Балканских ратова по-јачала отоманско наслеђе, а у привредном погледу ишла путевима напретка тек неколико последњих деценија и, с друге, привредно запуштени делови Монархије, који су били далеко развијенији, али опет у односу на Европу привредно заостали. Није постојала традиција ни националног, а још мање југословенског тржишта.³⁰⁵ Економска карактеристика нове државе била је велика неравномерност и раздро-бљеност. Дезинграционе економске силе биле су много јаче и присутније од оних интеграционих, усмерених ка повезивању југословенског простора.³⁰⁶

Слом Аустро-Угарске државе није само донео велике промене у политичком и демографском смислу, већ и у економском. Држава са 54 милиона становника имала је, не само своје законодавство, утврђен образовни систем и много других чинилаца који су представљали јединствени простор. Овакве одреднице важиле су и за економију, чинећи двојну монархију јединственим економским простором са тачно утврђеним правилима, почев од царинских тарифа, све до врсте производње у зависности од територије.³⁰⁷ Након распада ове државе и стварања Краљевине СХС ново политичко подручје неминовно је водило и до стварања новог, економског. У новонасталој ситуацији Словенија и Хрватска, а посебно Хрватска на рубу привре-дне развијености у економском простору двојне монархије, постају водећи делови новог југословенског економског подручја. Међутим, ни они нису могли да се снађу у новонасталим променама, имајући у виду извозне центре који су постојали, али који се нису нашли у саставу нове државе.³⁰⁸ Такође, постојање нових царинских

³⁰³ Ljubodrag Dimić, „Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918-1941“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, 193-209.

³⁰⁴ *Вечерње новости*, 10. 12. 1918.

³⁰⁵ Љубодраг Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књига III, Нови Сад 2001, 41.

³⁰⁶ Исто.

³⁰⁷ Аграрни производи из Хрватске су имали прођу у индустријским деловима Монархије.

³⁰⁸ Словеначка индустрија је била усмерена на Грац и Трст, а Хрватска на Ријеку.

тарифа и препрека означио је и поскупљење многих индустријских производа који су раније долазили из исте државе.

У првим данима живота нове државе, становништво се тешко навикавало на идеју о једној државној граници. Вековна граница која је постојала на Сави и Дунаву није се могла лако избрисати. Постојала су два нивоа доживљаја уједињења. Први, имагинарни ниво, који је започео узбуђењем, одушевљењем и брисањем граница. Други, везан за питање егзистенције, преживљавања и економисања, у којем је превагнуло материјално, где је брисање граница ишло далеко теже. Први шок, који је на том пољу уследио након уједињења, био је питање националне валуте. Управо због тога, покрајинске границе, уместо да се бришу, још јаче су се оцртавале приликом промета робе. У разореној земљи, где није било основних животних намирница, током 1919. ситуација се погоршавала, те су новине са резигнацијом извештавале да се воде формални међународни преговори да се из Војводине извезе нешто жита или масти за Херцеговину или Далмацију.³⁰⁹ Ово је значило да се, насупрот брисању покрајинских граница приступило јачању истих и да су се у страху од тога шта доноси нови дан производи чували за себе. Појам слободна трговина је брзо заборављен и ова економска подвојеност неминовно је у наредном периоду водила и политичкој.

Према Драгољубу Јовановићу, циљеви привредне политике су, између осталог подизање производње и изградња организације која ће спречити хаос и анархију, што значи постојање нормативе која ће омеђити заједничке циљеве и интересе.³¹⁰ Како је Југославија била нова држава и све институције је било потребно, ако не стварати, онда редифинисати, у првим деценијама након рата она је била окренута решавању, пре свега, спољних питања која су се тицала привреде. У тај корпус спада и питање царина, односно спољне трговине. Наиме, с обзиром да су се, са измењеном географијом, многе царинске испоставе нашле унутар земље, те да су проблеми недефинисаних граница и кријумчарења били присутни, врло брзо, марта 1919, важење српског царинског законодавства проширено је на читаву државу.³¹¹

С обзиром да је вођење економске политике било директно у надлежности парламента у којем су се сукобљавали различити интереси, а у случају Југославије и страначки и национални, први велики судари настали су у процесу унификације

³⁰⁹ В. Krizman, нав. дело, 35.

³¹⁰ Драгољуб Јовановић, Аграрна политика 1924. http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00055_19240102|page:2 (14. 11. 2017).

³¹¹ Иван Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012, (даље: И. Бецић, *Министарство финансија*), 129; Исти, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Београд 2003, (И. Весић, *Finansijska politika Kraljevine SHS*).

новца. Круна је била у оптицају као валута државе која није постојала и њена количина стално се повећавала. Није постојало несагласје о увођењу динара као југословенске валуте, већ о односу који ће бити примењен приликом размене. Валутна релација изражена у односу 4 круне за 1 динар означила је клицу сукоба који ће касније бити извор многих несугласица и тезе о пљачки пречанских крајева.

Пре уједињења постојало је наслеђених пет различитих врста финансијских установа са другачијом правном регулативом. Након рата, због овакве разноликости у организацији финансијских власти није се ни помишљало на изједначавање проширивањем важности једног система на остала подручја. Такође о јединственом закону није могло бити речи. Прво је извршена јединствена организација Министарства финансија, фебруара 1919, затим су установљена повереништва, односно делегације Министарства финансија у Загребу, Љубљани и Сарајеву, док су ниже истанце финансијске власти остале још дуго неизједначене. Тек Уредбом о организацији финансијске струке и службе од 9. октобра 1928. дошло је до изједначавања управе по истом принципу за читаву Краљевину. Значи да првих десет година живота Југославије није постојала једнообразност у финансијском систему. Оптерећена политичким сукобима, са четири водеће странке и три народа, Југославија није постигла консензус који се односио на јединствени привредни концепт. Честе промене влада, политичке и страначке трзавице, непостојање континуитета, утицали су на чињеницу да о могућностима убрзаног економског и друштвеног напретка и осмишљавању развоја готово да није било речи. У условима различитих економских основа, када су били потребни додатни напори за превазилажење проблема који су се огледали у инфлацији, немају средстава за подмиривање материјалних потреба државе, они који је требало да спроводе ту политику међусобно су се оптуживали и веома често рад својих претходника карактерисали као пун неправилности и махинација.³¹²

Може се рећи да су по питању спровођења јединствене аграрне политике државни напори били највећи. Сходно томе да је Југославија била земља пољопривредног карактера и стање у пољопривреди се одражавало и на остале сфере привреде – већ у првој влади Краљевине СХС формирано је засебно министарство које је било задужено за спровођење аграрне реформе.³¹³ Аграрна реформа је разбила велепосед, обештетила власнике и укинула кметство. Већ приликом преговора око формирања Владе, а док је трајала конференција мира у Паризу, камен спотицања

³¹² Критике на рад министара су се износиле у Народној скупштини и у страначким гласилима, I. Vesić, *Finansijska politika Kraljevine SHS*, 37.

³¹³ Први министар је био Фрањо Пољак који је касније свој положај искористио за махинације Хрватско-Славонског господарског друштва.

између радикала и демократа било је аграрно питање и начин његовог решавања.³¹⁴ Веома брзо је ово питање постало више политичко него економско. Критичари су подвлачили да је реформа још више ојачала постојећу структуру ситног поседа и самим тим није допринела повећању продуктивности.³¹⁵ Немање јединственог привредног програма је већ у првим годинама након опште националне еуфорије наишло на критике. Тако су се године након ослобођења и уједињења описивале као *неродне године народне политиике* са посебним акцентом на спровођење аграрне реформе. Наиме, фебруара 1919. Уредбом је одређено да се велики поседи на територији Краљевине експропришу и да ће се из њихове површине делити свим сељацима који уопште немају или имају недовољно земље. Првенство при овој расподели имали су *инвалиди, удовице, сирочад рајника, војници и добровољци који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*. Иако нико није био противан социјалном моменту реформе чули су се гласови да се она планирала *површно, лакомислено и несврхуно*, нарочито у Војводини.³¹⁶ Као резултат, велики посед је потпуно нестао (после 1931. газдинства преко 50 хектара чинила су 0,4% од укупног броја газдинстава).³¹⁷

Такође, размирице око преузимања појединих ресурса и договори између њих били су увек изнад стварних потреба државе.³¹⁸ У корпусу настојања да се спроведе аграрна политика треба гледати и оснивање Пољопривредне аграрне банке са циљем решавања дуговања сељака. Пољопривредни производи су чинили преко 50% вредности извоза, стога је била важна за државу и као произвођач главних извозних вишкова. Иако је 1921. удео пољопривредног становништва био у просеку 76% за читаву земљу, он је унутар земље био различит, те је у Словенији чинио 63%, а у Црној Гори 86%.³¹⁹

Држава није имала формулисану политику индустријског развоја. У складу са начелима либералног капитализма она је подстицала индустријски развој који је био интензиван у првим годинама након рата. Страни капитал је у индустрији

³¹⁴ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књига 2, Београд 1985.

³¹⁵ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 128.

³¹⁶ Паја Јанковић, *Три неродне године наше народне политике (1919, 1920, 1921)*, Нови Сад 1922, 35.

³¹⁷ *The Cambridge economic history of Europe 8. Industrial Economies, Development of Economic & Social Policies*, Cambridge University Press 1989, 897-900.

³¹⁸ *Зима пред враћима без ојрева, железница без уља, Далмација и јужна Босна без хране, све по ситно пред питањем хоће ли Павловић или Пројић бити министар председник, хоће ли радикали или демократи добити Министарство унутрашњих дела...* Политика, 29. 9. 1919.

³¹⁹ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 113.

учествовао са око 60% капитала. Природна богатства су била сировинска база коју је страни капитал експлоатисао, нарочито у рударству.³²⁰

Министар финансија Момчило Нинчић је дефинисао економске проблеме у Краљевини и поделио их на буџетске, пореске и валутне. Ситуацију која је владала у првим месецима живота потврђује и сам Нинчић, који је у обраћању посланицима признао да не барата са подацима на основу којих би саставио буџет, да не зна број круна у оптицају.³²¹ Због непознавања ситуације на терену, децембра 1918. тражио је од Народних вијећа да пошаљу своје представнике у Београд, како би му помогли у изради буџета за прву половину 1919. Прорачуни су се радили у готово немогућим условима, са недостатком канцеларијског материјала и под свећама, због недостатка електричне енергије. Када су под оваквим околностима израђени сумарни прегледи могућих прихода и расхода, резултат је био више него поражавајући – расходи су износили 8 милијарди, а могући приходи 3 милијарде динара.³²² Хронични недостатак новца био је опште место, расходи су се стално увећавали, по тумачењу Владе због повећања цена и поскупљења живота, последица рата и процеса образовања нових институција. С друге стране, немогућност државе да убира приходе је била очигледна, нарочито се огледајући по питању пореза који су, у зависности од територије, различито разрезивани и сакупљани.³²³ У раду Народног представништва у почетку су се чули патриотски говори који су, између осталог, третирали нерешено питање граница, решавање питања ратне штете, док су се од привредних питања чуле полемике око крупног земљишног питања.³²⁴

Влада је критикована да ни после пет месеци није урадила ништа на решавању проблема: *Разорена земља није доведена у ред што је доказ не само нејријатској већ и нашеј хрђавој рага*. Неприлике су биле на сваком кораку, од тога да је писмо из Београда до Панчева путовало 12 дана, да сељаци нису могли да покрену рала и плугове због недостатка стоке, али и да су, с друге стране, неки извозници увећава-

³²⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 70.

³²¹ *Финансијске потребе биле су велике... А средстава ни од куда. На редован приход се уопште није могло рачунати у држави чија је финансијска организација била разрушена...* из реминисценције М. Нинчића за споменицу Министарства финансија, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1939, (даље: *Министарство финансија Краљевине Југославије*), 21.

³²² Исто, 22.

³²³ Ако оставимо по страни западне покрајине, питање пореза на земљиште у српским крајевима је било различито – у Србији се порез распоређивао према резултатима пописа земљишта из 1884, у Македонији није постојао никакав попис, као ни у Црној Гори... Из излагања М. Нинчића, Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 9 састанак ПНП, 31. 5. 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001\(17. 11. 2017\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001(17. 11. 2017)).

³²⁴ Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 5-40 састанак ПНП, март-јун 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-\(17. 11. 2017\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-(17. 11. 2017)).

ли свој капитал.³²⁵ Уредно обављање трговачких послова и у то време било је тешко замисливо у одсуству беспрекорних поштанско-телеграфских услуга. У лето 1919, пословни партнер из Беча је свакако морао бити запрепашћен чињеницом да писмо, послато из београдске трговачке коморе, путује 47 дана.³²⁶

Убрзо је Привремено народно представништво постало политичка и национална арена у којој су се чуле оптужбе о лошем раду оних других.³²⁷ У првим месецима држава још није излазила из ратног стања и бавила се и тим питањима.³²⁸

Иако је у међуратном периоду као један од главних узрока привредних проблема навођен лош железнички саобраћај, чињеница је да је држава на овом пољу била активна. Проблем саобраћаја био је акутан већ марта 1919. У Народном представништву посланици су тражили да се успостави веза на релацији Београд-Загреб-Љубљана. У својој интерпелацији министру саобраћаја они су навели да неће описивати тужно стање које је свима познато, већ ће се обратити са питањем шта је до сада учињено.³²⁹ Влада је одговарала да су критике оправдане, али и истицала да само изградња није била главни задатак, већ је поред тога требало уједначити различите системе експлоатације, као и од различитих система мрежа створити један заједнички. Свакако је за развој железница био заслужан и војни фактор, веома утицајан у Краљевини, а којем је био потребан разгранат систем железница, са становишта транспорта људства и оружја. Планска политика државе дошла је до изражаја 1927, када је на предлог министра саобраћаја, генерала Светислава Милосављевића, донета уредба о плану будуће саобраћајне мреже.³³⁰

Након стварања Југославије завладала је еуфорија у привредном погледу, која није била без основа, огледајући се и у великој грађевинској делатности и оснивању нових индустријских предузећа. Завладало је мишљење да ће у тада у опустошеној и оголеној земљи све што буде изграђено и произведено имати добру прођу, односно

³²⁵ 10 састанак ПНП, 1. 4. 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-\(17.11.2017\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-(17.11.2017)).

³²⁶ Александар Милетић, „Унутрашња трговина у Краљевини СХС 1919. године“, *Токови историје*, бр. 3-4, Београд 2003, 17.

³²⁷ Велисав Вуловић, је као министар саобраћаја оптуживао да се угаљ који је стизао у Загреб реквирирао и није се користио за шта је био намењен а истовремено је бранећи се приговора о лошем раду истицао да је за лош саобраћај у Хрватској један од разлога недостатак стручног кадра имајући у виду да је 70% запослених било мађарске националности. 11 састанак ПНП, 3. 4. 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-\(17.11.2017\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-(17.11.2017)).

³²⁸ Маја 1919. још није био извршен транспорт рањеника из Бизерте у Краљевину. 17 састанак ПНП, 15. 5. 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-\(17.11.2017\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-(17.11.2017)).

³²⁹ 5 састанак ПНП, 22. 3. 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-\(17.11.2017\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-(17.11.2017)).

³³⁰ Иако је ова уредба у суштини остала мртво слово на папиру и планиране трасе нису изграђене, од 1918. до 1931. изграђено је 1.218 km железничких пруга у Краљевини, М. Мirković, нав. дело, 364.

да ће бити исплативо.³³¹ Као последица уједињења по први пут је створено југословенско тржиште без унутрашњих царина, без ограничења у кретању и робе и људи, сада одвојено од других тржишта суседних земаља. Све ово је допринело да Велимир Бајкић напише да је завладао *лакомислени ојџимизам*.³³² Коначно је 1920. Краљевина кренула напред. Обнова је подстакла потражњу, али је и повећала цене. Као и у европским земљама, вишак новца у оптицају допринео је већој потражњи и куповини, а све то је отварало нове инвестиције. Између 1918. и 1923. подигнуто је 31% фабрика и отворено 40% радних места од укупног броја до почетка Другог светског рата.³³³ Индустрија је напредовала. Између 1919. и 1938. у Југославији су подигнуте 2.193 фабрике, од тога 47% у Словенији, у Хрватској 37% у Србији 24% и 14% у Македонији и на Косову.³³⁴

С друге стране, требало је и на законодавној основи уредити финансије, а све у циљу изједначавања наслеђених закона из прошлости. Саме финансије које је сачињавало неколико сегмената, од пореза, преко трговине, монопола и државног дуга, биле су различите и почивале су на другачијим основама. У циљу унификације, све предузете мере од централних власти веома често су доживљаване су као непријатељски акт.³³⁵

Краљевина СХС била је земља великих супротности и кроз читаво њено трајање није створен јединствен економски и привредни програм који би различите територије са супротним наслеђима повезао у једну област. Један такав програм је сасвим сигурно морао бити дело државе, односно њених владајућих структура. Међутим, сама финансијска политика, оличена у лику министра финансија није могла бити дугог трајања, с обзиром на честе промене влада и парламентарне кризе.³³⁶ Такође, о јединственој политици није могло бити речи, јер су политичке елите водећа два народа стајале на супростављеним позицијама – с једне стране, хрватска буржоазија је кроз стварање Југославије видела могућност за ширење тржишта за своје производе, већу помоћ државе по принципу монархије у чијем саставу је била, где се највише улагало у привредно најразвијеније делове; с друге стране, привредно и финансијски опустошена, Србија је очекивала већа улагања да би се јаз донекле

³³¹ Vesna Aleksić, *Banka i moć*, Београд 2002, (даље: V. Aleksić, *Banka i moć*) 20.

³³² Велимир Бајкић, „Наше банкарство“, *Лейпциг Мајинце Српске*, књ.313, Нови Сад 1927, 219-220.

³³³ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 121.

³³⁴ Исто, 130.

³³⁵ Општа наредба о жигосању стоке била је повод за побуну сељака у близини Бјеловара септембра 1920. Том приликом је Стојан Протић изјавио да приговори, да не ваљају српски закони, нису исправни. *Зашићо се Хрвати буну, Полијтика*, 1. 11. 1920.

³³⁶ У периоду од 1918. до септембра 1931. укупно је формирано 23 владе, од којих су многе трајале само неколико месеци, *Владе Србије, 1805-2005*, Београд 2005, 271.

ублажио. Јединствени програм није могао бити донесен због честих престојавања на политичкој сцени, вољних и невољних коалиција, а све са циљем да се оствари политичка власт.³³⁷ Економски проблеми су се временом нагомилавали и добијали и политичку конотацију.

Већ у првом месецима нове државе то је био случај са унификацијом монете. С друге стране, решавање привредно-финансијских проблема било је заступљено у програмима свих политичких странака али само декларативно. Из године у годину проблеми су се продубљивали, те се на питање о томе колико је ко унео у нову државу надовезале и расправе о подели кредита, исплати ратне штете, отплати старих дугова итд. Поред политичких странака, као актер у политичкој ацени учествовао је и краљ Александар Карађорђевић, који није поштовао основна начела парламентарне монархије. Непосредно на све несугласице надовезала се и корупција, од које нису били имуни ни водећи политичари Краљевине.³³⁸

Економска политика нове државе тешко је могла да се формулише у условима спајања различитих делова у једну целину, разноликих система и стандарда. Прве мере за сређивање прилика носиле су карактер привремених одлука, усмерених на смиривање незадовољства и покретање привредног живота.³³⁹ Веома је тешко пронаћи исту полазишну тачку за два различита настојања: прво – које су представљали привредни и политички кругови прека – да већ развијени привредни крајеви треба да се развију још више, усмеравањем свих средстава ка северним покрајинама; и друго – које су представљали остали – да прво треба нивелисати постојеће разлике па тек онда кренути даље.³⁴⁰ Такође, још за време Краљевине појавила су се поређења око тога колико су у нову државу унели Хрвати и колико Србијанци.³⁴¹

Још су се савременици изјашњавали да је југословенски привредни простор попут *конгломерата* састављен из различитих *националних привредних организација*. За успешно функционисање простора било је потребно предузимање много мера које су опет зависиле од затеченог стања. Било је апсолутно немогуће искоординирати мере с једне стране индустријским предузећима која су раније представљала делове неког већег комплекса (Хрватска, Словенија) и поставити питање његове неопхо-

³³⁷ Ниједна скупштина изабрана у периоду 1921-1929. није испунила свој четворогодишњи мандат, В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 135.

³³⁸ Zvonimir Kolundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, говори о аферама Рада Пашића, а Милана Стојадиновића назива *оцем корупције*.

³³⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 60.

³⁴⁰ Економски кругови ХСС су сматрали да када је Београд већ престоница и центар свих државних институција онда Загреб треба бити економски центар нове државе, Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938, (даље: R. Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*).

³⁴¹ Исто, 29-40.

дности на новим тржиштима и с друге стране улагати у неразвијену привреду Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније.

Генерално гледано, парламент али и политичке странке до увођења диктатуре 1929. посвећивале су малу пажњу привреди. У условима када је приоритетни задатак био изграђивање државе и њених институција о економским проблемима и програмима се није расправљало, а концепције о модернизацији, индустријализацији и уопште урбанизацији нису биле разрађене. У самом парламенту није било економских стручњака, а у програмима Демократске и Народне радикалне странке, као водећих странака у Србији, нема пуно назнака привредних настојања. Насупрот томе, најутицајнија партија у Словенији – Словенска људска странка и у Хрватској – Хрватска сељачка странка, далеко више пажње су посвећивали привредним проблемима (задругарству, аграрној политици, производном кредиту).³⁴² Ову тврдњу поткрепљују и одредбе Видовданског устава и уставних нацрта опозиције. Наиме, све редакције Устава који су сачинили српски политичари Пашић, Протић и Веснић имале су за основу српски Устав из 1903. За разлику од овог централистичког виђења, нацрт Југословенског клуба *надахнутиј је идејом да је прошло доба војничких и чиновничких држава и да се држава мора њосијено претварати у привредно-културну заједницу*.³⁴³ Политиком немешања државе у привредне токове били су незадовољни и сами привредници. Прво негодовање се јавило по питању решавања накнаде штете.³⁴⁴ Затим држава није одговорила на захтеве стручњака да активније учествују својим стручним потенцијалима у обнови и планирању привредног развоја земље. Намера државе да води јединствену привредну политику оличена је у формирању Привредног савета који је основан на основу предлога Министарства трговине и индустрије маја 1920. Чланови Привредног савета били су из редова поменутог министарства као из Министарства саобраћаја, пољопривреде, шума, те представници трговачких и индустријских комора, банака из свих крајева Краљевине. Савет се састајао на позив министра трговине и индустрије и расправљао о свим проблемима послератног друштва, заузимајући опозитан став према административним мерама којима је држава настојала да среди прилике.

На закључак да држава није имала јасну стратегију која се тичала привреде наводе и подаци из буџета Краљевине. Особеност свих буџета до 1924/1925.

³⁴² Branko Petranović, „Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnih društva (jugoslovensko i srpsko iskustvo)“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, 23.

³⁴³ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе I-III*, Београд 1990, 423.

³⁴⁴ Све привредне коморе су још јануара 1919. саставиле спискове артикала који су били потребни за обнову. Испоставило се да су из Немачке добијене олупине, Из обраћања И. Бајлонија на конференцији одржаној одржаној у Одељењу за извршење међународних уговора, 6. 7. 1921, Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, 72-73.

године је стални дефицит чији су узроци били велики расходи планирани за непродуктивне сврхе. Нерешено питање граница и одржавање војног кадра су чинили да највећа давања буду за војно министарство. Умањење војног кадра су предлагале многе странке у парламенту али то није био проблем који се решавао, имајући у виду и ставове краља Александра Карађорђевића.³⁴⁵ Први буџети без дефицита су реализовани од 1924/1925. када се и вредност динара стабилизovala али су и даље највећа давања одлазила на министарства војске, саобраћаја и финансија. Држава је очигледно водила највише рачуна о сегментима друштва који су били основица њене власти – о владару, војсци и чиновницима.³⁴⁶ Диктатура која је прокламована 6. јануара 1929. није довела до промена у сагледавању привредних проблема, а декларативно југословенство, ригорозна штедња, појачана дисциплина били су само појединачни и појавни облици који нису решавали проблеме везане за модернизацију привреде.

³⁴⁵ Још је у време заседања Привременог народног представништва, Матко Лагиња постављао питања о великим издацима за војску, Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 9 састанак ПНП, 31. 5. 1919. [http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-\(19.3.2018\)](http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001-(19.3.2018)).

³⁴⁶ И. Бецић, *Министарство финансија*, 230.

У НОВОЈ ДРЖАВИ – ПРЕТВАРАЊЕ ПРИВИЛЕГОВАНЕ НАРОДНЕ БАНКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ЕМИСИОНУ УСТАНОВУ НОВЕ ДРЖАВЕ (1918-1920)

ПОВРАТАК У БЕОГРАД И ОРГАНИЗАЦИЈА ПОСЛА

Југословенско уједињење поставило је у шири контекст и питање пословања емисионог завода. С једне стране, то је била институција државе Србије која би у новој држави, уколико би опстала, морала бити реорганизована и другачије утемељена, док са друге стране, без обзира на правне норме, њено присуство је било неопходно од самог почетка, као институције која ће држави, која је била у провијеријуму, обезбедити преко потребан капитал.

Након ослобођења Београда и уласка српске војске, на челу са генералом Петром Бојовићем, 1. новембра 1918, формално посматрано, нису постојале препреке ни да Народна банка започне са својим радом.³⁴⁷ Гувернер Ђорђе Вајферт је крајем новембра стигао у Београд, али без осталих чланова Управе и вредности, *да би њредузео мере за шћио скорији њочетћак рада нашеј највишеј новчаног завода.*³⁴⁸ У Марсеју, са имовином Банке и осталих новчаних завода, остали су вицегувернер Марко Стојановић и чланови Управе: Тихомиљ Марковић, Манојло Клидис, Лука Ђеловић и Мата Јовановић. Велика разарања, материјалне и људске жртве, исцрпили су до краја финансијску моћ Србије, те је већ прва влада Стојана Протића, децембра 1918, посегла за ванредним кредитима, преко депеша министра финансија, којом је захтевао да се Банка врати што пре у Београд, са *већом сумом банкнотћа и најњу-жњијим њерсоналом.* Такође, гувернер је из Београда поручивао да је Министарство ставило на располагање један торпиљер (ратни брод) и захтевао да се што пре спреме за транспорт пословне књиге, оставе и шездесет милиона динара. Међутим, чланови Управе у Марсеју су одбијали да крену на пут, позивајући се, пре свега, на велики ризик који је са собом носио поморски пут. Управа, која је боравила у Француској, нашла се између две ватре, с једне стране Краљевска влада, а с друге сам

³⁴⁷ О Народној банци и њеном пословању: Ljubomir Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884-1924*, Zagreb 1924; *Народна банка 1884-1934*, Београд 1934; Bojan Radovanović, *110 Years of the National bank 1884-1994*, Belgrade 1998; Верољуб Дугалић, *Народна банка 1884-1991*, Београд 1999; Верољуб Дугалић, Андреј Митровић, Драгана Ђатовић, Гордана Хофман, Иле Ковачевић, *Народна банка 1884-2004*, Београд 2004.

³⁴⁸ *Правда*, 28. 11. 1919.

гувернер.³⁴⁹ Указујући на чињеницу да са собом неће носити само злато, сребро и новац, за које постоје тачне евиденције, већ и оставе физичких лица и фирми, које садрже многе *адиђаре* (драгоцености), о којим не постоји прецизна евиденција и самим тим се не би могла тражити осигуравајућа процена у случају неке несреће. Међутим, Банчина имовина није стизала из Француске и Банка није започела са радом ни почетком 1919. С обзиром да су многе друге финансијске институције отвориле своје шалтере, ово нечињење је било повод за спекулације.³⁵⁰

Управа је и даље инсистирала на тврдњи да је поморски пут несигуран. Банчини представници у Паризу: Манојло Клидис, Лука Ђеловић и Душан Шајновић су на крају убедили министра финансија и владу, који су најпре од француске владе тражили ратни брод, а потом позивајући се на разне незгоде на Средоземном мору, понајвише због судара разних лађа са пловним минама, да затраже специјални воз, састављен од 20 теретних и три путничка вагона, који би пренео целокупну имовину преко Милана и Венеције до Београда.³⁵¹

Док су трајали преговори око доласка у престоницу, Вајферт је већ 29. новембра одржао састанак са члановима Банчине управе који су остали током рата у Србији.³⁵² Питање Народне банке је било хитно јер је гувернер, без обзира на своје приватне послове којих је без сумње било много, одржао састанак *само дан или два након њоврајка из Француске*. Поред гувернеровог извештаја о боравку у Марсеју, главно питање о којем се расправљало било је питање повратка у Србију. Због окрњеног састава, у периоду од новембра 1918. до марта 1919, одржавани су састанци, а тек 14. марта, када се број чланова повећао, одржана је прва седница Управе. Ова нерегуларност у раду решена је само различитим називима (састанак/седница), иако по процедури рада при доношењу и спровођењу одлука није било разлике. Убрзо су почете и активности на поправци каса и трезора, сређивању архиве, као и на уништавању поништених новчаница које су Аустријанци током

³⁴⁹ Вајферт је из Београда и даље инсистирао да се део имовине што пре пренесе и то поморским путем, док је са друге стране министар финансија тражио да представници Управе дођу што пре на договор у Париз; АНБ 1/1, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 10. 11. 1919, а.к. 16.

³⁵⁰ На састанцима Управе, с обзиром на свакодневна распитивања о почетку рада, размишљало се о објави у Службеним новинама, али је на крају ипак решено да се све заинтересоване стране усмено обавесте, АНБ 1/1, УПР, Записник са састанка Управе, 5. 2. 1919, а.к. 15.

³⁵¹ Специјална композиција је кренула из Марсеја 6. фебруара и стигла у Земун 15. фебруара. Ту су немачки ратни заробљеници извршили претовар транспорта у шлепове којима је, преко Саве, имовина стигла у Београд 16. фебруара 1919, Б. Радовановић, *Народна банка Јуџославије у Првом светском рату 1914-1918*, Београд 1996, 71.

³⁵² Састанку су присуствовали: Тодор Мијаиловић и Илија Марић, као чланови Управног одбора, а Димитрије Живадиновић и Војислав Вељковић, као чланови Надзорног одбора, АНБ 1/1, УПР, Записник са конференције, 29. 11. 1918, а.к. 15.

окупације пуштали у оптицај. Како су новчанице биле само пробушене а не и искњижене, Аустријанци су их растурали по улицама Београда и Крушевца *као доказ да српске новчанице више не вреде*.³⁵³ Приликом повлачења нису се либили да што више имовине однесу, као и да девестирају ствари од којих нису и неће имати никакве користи.³⁵⁴ Због опште несигурности, решено је да се уведе редовно ноћно дежурство чиновника. Упркос бројним потешкоћама, Управа се трудила да се врати редовним активностима. Недостатак чиновничког кадра, с обзиром да још није била извршена демобилизација 24 чиновника и 9 послужитеља, спречавао је да се организује рад у свим одељењима. На све учесталије захтеве за повећањем броја чиновника Управа је одговорила ангажовањем женског особља.³⁵⁵

Долазак Банчине имовине, без обзира што је умирио јавност, отворио је бројне проблеме. У тренутку када је Банка радила не само са ограниченим бројем особља, већ и са нејасним ставом шта се од ње очекује у будућности, поставило се питање који би се послови могли радити пре ликвидације мораторијума, којим су одложене све обавезе Банчиних дужника. У складу са тим, одлучено је да се могу издавати само *зајмови на залог*, непосредно на захтев, а највише у вредности од 3 хиљаде динара у сребру. Бројне захтеве приватних банака, предузећа, општине града Београда, као и физичких лица за давањем кредита Банка је одбијала, правдајући се да из својих средстава нема могућности за било какве позајмице. Упоредо са овим пословима, рађена је и предаја вредности које су током рата биле на чувању код Банке, а биле су власништво што правних, што физичких лица. Сам Ђорђе Вајферт, као гувернер био је свестан да је Управа смрћу четворице чланова Управног и двојице чланова Надзорног одбора остала крња у толикој мери, да се са преосталим члановима је-два састављао законски кворум, те да је требало Управу попунити новим члановима, чији би мандат трајао само до збора акционара, којем би Управа имала да положи рачуне.³⁵⁶

³⁵³ Наиме, према Банчиним процедурама, новчанице које се поништавају, буше се на пет места, а потом искњижавају, према извештају Драгољуба Новаковића од 30. 12. 1918. АНБ 1/1, УПР, Записник са конференције, 29. 11. 1918, а.к. 15.

³⁵⁴ Однесен је сав противпожарни прибор, док су сви формулари потребни за рад уништени, АНБ 1/1, УПР, Записник са седнице Управног одбора (УО), 14. 3. 1919, а.к. 15.

³⁵⁵ *Да се користи радна снага неколицине банчиних раденица које би по својој интелекцији и школској спреми могле радити на условима од мање важности*, АНБ 1/1, УПР, Записник са седнице УО, 8. 4. 1919, а.к. 15.

³⁵⁶ По Закону из 1883. године Збор акционара је био врховни орган Банчин. Он је између осталог одлучивао о годишњем билансу, подели добити, избору чланова управног и надзорног одбора, повишици капитала. *Српске новине*, бр. 13, 19. 1. 1883.

Јован Ђурић, београдски индустријалац, члан УО од 1893; Андра Ђорђевић, професор Велике школе, члан УО од 1906; Михаило Павловић, београдски трговац, члан УО од 1898; Никола Спасић,

Када је, 14. марта 1919, одржана прва седница главног одбора у Београду, Вајферт је затражио да буде разрешен са дужности гувернера и чланства у Управном одбору, правдајући се пре свега својим годинама, као и измењеним државним и друштвеним односима након Светског рата.³⁵⁷ Врло вероватно да су се ови *измењени односи* рефлектовали и у сталним захтевима државе за финансирањем, као и фактичким стањем провизоријума у самој Управи, која је чекала нове чланове. Сасвим сигурно је свим члановима Управе распад двојне монархије, с којом су имали највише додира услед трговачких веза, деловао непојмљиво, а посебно њему који је и рођен у Хабзбуршкој монархији. С обзиром да је већина чланова Управе била против, а свакако није ни била надлежна за ово питање, гувернерова понуђена оставка је стављена са стране.³⁵⁸ Готово свакодневно у Банку су стизали захтеви министра финансија за одобравање нових позајмица. Веома често на седницама Управе, почетком 1919. није било кворума, те је прво било одлучено да се сазове ванредни збор акционара који ће изабрати само чланове Управног и Надзорног одбора, ради допуне.³⁵⁹ Међутим, на интервенцију министра трговине и индустрије од ове идеје се одустало већ јуна 1919, с образложењем да је нови закон о Народној банци већ на помолу, те ће се тада и сазвати збор.³⁶⁰ Иако су се владе смењивале и мандати трајали по неколико месеци, ниједна није пропуштала да од емисионог завода затражи финансијску помоћ. Како захтеви за новим позајмицама држави нису јењавали, а у октобру 1919. је образована друга влада Љубомира Давидовића, гувернер је на седницама Управе покренуо питање сазивања збора, с напоменом

београдски трговац, члан УО од 1896; Давид Симић, београдски трговац, члан НО од 1909; Живко Леоновић, члан НО од 1885.

³⁵⁷ ...*створени су њакви нови појмови којима се човек не може лако прилагодити, а најмање онај човек који је по годинама старији стоји већ на крају живота и који је цео век свој првео у сасвим друшачијим приликама*, АНБ 1/1, УПР, Записник са седнице УО, 14. 3. 1919, а.к. 15.

³⁵⁸ Могуће је да је ова оставка понуђена због неслагања са Марком Стојановићем око транспорта Банчине имовине из Марсеја, с обзиром да је Вајферт изјавио *да је он својим преганим радом у служби Народне банке од њеног оснивања дао у довољној мери доказа о осећању дужности и да му у њом погледу није потребна никаква поука*. АНБ 1/1, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 2. 4. 1919, а.к. 17.

³⁵⁹ Током читаве 1919. водила се полемика међу члановима Управе да ли се рад Банчин одвија у законским оквирима, с обзиром да су поједини сматрали да Банка није ни требало да отпочне са радом, док су други заговарали идеју да је Банка силом околности морала да ради и овако *крња каква је јер се са свих страна пледало на њу и од ње се изражило да свима и свакоме постоје и држави и привреди у овако тежким тренуцима*. АНБ 1/1, УПР, Записник 12. седнице ГО, 17. 5. 1919, а.к. 17.

³⁶⁰ Овај недостатак кворума објашњавамо тиме да су готово сви чланови Управе водили своје приватне послове. Мијаиловић, Клидис, Марић и Ризнић били су успешни трговци-извозници, Бајлони и Вајферт индустријалци, а Марко Стојановић и Тихомиљ Марковић адвокати са својим приватним праксама и сви су поново успостављали своје фирме које нису радиле током рата, АНБ 1/1, УПР, Записник са 21. седнице ГО, 19. 6. 1919, а.к. 17.

да у часу када земља проживљава политичку кризу која се огледа у заоштреним страначким односима и неутврђеним границама, финансијску кризу јер редовних прихода нема и до сада се прибегавало искључиво задуживању код Банке, кризу у саобраћајним средствима, као и моралну кризу кроз корупцију, несавесну трговину и кријумчарење, Управа није надлежна, а није ни овлашћена да доноси одлуке које засецају, не само Банчине, већ и државне интересе, са опаском: *Ми треба наш рад да наставимо и да не чекамо више на сређивање државних њрилика.*³⁶¹ Због тога је крајем новембра на седници Управе, на предлог Марка Стојановића одлучено да се почетком јануара 1920. одржи ванредни збор акционара са темом о проширењу Банчине делатности на читаву Краљевину СХС, као и избор нових чланова Управног и Надзорног одбора. Акционари коју су желели да учествују требало је да депонују своје акције, најдаље десет дана пре збора закључно до 24. децембра.

АКТИВНОСТИ НА ИЗРАДИ И КОНАЧНОМ УСВАЈАЊУ ЗАКОНА О НАРОДНОЈ БАНЦИ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Очекивања државе

Догађаји око стварања нове државе, потреба за унификацијом валуте и деловањем на новим просторима, затекли су Банчину Управу неспремном. Само што се вратила из изганства, задовољна што су имовина и вредности сачувани, била је увучена у вртлог догађаја који су се смењивали један за другим и у којим је она морала бити активан учесник. Повластица коју је имала трајала је до 1932. године, али се односила само на Краљевину Србију. Поставило се питање да ли ће се, у складу са законом о акционарским друштвима, извршити њена ликвидација, уз поделу добити акционарима, или ће Банка проширити своју делатност на нову Краљевину. Због тога је марта 1919, на предлог Војислава Вељковића, члана Надзорног одбора од 1909, решено да се у Банци од њених чланова образује један ужи одбор ради проучавања важних питања, која у највећој мери тангирају рад и задатак Банке, а у који су ушли сам предлагач, Марко Стојановић, Игњат Бајлони, Манојло Клидис и Тодор Мијаиловић. Овај одбор је радио самостално и није имао везе са Министарством финансија, док је Банчин делегат у две комисије – за оснивање девизне централе и за стварање емисионе банке био Драгољуб Новаковић.³⁶² У периоду који је следео,

³⁶¹ АНБ I/I, УПР, Записник са 44. седнице ГО, 21. 10. 1919, а.к. 17.

³⁶² АНБ I/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 20. 3. 1919, а.к. 17.

политичке личности, у првом реду Момчило Нинчић и Војислав Вељковић, су директно утицале на формулисање државних захтева према емисионој Банци, иако су и сами били у њеној Управи.

Изузимајући личне контакте, министар финансија Момчило Нинчић се званично, писмом обратио Народној банци први пут 16. априла 1919. и предочио две најважније активности Министарства: санирање прекомерног оптицаја банкнота Аустро-Угарске банке и стварање једне емисионе установе за читаво Краљевство, која би била регулатор новчаног оптицаја и организатор кредитног посла. Намера је била да се повлачење круна доведе у везу са стварањем емисионе банке, која би имала задатак да изврши повлачење крунских новчаница и да их замени својим. Ова велика активност је изискивала проширење емисионе установе, која би, према речима М. Нинчића, *била творевина свих делова нашег Краљевства и која би располажући јачом погодношћу и већим капиталом могла погодно да одговара својој улози у привредном животу.*³⁶³

У Министарству финансија, свесни чињенице да не познају новчане токове, као ни заводе који су учествовали у монетарној циркулацији, захтевали су од Банчине Управе да се она, са своје стране, што боље упозна са економским приликама у Хрватској и Словенији, *као и о пријему на који би нова емисиона установа за цело Краљевство наишла у тамошњим новчаним круновима*, те су Банчини представници Тодор Мијаиловић и Драгољуб Новаковић, након боравка у Љубљани и Загребу, саставили детаљан извештај маја 1919. Према њиховом извештају, у Загребу и у Љубљани уопште није била спорна идеја о претварању Народне банке Краљевине Србије у емисиони завод нове државе. Што се тиче економских прилика, представници Народне банке су добро детектовали ситуацију у Хрватској, коју је карактерисала велика количина круна у оптицају, с једне стране, а с друге стране несташица новца у новчаним заводима *који имају велике улоге на штедњи, а немају поштовине иако да нису у могућности да одговоре тражњи покривања улога.*³⁶⁴ Сматрали су да је прва и

³⁶³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 15. 4. 1919, а.к. 17, акт Дн. бр. 23740 од 13. 4. 1919, као одговор на ово Нинчићево излагање, Народна банка је већ 16. априла формирала одбор за израду нацрта Закона у који су ушли Марко Стојановић, вицегубернер и чланови Управе: Манојло Клидис, Тодор Мијаиловић, Игњат Бајлони, Војислав Вељковић, Драгољуб Новаковић, секретар и Бранко Бошковић, почасни директор, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 16. 4. 1919, а.к. 17.

³⁶⁴ Велики обрт робе обављао се шверцовањем преко демаркационе линије, у којем је учествовао знатан број становника. На тај начин вршила се децентрализација новчаних средстава од којих држава није имала користи. Поред психолошких момената који су довели до повлачења улога, у првом реду немири у Мађарској, страх од замене круна и порез на ратни добитак, као крајњи узрок оскудице код банака подносиоци извештаја наводе да је велики део готовине новчаних завода остао у Аустрији и Мађарској. АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 17. 5. 1919, а.к. 17, Извештај.

најважнија мера за решавање овог проблема, свакако оснивање емисионог завода са филијалама. Подносиоци извештаја су означили и најутицајније новчане заводе, њих деветнаест, које би свакако како је наведено, било потребно укључити у рад конференције која ће бити задужена за питање оснивања емисионог завода. Списак је почињао са Хрватском штедионицом, која је, према речима извештавача *имала за време рајна особине њовласицице и кайициал и резерве око 50 милиона.*³⁶⁵ У тај списак није била укључена Српска банка из Загреба чији је рад од раније био познат Банчиној управи и *која би имала да иде на чело свију завода с оне стирани Саве и Дунава.*³⁶⁶

С друге стране, од 7. априла 1919, када је постављен на место министра трговине и индустрије, Војислав Вељковић је наставио своје активности око формирања емисионог завода нове државе. Маја 1919, циркуларом упућеним свим привредним коморама, изнео је ставове државе по питању *стварања новчаничне банке за Краљевство*. Прво, Банка је требало да буде ослонац и помоћ привредном животу, са задатком преуређења *новчане циркулације и реулисања валути*. Након тога, позабавила би се кредитирањем, са задатком *да обезбеди њуно и снажно развијање целокупних наших економских снага*. Управо због тога тражио је изјашњење по питању циљева који би били стављени у задатак том емисионом заводу, напомињући да је законски пројекат већ у изради.³⁶⁷ Одговори који су стигли из свих делова Краљевине оцртавали су, уствари, привредне прилике на терену. Чини се да су крајеви који су били у саставу двојне монархије више били заинтересовани за питање статуса крунске новчанице и њене будућности, него за питање емисионог завода. Трговачка удружења и коморе са територије Хрватске, у одговору на акт Министарства нису пропустиле прилику да напомену да су у банкарским круговима већ позната основна начела на којима влада жели спровести организацију емисионог завода из *излањања њајника садашње Српске народне банке Д. Новаковића и да не би било згодно упуштајући се у теоријско распредање већине оних конкретних њињања која су њосиављена*. У најкраћем, удружења су захтевала нацрт закона да би могла дати конкретне примедбе, наглашавајући да им је сада прво у интересу решавање питања валуте.³⁶⁸ За питање решавања статуса круне, валутне релације и емисије државног новца била су заинтересована сва удружења из Босне и Херцеговине, са ставом да се мора заступати однос једна круна - један динар, као и да би било потребно да се

³⁶⁵ Потпуно другачије је описана ситуација у Словенији *где је свеи мало хладнији и разборицији где није било никакве велике навале за враћањем улога, иако цела Словеначка ѡредсиавља ѡраву земаљску штедионицу*. Исто.

³⁶⁶ Исто.

³⁶⁷ АЈ-65-1083-2057.

³⁶⁸ АЈ-65-1083-2055; Акти трговачког дома и трговачко-обртничке коморе у Загребу.

поред свих постојећих филијала отвори још једна у Тузли.³⁶⁹ Трговачка комора из Београда, у акту који је потписао њен председник Тодор Мијаиловић, иначе члан Управе Народне банке, предлаже да се Народна банка претвори у емисиони завод нове државе.³⁷⁰

Већ 5. јуна 1919. др Војислав Вељковић поднео је Финансијском одбору Привременог народног представништва први предлог пројекта Закона о Народној банци Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. У свом експозеу он је истакао да је влада била на становишту да је за целокупни економски живот најбоље да централна банка буде приватна установа на акционарској основи, са искључивим правом за издавање новчаница. С обзиром да је, како је навео, *Србија имала новчаничну банку основану на овим начелима, која је својим дојакошњим радом заслуживала ошће ѿверење*, Министарски Савет је био на становишту да се Народна банка Краљевине Србије преобрази у Народну банку нове државе. Свакако, поред хвалоспева о њеном раду у претходном периоду, влада је имала на уму да је Народна банка имала своје банкарско залеђе, које се огледало у капиталу и новчаницама у оптицају. Увећана територија захтевала је и повећање акцијског капитала на 50 милиона динара у злату. С обзиром да је уплаћени акцијски капитал српске народне банке до тог тренутка износио 10 милиона динара он би се сматрао и основицом капитала нове банке.³⁷¹

Први пут је пројекат Закона представљен главном Банчином одбору на седници која је одржана 13. јуна 1919. Овај предлог свакако није био непознаница за Банку, с обзиром да су и њени представници учествовали у изради пројекта. Већ 14. јуна Банка је министру саопштила своје ставове о нацрту, у начелу се сагласила са предлогом и изнела примедбе на само четири члана. Прво неслагање са Министарством је било око одредбе којом јој је стављено у задатак вршење благајничке службе за државу. Наиме, у свом образложењу Управа се изјаснила да је свесна дужности и огромног посла који јој се ставља у задатак, али се успротивила да овај посао врши *бесилајно*. Наиме, Банка је сматрала да овим послом никако не треба да оствари корист, али да ће овако широк појам, који у суштини обухвата читав платни промет, изазвати стварне трошкове који, сматрала је Банка, треба да падну на терет државе.³⁷² Такође, тражила је и дефинисање овог појма, који је по њеном мишљењу био општи, а његово тумачење могло би бити извор проблема. Друга примедба је била око опште добити

³⁶⁹ Исто, Акт земаљске владе за БиХ.

³⁷⁰ Исто, Акт Трговачке коморе бр. 2739.

³⁷¹ С обзиром да је према Закону из 1883. био предвиђен капитал од 20 милиона, уплата од преосталих 10 милиона извршила би се у року од годину дана. АЈ-65-1083-2055.

³⁷² У коначном Министарство се није сагласило са овом примедбом, Исто.

Банке.³⁷³ Трећа примедба, око висине тантијеме која је према пројекту износила 5% од чисте зараде.³⁷⁴ Позивајући се на повећани обим послова који тек следе, као и да висина добити у свим акционарским друштвима представља и висину угледа једног друштва, Управа је сматрала да Банка и њени чиновници заслужују више.³⁷⁵ Такође, чланови Главног одбора су тражили да се у пројекат, односно закон, унесе одредба којом се забрањује подела акција ради стварања већине на збору.³⁷⁶ Управа је предлагала и новчану и кривичну одговорност за овај прекршај који би могао да се јави све док акције гласе на доносиоца, а не на име и презиме.³⁷⁷

Само што је финансијски одор усвојио 5 чланова, петнаестодневни скупштински одмор, а затим и оставка владе Стојана Протића, прекинули су разматрање о емисионој банци. Несумњиво је да је у периоду од шест месеци у оптицају било неколико предлога пројета Закона, који су мењали у зависности од новонасталих политичких и привредних околности.

Преговори су опет започели 14. децембра 1919, када је лично министар финансија изнео ставовове владе пред Главни одбор. У тренутку када је било сасвим извесно да ће се ванредни збор акционара одржати 4. јануара, тражено је од Банке да прихвати послове око замене крунских новчаница, а заузврат ће добити наклоност државног представништва и министарског савета за проширење делатности на читаву Краљевину и преузимање филијала Аустро-Угарске банке.³⁷⁸ Ово условљавање је било очигледно и сходно приоритетима државе, на прво место је стављан горући проблем валутне релације, а тек онда питање емисионог завода које је опет било уско повезано са прихватањем посла око замене круна. Већ на почетку учињен је преседан јер је министар тражио од Народне банке да уствари само одржавање збора буде чисто формална ствар. Након начелног Банчиног пристанка, започети су преговори у циљу измена и допуна раније израђеног пројекта Закона.

³⁷³ У пројекту Закона се били описани случајеви када Банка издаје новчанице преко металне подлоге све до коначног уписа акцијског капитала. Овај члан је у каснијим литерацијама замењен једном општом одредбом да Банка може у оптицај новчаница највише три пута од вредности металне подлоге, Исто.

³⁷⁴ Главни одбор је предлагао да висина тантијеме буде 8%, АНБ 1/II, УПР, Записник са 19. седнице ГО, 14. 6. 1919, а.к. 17, АЈ-65- 1083-2055.

³⁷⁵ Министарство овај предлог није прихватило, Исто.

³⁷⁶ Против овог захтева Управе је био Лука Ђеловић који ће то учинити са акцијама Београдске за друге, Исто.

³⁷⁷ Министарство овај предлог није прихватило, Исто.

³⁷⁸ Изјава министра Вељковића је условљавала Управу: *Морам њоновити ако се банка њој њосла не њрихвати, измаћи ће јој концесија и она ће осџаити њо сџаром.* АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. ванредне седнице ГО, 14. 12. 1919. а.к. 17.

Стари министар трговине и индустрије, а нови министар финансија, Војислав Вељковић је 20. децембра 1919. у свом излагању о томе шта треба предузети на пољу валутне политике као један од приоритета поново истакао активности на отпочињању преговора са Народном банком. У најкраћем, намера државе је била следећа: повећање акцијског капитала, издавање нових новчаница са старим покрићем, давање гаранције Банци у виду домена за целокупни новчани оптицај, прецизирање износа задужења државе код Народне банке, обезбеђивање Банчине делатности на целој територији Краљевине, као и време трајања привилегије.³⁷⁹ Колико је било важно питање нове емисионе банке говори и чињеница да је на министрово инсистирање сазвана ванредна седница Главног одбора Банке већ 22. децембра 1919. где је министар, заједно са својим сарадницима, помоћником, др Велимиром Бајкићем и инспектором Министарства трговине и индустрије, др Миланом Радосављевићем, тражио хитно делање по питању: што ширег учешћа нових држављана из Хрватске и Словеније, како по уплати акција, тако у Управном одбору Банчином, јер једино тако Народна банка може добити обележја емисионе банке Југославије.³⁸⁰ Такође, он је опет лично Главном одбору изнео тачке које су предвиђене у пројекту, а посебно су интересовале краљевску владу. Све одредбе нису биле у предлогу из месеца јуна и значиле су даљи корак у везивању државе за Банку.³⁸¹ Затим, према ранијем пројекту гарантован је приоритет уплате капитала старим акционарима. Међутим, нови предлог, а све у духу југословенске идеје, био је да се ова одредба укине и омогући шири упис акција на територији Хрватске и Словеније.³⁸² С тим у вези било је и преузимање филијала Аустро-Угарске банке које су биле секвестриране, што је и била *жеља наших меродавних људи међу Хрваџима и Словенцима*.³⁸³ Извесно је да ни министар, ни његови сарадници, нису имали јасне идеје о томе како ће изгледати нова Управа по националном саставу.³⁸⁴ Треће – замена крунских новчаница, што се није помињало у претходном пројекту. Став Владе је поново подвучен да је прихватање посла око замене у општем интересу, да би се спречило уношење фалсификата. О свим осталим питањима вођени су преговори, с једне стране Велимира Бајкића и Милана Радосављевића, као представника државе

³⁷⁹ АНБ 1/II а.к. 24, I. бр. 4118 од 20. 12. 1919.

³⁸⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 22. 12. 1919, а.к. 17.

³⁸¹ Уплата капитала који је према њиховом ставу требало да буде уплаћен искључиво у ефективном злату. Исто.

³⁸² Марко Стојановић је наглашавао да се томе противи члан 37. Статута који одређује да члан Управе може бити само онај акционар који је најмање 7 година српски држављанин. Исто.

³⁸³ Исто.

³⁸⁴ *Ја мислим да би из наших нових крајева требало бирајти бар јо једној, као: из Зајреба, Љубљане, Сарајева итд. Из обраћања В. Вељковића, Исто.*

и Марка Стојановића и Драгољуба Новаковића, као Банчиних делегата. Формално, на основу усмених реферата министра Вељковића, влада се тек 25. децембра 1919. сагласила да се отпочну преговори са Банком.

На брзу руку започело се са организацијом Ванредног Збора акционара, штампан је предлог закона који је усаглашен са министром Вељковићем, за који је било одређено да се подели на збору.³⁸⁵ Вељковић је тада као министар финансија другачије читао и гледао на Закон, а када је пројекат закона већ био штампан за збор, унесене су нове корекције, које су сада као коначна верзија Закона стављене пред акционаре.³⁸⁶ Нема сумње да је држава извршила притисак на Банку јер јој се журило да што пре изврши унификацију новца. У Банчиној споменици се само наводи податак да је у *последњем тренутку пред сам збор пројекат закон измењен*.³⁸⁷ Поред уступака које је чинила држави, Банка је била и обасипана и захтевима разних струковних удружења који су тражили да се у Закон унесе одредба која ће значити повољно кредитирање.³⁸⁸

У уводном излагању, на збору који је одржан у школи код Саборне цркве, преко пута Народне банке, Вајферт је обавестио акционаре да је током рата Банка изгубила четири члана Управног одбора и два члана Надзорног одбора, те да још нису усвојени завршни рачуни ни биланси током бављења Банке у Марсеју а да ће то бити тема редовног збора. Акционарима је представљено да се претварање Народне банке Краљевине Србије у емисиони завод нове државе може извршити једино ако би банка на себе преузела поступак замене крунских новчаница. На збору, чланови Управног и Надзорног одбора изложили су свој став о крунама: *да су стирани новац који нико није дужан да откупи, и да не представљају више новац јер нема оној који их издаје нији гарантује за њих*, што је био став читавог пословног света у Србији, чији су представници они били. Остало је питање да ли би биле замењене државним папирним новцем или новчаницама емисионе установе. По њиховом схватању, за државу би било боље да то буду новчанице емисионе банке, јер ће Банка према

³⁸⁵ Зграда Банчина у Краља Петра 12 била је оштећена услед експлозије која се десила 15. децембра у близини. Предлог да се пресели у зграду Класне лутрије је одбијен и хитно се приступило неопходним поправкама, што је онемогућило одржавање Збора у матичном објекту, АНБ 1/II, УПР, Записник са 63. седнице ГО, 18. 12. 1919, а.к. 17.

³⁸⁶ *Закон о Народној банци који је овде као пројекат шtamпан иза извештаја Главног одбора, замењен је по споразуму новим шаком законом као пројектом који се одвојено прилаже и који сада вреди*, насловна страна: *Ванредни збор, 4. 1. 1920*, Београд 1919.

³⁸⁷ *Народна банка 1884-1934*, 109.

³⁸⁸ Занатска комора је захтевала да се занатлијама и њиховим корпорацијама омогући повољно кредитирање, Акт Занатске коморе, К.С. бр. 58 од 5. 1. 1920. АЈ-65-108-2055.

држави бити коректив и неће дозволити да у недостатку средстава Министарство финансија пушта новчанице у промет.³⁸⁹

Након овог обраћања, акционари, њих 466, стављени су пред свршен чин.³⁹⁰ Раније одштампан предлог закона, који је прошао финансијски одбор, био је мртво слово на папиру, али акционари су добили и Закон са унапред добијеном инструкцијом да неће бити измена. Збор је представљао само пуку формалност.³⁹¹ По речима вицегубернера Марка Стојановића *овај закон се мора њримићи њо моралном закону, њо закону њоћребе*.³⁹² Закон се на Збору није разматрао, већ су само поједини акционари изнели своје опште примедбе. Закон о Народној Банци је сасвим сигурно био само сегмент веће финансијске регулативе која је требало да каналише општи хаос који је владао у новчаном промету.³⁹³ Наиме, крајем 1919. Министарски савет је разрешио недомице у погледу курса својим саопштењем, које је достављено Банци 24. децембра.³⁹⁴

Без обзира на то, на збору су се могла чути различита тумачења од оног које су представљали гувернер Ђорђе Вајферт, вицегубернер Марко Стојановић, владин комесар Коста Главинић и председник Надзорног одбора Коста Ризнић о потреби за усвајањем закона као о једино могућем избору, а док је, с друге стране Милутин Станојевић изнео размишљање да ће ово претварање продубити јаз у српско-хрватским односима и предлажио одредбу која ће уредити да се нове акције деле искључиво на територије бивше двојне монархије.³⁹⁵ На тај начин би се избегло виђење да је нова банка *србијанска*. Такође, чула су се негодовања о висини

³⁸⁹ Обраћање збору потписали су: Ђорђе Вајферт, гувернер; Марко Стојановић, вицегубернер; чланови Управног одбора: Лука Ђеловић, Тихомиљ Марковић, Илија Марић, Тодор Мијаиловић, Манојло Клидис; чланови Надзорног одбора: Коста Ризнић, Мата Јовановић, Игњат Бајлони, Војислав Вељковић и Димитрије Живадиновић. *Ванредни збор*, 4. 1. 1920, Београд 1919.

³⁹⁰ *На нас обичне акционаре, који смо дошли били као на неку своју редовну дужност, извршен је њрећад, њурнули су нам у шаке, на улазу у дворницу, одједаред све: И дневни ред, и сћисак акционара и њројекћи закона о новој банци и њласанице. Ко би се њу разазнао*, Milan Ćurčin, „Narodna banka – jedan neodržan govor“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. I, br, 1, 16. 9. 1920, 45-52.

³⁹¹ *Он њредствавља сћоразум њосћићнући са Владом и њрема њоме он се има њримићи онакав какав је одићамћан*, Из обраћања Ђ. Вајферта збору, *Ванредни збор*, 4. 1. 1920, Београд 1919, 58.

³⁹² Да је све унапред било договорено и да је била обезбеђена већина за усвајње Закона говори и чињеница да је од 550 пријављених акционара њих 362 имало по пет депонованих акција, М. Ćurčin, „Narodna banka – jedan neodržan govor“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. I, br, 1, 16. 9. 1920, 45-52.

³⁹³ Иако подаци варирају (према процени Народне банке у промету на територији Југославије се крајем 1919. налазило између 8 и 10 милијарди круна, а пред рат је у циркулацији било око пола милијарде круна) сасвим је сигурно да је оптицај био несразмерно велики и свакако није говорио о порасту производње, *Ванредни збор* 4. 1. 1920, Београд 1919, 9-10.

³⁹⁴ Решење валутног питања – Одлука Краљевске владе по валутном питању, *Службене новине*, бр. 13, 18. 1. 1920.

³⁹⁵ *Ванредни збор*, 4. 1. 1920, Београд 1919, 10-15.

државног задуживања, акционари су хтели да чују више о раду банке у егзилу, као и да се упознају са стањем благајне и капитала током рата. Посебно се повела расправа о моралном праву актуелног министра финансија Вељковића, који као члан Надзорног одбора, не само да није поднео оставку, већ се кандидовао за члана Управног одбора. Колико је и Министарству финансија било важно да Збор без већих потреса и формално усвоји предлог Закона сведочи и присуство Велимира Бајкића, као изасланика. О неопходности усвајања Закона изјаснио се и радикал Велизар Јанковић, члан Надзорног одбора, који ће убрзо бити изабран за министра финансија у влади Стојана Протића. На крају Збора, усвојен је предложени споразум о претварању Народне банке у банку нове Краљевине.³⁹⁶

На збору су такође изабрани и чланови Управног одбора: Војислав Вељковић, Мирослав Кулмер, Момчило Нинчић и Драгутин Протић, као и чланови Надзорног одбора: Вјекослав Куковец, Михаило Ђурић и Велизар Јанковић.³⁹⁷ Улазак у управу Мирослава Кулмера, представника хрватског и Вјекослава Куковца представника словеначког капитала, имао је искључиво политичку конотацију, с обзиром да нису били акционари Народне банке Краљевине Србије. Када се сагледа њихово учешће у раду Народне банке током 1920, закључује се да је њихово присуство седницама управе ретко, на нивоу инцидента.³⁹⁸

И након одобрења Закона, Банка је била поприште међустраничких размимоилажења, која су се односила на улогу Привременог Народног Представништва. Наиме, став владе Љубомира Давидовића био је да Закон прође редовну скупштинску процедуру тек након избора за скупштину, што је било назначено и Решењем Министарског савета, И. бр. 1021 од 26. јануара 1920, који је одредио да се нови закон примењује од 1. фебруара.³⁹⁹ Главни одбор се на својој седници од 24. јануара сагласио са решењем, изузев М. Нинчића и В. Јанковића, који су сматрали да уговор и закон не могу ступити на снагу пре него што их одобри ПНП.⁴⁰⁰ Момчило Нинчић је апострофирао *да сада када су се све сѝранке сѝоразумеле о закону* не види разлог да се о Закону не изјасни и Представништво, јер се питање озакоњења одгађа на

³⁹⁶ На овакав начин усвојен, Закон је био још неко време тема у штампи. Нарочито гласан у приредбама био је Ђурчин, који је као акционар учествовао на Збору и јавно се питао: *Смемо ли доуусѝиѝи да се одмах на ѝрвом кораку у нову ѝворевину заједничке и широке народне банке увуче црв сѝарайѝизма и ѝокрајинске искључивосѝи?* М. Ђурчин, „Narodna banka – један neodржан govor“, *Nova Evropa*, 16. 9. 1920, Zagreb 1920.

³⁹⁷ *Ванредни збор*, 4. 1. 1920, Београд 1919, 74.

³⁹⁸ Од укупно 58 седница одржаних у 1920, Кулмер и Куковец су присуствовали на мање од 10, АНБ, 1/ II, а.к. 21.

³⁹⁹ *Службене новине*, бр. 22, 31. 1. 1920.

⁴⁰⁰ АНБ 1/ II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 24. 1. 1920, а.к. 21.

дуже време, те ће Банка остати у некој врсти провизоријума. Момчило Нинчић је заступао и став своје странке која је сматрала да још није време за изборе, док је с друге стране Велимир Бајкић изложио схватање владе чији је био члан *да Влада не верује да ће у овом садањем парламентију моћи поднети закон на озакоњење, јер ће то споразуму ако се подстигне са осталим струјама имати само да донесе Закон о изборима.*⁴⁰¹

Ликвидација мораторној ситања

Приликом пријављивања за сам збор, међу акционарима је дошло до неслагања, с обзиром да су, као припадници политичких партија послужили и за одмеравање моћи. С обзиром да министар финансија није био из редова Радикалне странке, ова партија је желела своје представнике у Управи Банке.⁴⁰² Иако нису били страни случајеви дељења акција међу члановима породица, које су опет биле удружене у ортачке, најчешће трговачке послове, овај случај је изазвао доста негодовања. Наиме, Лука Ђеловић је све акције Народне банке које су биле у његовом, али и у власништву Београдске задруге, уступио својим партијским колегама Момчилу Нинчићу и Велазару Јанковићу, који су их потом поделили члановима својих породица.⁴⁰³ И поред тога што су се сви чланови управе, једногласно, противили овом Ђеловићевом поступку и захтевали да се о овом случају изјасни и министар трговине и индустрије, добијен је одговор да је то *аутономна ствар банчина.*⁴⁰⁴ Владин комесар при Банци Коста Главинић, не само да није реаговао на овај потез Ђеловића, који је био у супротности са Банчиним статутима, већ је отворено изјавио *да и његова политичка странка као врло важна има права захтевати и захтева да има своја два представника у Народној банци.* Игњат Бајлони, члан Надзорног одбора, изјавио је по овом: *Изгледа ми да између Радикалне и Самосталне странке постоје извесне додирне тачке, тј. макар дејновање било и незаконито, јавно је само да*

⁴⁰¹ АНБ 1/ II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 26. 1. 1920, а.к. 21.

⁴⁰² Правда је објавила текст под називом *Страховитија афера шти се спрема Народној банци*, у којем је критиковала поступак Луке Ђеловића, *Правда*, 30. 12. 1919.

⁴⁰³ 11 чланова породице В. Јанковића постали су акционари Народне банке, док је Ђеловић акције поделио на 9 чланова своје шире фамилије, АНБ 1/ I, УПР, Записник ванредног збора акционара Привилеговане народне банке Краљевине Србије, 4. 1. 1920, Београд 1919. а.к. 74.

⁴⁰⁴ Лука Ђеловић је, као председник Београдске задруге, тек од 1912. члан Управног одбора, када је дошао на место преминулог трговца Димитрија Ђирковића. *Извештај Народне банке за 1929*, Београд 1929, XI.

се омогући улазак у Банку њредсѡвницима и једне и друге ѡполиѡичке сѡранке.⁴⁰⁵ Нинчић и Јанковић ће, као чланови Управног, односно Надзорног одбора добити прилику да се изјасне о новом закону.⁴⁰⁶

Анимозитет између старих и новопродошлих чланова Управе одмах се јасно показао. Стари, који се још нису мирили са ѡарѡизанским актом Луке Ђеловића и даље су у полемици доказивали да је учињено кривично дело. Нови, Момчило Нинчић и Велизар Јанковић, нудили су своју стручност и финансијска знања, истичући да у Банку нису ушли као политичке и партијске личности.⁴⁰⁷ Док су њих двојица ушли у Управу, захваљујући акцијама које су биле власништво Београдске задруге, такође су у Банчину управу пре уписа акција изабрани Мирослав Кулмер и Вјекослав Куковец, као вид уступка и резултата уједињења.⁴⁰⁸

Након Првог светског рата, затечени капитал Привилеговане Народне банке Краљевине Србије од 10 милиона динара није био довољан за опсег Банчиног половања у новој држави. Због тога, било је предвиђено да се изврши упис нових 40 хиљада акција, такође од по 500 динара. Закон је одредио и услове за упис: да се уплате изврше у злату, по емисионом курсу обрачунатом на бази Банчине имовине, да добит акционара буде максимално 10% и да се уплата врши поступно, у року од највише пет година. Решењем министра трговине и индустрије емисиони курс је утврђен на 720 динара у злату, са додатком по 10 динара за трошкове по свакој акцији.⁴⁰⁹

С обзиром да је априла 1920. донесен Закон о ликвидацији мораторног стања, што је значило повратак регуларним привредним токовима, започела је организација уписа акција. Банка је планирала да се упис врши преко филијала, а у местима их где нема преко новчаних завода и да месец дана након објаве отпочне упис, који ће трајати 15 дана.

Али управо је закон о ликвидацији мораторног стања постао камен спотицања између државе и Банке. Наиме, чланом 4 је одређено да новчани заводи нису били дужни да плаћају камату за своја дуговања од августа 1914, све до јануара 1920,

⁴⁰⁵ АНБ 1/II, Записници са седница Управе Народне банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, УПР, Записник са 1. и 2. седнице ГО, 2. и 3. 1. 1920, а.к. 20.

⁴⁰⁶ Банка је оптуживана за *оријентѡалско ѡсловање* и компромис, Milan Ćurĉin, „Narodna banka – jedan neodržan govor“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. I, br. 1, 16. 9. 1920, 45-52.

⁴⁰⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 12. 1. 1920, а.к. 21.

⁴⁰⁸ Вјекослав Куковец као предствник Демократске странке и Мирослав Кулмер као највећи акционар Прве Хрватске штедионице, већ тада најмоћније приватне банке у Југославији, први пут су присуствовали 5. седници, АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 21. 1. 1920, а.к. 21.

⁴⁰⁹ АНБ 1/II, Решење VI.349 од 17. 3. 1920, а.к. 23.

као ни њихови клијенти које су кредитирали. С обзиром да је ово била општа одредба, односила се и на Банку и значила је немогућност наплате камате. Банка се успротивила овом ставу државе, позивајући се на своја залагања током Великог рата да као *установе која је баш у времену мораторијума и раиша највеће услуге државним финансијама учинила, заслужује изузетно поштовање као и Ујрава фондова*.⁴¹⁰ Овај захтев је одбио министар правде као надлежан за закон. Међутим, Банка је новим захтевом, који је јуна 1920. упућен министру финансија Кости Стојановићу, тражила да јој држава надокнади овај губитак капитала или опозове закон.⁴¹¹ Даље, Банка је наводила да је *овај закон за њу једна стварна пресуда која ће је у јеку ујиса и издавања нових акција још више ослабити. У ултимативном тону је поручила: Закон о од јануара ове године за Народну банку је тежак а не лак. Ујрава банчина није се за њ њако оштомала. Ипак по жељи Владе, Ујрава банчина присклапа је да се њакав закон прими и настала код збора акционара да ја и он прими. Надала се иза њеја чему бољем а не јорем*.⁴¹² На крају је поново затражила, или да се овај закон замени новим, којим се и Народној банци и новчаним заводима неће дирати у њихова потраживања, или да трошкове Банци надокнади држава, као у случају *повлашћене* Управе фондова. Овога пута је министар трговине и индустрије Момчило Нинчић подржао Банчине ставове, посебно напомињући да је закон био намењен онима који нису могли да раде и приходују током ратног стања, а самим тим ни да плаћају камату, што је уствари представљало нивелацију стања. Банчина посебност је била та да она заправо није никоме дуговала, већ је имала своје дужнике, те је ненаплаћивање камате за њу значило губитак дела главнице. Такође, поново су поменути Банчини губитци на аустријским крунама и немачким маркама, када Банци није дата могућност да реализује своја потраживања у предратној вредности.⁴¹³

План државе био је да се оснује Ликвидациона банка којој ће, као државној установи с државним капиталом, сви новчани заводи предати сва своја потраживања. У том циљу Министарство трговине и индустрије је прикупило пописе свих меница. Међутим, током читаве 1921. Министарство финансија није обезбедило средства која би чинила капитал поменуте банке. Као солмонско решење, марта 1922. предложено је да Министарству финансија, на име позајмице, Народна банка изда суму од 25 милиона динара ради оснивања Ликвидационе банке, која ће као

⁴¹⁰ АЈ, 65-1083 - 2055 Акт НБ бр. 3456 од 2. 4. 1920.

⁴¹¹ Банка је била у губитку 8,5 милиона динара, АНБ 1/II, Записник са 25. седнице ГО, 22. 6. 1920, а.к. 21, Писмо исте садржине упућено је и министру трговине и индустрије АЈ-65-1083-2055.

⁴¹² АЈ-65-1083-2055.

⁴¹³ АЈ-65-1083-2055, VI, № 1327 од 21. 7. 1920.

засебно одељење радити при Управи фондова. За тражену суму новца захтеване су гаранције.⁴¹⁴

Овај закон био је један од разлога зашто је банка одуговлачила са уплатом капитала и одржавања збора. С обзиром да је Збор акционара који је био одржан 4. јануара 1920. имао за задатак да расправља, односно усвоји пројекат закона, поново се поставило питање одржавања редовног збора и изгласавања нове Управе. Међутим, да би се збор нових акционара одржао био је потребан упис и уплата акција. С обзиром да је Банка бојкотовала и није признавала закон о ликвидацији мораторног стања, решено је да се прво одржи збор на којем ће се приказати рад банке за време светског рата. Ситуација је разјашњена актом који је потписао заступник министра финансија Милорад Драшковић, којим се држава обавезала да Банци надокнади штету која је настала на основу закона о ликвидацији мораторног стања, као и штету која је настала тиме што се држава одрекла права које јој је било признато уговорима о миру и по којима би емисиони завод био у могућности да наплати своја потраживања у пуној вредности, у злату, по основу предатних депозита, у Немачкој и Аустро-Угарској.⁴¹⁵ Овом приликом чланови Управе, сви заинтересовани за своју добит, односно исплату дивиденде, бранили су своје интересе које су поставили изнад државних. Иако након усвајања Закона формално није било препрека да се приступи упису акција, а показало се да су представници финансијске елите у овом случају претпоставили своје приватне интересе државним, пролонгирајући читав посао више месеци.

Повећање капиталa – упис акција

Задовољна решењем овог проблема, сада намерна да се одазове интересима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Банка је одлучила да сазове збор акционара за 11. новембар 1920, као и да се распише упис за 40 хиљада нових акција, а све у циљу не само повећања капитала, већ и учешћа нових акционара из свих делова нове државе. Управо због тога позив је објављен у свим већим новинама у читавој држави, на српском, хрватском и словеначком језику, а био је истакнут и у зградама филијала и приватних новчаних завода где се и вршио упис, *на видном месту*. Након краће полемике да ли да се уплата врши и у америчким доларима, којих је

⁴¹⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице УО, 10. 3. 1922, а.к. 1.

⁴¹⁵ Држава се одрекла овог права јер би дужници исто тако морали и своја дуговања да плате по предатном курсу; ова одлука није одговарала Банци с обзиром да је она имала само потраживања, али не и дуговања. АНБ 1/II, УПР, Записник са 39-40. седнице ГО, 10 и 12. 9. 1920, а.к. 21.

због исељеничких дознака било у знатној мери на територији Краљевине, као и због чињенице да се долари могу разменити за злато, јер САД нису забрањивале износ злата из земље као европске државе, ипак је решено да се уплате врше у кованом злату, што је укључивало све златне новце као што су фунте, турске лире, дукати итд. На штампаном позиву стајао је датум 1. новембар, са напоменом да ће се упис вршити у Београду, затим код свих филијала, код приватних банака у местима где не постоје филијале или код државних надлештава у периоду од 1. до 31. децембра. У позиву је објашњена нелогичност што је вредност једне акције 720 динара плус десет динара за трошкове, а да је на самој акцији одштампана вредност од 500 динара на који износ је гласила и акција из периода Краљевине Србије. Овим потезом је уствари признато опадање вредности динара.⁴¹⁶ Било је планирано да се уплата прве суме од 130 динара изврши током децембра 1920, док би се преостала сума од 600 динара уплаћивала у наредних пет година. Позив је садржао објашњење у случају да се уплати више акција од предвиђеног, али не шта уколико се уплати недовољан број акција. Зато су прве вести о упису акција изненадиле Банку. До краја децембра уписано је свега 2.266 акција од тражених четрдесет хиљада. На седницама Управе полемисало се о слабом одзиву и поред више узрока, као најважнији и пресудан тражен је у нестабилним политичким приликама.⁴¹⁷ Наиме, упис је оглашен у јеку предизборних митинга, страначких оптуживања и опште неизвесности.⁴¹⁸

У таквој ситуацији одржан је и збор акционара 15. новембра који је био још један од доказа да се послови у Банци не раде утврђеним правним редом. Наиме, овај збор је имао задатак да расправља о раду Банке током Светског рата и одобри њене билансе.⁴¹⁹ С обзиром да упис акција није извршен то је био још збор акционара Привилеговане Народне банке Краљевине Србије. За разлику од претходног ванредног, у којем је било доста узбуђења, притисака и хорских изјава да се ради о пословима најважнијим за државу, са овог збора су, према изјави Николе Станаревића, *изостали њолики активни, будући и бивши министри, чииаве фамилије и њредставници њарџије*⁴²⁰. Током Првог светског рата збор се није састајао ни у Крушевцу, а ни у Марсеју те су због тога извештаји о раду Управног и

⁴¹⁶ Позив је током новембра објављен у три наврата (11, 20. и 30.) у југословенским гласилима (*Политика, Правда...*).

⁴¹⁷ *Садашње наше несређено њолиичко стиање које чини да се нико радо не одваја од своиа златиа, јер не зна шиа ће суџра биџи*, АНБ I/II, УПР, Записник са 58. седнице ГО, 29. 12. 1920, а.к. 21.

⁴¹⁸ Избори за Уставотворну скупштину одржани су 28. новембра 1920, В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 119.

⁴¹⁹ На овом збору највећи број акција је имао Владимир Лацковић, адвокат, зет Тихомиља Марковића, *Извештај Народне банке за 1920*, Београд 1920, 25.

⁴²⁰ Исто, 28.

Надзорног одбора за период 1914-1919. обелодањени тек на овом збору акционара. Управо чињеница да се Збор одржавао тако касно и да нису испуњени сви услови, односно да извештаји нису потписани од свих чланова Управе, поставило се питање одговорности.⁴²¹ Такође, чуле су се и јасне повике о партијском кредитирању, односно о повлашћеном положају појединих банака које су добијале зајмове.⁴²² Критикована је Банчина кредитна политика током боравка у егзилу.⁴²³ Поједини акционари су наглашавали да је Народна банка уствари одлуком да од државе прими одштету, исту наплатила од *српској народа*; ипак без обзира на све изјаве о државним потребама, о дужности да се помогне разорена земља и њена привреда, ипак највећи део акционара је био сагласан да се приступи исплати каматних купона, односно исплати дивиденде, јер од 98 акционара који су били присутни само двојица су одбила да приме зараду.⁴²⁴

Након завршетка збора и одобрених биланса и рачуна, поново се поставило питање уписа акција. Народна банка се нашла у међупростору – с једне стране ту је била држава која је очекивала непрестано кредитирање, а с друге стране она је и након две године од уједињења и даље носила епитет *србијанска*. Упис акција није испунио очекивања. До средине фебруара 1921. уписано их је свега 4.421.⁴²⁵ Сумирајући овај свој неуспех, Народна банка је у обраћању Министарству трговине и индустрије навела неколико разлога: 1.) несређено политичко стање; 2.) уплата капитала у злату; 3.) вредност нове уплаћене акције је била виша него оне купљене на берзи; 4.) с обзиром да се уплата вршила у кованом злату, а цена злата варијала, постојала је неизвесност колика ће бити његова вредност у наредних пет година, колико је читав процес трајао; и 5.) ограничење добити на 10% од цене акције у злату што је значило 72 динара на име једне акције.⁴²⁶ Такође, Управа није пропустила прилику да скрене пажњу *да је Банка на ујису својих акција ирејријела ирави фијаско*.⁴²⁷

⁴²¹ На Збору се поставило питање кредибилитета, с обзиром да је од 12 чланова Управног одбора, 4 умрло током рата, 3 је остало у Србији. Исто, 66.

⁴²² Никола Станаревић, директор Месарске банке апострофирао је четири кредитна завода: Извозну, Земаљску, Општу привредну и Прометну банку, Исто, 28.

⁴²³ *За оне који су били у Француској сваида било новаца, за шерање луксуза у Марсеју, Паризу и Женеви и коцкање у Ници и Монјекарлу, дошле за ове у Солуну и Крфу није било новаца, Извешјај Народне банке за 1920*, Београд 1920, 29.

⁴²⁴ Никола Станаревић и Арса Стаменковић, *Извешјај Народне банке за 1920*, Београд 1920, 33.

⁴²⁵ Највише акција уписано је у Словенији – 1211, АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 9. 2. 1921, а.к. 21.

⁴²⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 16. 2. 1921, а.к. 21.

⁴²⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице УО, 2. 3. 1921, а.к. 1.

Челници Банке схватили су да питање да ли ће капитал бити већи или мањи није имало велике важности ни економске, нити финансијске, већ да је у питању њен реноме као емисионог завода, уз учешће капитала из целе Краљевине. Први покушај да Банка постане емисиони завод нове државе је пропао. Повећање акцијског капитала постало је политичко питање јер је уз становнике Србије и остало становништво Краљевине требало да узме учешћа у раду Банке. Закон је писан под претпоставком да ће се капитал уплатити. Отуда је чланом XVI прелазних наређења регулисано да до уплате капитала Банком руководи стара управа, а да се тек по упису и уплати првог дела капитала сазове збор на којем ће се изабрати нова управа. Насупрот родољубивим изјавама које су биле још у живом сећању чланова Управе, када је био обављан упис акција 1884, Банка се први пут суочила са чињеницом да се њено постојање и рад не доживљавају исто у свим деловима државе. Управо томе у прилог говори и податак да се у границама у којим је до тада пословала Народна банка Краљевине Србије, ниједан новчани завод није носио назив Народна банка.⁴²⁸

Разлози за тако слаб одзив у пречанским крајевима били су многоструки. Наиме, они од којих се највише очекивало нису остали имуни, прво на распад Аустро-Угарске банке која је представљала синоним за успешно пословање. Затим несигуран статус страног капитала, односно банака са таквим капиталом, у којем су итекако имали удела, учинили су да се учешће у делатности емисионог завода нове државе не схвати као примамљив пословни подухват. Томе у прилог иде и чињеница о којој се доста расправљало, а то је ниска дивиденда. За разлику од пословних банака, нарочито оних из Загреба, где се дивиденда кретала у распону од 13-21% а загарантована добит до 10%, свакако је одвратила пословне кругове из пречанских крајева да улажу у Народну банку.

Почетком 1921, Банку је и даље водила стара управа, са два адоптирана представника из Хрватске и Словеније.⁴²⁹ Са уписом се више није могло одуговлачити, јер је поред избора нове Управе за то било везано и доношење нових Статута. Сви су били сагласни да је једини излаз из ове ситуације измена закона. По питању обима те измене појавила су се два мишљења – једно, које су заступали Драгутин Протић, Игњат Бајлони и Лука Ђеловић, а које се састојало у томе да се закону дода једно наређење којим би се Банци ставило у дужност да изврши све оне обавезе према закону као да је капитал већ уплаћен. Друго мишљење, које је преовладало

⁴²⁸ У Загребу је пословао новчани завод *Народна банка д.д.* који је оштро реаговао на обавезу о промени свог назива, АНБ I/II, УПР, Записник са 9. седнице УО, б. 4. 1921, а.к. 1.

⁴²⁹ Банка је оптуживана да је она, а не влада, крива за дебакл око уписа акција и оцењује се да је држање Банчине управе према новим крајевима у најмању руку чудно, Ђока Ћурчин, „Utisci sa skupštine Narodne banke“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. II, br. 4, 21. 4. 1921, 151-153.

и за које су се залагали преостали чланови Управе предвођени гувернером, било је да се у закону унесу шире измене. Најважније измене, поред оних које су се тичале Банчиног имена и имовине, односиле су се на брисање ограничења око висине дивиденде, као и да се уплата нових акција може извршити и у сребру.⁴³⁰

С обзиром да је Банка измену закона превасходно везивала за питање висине зараде својих акционара, није наишла на разумевање Финансијског савета. Међутим, без обзира на одбијање Финансијског савета, свесна да мишљење Савета нема званичан карактер, Банка се обратила министрима трговине и индустрије и финансија и затражила измену Закона. Међутим, непријатно изненађење је стигло у виду предлога заступника министра финансија Милорада Драшковића, којим не само да није усвојен Банчин захтев у погледу уписа акција и висине добити за акционаре, већ је битно измењен члан 12 Закона који је означавао још веће задуживање државе. Такође, по том предлогу само је привидно учињен уступак по питању висине дивиденде, јер се Банка индиректно ограничавала одредбом да не може наплаћивати више од 6% камате, а сав наплаћени вишак ишао би у корист државе.⁴³¹ Држава је поново условљавала и за повећање акционарске добити, а узврат је тражила веће задуживање. У први мах Управа је одбила захтев за изменом члана 12, са образложењем једне независне институције која се противи све већем државном задуживању: *Банци је жао што мора најоменути да су сви досадашњи министри финансија било званично било у интервјуима својим осуђивали и осудили финансијску политику, која изворе за државне расходе налази само и углавном у зајмовима код Банке. Кад год се тражио какав нов зајам говорено је да је то последње обраћање на банку и увек после тога последње обраћања на банку долазило је ново. Управа банчина сматра да се више не може ни овом путем и да је крајње време, да се стане са кварењем курса динара и да се почне рад на његовом управљању и у интересу банчином, и у интересу државном и у интересу оштим и у интересу улашће новој кинишала и с тога не може кристиати на ову предложену измену члана 12.*⁴³²

Као вид убеђивања и притиска, Коста Кумануди и његов помоћник Никола Костренчић већ сутрадан су дошли у Банку да образложе своје захтеве. Министар финансија је у обраћању отворено изнео разлоге великог задуживања: прво, немогућност државе да склопи зајам у иностранству, с обзиром да су обе понуде, и из Енглеске и из САД, биле везане за поруцбине; друго, политичке прилике у иностранству; треће, политичке прилике у земљи и акција око доношења Устава. Кумануди је такође обавестио да држава одустаје од ограничавања висине акционарске

⁴³⁰ АНБ I/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 21. 2. 1921, а.к. 21.

⁴³¹ АНБ I/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 29. 3. 1921, а.к. 21.

⁴³² Исто.

добити ако заузврат добије већи кредит, односно Банка пристане на измену члана 12 Закона. И ово ценкање је као параван имало виши циљ – изгласавање Устава, *јер њоједине групе савлађају њихове своје гласове за Устав* задовољењем одређених потреба за које је неоспорно требао новац, док је Управа као приоритет у свом раду видела повећање прихода. У року од неколико дана, на збору акционара који је одржан 4. априла 1921, поднесен је предлог измена појединих чланова закона у складу са предлогом Министарства финансија. Ове измене закона још више су подвукле намере државе ка повећаном задуживању, као и све већем мешању у Банчине послове, кроз одређивање висине и начина исплате дивиденде.⁴³³ Недостатак капитала повлачио је и измену Закона о Народној банци која је усвојена априла 1921, одредбама које су дозволиле уплату акција и у Банчиним новчаницама и скидање лимита акционарске добити. Уплата је одобрена у новчаницама у сребру, тако да се за 20 динара у злату давало 80 динара у сребру, те је тако једна акција у коначном вредела 2.920 динара. И овим изменама Држава и Банка су се постепено удаљавале од националне валуте која би имала златно важење. Дато је магловито обећање да ће касније, без неког орочења, када се за то стекну услови Банка купити злато за своју главницу.⁴³⁴

Сходно договору, упис акција је поново био оглашен 3. маја 1921. Насупрот првом позиву из децембра 1920. овај није био оглашаван у штампи, а ни временски орочен. Поновни покушај за уплату акција дошао је у не баш згодном тренутку. Држава је вршила агитацију за упис 7% инвестиционог зајма за обнову порушених саобраћајница, а на политичком плану вођене су последње припреме и преговори око усвајања Устава. Разматрања око начина доношења Устава, проста или квалификована већина, те предлог Стојана Протића насупрот централистичким идејама краља, радикала и демократа, утицали су и на интересовање око уписа капитала. Стога не чуди да је до краја 1921. било је уписано свега 11.735 акција. При тако слабом одзиву почеле су да се јављају сумње да ће се поновити сценарио који се већ десио. Међутим, до фебруара 1922, у неочекивано брзом року извршен је упис преосталих акција, тако да је Управа морала донети решење да се 2. марта 1922. више не примају уплате.⁴³⁵ Нових 40 хиљада акција уписало је 725 акционара. Ако нове акционаре поделимо на две групе: новчане заводе, с једне стране и приватна

⁴³³ Укинут је члан XIII прелазних наређења који је регулисао исплату дивиденде у злату, Службене новине бр. 162, 23. 7. 1921.

⁴³⁴ *Народна банка 1884-1934*, 116.

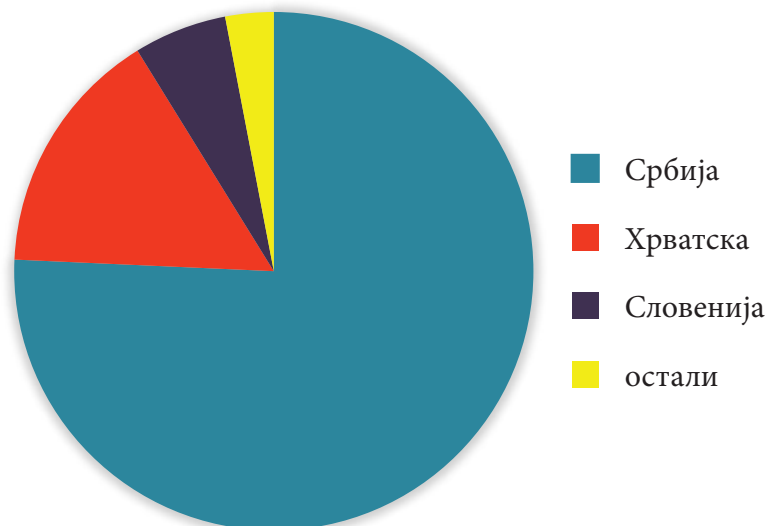
⁴³⁵ На збору акционара од 11. 6. 1922. јавно су изречене сумње да је изненадна куповина акција везана за жељом Управе да и даље води главну реч у Банци, *Извештај Народне банке за 1922*, Београд 1922, 48.

лица, с друге, видимо да је укупно 142 новчана завода поседовало 26.770 акција, а 13.239 акција било је у рукама 583 приватна лица.

Иако је на крају упис акција успешно завршен још једном је показао територијалну омеђеност и сумње у делотворност нове државе и југословенске идеје.

Табеле бр. 5 и 6 – Територијални распоред уписаних акција

Место	Укупно акционара	Укупно акција	Место	Укупно акционара	Укупно акција
Београд	416	29.462	Суботица	7	70
Ниш	18	200	Панчево	21	99
Скопље	5	31	Земун	12	62
Загреб	33	5.970	Зрењанин	2	20
Љубљана	47	2.251	Вараждин	5	15
Марибор	5	66	Вршац	10	60
Сарајево	54	861	Мостар	4	31
Бања Лука	64	280	Осијек	10	210
Нови Сад	12	312	укупно	725	40.000

Народна банка 1884-1934, 117

У власничко-националној структури Народне банке се након завршеног уписа акција није ништа променило. Претежни и водећи акционари остали су Срби. Постало је очигледно да се жеља за укључивањем осталих крајева, у првом реду оних преко Саве и Дунава, није остварила. Овај податак не чуди кад се има у виду да се од пречанских крајева очекивало да уложе капитал у институцију задужену

за спровођење ликвидације Аустро-Угарске банке, која је до јуче била гарант њиховог капитала. Поред економског постојао је и политички разлог који је био исказан у ставовима Хрватске пучке сељачке странке, која је заступала сасвим другачија виђења уређења државе и њених институција. Насупрот Првој хрватској штедионици као најмоћнијем приватном заводу, који је још децембра 1918. започео са припремама за отварање своје филијале у Београду, Народна банка се није снашла у новонасталим околностима, с обзиром да није котирала своје акције на Загребачкој берзи, чекајући да се започне нови упис акција.

Остаје ипак да је активно учешће, пре свега српског капитала при повећању главнице, убрзо заборављено од стране западних крајева при нападима на емисиони завод због, како се наводило, фаворизовања српских крајева у давању кредита.⁴³⁶

Првобитна идеја да се повећа акционарски капитал, пре свега новцем из нових крајева, показала се као неуспешна. Узроци су били с једне стране економски: унификација новчаног система појачала је незадовољство крунских територија, неповерење у емисиону институцију која је била експонент државне политике, а с друге политички: изгласан је Видовдански устав који се косио са начелима *исџински суверене Хрвајске*. Сем изреченог мишљења на збору, у архивској грађи нема утемељења да је стара Управа у последњем тренутку уписала све преостале акције. Такође, ова теза никако не стоји са чињеницом да се са уписом одуговлачило, јер није било довољно заинтересованих лица. Власништо над акцијама је далекосежно омеђило даљи Банчин рад, пре свега кроз одабир чланова Главног управног одбора.⁴³⁷ Када се погледа национални састав Управног одбора, највећи број чланова био је из Београда, односно Србије, са Србима из нових крајева: Војислав Шола, Владимир Матијевић, Геден Дунђерски, Тома Поповић, док је Словенију заступао један члан – Иван Тавчар, а Хрватску три: Мирослав Кулмер, Јурај Дубоковић и Владимир Турковић. Нови састав Управе, поред националне разноликости, отворио је и нову поделу унутар акционара из Србије, на старе и нове. Стари акционари су, пре свега у најширем смислу били привредници без теоријских знања из банкарства, који су Народну банку видели, пре свега као кредитора својих привредних активности. С друге стране нови акционари, као челници новчаних завода сматрали су да ће

⁴³⁶ J. Lampe, M. Jackson, нав. дело, 390-391.

⁴³⁷ Поред реизбора старих чланова Управног одбора (Манојла Клидиса, Тодора Ј. Мијаиловића, Луке Теловића, Драгутина Протића, Игњата Бајлонија, Мирослава Кулмера, Михаила Ђурића, Марка Стојановића и Ђорђа Вајферта) новоизабрани чланови су били: Иван Тавчар, Љуба Срећковић, др Ђорђе Ђурић, Милош Јовановић, Владимир Матијевић, Ђорђе П. Радојловић, Пера Милановић, Будимир К. Раденковић, Милош Савчић, Владимир Турковић, Војислав Шола, Геден Дунђерски, Јурај Дубоковић, Тома Поповић и Велимир Карић, *Извештај Народне банке за 1922*, Београд 1922, 75.

Народна банка послужити за боље пласирање њихових банкарских активности и шпекулација. Упис акција не само да је поделио акционаре по националној припадности, већ је показао да ни у оквиру акционара из Србије не постоји монолитност. Старе су чинили представници претежно београдске чаршије, углавном трговачки свет који је навикао на начин пословања 19. века.⁴³⁸ Нови акционари су пак постали представници пословних банака који су имали сасвим другачије виђење задатка Народне банке. У циљу да спречи да нови акционари уђу у Управу, на инсистирање Марка Стојановића и Ђорђа Вајферта у Статуте је унесена одредба да чиновници и директори новчаних завода не могу бити чланови Управног одбора.⁴³⁹ Овај сукоб, условно речено, *старих и нових* није остао без одјека у јавности, те су први окарактерисани као конзервативна група *добрих старца, који никако не моју да се снађу у новим финансијским приликама иде није доста само делићи кредити и издавати леио фризирани биланце, већ иде у извесним приликама и нејприликама треба Банка да послужи и као регулатор нашег новчаног система.*⁴⁴⁰

Наиме, чланом 8 Закона, пренос нових акција се вршио на основу одобрења Управног одбора, преваходно са намером да акције не би отишле у руке страних држављана. Такође, дотадашње акције које су гласиле на доносиоца морале су добити име власника. С обзиром да су се на име куповине нових акција издавале привремене признанице водеће банке у Србији (Извозна и Прометна) тражиле су да се може вршити пренос тих акција које су биле предмет трговине. Међутим, емисиони завод је одбијао да то уради док се не донесе Статут.⁴⁴¹ Са уписом свих акција завршило се последње поглавље претварања Привилеговане Народне банке Краљевине Србије у емисиону банку нове државе. Са уписом акција на сцену ступају и нови акционари чији ће се глас чути на збору, на којем је први задатак био доношење новог статута. С обзиром да су крајем 1923. преминули и Коста Ризнић и Марко Стојановић, може се рећи да се завршава један период у Банчиној историји.

Потврдом Статута од стране министра трговине и индустрије, 20. јуна 1922. дефинитивно се завршио период трајања Народне банке Краљевине Србије. Тек са доношењем ових Статута започет је нови период унутрашње регулативе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

⁴³⁸ Представници старих акционара су били Марко Стојановић, Коста Ризнић, Тодор Мијаиловић, Ђорђе Вајферт и Лука Беловић.

⁴³⁹ Записник са ванредног збора акционара 11. 6. 1922, *Извештај Народне банке за 1922*, Београд 1922, 66-69.

⁴⁴⁰ Ђока Ћурчин, „Prva glavna skupština Narodne banke SHS“, *Nova Evropa*, knj. V, br. 7, 1. 7. 1922, 210-212.

⁴⁴¹ Пренос акција означавао је концентрисање акција Народне банке, које су купили новчани заводи, у рукама неколико породица, нпр. у случају Прометне банке породица Савчић, Владисављевић, Драгићевић, Павловић и Мирковић.

Упоредна анализа пројекта и Закона – прокламовано и стварно

У својим литерацијама од јуна 1919. Закон је претрпео измене које су биле само почетак изнуђених потеза и попуштања Банчине управе у односу на владу. Ако упоредимо пројекат који је подељен на збору 4. јануара и Закон, видимо да су измењене и додате оне одредбе које ближе одређују Банчин однос са државом. Већ на почетку, у закон који садржи 57 чланова и 19 одредаба прелазних наређења, убачен је члан којим се први пут јасно одређују задаци Народне банке: регулисање новчаног оптицаја, јачање валуте, подмиривање потреба за краткорочним кредитима и најзад обавеза да у име и за државу врши благајнички саобраћај односно платни промет. Иако је и пројектом а и усвојеним законом било предвиђено да укупни капитал износи 50 милиона, од тога 10 милиона од уплаћених акција из претходног периода, пројекат је одређивао да се у року од годину дана упише још 10 милиона, а осталих 30 у споразуму са Министарством трговине и индустрије, када се за то укаже потреба. Међутим, прека потреба државе за новцем исказана је у закону где се одређује да се приступи уплати од 20 милиона у злату, подељених на 40 хиљада акција. Такође, из закона је избачен члан који даје првенство уписа акција деоничарима Привилеговане народне банке Краљевине Србије и то оним са највећим бројем акција, јер је Банка тражила да се акционарима додели право да на сваке три *старе* купе једну *нову*.

Део закона који се односи на Управу такође је измењен у односу на предлог. Уместо 16, по закону управни одбор је сачињавало 24 члана, избачена је одредба да половина чланова управног одбора, која мора имати место становања у Београду, учествује са гувернером у свим важнијим одлукама. Као вид манипулације, кроз број смањења учесника у одлучивању на збору, у закону је одређено да се не може имати више од 30 гласова.⁴⁴² Смањен је и мандат гувернеру са пет на четири године. Појачан државни надзор се нарочито огледао у увођењу представника министра финансија поред владиног комесара, а у циљу контроле Банчиних послова који имају везе са Министарством финансија. Ово ће имати далекосежне последице, с обзиром да је у наредном периоду, а све на основу овог члана, Народна банка постала кључни сарадник Министарства финансија у свим монетарним питањима. Такође, кроз измене чланова пројекта који се односе на број чланова Управног одбора и број гласова на збору акционара јасно је изражена ова намера.⁴⁴³ Поред увођења надзора Министарства финансија, најдрастичније промене које је доживео закон

⁴⁴² Пројекат је предвиђао 10 гласова, *Извештај Народне банке за 1920*, Београд 1920, 22.

⁴⁴³ АЈ-65-1083-2055.

односе се на повећано задуживање. Очигледно је да је у намери да профункционише јединствени југословенски простор држави било неопходно далеко више новчаних средстава него што је планирано. У односу на пројекат, у току од неколико месеци повећан је износ рачуна привремене размене, са 300 на 600 милиона, са посебном напоменом да ове новчанице не улазе у редовни контингент Банчин. С обзиром да је откуп крунских новчаница био једна специјална мера са ограниченим роком трајања, питање размене крунских новчаница било је обухваћено прелазним наређењима Закона. Наиме, предлог је имао следеће одредбе: Народна банка је на предлог државе имала да откупи ове новчанице својим новчаницама по курсу и на начин на који влада одреди. За ову потребу издате новчанице не би имале покриће у металу него у државним доменама који би се проценили и утврдили међусобним споразумом. У преговорима је планирано да се овај државни дуг исплаћује приходом од државних домена, приходом државе који ће она имати по уделу у Банчиној добити и специјалним приходима које би у ту сврху држава дала Банци. Од овога предлога се одступило у задњем часу и Банка је од државе, ради замене, примила наручене новчанице и пустила их у оптицај као своје привремене. Иако је у Закону остала обавеза да се овај дуг исплаћује и уделу државе у Банчиној добити и редовном отплатом од 1% годишње. Међутим, у део који се односио на приходе од државних домена и за који је Банка сматрала да ће јој омогућити највећи део прихода ради исплате овог дуга, додата је одредба која се регулисала да ће та добит бити предвиђена буџетом. Укратко, уместо привредно јаке подлоге, враћање дуга било је условљено буџетским могућностима, што наравно Банци ни изблиза није пружало сигурност да ће тај дуг бити враћен. Време је показало да је бојазан Управе била оправдана ако погледамо суме које су јој исплаћене у периоду до 1931. Наиме, чисте добити од државних домена је примила у износу од 2 милиона динара и то милион марта 1926. као износ предвиђен у буџету за 1924 - 1925 и други децембра исте године као износ предвиђен у буџету за 1926-1927.

Неспорно је да је држава на Банку гледала као неисцрпан извор кредитирања. Првобитни нацрт Закона није садржавао никакву одредбу о ванредном кредиту Министарства финансија, те су само два дана пред Збор унесене одребе о ванредном кредиту у делу који се односи на прелазна наређења одређене су тачне суме.⁴⁴⁴ Иако је прокламовано да се ово повећано задуживање, пре свега односи на послове око замене круна, стиче се утисак да је држава у нередовним приликама, без редовног прилива, прибегавала задуживању ради покрића редовних издатака. Међутим, незадовољство Народне банке је јасно изражено у писму министру финансија од

⁴⁴⁴ *Службене новине*, бр. 22 од 31. 1. 1920.

7. августа 1920.⁴⁴⁵ Најважнија обавеза државе према Банци била је да се за новчанице издате ради замене круна да обезбеђење у државним доменима. Тек у мају Банка је добила списак домена, али пошто судским путем није извршен пренос истих, издавање новчаница је фактички вршено без икаквог покрића. Такође, Банка није имала никакву евиденцију о издатим новчаницама, прво у смислу колико и где су поручене, затим колико је примљено и на крају колико је употребљено за замену круна. Издавање новчаница без покрића, недостављање Банци извештаја о новчаницама које је држава за размену круна израдила, као и извештаја о томе колико је круна повучено из оптицаја, утицали су на то да банка није била у могућности да објављује своја осмодневна стања и оптицај новчаница. Оправдања свих министара финансија била су увек иста: *криза владе и несређене њриликe у земљи*.⁴⁴⁶ На крају, стиче се утисак да је Банка ушла у све преговоре око Закона неспремна, потпуно несвесна да дата обећања зависе од политичког тренутка, те да политика и смер вођења југословенских финансија зависе од страначких активности и начела.⁴⁴⁷

Поред немогућности завршетка посла око уписа акција, разлог што је у децембру 1920. дошло до нове измене закона био је и повећано задуживање, те је у коначном, након измена (чланова 1, 12, 33, 34, 39, 49, X, XIII и XVIa) влада закључила уговор са Банком и публиковала га као Уредбу од 19. 4. 1921. Тек након доношења Видовданског устава, а на основу члана 130, дотадашња Уредба о Народној банци Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца проглашена је за Закон и публикована у Службеним новинама.⁴⁴⁸ Од марта 1919, када је започет процес претварања српске у југословенску банку, правно стање заснивало се на уговорима између владе и Народне банке, а правни акт о њеном постојању прокламован је уредбама. Тек након доношења Устава, положај Народне банке је регулисан Законом који се убудуће могао мењати само другим законом, изгласаним у Народној скупштини.⁴⁴⁹

Када је 1883. краљ Милан Обреновић потврдио Закон о Народној банци, чак ни његови идејни творци нису знали у ком правцу ће се развијати српски емисиони завод. С обзиром да је опсег банкарских услуга био далеко скромнији, одредбе су,

⁴⁴⁵ *После шест месеци нама је жао што морамо конституисати, за сада само, да је Држава све користи по Закону о Народној банци редовно и до краја црпља а своје обавезе према Банци одлагала.* АНБ I/II, УПР, Записник са 33. седнице ГО, 10. 8. 1920, а.к. 21.

⁴⁴⁶ АНБ I/II, УПР, Записник са 33. седнице ГО, 10. 8. 1920, а.к. 21.

⁴⁴⁷ *Присјало се на уговор са Владом и на нов закон о Банци са свима одредбама и условима у њему зашто што су од надлежних казана Банци уверења да су обе политичке странке сагласне и са овим новим законом и са заменом крунских новчаница 1:4, из излагања Марка Стојановића,* АНБ I/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 1. 3. 1920, а.к. 21.

⁴⁴⁸ *Службене новине* бр. 162, 23. 7. 1921.

⁴⁴⁹ Чедомил Митриновић, Милош Брашић, *Југословенске Народне Скупштине и Сабори*, Београд, 1937, 339-351.

у најосновнијим обрисима описивале делокруг рада, а издавање новчаница као најважнији задатак. Закон о Народној банци Краљевине СХС свакако је представљао помак. Иако споља гледано садржи исте одељке, с обзиром да је ипак донесен на основу искуства насталог у вишедеценијском раду, он је садржавао и нове, практичне одреднице.⁴⁵⁰ Закон о Народној банци Краљевине СХС је у односу на српски закон имао више чланова са сасвим новом одредницом, којом је експлицитно наведен задатак Банчин да регулише новчани оптицај у земљи.⁴⁵¹ Такође, посебно је апострофирана Банчина обавеза отварања филијала у Нишу и на Цетињу, поред облигације преузимања филијала бивше Аустро-Угарске Банке.⁴⁵² Питање металне подлоге било је другачије дефинисано. Српски закон са свим изменама остављао је наду да ће сребрне новчанице бити замењене златним када *Краљевска влада и Народна банка буду нашле да су земаљске и њивредне њриликe њојодне за рејулисање валуџиe*. Очигледно да након Великог рата није могло бити ни речи о уређењу тог питања, те је нови закон потврдио металну подлогу која се састоји из злата и сребра, с тим да *Народна банка може као редован конџиџенџи, џусџиџиџи својих новчаница у оџиџиџај највиџиџе џџри џџџа онолико колико има мџџалне џодлоџе*, што значи да је напуштено одвојено рачунање и приказивање различитих подлога.⁴⁵³

ЗАДАТАК, ДЕЛОКРУГ И ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА

У правној хијерархији, након закона, свакако најважнији акт био је статут. Свака промена закона неизбежно је доносила и измену статута као унутрашњег акта који је регулисао и ближе објашњавао све послове Банчине, од делокруга, трајања, преко износа капитала, организације рада, до управе, чиновника и на крају поделе прихода. Привилегована Народна банка Краљевине Србије је имала статут који је био на снази све до јуна 1922, када је након уписа акција, збор акционара усвојио статут Банке нове државе, на чије одредбе се сагласио и министар трговине и индустрије.⁴⁵⁴ Статут је припремила Банчина Управа уз помоћ стручњака из домена

⁴⁵⁰ Издавање и повлачење новчаница, судско уништавање (амортизација) Банчиних акција и исправа..., *Службене новине* бр. 162, 23. 7. 1921.

⁴⁵¹ Српски закон о Народној банци је имао 25 чланова, за разлику оног из Краљевине СХС који је имао 57 чланова.

⁴⁵² Први Закон је предвиђао оснивање филијале у Нишу, али каснијим изменама обавеза оснивања те филијале је укинута.

⁴⁵³ Члан 20 Закона, *Службене новине* бр. 162, 23. 7. 1921.

⁴⁵⁴ На доношење Статута/правила, Банку је обавезивао члан XVII прелазних наређења Закона о Народној банци, *Службене новине* бр. 162, 23. 7. 1921.

банкарског пословања.⁴⁵⁵ На ванредном збору акционара 11. јуна 1922. усвојен је предлог Статута без икаквих битних измена.⁴⁵⁶

Статут је представљао проширени закон, у којем су ближе појашњене поједине одредбе. Први члан Статута речито говори о схватању Управе о Банци, где се каже да је Привилегована Народна банка Краљевине Србије *проширена* у Народну банку Краљевине СХС.⁴⁵⁷ Законом и Статутима био је тачно одређен делокруг рада Банке:

- 1) есконт и реесконт пословних меница са најмање два сигурна потписа и с роком не дужим од три месеца;
- 2) куповина и продаја злата и сребра;
- 3) давање зајмова на залог: злата, сребра и државних обвезница;
- 4) издавање краткорочних упутница на положене суме у злату или у новчаницама, ради исплате царине или других државних плаћања;
- 5) пријем новца и других вредности на чување;
- 6) отварање текућих рачуна и на основу тога издавање чекова, упутница или акредитива;
- 7) отварање жиро-рачуна;
- 8) вршење исплате и наплате уз претходно покриће;
- 9) вршење службе око уписа зајмова за рачун Државе и општина, као и индустријских и трговинских предузећа;
- 10) давање зајмова на залог обвезница Савеза земљорадничких задруга и реесконт меница Савеза занатлијских задруга;
- 11) старање о исељеничким девизама;
- 12) бесплатно вршење дужности државног благајника.⁴⁵⁸

Статутима су поједини послови били и забрањени, те тако није био дозвољен рад на хипотекарним кредитима, па чак и у случају да дужник није извршио плаћање које је било обезбеђено неком непокретношћу, Банка је била обавезна да непокретност прода. Највећи део набројаних послова био је поближе уређен засебним

⁴⁵⁵ Михаило Драгићевић, директор Прометне банке и први председник Удружења банака (од 1921) и Влада Т. Марковић генерални директор Извозне банке и након Драгићевића Председник Удружења банака. Vesna Aleksić, „Udruženje banaka, Beograd i srpska finansijsko-politička elita između dva svetska rata“, *Bankarstvo*, 05/06/2011, 70-93; Записник са ванредног збора акционара, 11. 6. 1922. *Извештај Народне банке за 1922*, Београд 1922, 47.

⁴⁵⁶ Савременици су приметили да је *Стајатути* донесен *пак* након две и *по* године од усвајања Закона, Никола Станаревић, „Економски преглед“, *Српски књижевни гласник*, књига 2, Београд 1922, 385-387.

⁴⁵⁷ *Стајатути Народне банке Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, КБр. 39601 од 11. 6. 1922. Београд 1922.

⁴⁵⁸ Исто.

правилницима. Послове које је Банка радила условно можемо поделити на две групе: послове од којих је остваривала зараду и послове за државу.

Зарада као империјив

Делатности које су доносиле профит, од којег су се средства делимично исплаћивала акционарима, а делимично формиран резервни фонд, тако што се од зараде сваке године одвајало по 5%, док није постигао висину од 20% били су кредитни и жиро послови.

Кредитна функција у виду есконта и реесконта меница била је најзначајнија Банчина делатност за остваривање прихода.⁴⁵⁹ Одређивање висине каматне стопе била је обавеза која се објављивала у службеним новинама. Сама меница која се давала као залог приликом склапања кредита морала је имати *сијурне ѿојѿисе* лица која су гарантовала наплату и није могла гласити на дужи период од три месеца. Такође, приликом провера меница, Банка је имала право да их не узме као гарант и при том није била у обавези да се о томе изјашњава. Оно што је емисиони завод издвајало од осталих новчаних завода је то што он није обављао послове штедних завода. Наиме, није се давала камата на новац који је био депонован код Банке, већ се он могао користити ради лакшег промета кроз чекове. У Београду Управни, а у филијалама Есконтни одбор, доносили су одлуке о фирмама, односно новчаним заводима који ће добити кредит као и о висини суме до које једна фирма може подносити у откуп своје пословне менице, пре рока доспећа. По правилу, Банка је кредитрала краткорочним кредитима који нису имали рок дужи од 92, ни краћи од 10 дана. Корисници кредита могли су бити новчани заводи и предузећа која су протоколисана код суда. За разлику од приватних банака, страни држављани нису могли бити корисници кредита. С обзиром на обимност, за ове послове било је задужено више одељења: одељење инспектората које је водило евиденцију о свим дужницима и њиховој кредитној способности; есконтно одељење које се старало о пријему и есконту меница, условима за коришћење зајмова; и правобранилачко одељење које је имало везе са пословима у вези са наплатом и обезбеђењем свих Банчиних потраживања. Банка је такође давала зајмове по основу депоновања племенитих метала и хартија од вредности као гаранта да ће кредит бити исплаћен. Вредност кредита могла је бити 75% од дневне вредности залога на берзи. Приликом

⁴⁵⁹ Меница или *ѿајирнаѿи новац ѿрѿоваца*, којом су се обавезивали да ће платити одређени износ, служио је Банци као основ за одобравање кредита и зарачунавање камате до рока доспећа, F. Kohn, нав. дело, 138.

враћања зајма вршен је повраћај заложених вредности. Ове послове је извршавало одељење за зајмове на залогу које се бавило и чувањем те евиденцијом остава.

У циљу смањења ризика од држања готовог новца у касама, а и као вид контроле новчаних токова, банка се бавила и жиро пословима. Новчани заводи као и фирме, било трговачке, индустријске или занатлијске уколико су биле судски протоколисане, могле су на основу писменог захтева да отворе свој жиро рачун код Банке и њених филијала. Због контроле платног промета заводи и фирме су могли имати жиро рачун само у једном месту (или Централа или једна филијала). Депонујући новац на свој рачун, заводи и фирме су могли да управљају њиме и користе га за своја плаћања. Минимални износ на рачуну био је хиљаду динара. Корисници ове услуге добијали су књижице и чекове ради располагања одобреним сумама. С обзиром да су чекови били новина, а да је приликом попуњавања долазило до грешака, Банка је циркуларом таксативно обавештавала све кориснике о начину попуњавања истих.⁴⁶⁰ За вођење целокупне администрације по овим пословима било је задужено одељење за жиро послове. Поред жиро рачуна које је Банка отварала махом за трговачке послове и пословни свет као вид платног промета, Банка је отварала и текуће рачуне које су могла имати и физичка лица.⁴⁶¹ Такође, ради бржег и ефикаснијег платног промета од краја 1921. уведено је и издавање чекова. Сви заинтересовани могли су да купе чекове од банке у одређеном износу. За све послове које је радила за банке, штедионице или фирме, Банка је наплаћивала своје трошкове по одређеном послу, као и провизију.⁴⁶²

У служби државе

Сви послови који су се обављали за државу улазили су у широку дефиницију закона који је одређивао њену службу као државног благајника и вршења службе око уписа зајмова за рачун Државе. Иако је зајмове, било спољне, било унутрашње склапала држава, Банка је у сваком сегменту била ангажована, почев од уписа, наплате и на крају откупа непласираних обвезница. У периоду делања у Краљевини Србији, Народна банка није имала овако активну улогу у сервисирању државе јер је

⁴⁶⁰ АЈ, Централа управе за трговински промет са иностранством (77)-7-1.

⁴⁶¹ Послови по жиро и текућим рачунима су били *банкарски производи* које Банка није нудила до Светског рата. Најпре су се развили у САД, а у Краљевини СХС су ову иновацију преко Народне банке најпре прихватиле пословне банке, а тек касније и фирме. *Народна банка 1884-1934*, 103-197.

⁴⁶² АНБ 1/II, а.к. 23, Правилник о наплати провизија и трошкова Народне банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

у Закону стајала одредба да ради *у словесе у посредовања* при остваривању зајмова.⁴⁶³ Краљевина Србија је имала своје спољне дугове који су се могли поделити у две категорије: предратне и ратне. Поред предратних зајмова, који су склапани у мирнодопском периоду, Србија је финансијску помоћ добијала и током Првог светског рата, од стране Француске и Велике Британије не само у новцу већ и у натури, као и од Сједињених Америчких Држава. Такође, као држава наследница Аустро-Угарске монархије Краљевина СХС је наследила део њеног јавног дуга.

У првом годинама након рата није се могао склопити зајам у иностранству, а задуживање државе код Банке већ је излазило из законских оквира.⁴⁶⁴ Држава је јуна 1921. започела преговоре са банкама са домаћим капиталом које су преживеле рат, за склапање једног унутрашњег зајма у износу од 500 милиона динара, са каматом од 7% и роком отплате од 50 година, да би што пре дошла до средстава за обнову порушених саобраћајница. Немајући других начина, већ да као гаранта истури Народну банку, министар финансија је, преко свог помоћника Костренчића вршио притисак да она буде гарант овог зајма, са обавезом да и све њене филијале за време трајања зајма морају примати обвезнице овог зајма као залог.⁴⁶⁵ Такође, од Банке је тражено да поведе широку кампању, не само код својих филијала, већ и код својих клијената – новчаних завода, те фирми за упис зајма, наводећи да је у питању *у америкојска дужност*.⁴⁶⁶ Банка је била свесна да је питање уписа зајма у износу од 500 милиона, у земљи са хроничним недостатком капитала врло дискутабилно и захтевала веће гаранције од државе за прихватање овог посла. Међутим, не само да није добила веће гаранције за зајам, већ је од Банке тражено да поведе још већу агитацију код својих клијената али и код својих чиновника јер, како је наведено, *од одзива који овај Ваш ајел буде имао, зависиће и усјех самој зајма, а од усјеха овој зајма, зависи наш ујлед и наш кредити у иностранству*.⁴⁶⁷ На крају је непласиране обвезнице овог инвестиционог зајма, које су према утврђеном односу биле подељене на све новчане заводе – чланове Синдиката, откупила Народна банка.⁴⁶⁸ Ова обавеза је важила

⁴⁶³ Закон о Народној банци, *Српске новине*, бр. 13, 19. 1. 1883.

⁴⁶⁴ С преласком са ратног на мирнодопско законодавство, САД су почетком 1919. укинуле кредитирање савезницама, исто је учинила и Велика Британија марта 1919. Ове мере су нарочито погодиле Француску а наравно и Краљевину СХС, Милан Стојадиновић, „Наш државни дуг“, *Нови живои*, књ. III, св. 9, 1. 1. 1921.

⁴⁶⁵ Министарство се правдало да *Новчани заводи, чланови синдикаита Новчаних завода Краљевине Срба, Хрвајта и Словенаца за 7% државни инвестициони зајам 1921, инсистирају да Народна банка буде гарант овој зајма*, Акт Пов. Д. бр. 21 од 2. 6. 1921, АНБ 1/II, а.к. 84.

⁴⁶⁶ Акт МФД. бр. 10713 од 29. 8. 1921, АНБ 1/II, УПР, Записник са 28. седнице УО, 6. 9. 1921, а.к. 1.

⁴⁶⁷ Исто.

⁴⁶⁸ D. Gnjatović, *Stari državni dugovi*, 138.

за све непласиране обвезнице без обзира на износ, са 75% номиналне вредности.⁴⁶⁹ Банка је, такође била обавезна да члановима Синдиката призна разлику између 5,6% и оне камате коју буде наплаћивала, док се Синдикат банака заузврат обавезао да и Министарству финансија и Банци достави списак бројева свих обвезница које нису продате. Читаве 1922. трајало је убеђивање између министра финансија, Синдиката банака и емисионог завода око тумачења појма непласирана обвезница. Банка је упорно захтевала достављање и ажурирање спискова за оне обвезнице које су чланови Синдиката у међувремену отуђили. Невоље од наметања овог посла нису се завршиле. Наиме, чланови Синдиката су тумачили да једном дата обавеза Народне банке око ломбардовања непродатих обвезница важи трајно, те су када би исплатили неки кредит, у новом кругу достављали исте обвезнице и тражили за њих повлашћене услове. Ово питање остало је нерешено до 1924. када је, након тражења да се Министарство изјасни решењем, одлучено да се једном исплаћене обвезнице не могу ломбардовати по повлашћеним условима.⁴⁷⁰

Капитал добијен од сопствених ресурса, само накратко је подмирио потребе државе, те је већ новембра 1921. главни директор Драгољуб Новаковић по налогу министра финансија боравио у Паризу и Лондону, са задатком да извиди услове за закључење спољног зајма, који би био намењен изградњи железница и пристаништа. Према извештају који је доставио, услови за закључење зајма били су повољнији у Енглеској – у комбинацији са концесијом за грађење и експлоатисање држава би најбрже дошла до јадранске железнице.⁴⁷¹ Напослетку закључен је зајам са њујоршком банкарском кућом *Блер и Коми* (Blair & Co), у номиналном износу од 100 милиона долара у злату.⁴⁷² Од ове суме, према уговору о зајму, требало је утрошити 70 милиона за изградњу железничке пруге која би повезивала Београд са Јадранским морем, као и за подизање пристаништа у Котору, а остатак за подмиривање државних потреба.⁴⁷³ Исплата овог зајма била је гарантована приходима државних монопола и царина. Зајам је био емитован у две транше, с тим да приликом емитовања прве транше чист износ зајма буде пренесен на Народну банку, али тада Банка није откупила ни најмањи износ долара својим новчаницама, већ је само примала износе у динарима од продатих долара на берзи, а продају је

⁴⁶⁹ Акт бр. 36694 од 27. 6. 1921, АНБ 1/II, а.к. 115.

⁴⁷⁰ Решење бр. 7511 од 20. 5. 1924, АНБ 1/II, а.к. 115.

⁴⁷¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 22. седнице ГО, 18. 11. 1921, а.к. 21.

⁴⁷² Чедомиљ Мијатовић је сматрао да је зајам закључен под неповољним условима док је Д. Новаковић изјављивао да је то због тога што није добио део за себе: *сам је хтео да учествује у лиферицијам и израћећи 5% за себе ња је најзад присиљао и на 2%, ња му се њај њосао измакао из руку. Исто.*

⁴⁷³ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 203-213; D. Gnjatović, *Stari državni dugovi*, 141.

вршило Министарство финансија.⁴⁷⁴ Септембра 1924. склопљен је споразум да та банкарска кућа на име закљученог зајма да држави нову позајмицу од три милиона долара, ради довршења пруга. Према договору, новац је био депонован код Народне банке. Став Милана Стојадиновића био је да се у време извоза долари не продају већ да се чувају и користе за одбрану курса динара. Међутим, приликом исплате друге транше ситуација је била другачија, Народна банка је откупила цео износ долара својим новчаницама и тим износом задужила рачун Министарства.⁴⁷⁵

Поред послова за државу, на њено инсистирање емисиони завод је, због развијених банкарских послова, опслуживао и поједине банке. Такав је био случај са Државном хипотекарном банком која је априла 1927. закључила зајам са банкарском кућом Селигман из Њујорка, у номиналном износу од 12 милиона долара, са 7% камате и роком отплате 30 година. Цео износ био је уступљен Народној банци, с тим да је Државна хипотекарна банка по истом курсу вршила размену динара за доларе за време отплате.⁴⁷⁶ Емисиони завод се обавезао да откупи чист износ зајма за свој девизни фонд и то по курсу 56,7 динара за један долар, као и да током отплате уступа потребне суме у доларима по истом курсу. Истовремено, поставио је услове да ова обавеза траје док год буде трајао и договор са државом о заједничком раду са девизама, те да сав ризик од курсне разлике сноси држава, а уколико се у међувремену спроведе законска стабилизација, извршиће се и нивелисање курса. Највећи проблем је представљала чињеница да емисиони завод са поменути банкарском кућом уопште није имао успостављену сарадњу, будући да је била приватна банка а не акционарско друштво.⁴⁷⁷ С обзиром на то, Банка је тражила гаранције државе за успостављање односа са поменутом банкарском кућом, наглашавајући да она није ни консултована када је закључиван кредит. Министарство финансија је одговорило одрично, наглашавајући да *Народна банка сноси ризик за своје кореспонденције, које сама по ње прибављеним информацијама одабира.*⁴⁷⁸

Банка је учествовала и при реализацији Шведског зајма који је за рачун Министарства финансија закључила Самостална монополска управа са Кригеровом

⁴⁷⁴ Милан Стојадиновић је био велики противник склапања овог зајма и о томе се изјашњавао у својим ауторским чланцима у дневном листу *Полиџика*.

⁴⁷⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице УО, 2. 5. 1927, а.к. 4.

⁴⁷⁶ Државна хипотекарна банка је од 1923. извршила пробој на швајцарско тржиште капитала и склопила први зајам, али за овај и следећи кредит из 1924. Народна банка није вршила никакве оперативне послове, АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице УО, 19. 5. 1927, а.к. 4.

⁴⁷⁷ Банчина пракса је била да за своје кореспонденте бира акционарска друштва, с обзиром да су она подносила јавни рачун о свом раду, АНБ 1/II, а.к. 88.

⁴⁷⁸ Преписка са Министарством финансија, И. Бр. 10019, 29. 5. 1927, АНБ 1/II, а.к. 88.

групом из Стокхолма, октобра 1928.⁴⁷⁹ Овом друштву је уступљено искључиво право продаје шибица у Краљевини. Циљ зајма био је повраћај дуга Самосталне монополске управе Министарству финансија за позајмљени обртни капитал. Зајам у износу од 22 милиона долара био је подељен у три транше. Банчина активност је била изражена приликом есконта друге и треће транше, у износу од 15 милиона долара, на основу споразума Министарства финансија са банком Ротшилд и синови из Лондона. На основу тог споразума Банка је била у обавези да успостави кореспондентске односе са Ротшилдима због пријема девиза и да отвори посебан рачун Министарству по основу овог зајма, будући да је био закључен у америчкој валути, али се након споразума са банкарском кућом из Лондона обрачунавао у фунтама, по курсу 4,86 долара за фунту.⁴⁸⁰

Поред оперативних послова за државу и државне банке по питању унутрашњих и спољних зајмова, Народна банка је сервисирала активности Управе државних монопола, које су се тичале њених зајмова. Прва активност била је куповина одређене валуте за потребе исплате рата, а потом и уплата кореспонденту – банци која је била носилац зајма.⁴⁸¹ У целини узев ова благајничка служба по државном дугу у иностранству највише се састојала од трансфера доспеле камате у иностранство у одговарајућој валути, за шта је добијано покриће у динарима. Исплате ове врсте као и разне друге исплате за рачун државе Банка је вршила преко својих кореспондентских банака у иностранству.

Осим статута, као најважнијег унутрашњег акта, Банка је у назначеном периоду имала читав низ правилника који су регулисали и поближе објашњавали поједине послове. Поред ових правилника сачуван је читав низ разних појашњења и упутстава, с једне стране од Управе за извршење појединих задатака, а с друге стране наредби министра финансија за оперативно поступање према појединим пословима.⁴⁸² Ово не треба да чуди и доводи у сумњу знања чиновника из економије, већ нас доводи до сазнања да је створен читав низ нових послова, у првом реду за државу, који нису имали везе са давањем кредита и издавањем новчаница, по којима је Банка поступала.⁴⁸³

⁴⁷⁹ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 209.

⁴⁸⁰ Преписка са Министарством финансија, Пов. Бр. 149, 30. 4. 1927, АНБ 1/II, а.к. 88.

⁴⁸¹ Послове за Управу Банка је вршила по зајму у износу од милион фунти, а који је 1925, закључен код Енглеске трговинске банке у Лондону, затим код зајма из 1929. у износу од 100 милиона франака, који је закључен код Француско-Српске банке у Паризу, те зајма из 1930, у износу од 13.350.000 швајцарских франака. АНБ 1/II, а.к. 106.

⁴⁸² Упуство издато књиговодству у вези са поступањем према обвезницама инвестиционог зајма од 31. 1. 1922. АНБ 1/II, а.к. 27.

⁴⁸³ Упуство за обрачун девиза добијених од извозничког посла, 23. 1. 1923 АНБ 1/II, а.к. 27.

Временом се тако, из основних Банчиних делатности развио читав низ споредних послова. Постепено су ти послови добијали на обиму што је захтевало посебну организацију ресурса ради њиховог извршавања. Иако је од свог оснивања као установа код које се налазио новац, излазила у сусрет молбама за разна новчана давања, након уједињења *молбе за добровољни њрилої Банчин* су добиле на интензитету, тим пре што су оне достављане филијалама, а филијале централи на одобрерње. С обзиром да су захтеви стално пристизали и да су нека удружења више пута годишње подносила молбе за донацију, развијен је читав низ евиденција које су олакшавале одлучивање.⁴⁸⁴ Може се рећи да је намера Банке била и да игра цивилизаторску улогу. Наиме, свесна важности пољопривреде за Краљевину, донела је одлуку да се део прихода употребљава за потпомагање пољопривредне књижевности тако што је сваке године откупљивала одређен број књига са темом из пољопривреде, а потом их је делила заинтересованим задругама.⁴⁸⁵ Даљи напори за унапређење пољопривреде резултирали су оснивањем *Фонда Њеївої Величансїва Краља Александра I њри Народној банци за њоїїомаїање и њреїорођај земаљске њољоїривреде*, са циљем да се новчаном помоћи унапреде поједине гране пољопривреде, а нарочито оне које су имале извозне артикле. Овај посао Банка је обављала у сарадњи са Београдском трговачком комором.⁴⁸⁶

Целокупна административна служба била је уређена централистички односно свим пословима се управљало са једног места – главног седишта. За спровођење таквог система била су задужено одељење за домаћу кореспонденцију које је примало и експедовало сву пошту (осим за филијале) и распоређивало на даљи рад по одељењима. Одељење за страну кореспонденцију водило је целокупну Банчину преписку на страним језицима.

Према евројском узору – формирање Одељења за економска изучавања

Сви ови послови којима су се одељења бавила били су резултат активности које су извирале из самог банкарског пословања и нису настали као вид притиска или инструкција из банкарских институција европских држава. Наиме, након завршетка светског сукоба постало је јасно да економије европских држава нису затворени кругови, већ да се све осцилације, нарочито по питању валутних курсева, одражавају на привреду уопште. У намери да се, пре свега спрече нежељене

⁴⁸⁴ Током 1923. упућена су 139 захтева Банци од тога је 76 позитивно решено, АНБ 1/II, а.к. 223.

⁴⁸⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 28. 10. 1925, а.к. 22.

⁴⁸⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 12. 4. 1930, а.к. 24.

последнице које су преко инфлације и нестабилних економских прилика доводиле до политичких потреса и немира, настојало се да се ти потреси умање и сведу на најмању могућу меру. Закључак је био да се ово може извести, пре свега кроз стално извештавање држава, односно њихових емисионих банака о привредним приликама, будући да се показало колико су тржишта међусобно повезана. Управо због тога јавила се идеја да се подаци који се односе на кретање курса монета на европским берзама сконцентришу и обраде, а све то у циљу предвиђања економске ситуације и спречавања нежељених ефеката. До реализације ове идеје дошло је на Конференцији чиновника емисионих банака у Паризу која је одржана априла 1928. под заштитом Друштва народа.⁴⁸⁷ Том приликом су све емисионе банке држава чланица Друштва народа добиле прецизна упуста о достављању статистичких података о најважнијим привредним гранама и приликама на новчаном тржишту, а све то у форми месечних извештаја. Народна банка Краљевине СХС је у складу са закључцима конференције, сходно директивама Друштва народа, приступила организацији једног одељења које би се бавило искључиво тим пословима, те је неколико месеци касније формирано Одељење за економска изучавања, октобра 1928, са задатком проучавања привредних питања и прикупљања података о њима, као и прикупљања података о раду других емисионих банака. С обзиром да је све прикупљене податке требало и разврстати, одељењу је додељен и задатак сређивања података о целокупном пословању Банке. Према европским узорима Народна банка је све сређене, сортиране и обрађене податке, са коментарима, објављивала у форми двојезичних билтена и дистрибуирала свим емисионим заводима.⁴⁸⁸ У оквиру Банке створена је нека врста научног института који је пратио сва интерна и екстерна дешавања у привредном и финансијском смислу.⁴⁸⁹ Следећи традицију емисионих банака, ово Одељење је било директно подређено гувернеру. Развој послова Одељења био је специфичан, поредећи га са истим одељењима у другим емисионим заводима. Наиме, док је развијена привредна статистика у западноевропским државама, омогућавала таквим одељењима да се искључиво баве проучавањем банкарских система, Одељење југословенског емисионог завода је морало да успоставља основне параметре за израду привредне статистике која није постојала. У складу с тим оно је прво организовало праћење кретања цена и израду индекса цена на велико.⁴⁹⁰ Као

⁴⁸⁷ Представници Народне банке су били: Владимир Грујичић, Милан Протић и Александар Јовановић, АНБ I/II, УПР, Записник са 27. седнице УО, 2. 10. 1928, а.к. 5.

⁴⁸⁸ Први Билтен је објављен јуна 1929. и то упоредо на француском и енглеском, а од 1931. и на српском језику, *Народна банка 1884-1934*, 259.

⁴⁸⁹ АНБ I/II, УПР, Записник са 27. седнице УО, 2. 10. 1928, а.к. 5.

⁴⁹⁰ Приликом израде индекса цена на мало узето је 100 артикала за праћење, док су за израду индекса цена на велико коришћени следећи параметри: да обухвати све важније, а типичне производе

результат тога Одељење је пружало податке о привредним приликама у Краљевини на захтев пресбириоа и других државних надлештава. Њихов рад добио је своје утемељење и у Закону из 1931, где је чланом 33 истакнута обавеза Народне банке да свака три месеца у облику билтена *објављује извештај о развоју главних стварова биланса, и о новчаној, финансијској и привредној ситуацији земље.*⁴⁹¹ Временом се обим рада стално повећавао те је био организован у пет одсека: 1.) Одсек за студије, 2.) Статистички одсек, 3.) Информативни одсек, 4.) Одсек за публикације и 5.) Библиотека.⁴⁹² О важности овог одељења за Народну банку говори и чињеница да је дужност старешине Одељења, као хонорарни чиновник обављао Александар Јовановић у периоду од оснивања, па све до 1937.⁴⁹³

Лице Народне банке – издавање новчаница

Сви овипослови су били секундарни у односу на послове издавања новчаница.⁴⁹⁴ Новчанице су биле особени знак којим се Народна банка представљала у комуникацији са свим корисницима динара. Од оснивања, под појмом *јовлашћена* подразумевало се њено право на искључиво издавање новчаница. Појава папирног новца у оптицају везује се искључиво за Народну банку. Уз доста муке и измена апоена може се рећи да само што су новчанице Народне банке Краљевине Србије ухватиле корена у народу, појавивши се и у најудаљенијим крајевима, Србија је ушла у ратне сукобе. Током Првог светског рата, и поред напора окупатора да уништи поверење у српске новчанице, то се није десило и забележен је феномен да су оне више вределе од крунских. На овај начин биле су пример поверења народа у сопствену државу.

Новчанице су представљале вредност и због тога је поступање са њима било изузетно нормирано. Управо због тога, пословање са новчаницама је описано у сваком кораку, од процеса настајања, добијања идејног решења, израде, манипулације, до уништавања. О управљању овим вредностима старало се банкотно и одељење Главне благајне, а посредно и све остале службе.

глобалне потрошње и да ти артикли буду груписани према секторима домаће производње. Подаци су се прикупљали на месечном нивоу. АНБ 1/II, а.к. 127.

⁴⁹¹ *Службене новине* бр. 137, 20. 6. 1931.

⁴⁹² Према извештају Одељења из 1933, на раду је било 11 чиновника и 1 дактилографкиња, Библиотека је располагала са 2.600 књига и 230 периодичних публикација. АНБ 1/II, а.к. 127.

⁴⁹³ Александар Јовановић (30. 1. 1896 – 4. 11. 1977), професор Народне економије на Правном факултету. Пошто је указом краљевских намесника постављен за ректора новоосноване Економско-комерцијалне школе, разрешен је дужности у Народној банци октобра 1937. АНБ 1/Д, Матрикула хонорарних чиновника Краљевине Југославије.

⁴⁹⁴ Појам новчаница у себи сублимира и ковани и папирни новац.

Изглед како папирног, тако и кованог новца носио је обележја државе из које је потекао.⁴⁹⁵ Ни Краљевина Србија није била изузетак, те су се штампале новчанице са мотивима који су потврђивали национални идентитет.⁴⁹⁶ Ово не треба да чуди јер је, услед циркулације, новац прелазео границе Краљевине и био својеврстан представник Србије и династије која је била на власти.⁴⁹⁷ Новчанице штампане за време Великог рата имале су своја посебна обележја која славе снагу и херојство српске војске.⁴⁹⁸ Након уједињења новчанице нове државе морале су да садрже нова обележја која ће представити југословенску идеју, на челу са династијом Карађорђевић.⁴⁹⁹

Сагласно Закону и Статутима, врсте, односно апоене новчаница који ће бити штампани одређивале су се споразумом између Народне банке и Министарства трговине и индустрије и финансија.⁵⁰⁰ Одлука се обично доносила на предлог Банке, у зависности од потреба количине новца у оптицају. Након одређивања апоена, следећи корак био је штампање новчаница. Током рада на изради идејних решења Банка је учествовала не само у одабиру цртежа, већ и приликом разних фаза израде, како би новчанице засигурно имале одговарајућа национална обележја и квалитет. Свака фаза у изради цртежа морала је проћи и одобрење Банке.⁵⁰¹ Управо због честих преправки каснило се и са самом штампом. Банка је у периоду Краљевине Србије

⁴⁹⁵ О новцу Србије и Југославије више: Zmago Jelinčić, *Katalog novčanica jugoslovenskih zemalja, 1. deo*, Ljubljana 1988; Јован Хаџи-Пешић, *Новац Србије 1868-1918*, Београд 1995; Јован Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 1995 (даље: Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије*); Жељко Стојановић, *Папирни новац Србије и Југославије 1876-1996*, Београд, 1996; Жељко Стојановић, *Новчанице Народне банке 1884-2004*, Београд, 2004; Željko Stojanović, *Nacionalni katalog novčanica Srbije i Jugoslavije*, (даље: Ž. Stojanović, *Katalog*) Beograd, 2007.

⁴⁹⁶ На новчаници од 10 динара у злату, која је штампана у неколико наврата 1885, 1887 и 1893, налазио се лик краља Милана Обреновића, а на наличју цртежи кнеза Милоша, кнегиње Љубице и синова Милана и Михаила Обреновића, Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*, 127.

⁴⁹⁷ Први пут се за време владавине Петра Карађорђевића на новчаницама појављује натпис *Бој чува Србију*, Ž. Stojanović, *Katalog*, 39.

⁴⁹⁸ На новчаници од 50 динара из 1914. штампана је фигура српског војника са пушком о рамену док је на новчаници од 5 динара из 1916. приказан косовски јунак Милош Обилић. Ž. Stojanović, *Katalog*, 40-41.

⁴⁹⁹ На новчаници од 1.000 динара из 1920. представљени су градови Београд, Загреб, Љубљана и Сарајево, са приказом Карађорђа као водени жиг. Исто, 90.

⁵⁰⁰ Закључно са 1931. кован је новац у апоенима од 5, 10, 25 и 50 пара, те 1 и 2 динара (од никла), 10 и 20 динара од сребра, као и златник од 20 динара, док је папирни новац штампан у апоенима од 10, 100 и 1.000 динара. Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије*.

⁵⁰¹ Приликом израде новчаница од 1.000 динара констатовано је да: *Нацрт који представља сељака не одговара изгледу нашег сељака по капи и ношавицама, те је решено да јој се још данас испошаље уместо ма какве капе једна српска шајкача, и поново једна фотитографија из које би се могле јасно видети сељачке ноге са ошанима какви се код нас носе*. АНБ 1/II, УПР, Записник са 37. седнице УО, 29. 8. 1922, а.к. 1.

прихватила израду новчаница у француском стилу, са филиграном. Након Великог рата настављен је такав начин израде и није прихваћен тзв. *американски стил*, који је означавао новчанице код којих је главна ствар била гравура и лепота, али без филиграна.⁵⁰² Иако су новчанице штампане у Француској, односно у САД, Банка није одустајала од принципа да прати све кораке, од конкурса за израду нацрта, налога фабрици за израду клишеа, избора хартије за новчаницу, услова штампања које је одобравао Управни одбор. Након израде и настанка следећи корак је био пуштање новчаница у оптицај, што се одвијало уз сагласност министара трговине и индустрије и финансија. С обзиром да је било веома важно да одређена новчаница уђе у употребу, односно да се не тезаурише већ да циркулише и служи као средство плаћања, за оглашавања су се користиле Службене новине које су у објави обавезно морале да садрже датум пуштања у оптицај и детаљан опис новчанице. У обавештавању су учествовале све филијале које су биле дужне да објаву истакну на видном месту. Истовремено се филијалама слала и извесна количина нових апоена како би се чиновници упознали са изгледом, али и да би се банкноте пустиле у оптицај у свим деловима Краљевине истовремено. У смислу обавештавања јавности, исто се поступало и са новчаницама које се повлаче из оптицаја. Новчанице су се израђивале у иностранству и увек је претила потенцијална опасност у вези са чувањем и транспортом.⁵⁰³ Такође, Банка се сусретала и са мањком новчаница у промету, који се јављао када је Банка Француске штампала своје новчанице. Зато је средином 1925. решено да се изради новчаница у већем апоену, од 5 хиљада динара.⁵⁰⁴ Крајем 1925. први пут се разговарало о изградњи штампарије.⁵⁰⁵

Једини излет који се тицао штампања, Банка је направила са новчаницом од 10 динара која је израђена ван Европе. На препоруку Банке Француске, која је била заузета штампом француских банкнота, изабрана је америчка компанија *American Bank Note Company* из Њујорка. Сва преписка и договори око израде новчанице вођени су преко испоставе ове компаније у Паризу. Децембра 1920. наручено је 50 милиона комада ових новчаница. Трошкови штампања износили су 750 хиљада до-

⁵⁰² Банка је првобитно одбила понуду *American Bank Note Company* за штампање новчаница, АНБ 1/1, УПР, Записник са 9. седнице УО, 3. 7. 1920, а.к. 1.

⁵⁰³ Крајем 1924. десило се инцидент јер су приликом штампања нове новчанице коришћени стари клишеи, са потписима управе из периода Краљевине Србије. На нерасветљени начин овај догађај је објављен у листу *Смојра* као вид великог трошка за Банку и државу. Међутим, с обзиром да је то била грешка Банке Француске, она је покрила штету, *Извештај Народне банке за 1925*, Београд 1925, 39.

⁵⁰⁴ Није дошло до реализације ове идеје и Банка није штампала овакав апоен, АНБ 1/II, УПР, Записник са 30. седнице УО, 24. 10. 1925, а.к. 3.

⁵⁰⁵ Разговоре су водили Драгољуб Новаковић и Пол Шилер у Паризу, новембра 1925, АНБ 1/II, УПР, Записник са 33. седнице УО, 2. 12. 1925. а.к. 3.

лара. Транспорт из Америке извршен је бродом до француске луке Авр, а потом железницом до Београда.⁵⁰⁶

С обзиром да су новчанице имале свој употребни век, оне су постепено повлачене из оптицаја, а потом и физички уништаване. Благајна их је, након искњижавања из благајничких књига, поништавала бушењем, слала банкнотном одељењу које их је пребројавало, вршило контролу појаве фалсификата, а потом спуштало у трезор.⁵⁰⁷ Након тога, када би се сакупила довољна количина приступало се спаљивању новчаница. Ови послови рађени су искључиво у Централи, и у периоду Краљевине СХС/Југославије за то служиле пећи које су биле инсталиране за централно грејање Банчине зграде.⁵⁰⁸ Спаљивање се вршило комисијски, након што је за сваког члана био спремљен посебан списак свих џакова. Комисија је методом случајног узорка контролисала садржине џакова и била је обавезна да пропрати цео ток спаљивања.⁵⁰⁹

Народна банка је вршила замену новчаница без накнаде, ако су похабане у оптицају и услед оптицаја. Међутим, у случају када су новчанице биле намерно *кварене шћамљањем неких речи, љисањем, црћањем замењивале су се али уз одбиће фабричких љрошкова за које се љлаћала надокнада*. У случају када су недостајали делови новчаница, накнада се исплаћивала у складу са тим колики део новчанице је сачуван.⁵¹⁰ Банка је такође процењивала делове новчаница који су били поцепани или нагорели. Исплаћивао се део који није био оштећен.⁵¹¹ Свакако је чување новца у *сламарицама* био један од разлога зашто су поједини апоени били дуго у оптицају.⁵¹² Замену ових новчаница вршиле су све филијале док се прерачунавање вредности вршило искључиво у банкнотном одељењу. С обзиром да је посао око новчаница био један од најбитнијих за Банку, вођене су прецизне евиденције које

⁵⁰⁶ АНБ 1/II, а.к. 44, Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије*, 70.

⁵⁰⁷ Новчанице су се бушиле на пет места, осим оне од хиљаду динара која се бушила на осам места. АНБ 1/II, а.к. 56.

⁵⁰⁸ У првим деценијама након оснивања Банке спаљивање се вршило у фабрикама које су имале велике пећи: Вајфертова пивара и Фабрика хартије Милана Вапе.

⁵⁰⁹ Комисију су чинили: дежурни члан Управног одбора, члан Надзорног одбора, шеф банкнотног одељења и представник Министарства финансија, АНБ 1/II, УПР, Записник са 36. седнице УО, 25. 12. 1925, а.к. 3.

⁵¹⁰ *Надокнада за један двестотинити део новчанице од хиљаду динара – љети динара*, члан 7 Правилника о замени похабаних новчаница и исплати делова новчаница, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 4. 11. 1929, а.к. 23.

⁵¹¹ За делове мање од једне осмине није се исплаћивала надокнада. Исто.

⁵¹² Иако је извесна количина новчаница од 10 динара из 1893. била повучена из оптицаја пре Светског рата и поништена бушењем на пет места, није било времена да се изврши спаљивање, Аустријанци су је пронашли и вратили у оптицај у којем је била и 1930. Исто.

су садржавале прегледе свих новчаница, са датумима пуштања, односно повлачења из оптицаја и детаљним описом.⁵¹³

За повлачење новчанице Банчиног издања био је одређен законски рок до пет година, који је исто важио и у Краљевини Србији.⁵¹⁴ Иако није учествовала у изради државних новчаница, Банка је била обавезна да организује њихово повлачење из оптицаја. С обзиром да је то била једина серија на којима се као потписник и гарант јавља држава, а не Банка, било је логично да је она хтела да их што пре повуче из употребе. Тако је Банка 7. 2. 1921. у Службеним новинама објавила рок за повлачење најпре новчанице од 20 динара (80 круна) до месеца априла. Иако је Министарство финансија инсистирало да се рок за повлачење продужи, наводећи као разлог то што се замена врши само у Банчиним филијалама, које у неким крајевима (нпр. у Далмацији) нису ни профункционисале, Банка је остала при својој одлуци, правдајући се великом опасношћу од фалсификата који су се појавили.⁵¹⁵ Када је у питању повлачење следеће новчанице од 5 динара (20 круна), иако се инсистирало да рок за њено повлачење буде шест месеци, Министарство финансија се није сагласило са овим захтевом. Без обзира што је емисиони завод тврдио да најбоље зна да проучи питање рока, с обзиром да спроводи оперативне послове, а не Министарство, рок је продужен на десет месеци.⁵¹⁶ Последњи апоени динарско-крунских, или новчаница државног издања које су повучене, били су апоени од 100 динара (400 круна) и 1.000 динара (4.000 круна). Приликом ове активности дошло је до сукоба на релацији Министарство трговине и индустрије – Народна банка. Наиме, Министарство је марта 1926. донело одлуку да објави да се апоени, како је било и уобичајено, замене у скраћеном року од девет месеци, ради извршења привременог обрачуна са државом, али да је Народна банка дужна да и даље врши замену ових новчаница, сходно члану 21 закона о Народној банци. Банка се отворено супроставила тражећи подршку министра финансија. Министар трговине и индустрије Иван Крајач оштро је реаговао и Наредбом поништио Одлуку Народне банке, инсистирајући на законском року.⁵¹⁷ Без обзира на то што

⁵¹³ Прављени су албуми у којима се налазило по три примерка сваке израђене новчанице без обзира да ли је она пуштена у оптицај.

⁵¹⁴ Банка је била обавезна да оглас о повлачењу објави у Службеном гласилу, и то три пута с размацима од најмање 50, а највише 100 дана. *По истеку пет година од последњеј позива, Банка није дужна примити ниједну икакву новчаницу*, члан 22 Закона, Службене новине бр. 162.

⁵¹⁵ АНБ 1/ II, а.к. 86.

⁵¹⁶ Замена је започела почетком 1922. и завршена је новембру. Преписка Народне банке са Министарством финансија и одлука Министарства трговине и индустрије, бр. 5419 од 24. 12. 1921. АНБ 1/ II, а.к. 42.

⁵¹⁷ Службене новине бр. 87 од 19. 4. 1926.

није могла да опозове Наредбу, Банка је до децембра 1927. поступно повукла из оптицаја готово све новчанице и без званичног одобрења.⁵¹⁸

Фалсификаџи

Појава фалсификата стара је колико и сама израда новчаница. С обзором да је представљао средство плаћања, односно вредност или робу, те да је приликом појаве лажних или кривотворених примерака држава, односно банка која их издаје имала највеће губитке, сасвим је природно да се од почетка појаве фалсификата тежило да се томе стане на пут. Због тога је и фалсификовање (*лажно њрављење, њреиначавање, њодражавање*) било кажњиво сходно одредбама казненог закона. Иако су и у Краљевини Србији забележене појаве фалсификата, тек након рата Банка се суочила са проблемом који није постојао у толикој мери да би угрожавао њено пословање – велики број фалсификованих круна се појавио у оптицају.⁵¹⁹ Како су се круне повлачиле из оптицаја мислило се да је проблем решен, али он се појавио у много већој мери код динарско-крунских новчаница. Ове новчанице рађене у Загребу, Прагу и Паризу, у журби, са намером да се што пре изврши унификација валуте и убрзо су постале предмет подражавања.

С циљем да се стане на пут овом озбиљном проблему Банка је ступила у преговоре са Арчибалдом Рајсом. Још од Солуна 1917. и случаја *изјорелих новчаница* Управа је била упозната са специфичним знањима професора из Лозане.⁵²⁰ Због тога је на захтев Банке, превасходно Драгутина Протића, Рајс 29. јуна 1920. поднео експозе о оснивању засебног одељења у Банци које би вршило техничку контролу новчаница, препоручивши се за шефа истог.⁵²¹ У првом реду скренуо је пажњу на велику опасност од фалсификата по финансије једне земље. Због тога је предложио да се у Банци формира посебно одељење које ће се бавити техничком контролом

⁵¹⁸ АНБ 1/II, а.к. 42.

⁵¹⁹ У својој Споменици из 1909. Банка не препознаје фалсификате као проблем, *Народна банка 1884-1909*, Београд 1909.

⁵²⁰ Арчибалд Рајс је рођен 8. јула 1876. у Немачкој, а у Лозани је завршио Универзитет и докторирао хемију. Даље образовање је наставио у Паризу где се залагао за примену научних сазнања и метода у криминалистици. У Србију је дошао на позив Владе ради утврђивања аустријских злочина у Првом светском рату. Приликом катастрофалног пожара у Солуну 1917. страдао је и део новчаница Народне банке који је складиштен у сандуцима и био предвиђен за регулисање државних издатака, а део је био само оштећен. Приликом поређења серијских бројева новчаница које су уништене појавиле су се разлике, те је професор Рајс учествовао у вештачењу, АНБ1/I, а.к. 17.

⁵²¹ У ранијем периоду Банка се није бавила испитивањем фалсификата, већ је то било искључиво у надлежности полицијске управе.

новчаница. Делокруг рада овог Одељења био је следећи: 1.) сакупљање информација о фалсификатима новчаница свих држава, као и о фалсификаторима, те о предузетим санкцијама; 2.) Експертиза свих динарских новчаница фалсификованих било у земљи, било у иностранству, и 3.) Сарадња на стварању нових типова новчаница које би мање биле подложне фалификавању. Сходно његовом тумачењу појава фалсификата је од велике опасности за државу и Банку, те сама полиција није у могућности да брзо реагује и да поседује одређена техничка знања. Стога одељење је требало да испуни три задатка: прибављање информација о фалсификатима свих новчаница, затим о фалсификатима југословенских новчаница, као и да учествује у стварању нових типова новчаница, а све да би се спречило стварање нових фалсификата.⁵²²

Рајсов извештај добио је на тежини, јер су се током 1920. фалсификати повећавали из месеца у месец, а нарочито је збуњивало да су се појављивали тако рећи одмах по пуштању о оптицај неке новчанице. Оно што је било забрињавајуће била је чињеница да су лажне новчанице долазиле из више центара. Само што је почетком августа 1920. откривена велика количина лажних новчаница од 20 динара односно 80 круна у Пешти, већ је крајем истог месеца филијала у Марибору проследила 32 комада у истим апоенима.⁵²³ Вајар Ђорђе Јовановић је извршио поређење лажне са правом новчаницом и известио да се *фалсификацији разликује како њо боји, тако и њо цртању*. Општа појава да је становништво слабо или готово никако није уочавало разлику између фалсификата и оригинала, терала је Банку на брзо делање. С обзиром да се у оптицају појавило мноштво фалсификата, Банка је започела постепено повлачење новчаница и циркуларом обавестила све филијале о томе.⁵²⁴ Још се није стишала бура око лажних двадесетица, а филијала у Загребу је јавила да су се појавиле и лажне хиљадарке. Поред опасности од појаве фалсификата у економском смислу, као вида кварења новца, у периоду нестабилности и учвршћивања власти у новој држави појава фалсификата имала је и политичку конотацију. Посебно јако упориште ревизионизма представљала је Мађарска, те је отуд долазио и највећи број фалсификата. Према извештајима које је добијала од полицијских инспектора Управе града Београда, за протурање лажних новчаница коришћени су углавном трговци из Хрватске и Словеније, који су пословно боравили у Аустрији и Мађарској. Такође, један број фалсификата, заједно

⁵²² АНБ I/II, УПР, Записник са 28. седнице ГО, 5. 7. 1920, а.к. 21.

⁵²³ Ова новчаница је била најкраће у циркулацији јер је због појаве успешних фалсификата повучена већ одлуком од 3. јануара 1921, *Народна банка 1884-1934*, 252.

⁵²⁴ За веома кратко време детектовано је чак пет успешних фалсификата те новчанице, од чега два израђена у Краљевини (Блед и Загреб), а три много опаснија из Трста, Пеште и Граца, Исто.

са памфлетима против династије Карађорђевић, доносили су и чланови разних удружења која су се залагала за хрватску независност.⁵²⁵ Умешаност Мађарске у протурање фалсификата није била само у поратним годинама. Поред тога што није хтела да сарађује са полицијским властима Краљевине у хватању фалсификатора који су били њени грађани, није се либила да и сама користи новчанице за које је већ добила потврду Народне банке да су фалсификати.⁵²⁶

Неконтролабилна појава фалсификата, која је утицала на стабилност емисионог завода приморала га је на брзо делање. Септембра 1920. настављени су преговори око оснивања одељења, а већ следећег месеца установљено је Одељење за техничку контролу новчаница са професором Рајсом као шефом. Месечна накнада за његов рад као хонорарног чиновника износила је хиљаду динара. Као помоћ, ангажован је и чиновник из Министарства унутрашњих дела са месечном платом од 500 динара. Рајсов рад ишао је у два правца: утврђивање фалсификата и санкционисања фалсификатора с једне стране, те упознавање саме Управе са тим радом и опасностима који лажне новчанице доносе, с друге стране. Уважени криминолог није био пример канцеларијског службеника већ је на прве дојаве одлазио на *место злочина* и у сарадњи са полицијом се бавио свим аспектима овог незаконитог посла. Иако су се на почетку живота саме Краљевине појављивале, пре свега фалсификоване крунско-динарске новчанице, временом су се појављивали и фалсификатори страних монета.⁵²⁷ Посебну опасност представљало је откриће фалсификата у пограничним местима Краљевине, која су због близине границе била погодна за растурање таквих новчаница. Примењујући искуства других држава Рајс је инсистирао да Банка увек новчано награди заслужне за откривање и хватање фалсификатора као и да се шефовима полиције у свим пограничним варошима стави на располагање извесна сума новца из које ће се исплаћивати награде заслужним полицајцима, *која ће за њих бити један моћан њосирек*.⁵²⁸

По питању појаве фалсификата дешавала су се два могућа сценарија: први, да се фалсификоване новчанице појаве у промету и као такве дођу код Банке на

⁵²⁵ У Мађарској је главни организатор био потпуковник Димитрије Стојаковић (мађ. Döme Sztójay; Вршац 5. 1. 1883 - Будимпешта, 22. 8. 1946), блиски сарадник Миклоша Хортија, АНБ 1/II, УПР, Записник са 51. седнице ГО, 18. 11. 1920, а.к. 21.

⁵²⁶ У питању су били апоени од 1.000 динара (4.000 круна), за које је мађарско посланство преко Министарства финансија питало још 1923; истоветне новчанице су се појавиле три године касније али сада преко Министарства спољних послова, без обавештења о резултатима истраге и евентуалног суђења фалсификаторима. АНБ 1/II, а.к. 73.

⁵²⁷ У Марибору је децембра 1925. ухапшен Јури Поточник, фалсификатор америчких долара, који су по Рајсовој оцени спадали у групу опасних фалсификата. Извештај А. Рајса, АНБ 1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 10. 12. 1925, а.к. 3.

⁵²⁸ Извештај А. Рајса АНБ 1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 10. 12. 1925, а.к. 3.

вештачење, а да Банка притом не зна ништа о количинама лажних банкнота; и други, да на основу разних дојава фалсификатори буду ухваћени заједно са материјалом и пре пуштања таквог новца у промет. Дешавало се веома често да фалсификатори и њихови растурачи не буду откривени. Поред тога што се на основу извештаја одељења за техничку контролу новчаница вршила провера, не само у централи, већ и у свим филијалама, да ли је случајно таква новчанца примљена, Банка је, као што је већ речено, издавала и обавештења у којем је наводила упутства за брзо распознавање фалсификата.⁵²⁹ По питању фалсификата деловала је двојачко – прво, користила је јавна гласила да упозори на појаву лажних новчаница, а затим се, понајвише путем полиције и награда које су биле новчане, трудила се да дође до машина на којима се вршило фалсификовање и умножавање. Све направе везане за израду фалсификата, уколико је до њих могла да дође, Банка је чувала у својим трезорима.⁵³⁰

Захваљујући свим поменутиим акцијама, након великог броја лажних *динарско-крунских* новчаница, постепено се број фалсификата смањивао и све до 1931. ниједан апоен се није више морао повлачити из оптицаја. Фалсификати су откривани током израде или током првог покушаја растурања, те није било знатније штете.⁵³¹

Захваљујући професору Рајсу у Банци је израђен читав низ процедура које су се управо односиле на поступање са фалсификатима. Као резултат тога уведена је посебна евиденција – књига за фалсификате, где су бележени сви подаци везани за ову нежељену појаву. Као хонорарни службеник био је шеф овог одељења све до смрти 1929, када је одељење ушло у састав Завода за израду новчаница. Током свог рада остварио је небројено експертиза папирног и кованог новца. Уз њега је од 1924. радио и Алфред Фавра као хонорарни технички службеник, који је раније био асистент у научном полицијском институту у Лозани.⁵³²

Колика је била жеља да се изради успео фалсификат новчанице, ради брзог и лаког богаћења, толика је била и жеља саме Државе, односно Банке да се томе

⁵²⁹ *Брзо распознавање новчанице: ишћанем сувише тлашка, водошисак скоро ишћуно не ишћоји и сашо коњске одсуство сенчења.* Упозорење за фалсификат новчанице од 1.000 динара, откривен у Новој Градишци, АНБ 1/II, УПР, Записник са 36. седнице УО, 25. 12. 1925, а.к. 3.

⁵³⁰ Услед бирократских заврзлама Банка није могла да дође и до материјала који се налазио у згради Управе града Београда, АНБ 1/III, а.к. 56.

⁵³¹ Случај са новчаницом у највећем апоену са сликом Светог Ђорђа на коњу, који је 1925. израђен са великом прецизношћу у Немачкој, а заплешен је у Словенији, где су држављани Краљевине СХС покушали да га дистрибуирају; њима се судило у Загребу, а фалсификаторима у Немачкој, када је установљено да су се у радионици бавили и фалсификовањем југословнских таксених марака, Народна банка, 253, Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије*, 80-81.

⁵³² Алфред Фавра (21. 2. 1892. Лозана) био је Рајсов посинак коме је оставио новац и имање *Душановац* код Скопља, *Полишка*, 11. 8. 1929.

стане на пут. Од израде заштићене хартије, водотиска, филигранна – све су то били поступци који су настојали да спрече или бар умање појаву лажног новца. Поред тога што је то била тема стручних служби у Банци и полицији, била је и предмет интересовања многих аматера који су предлагали своје методе за спречавање појаве фалсификата. Банка је све предлоге примала и слала на мишљење банкнотном одељењу са задатком да се утврди евентуална употребљивост тих идеја.⁵³³

Банка се активно укључила и у међународне организације које су се бавиле проблемом сузбијања фалсификата и предлагала да се за фалсификаторе уведу исте казне у свим земљама. Нарочито је била активна на конференцијама које је сазивало Друштво Народа, у којима су учествовали сви Централни бирои за сузбијање фалсификата новца.⁵³⁴ Појава и дистрибуција лажног новца била је озбиљан проблем за све европске државе. Управо због тога Друштво народа је захтевало да се воде посебне евиденције о врстама фалсификата, о фалсификаторима, местима где се појављује лажни новац, као и да у циљу упознавања са оптицајним новцем разних земаља, свака емисиона банка поседује збирке новчаница. О свим новостима и акцијама на сузбијању фалсификата Банка је редовно извештавала Министарство унутрашњих дела.⁵³⁵

Поред појаве фалсификата постојали су и други видови кварења новца. Сваки случај био је прича за себе, некада је то било остваривање користи, а у неким случајевима чак и недостатак мањих апоена у оптицају.⁵³⁶ С обзиром да су овакве новчанице неретко долазиле од других финансијских институција, представљале су штету јер нису биле за даљи промет и повлачене су из оптицаја. У сарадњи са полицијом Банка је обавештавала становништво о оваквим случајевима, најчешће у локалним новинама.⁵³⁷

У почетку фалсификати се нису уништавали већ су чувани у Банчиним трезорима. Разлози за то били су двојаки: услед пословичне спорости судова дешавало се да процеси трају дуго и да након неколико година суд као доказ у поступку

⁵³³ Рудолф Пуца, окружни секретар из Птуја, предлагао је посебан начин нумерисања новчаница у циљу спречавања израде лажног новца. Банка је овај систем оценила као неефикасан, АНБ 1/II, а.к. 73.

⁵³⁴ Александар Поповић, виши инспектор, присуствовао је конференцијама у Женеви, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 27. 3. 1931, а.к. 9.

⁵³⁵ АНБ 1/II, а.к. 82.

⁵³⁶ Филијала у Љубљани пријавила је случајеве сечења новчаница од 100 динара где се из 10 комада тих новчаница правио један више, те је свакој недостајао десети део због помањкања петодинарки. Други пример био је цепање новчанице од 10 динара на два једнака дела. Акт филијале у Љубљани бр. 13094 од 2. 12. 1927. АНБ 1/II, а.к. 74.

⁵³⁷ *Slovenec*, бр. 270, 27. 11. 1927.

тражи неки фалсификат, а и из предостожности, јер се дешавало да се многи фалсификатори након издржавања казне врате свом старом занату. У тим случајевима се, на основу ранијих доказа, захтевала већа казна. Међутим, већ 1930. године фалсификати су заузимали велики део простора у Банчиним трезорима и донесена је одлука да се они среде и спале. На интервенцију банкнотног одељења, ипак је одлучено да се спале само фалсификати новчаница које су повучене из промета, док су фалсификати новчаница које су још у промету остали на чувању.⁵³⁸

Оснивање Завода за израду новчаница

Од оснивања, Банка је послове штампања и ковања новчаница обављала у иностранству. Осим прве новчанице, која је израђена уз помоћ Белгијске народне банке, Народна банка Краљевине Србије започела је сарадњу са Банком Француске и њеном штампаријом новчаница која се налазила у Клермон-Ферану, а која је трајала све до почетка израде новчаница у сопственој режији.⁵³⁹ Тек након уједињења јављају се идеје о изградњи сопствене штампарије, пре свега као вид *еманципације* од иностранства. Уствари прва идеја о изградњи штампарије потекла је од званичника из Банке Француске који су крајем 1925, услед немогућности да на време испоруче новчанице у апоенима од 5 и 1.000 динара предложили да би, имајући у виду величину земље и оптицај новчаница, било рентабилно да се у Краљевини подигне фабрика за штампање новчаница, наводећи своје искуство из Алжира, где је штампарија основала 1923. и након две године рада је штампала новац за читаву територију Алжира. У целини узев, разлози који су Управу навели да прихвати предлог Банке Француске били су, пре свега политичке природе: латентни сукоб присталица и противника версајског поретка чинили су да би услед неког европског заплета било готово немогуће допремити новчанице из Француске. Ту су свакако и тешкоће око транспорта које су биле скопчане и са финансијским и политичком ризицима.⁵⁴⁰

Само оснивање штампарије, без сваке сумње је протекло у тесној сарадњи са Банком Француске. С обзиром да Краљевина није имала развијену штампарску

⁵³⁸ Према извештају из фебруара 1931. укупно је спаљено 34.385 само динарско-крунских новчаница АНБ I/II, а.к. 71.

⁵³⁹ Musée Carnavalet, *L'Art du Billet, Billets de la Banque de France 1800-2000*, Paris 2000, Les Billets de la Banque de France, Paris, 1994.

⁵⁴⁰ Транспорт новца био је скопчан не само са ризиком крађе, већ и другим који су поскупљивали саму израду новца. Банка је имала проблема и са царинским тарифама. Наиме, дешавало се да царински службеници, видевши која се пажња поклања роби која је била предвиђена за категорију *шиямјана харџија*, изменили ознаку робе, додајући реч *новац* и тако повећали трошкове транспорта за 50%, иако је Банка настојала да добије разне царинске повластице. АНБ I/II, а.к. 42.

индустрију, рачунало се да ће се у прво време и хартија, као и клишеи (калупи са сликом новчанице који се користе за умножавање) бити набављани из Француске. Иако се у пропагандне сврхе пример штампарије често користио као вид остваривања независности од иностранства, остало је забележено да је читава производња искључиво зависила од француске технологије, која је била инкорпорирана у југословенску штампарију.⁵⁴¹ И поједини чланови Управе су се противили овој одлуци, сматрајући да је ранији начин штампања био далеко јефтинији.⁵⁴² У сврху упознавања са методологијом штампања новчаница и послова око изградње штампарије, јуна 1926. у Банци Француске су боравили Драгутин Протић и Драгољуб Новаковић који су, у сарадњи са стучним лицима учествовали у процени набавке потребних машина за штампање папирног новца на годишњем нивоу.⁵⁴³ У Банци Француске се већ од марта 1926. на обуци налазио и Миливоје Обрадовић, инжењер који је био одабран од стране Управе због раније стечених знања и искуства.⁵⁴⁴ Због специфичности посла, као и производа фабрике која ће се бавити изградњом новца, било је потребно да објекат буде дислоциран из центра града, ван градских насеља, а опет са изграђеном мрежом путева, све у циљу лакше и безбедније дистрибуције новца. Управо због тога, средином 1926. Д. Новаковић је водио преговоре са Министарством војске и морнарице о избору погодног места за изградњу Завода. Министар се сагласио да штампарија буде у Београду, али да се истовремено одреди још једно место у унутрашњости, као резервно. Након прегледа земљишта, предложена су имања Игњата Бајлонија и Кланичног друштва, оба на Топчидеру. Одлучено је да се снимци оба имања пошаљу Полу Шилеру и да он изабере погодно место за штампарију. С обзиром да се он није изјашњавао, Банка се обратила за мишљење Министарству војном које је предложило такође терен на Топчидеру, где се раније налазила војна сточна болница, с образложењем да је место погодно, уз то и државна својина те се лако може добити за подизање зграде.⁵⁴⁵ Банка се једним писмом о намерама обратила Влади за прецизирање односа са њом око изградње штампарије, с обзиром да у Закону о Народној банци

⁵⁴¹ Секретар Банке Француске је чак тражио и машинског инжењера који би се у потпуности обучио у Француској за рад на тим машинама, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 30. 12. 1925, а.к. 22.

⁵⁴² Гедеон Дунђерски је доводио у питање рентабилност ове идеје. Исто.

⁵⁴³ За годишњу израду новчаница у износу од 3 милијарде динара било је потребно 6 гарнитура машина. АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 3. 7. 1926, а.к. 22.

⁵⁴⁴ Миливоје Ж. Обрадовић, 25. 5. 1891, Београд, дипл. машински инжењер на политехници у Турину, пре ступања у службу Народне банке био је шеф техничког одељења бродарског синдиката Краљевине СХС. Од 1. 2. 1926. управник штампарије новчаница, од 1. 1. 1930. директор Завода, АНБ 1/Д, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС.

⁵⁴⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 31. седнице УО, 1. 11. 1926, а.к. 3.

није било потребних детаља. У том писму образложена је потреба за сопственом штампаријом, не зато што је њихова израда у Банци Француске била скупа, већ због тешког и несигурног, а у случају неког конфликта и немогућег транспорта.

Без сумње, крађе су биле саставни део транспорта новца. Иако су обе банке предузимале све мере предострожности људски фактор је увек имао пресудан утицај. С обзиром да се није никада десило да нестане читав транспорт са вредностима, већ само поједини пакети, може се рећи да транспорт није био на мети неке организоване пљачке, већ је то више резултат непажње.⁵⁴⁶

Убрзо, у марту 1927. Банци је одлуком Министарског савета уступљено у закуп земљиште на Топчидеру на период од 99 година. Земљиште на којем је 1. августа 1927. почела да се подиже штампарија претходно је припадало Топчидерској економији, након чије ликвидације је подељено цркви, двору и државним установама, а део између Топчидерске реке и гробља, на којем су се у време кнеза Милоша налазиле војничке касарне додељен је за изградњу. Сама локација била је идеално позиционирана уз реку и железничку пругу Београд-Ниш-Скопље. Касније изграђена индустријска пруга фабрику је директно повезивала са железничком станицом у Топчидеру, како би се новац и материјал за његову израду лакше транспортовали.⁵⁴⁷ Земљиште је од државе практично добијено, с обзиром да је Банка на име закупа плаћала симболично – 1 динар годишње.⁵⁴⁸ Заузврат, Банчина обавеза била је да за потребе Министарства пољопривреде и вода, односно Управе Државног парка Топчидер, изгради три зграде и шталу за смештај коња. Земљиште величине око 4 хектара изабрано је због безбедне удаљености од центра престонице. На предлог Банке Француске за главног архитекту је изабран Јосиф Најман који је већ радио у Банци Француске.⁵⁴⁹ У ту сврху оформљена је посебна комисија коју су сачињавали Драгутин Протић, вицегувернер, Милош Савчић и Андрија Радовић, чланови Управе, као и Драгољуб Новаковић, Банчин директор.⁵⁵⁰ Полагање камена темељца извршено је 21. септембра 1927, у присуству великог броја чланова Управе

⁵⁴⁶ Један од примера је крађа на француском пароброду *Тенерифа* приликом транспорта десетодинарки, када је према изјавама сведока у Шибенику, услед непажње француских официра, нестао пакет са 1.000 комада. Извештај са претреса од 18. 12. 1928. АНБ 1/II, а.к. 47.

⁵⁴⁷ Саша Михајлов, *Зграда ковнице новца*, Београд 2012.

⁵⁴⁸ Решење Министарског савета бр. 13088/III од 29. 3. 1927, АНБ 1/II, а.к. 23.

⁵⁴⁹ Јосиф Најман (Београд, 1894 - Београд, 1951) је до јуна предао Управи израђене скице, а 1. августа 1927. започело је зидање Завода; послови око изградње поверени предузимачу Иву Валанду и Техничко-грађевинском предузећу *Дом*, АНБ 1/II, Записник са 6. седнице ГО, 18. 8. 1927, а.к. 23.

⁵⁵⁰ Комисија је прву седницу одржала 11. 4. 1927, АНБ 1/II, а.к. 23.

као и представника *седме силе*.⁵⁵¹ Већ децембра 1927. у Паризу је разговарано о пребацивању машина за штампање, успостављању система контроле, односно инспекцијског надзора, имајући у виду да Народна банка није имала искуства у томе. С обзиром да је у питању била производња новчаница елементи контроле нису битни само у утврђивању бројног стања новчаница као што је раније био случај, већ је требало исконтролисати све фазе у штампи, почев од контроле нештампане хартије, клишеа и на крају штампане хартије. Наравно, овакав процес захтевао је и одговорно особље. По узору на Француску одлучено је да се персонал прво прими на пробни рад у трајању од две године и то 64 мушкараца и 22 жене.⁵⁵² Даље, договорено је да се хартија за штампање и даље набавља у Француској. Банка никако није хтела да изградња Завода означи и прекид везе са француском емисионом банком. Договорено је да се сви потребни материјали, од хартије до боје и даље набављају у Француској, као и да се техничким споразумом реше даљи односи, пошто према изјави главног директора *џа веза у начелу мора да њостоји да би се избегао сваки застој у штампању новчаница, који би могао настати ма из којеј разлога, а специјално услед штрајка радника у нашој фабрици*.⁵⁵³

Изградња Завода је започела септембра 1927. по инструкцијама директора Банке Француске Пола Шилера (Paul Schuhler).⁵⁵⁴ У рекордном року до краја октобра 1929. зграда је завршена и потпуно је био опремљен за рад Завод за израду новчаница Краљевине Југославије.⁵⁵⁵ У питању је била фабрика посебне намене која није имала везе са дотадашњим банкарским пословањем. Поред Управника који је био у рангу вишег инспектора, Банка је увела систем контроле преко упосленика кога је одређивала, а који је опет имао чиновнике који су били задужени само за послове контроле. Сам контролор је све своје примедбе и сугестије саопштавао само управнику штампарије. Улаз у сам Завод био је рестриктиван, а послови подељени у две групе: административне и техничке. Административни послови подразумевали су у вођење књига и кореспонденцију која се потписивала у Банци, док су технички послови били подељени на радионице, које су уствари представљале фазе у изради

⁵⁵¹ Присуствовали су новинари Политике, Времена, Правде, Трговинског гласника и Привредног прегледа, АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 20, 9, 1927, а.к. 23.

⁵⁵² Углавном мајстора, док су женски послови били бројање новчаница. АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 21, 12, 1927. а.к. 23.

⁵⁵³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 33. седнице УО, 24. 9. 1929, а.к. 6.

⁵⁵⁴ На основу Уговора између државе и Народне банке подизање штампарије је извршено искључиво Банчиним средствима. Држава се обавезала да у случају ликвидације Народне банке откупи штампарију. АНБ 1/II, а.к. 208.

⁵⁵⁵ Саобразно Закону од 3. октобра 1929. о подели земље на бановине и о називу државе, Управни одбор Народне банке је на седници од 8. 10. 1929. донео одлуку о промени назива у Народна банка Краљевине Југославије, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 4. 11. 1929, а.к. 23.

папирног новца.⁵⁵⁶ Овом је претходило одобрење за израду одређеног типа новчаница, затим израда идејног решења односно цртежа.⁵⁵⁷ На крају одштампани табаци су се проверавали три пута.⁵⁵⁸ С обзиром да се сав материјал потребан за израду новчаница, од хартије преко боје, набављао у иностранству, Банка је намеравала да од Министарства финансија тражи ослобађање од царинских плаћања, правдајући се, не избегавањем својих обавеза, већ потребом да се избегне царински преглед и да материјал за израду новчаница буде строго поверљиве природе.⁵⁵⁹ Штампанье новчанице од 10 динара је започело 15 децембра 1929. Планирано је да се у року од два месеца започне са штампањем новчанице у апоену од 100 динара, а потом и од хиљаду. С обзиром да набављених шест машина није могло да задовољи потребе штампања, размишљало се о набавци још две машине.⁵⁶⁰

Приликом изградње Завода појавила се грешка у статичким прорачунима која се директно рефлектовала на појачану потрошњу материјала приликом зидања. Наравно то је изискивало и већа новчана давања. Проблем је настао приликом исплате предузимачу Иви Валанду који је потраживао већи износ од уговореног. Новембра 1929. Управа је одлучила да му се исплате износи за све споредне зграде у кругу Завода, док се за главну зграду тражио извештај засебне комисије састављене од професора Унивезитета.⁵⁶¹ Иако је током изградње архитекта Најман редовно обавештавао Комисију за изградњу о предузетим корацима и о утрошњи материјала, Комисија није реаговала, већ је на крају завршеног посла Милош Савчић указивао на повећану потрошњу бетона и захтевао да архитекта *осејти више моралну казну нејо материјалну*.⁵⁶² У том циљу одлучено је да он не ради више никакве пројекте

⁵⁵⁶ Радионице за израду клишеа, галванопластику, прецизне израде, филигранско платно, штампање новчаница, хартију, боје, лабораторија и фотографска и механичка радионица. Члан 17 Уредбе о Заводу за израду новчаница. Исто.

⁵⁵⁷ Све фазе у изради биле су контролисане, а на крају дана сва идејна решења закључавала су се у касу са три кључа од којих је једним руковао Управник, а друга два су била у рукама контролора. Чланови 35-62 Уредбе о Заводу за израду новчаница. Исто.

⁵⁵⁸ Бројачице су проверавале пакете од хиљаду листова тако што су бројале листове, проверавале датум издања, ред бројева и серија, те проверавале постојање филиграна. Чланови 87-100 Уредбе о Заводу за израду новчаница, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 4, 11, 1929. а.к. 23.

⁵⁵⁹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 8, 10, 1929, а.к. 6.

⁵⁶⁰ Д. Новаковић је предлагао да се набаве две машине из Француске, док су И. Бајлони и А. Радовић били за куповину немачких или америчких машина *које су савршеније и савременије*, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 25. 1. 1930, а.к. 24.

⁵⁶¹ Председник комисије је био Милутин Миланковић, АНБ 1/II, УПР, Записник са 38. седнице УО, 11. 11. 1929, а.к. 6.

⁵⁶² АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице УО, 3. 1. 1930, а.к. 8.

за Народну банку, укључујући и пројекте за зграде филијала у Скопљу и Битољу.⁵⁶³ Насупрот мишљењу М. Савчића, главни директор је заступао сасвим супротни став *да све што је урађено, урађено је у користи банчину и у користи стабилитетна и одигнутих зграда о чему се свако може уверити преједом тих зграда, а нарочито главне зграде која је јединствена у нашој земљи, а може се рећи и на целом Балкану.*⁵⁶⁴

Послови око изградње Завода добили су свој епилог у сукобу владиног представника са Комисијом Народне банке где су посебно апострофирани Андрија Радовић, Драгутин Протић и Драгољуб Новаковић. Милан Достанић је сматрао да није само до кривице архитекте и предузимача, већ и до комисије која није пратила њихов рад.⁵⁶⁵ На инсистирање М. Достанића, чак се и правобранилачко одељење изјашњавало о могућности добијања потенцијалног спора са архитектом. Ово је први пут да је представник министра трговине и индустрије имао примедбе на рад Банчине управе, чак и на износе хонорара који су исплаћени Полу Шилеру.⁵⁶⁶ Изградња Завода није прихваћена без критика од стране појединих акционара. Критика је била усмерена у два правца: превелики трошкови око изградње и питање њене целисходности.⁵⁶⁷

Још 1929. дневни листови су извештавали о изградњи штампарије.⁵⁶⁸ С великом пажњом јавности било је пропраћено и свечано освећење Завода у јануару 1930.⁵⁶⁹

⁵⁶³ Милутин Миланковић се као експерт изјаснио да су сви радови за које су поднети рачуни и извршени и да намерне материјалне штете нема по Банку АНБ 1/II, Записник са 2. седнице ГО, 25. 1. 1930, а.к. 24.

⁵⁶⁴ Потоњи догађаји показују исправност ових тврдњи, с обзиром да је Најман веома брзо добио нови посао од стране Министарства финансија – изградњу Државне маркарнице, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице УО, 3. 1. 1930, а.к. 8.

⁵⁶⁵ Као резултат овог спора са архитектом и предузимачем Банка је од 1931. увела неку врсту формулара којим су били прописани *Општи услови по којима се усвојува у израду нова зграда Народне банке, у смислу лицитације, обавезе и права предузимача, начина пријема радова и послова надзорног архитекте.* АНБ 1/II, а.к. 210.

⁵⁶⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 1. 3. 1930, а.к. 24.

⁵⁶⁷ Уместо првобитно планираних 13, изградња Завода је коштала 44 милиона динара. Појавили су се предлози да акционари детаљно прегледају све рачуне, али до тога није дошло. Нарочито упоран по питању њеног постојања био је В. Бајкић, који је сматрао да се новац утрошен за штампање могао искористити за штампање резервних новчаница у Паризу за случај ратне опасности и да се изградњом Завода *не постиже еманципација од иностранства*, Записник са 10. редовног збора акционара, 9. 3. 1930. *Ивештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, 38.

⁵⁶⁸ *Политика*, 21. септембар 1929, 4.

⁵⁶⁹ АЈ, Централни пресбиро (38), ф. 578, арх. јединица 745. Вест о отварању штампарије у присуству вицегубернера Француске националне банке објавили су листови у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама.

Поред црквеног обреда, свечаности којом је званично штампарија отпочела са радом присуствовали су и министри, али и представници Банке Француске.⁵⁷⁰

У пуном капацитету штампарија је почела са радом јуна 1930, а од новембра више није било особља Банке Француске.⁵⁷¹ Број запослених се повећавао из године у годину, прво због увођења сменског рада, а потом и због планиране израде резервних новчаница, које су нису пуштале у оптицај и чувале су се у случају избијања ратних дејстава.⁵⁷² Прве новчанице које су штампане у Заводу биле су апоени од 10 и 100 динара, које су, уз сагласност министра трговине и индустрије, изгледом биле исте као и новчанице које су штампане у Банци Француске 1926, али са измењеним називом Народне банке, другим потписима Банчиних функционера и новим датумом издања. Новчанице су, уз претходне најаве, пуштене у оптицај јануара 1931.⁵⁷³

Новац, поред своје основне улоге – средства плаћања, представљао је и истакнуто обележје државе која га је емитовала и као такав изражавао је идентитет земље: карактер, историјске, културне и друге особености заједнице. Дешавало се да поред свих задатих обележја морало угодити и укусу крунисаних глава.⁵⁷⁴ Од оснивања Банка је прве примерке новоизрађених новчаница показивала владарима. Увек је за ту прилику био организован пријем код краља када је гувернер предавао новчанице увек са првим ознакама и почетним серијским бројевима.⁵⁷⁵

Након оснивања Завода у израду идејних решења за новчанице, активније су укључују југословенски уметници. Банка је за израду идејних решења новчаница организовала конкурс на ком су откупљивани сви цртежи уметника који су били

⁵⁷⁰ У подужим говорима, најпре гувернера Бајлонија који је изложио историјат Народне банке и рад на изградњи, учеснике је поздравио и Фурније вицегувернер Банке Француске, који се подсетио својих војничких дана проведених на Солунском фронту. *Полиџика, Правда*, 27. 1. 1930.

⁵⁷¹ Као последње особље Банке Француске, у Заводу су остала двојица машиниста и надзорница радионица бројања и ревизије из Клермон-Ферана, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 18. 2. 1931, а.к. 25.

⁵⁷² Штампарија је рад започела са 86, а већ у другој половини 1930. радило је 135 запослених. Због започињања рада у две смене планирано је да се број запослених повећава на 232. С обзиром да је обука трајала најмање три месеца предвиђено је било да се ова активност спроводи од априла 1931. Исто.

⁵⁷³ Објава бр. 158803 од 26. 12. 1930, *Службене новине* бр. 298, 27. 12. 1930, бр. 299. од 29. 12. 1930. и бр. 1 од 1. 1. 1931.

⁵⁷⁴ Краљ Александар није био задовољан израђеним водотиском са својим ликом за новчаницу од хиљаду динара те је вајар Ђорђе Јовановић, морао да уради нови који је послат у Париз, АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 10. 3. 1930, а.к. 24.

⁵⁷⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 17. 1. 1931, а.к. 25.

позивани да учествују.⁵⁷⁶ С обзиром да је изглед новчаница свакако важан елемент у идентитету једног народа, жири који је одређивао најбољи цртеж чинили су такође истакнути уметници.⁵⁷⁷ У случају израде новчанице од хиљаду динара, Банка је начинила преседан и није организовала конкурс већ је позван истакнути сликар Паја Јовановић да изради скице. С обзиром да је Управни одбор био сагласан са идејним решењем априла 1929. сликар је израдио велике картоне са ликом краљице Марије као главним обележјем.⁵⁷⁸ Снимање цртежа и израда клишеа обављени су у Банци Француске. Прва новчаница која је целим поступком израде и уметницима била везана за Завод била је новчанцица од 50 динара са ликом краља Александра.⁵⁷⁹

И поред тога што је штампарија започела са израдом новчаница са својим персоналом, она ће све до почетка Другог светског рата остати у вези са француском банком пре свега због набавке репроматеријала. Наиме Завод није овладао техникама израде заштићених папира и зато је био зависан од репроматеријала из Француске, без обзира колико је то доносило непредвиђених ситуација.⁵⁸⁰

Кроз читав свој рад са новчаницама у међуратном периоду Банка се као и у Краљевини Србији пре свега ослањала на искуства, начела и процедуре Банке Француске. Српска, а касније и југословенска банка показала се као поверљиви партнер који ничим није злоупотребио добијена упуства и процедуре. У Народној банци су се добијена упуства прецизно проучавала и уколико је то било могуће примењивала, без икакве промене, а уколико то прилике нису дозвољавале незнатно их мењала.⁵⁸¹

С обзиром да је Завод представљао специфичну установу у оквиру Банке, која се бавила посебним послом који до тада није био регулисан одређеним правилима и процедурама, крајем 1930. донета је засебна Уредба у којој су подробно описане све фазе у организацији посла. Заводом је руководио Управник кога је постављао Главни

⁵⁷⁶ За конкурс за израду новчанице од 10 динара позвани су следећи уметници: Милош Голубовић, Љуба Ивановић, Душан Јанковић и Менца Црнчић, АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице УО, 16. 5. 1930, а.к. 7.

⁵⁷⁷ За избор цртежа од 10 динара састав жирија је био следећи: Урош Предић, Пера Поповић, Миливоје Обрадовић и Ђорђе Јовановић, Исто.

⁵⁷⁸ Сликара је био незадовољан висином исплаћеног хонорара и захтевао је натраг своје скице, те је Банка брже боље повисила хонорар и изгладила неспоразум, Преписка П. Јовановића и Народне банке, АНБ 1/II, а.к. 49.

⁵⁷⁹ Новчаница носи датум 1. децембар 1931, *Ž. Stojanović, Katalog*, 96.

⁵⁸⁰ Приликом пријема хартије констатовано је *да је коришћена и да нема ни 20 гео вредности нове хартије*, Акт ЗИН, бр. 404 од 16. 5. 1930, АНБ 1/II, а.к. 47.

⁵⁸¹ Поступак делања са похабаним новчаницама је био истоветан оном у Банци Француске, у делу који се односио на предају банкнотном одељењу и то искључиво због недостатка простора за смештај новчаница. АНБ 1/II, а.к. 52.

управни одбор, а управнику је било подређено сво административно и техничко особље. Као вид контроле Банке у Заводу је, од стране Главног управног одбора постављан чиновник у рангу вишег инспектора, који је у свом раду био потпуно независан од управника. Овај контролор је са чиновницима који су били инокосни у односу на управника пратио рад у свим радионицама и своје примедбе искључиво саопштавао управнику или главном директору. С обзиром да су у Заводу настајале новчанице и налазили се сви потребни алати за израду истих, кретање у кругу је, почев од улаза, било рестриктивног карактера. Уредбом је регулисан читав процес израде новчаница, посебно поступање са хартијом, филигранима, клишеима као и уништавање погрешно одштампаних новчаница. Приликом завршетка штампања вршила се ревизија, односно контрола одштампаних табака у два наврата. На крају, одштампане новчанице су се одлагале у трезор Завода, а потом транспортовале у Банку ради даље дистрибуције.

Новчанице су биле име и огледало Народне банке, представљале су вредност која се користила и у најзабитијим деловима Краљевине. Стога, Банка је пратила читав процес, који је започињао пре дистрибуције, у виду давања идејног решења за њихов изглед, штампу, означавање и примање. Затим, када би из Банчаних трезора и благајни нашле пут до корисника, у виду кредита или обичног обрта, те исте новчанице су на крају као похабане, односно оштећене, повлачене из оптицаја и на крају уништавале спаљивањем. Читав овај посао захтевао је огроман персонал јер је век новчанице морао бити приказан и кроз пословне књиге. Временом, са повећањем оптицаја новчаница, поједини послови који су се радили од оснивања показали су се као непотребни јер нису имали очекиваног ефекта. Повећање новчаница у оптицају довео је до тога да је почетком 1928. укинута тзв. *изкњижавање* за све апоене осим за највећи од хиљаду динара.⁵⁸²

МРЕЖА ФИЛИЈАЛА

Преузимање филијала Аустро-Угарске банке

Иако је у првом закону о Народној банци питање филијала било посебно напоменуто, а отварање филијале у Нишу апострофирано са обавезом од најдаље

⁵⁸² Пракса је била да се све похабане новчанице које се спремају за спаљивање испишу из свих евиденција сравњивањем са ознаком броја и серије на свакој новчаници. У пракси, то је значило да се сваки комад папирног новца сравни са стањем у евиденцијама. АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 26. 5. 1928, а.к. 23.

годину дана од дана почетка рада, Привилегована Народна банка Краљевине Србије ову обавезу није испунила. Разлог је био истакнута жеља свих Управа за централизованим пословањем која је правдана и белгијским узором и неразвијеним привредним приликама у Србији. Питање оснивања филијала поново је постало активно након Балканских ратова, када је Банка отворила своје филијале у Скопљу и Битољу.⁵⁸³ За непуних годину дана, колико није било ратних дејстава, ове две филијале започеле су са радом у изнајмљеним просторима, са примарним задатком који се односио преваходно на замену турског новца, српским динаром. Остали послови нису се ни развили, а Банка је тек почетком 1914. започела са променама унутрашњих аката који би се примењивали у раду филијала. Тако је израђена привремена уредба о филијалама која је потврђена 5. фебруара 1914, али чију је примену спречило избијање светског рата.⁵⁸⁴

Још док је Банка боравила у Марсеју, јануара 1919, Влада је захтевала да се приступи поновном отварању филијала у Скопљу и Битољу. Банка је одмах одредила привремене управнике, израдила потребне инструкције и одредила количине динара које им се стављају на располагање.⁵⁸⁵

Убрзо након примирја, дошло је до поделе Аустро-Угарске на седам држава што је у пракси значило седам монетарних подручја и седам врста круна у оптицају. Монетарно раздвајање значило је и ликвидацију Аустро-Угарске банке која је била регулисана Уговором о миру, склопљеним са Аустријом у Сен Жермену (St. Germain en Laye) 10. септембра 1919. године и то чланом 206.⁵⁸⁶ Иста одредба поновљена је и у члану 189. Уговора у Тријанону (Trianon) склопљеног са Мађарском, 4. јуна 1920.⁵⁸⁷

⁵⁸³ Банка није била упозната са привредним приликама у ослобођеним крајевима, те је одмах захтевала извештај који се односио на затечене економске ресурсе. Извештај Јована Крстића, АНБ 1/1, а.к. 3.

⁵⁸⁴ *Извештај Народне банке за 1913*, Београд 1913.

⁵⁸⁵ За управника Филијала у Скопљу одређен је Јован Крстић, а филијале у Битољу Димитрије Јанковић, Банчини чиновници, АНБ 1/II, УПР, Записник са седнице ГО, 3. 1. 1919, а.к. 16.

⁵⁸⁶ Уговор је садржао 381 члан и био подељен на 14 делова, а сваки део је регулисао одређену проблематику: питање граница, репарација, војске, железнице, економије (које се опет делило на питања трговине, царина итд). За наше питање најважнији је девети део – финансијске клаузуле (197-216), односно члан 206. састављен од 14 ставова који су се односили на питање круна, док став 6 прописује да ће ликвидација Аустро-Угарске банке започети од дана потписивања споразума: *Операције ликвидације Аустро-Угарске банке дајтираће се од дана који следује дану потписивања овога уговора*, док је став 7 појашњавао поступак ликвидације: *Ликвидацију ће вршити комесари које за то именује Комисија за накнаду штеђива...*, Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор), *Збирка закона пројумачених и објашњених судском и административном праксом*, Св. 61, Београд 1927.

⁵⁸⁷ Уговором у Тријанону су поновљене одреднице из мировног уговора са Аустријом по питању замене круна и ликвидације емисионог завода. Такође, поновљена је одредба да ће ликвидаторе

Иако се очекивало да ће процес ликвидације започети одмах након закључења мира, отезало се са ратификацијом уговора и одређивањем ликвидатора који су ступили на дужност тек септембра 1920. Аустро-Угарска банка је имала разгранату мрежу од укупно 102 филијале. На територијама које су ушле у састав Краљевине распоред је био следећи: Војводина 6 (Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево, Вршац и Земун са експозитурама у Сремској Митровици и Руми); Босна и Херцеговина 3 (Сарајево, Бања Лука и Мостар), Словенија 2 (Љубљана и Марибор), Хрватска са Далмацијом 4 (Загреб, Вараждин, Осиек и Сплит).⁵⁸⁸ С обзиром да величина територије и број становника нису били главни параметар у процентуалној заступљености филијала, највероватније је одлучујући утицај у оснивању филијала био степен привредне развијености одређеног подручја. Привредни кругови Хрватске су још у двојној монархији истицали да Хрватска заслужује већи број филијала, него што је имала пре почетка Светског рата.

Све набројане филијале Аустро-Угарске банке су већ почетком 1919. стављене под секвестар као имовина непријатељске државе, а одузете вредности и новац су пренете у трезор Државне хипотекарне банке у Београд. Руковање секвестрираном имовином било је најпре у домену Министарства трговине и индустрије, а потом Министарства правде. У почетку, питање статуса тих филијала није се везивало за Привилеговану Народну банку Краљевине Србије. Међутим, од доласка Банчине имовине у Београд, у преговорима око емисионе банке нове државе, питање филијала се наметнуло само. Без познавања правила новчаног и привредног тржишта која су функционисала у припојеним крајевима са проблемом круна у оптицају, представницима политичких партија се чинило као сасвим природно да ове филијале постану саставни део нове југословенске банке.

Ова размишљања нашла су утемељење у закону из јануара 1920, којим је било предвиђено да Народна банка преузме све филијале Аустро-Угарске банке које су се налазиле на подручју Краљевине СХС, под условима који ће се накнадно дефинисати. Неспорно је да се држави журило да филијале што пре започну са радом, због замене круна и ради лакше дистрибуције новчаница уопште. Банка је оклевала, постављањем начелног питања – како преузети филијале када уговор са Аустријом није био ратификован, а са Мађарском ни потписан? Министар финансија Велизар Јанковић предложио је једно средње решење по којем би Банка преузимала

именовати репарациона комисија. Уговор о миру са Угарском (Тријанонски уговор), *Збирка закона њрошумачених и објашњених судском и административном њраксом*, Св. 64, Београд 1927.

⁵⁸⁸ Љ. Косиер наводи да је у Словенији постојало 5 филијала, у Далмацији 3, а у Хрватској 4, међутим кроз архивску грађу нису детектоване друге филијале сем набројаних, Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 440.

филијале само на употребу да у њима започне са радом док би се сви имовинско-правни односи, као и однос према ликвидационој комисији решили кад за то дође време и сви међународни споразуми буду потписани, а све то имајући у виду да ће ликвидација Аустро-Угарске државе која укључује и имовинску ликвидацију у коју спада и њен емисиони завод, трајати временски дуг период, на чије трајање сигурно не може утицати југословенска држава.⁵⁸⁹

Банка је у начелу прихватила овај предлог и за само неколико дана комисија је израдила нацрт споразума Банке са државом.⁵⁹⁰ У циљу ширења Банчиног пословања на целу државу, 11. марта 1920, склопљен је Споразум између Владе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца и Народне банке Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, односно предаје филијала Аустро-Угарске банке у *йодручје наше државе*. Споразумом од 6 тачака одређено је да министар правде, у чију надлежност је спадала управа над непријатељском имовином, предаје Банци на употребу све филијале Аустро-Угарске монархије т.ј. зграде и покретни инвентар. Колико се држави журило да започне процес преузимања сведочи и последња тачка споразума која одређује да примопредаја започне у року од 10 дана.⁵⁹¹ Овај Споразум имао је привремени карактер, имајући у виду уговоре о миру као и одредбу да Банка није постала власник ове имовине, већ је била у обавези да држави плаћа закуп.⁵⁹² Већ, 5. априла Драгољуб Новаковић је, на основу овлашћења министра правде започео преговоре информативне природе са Аустро-Угарском банком. Током боравка у Бечу највише се разговарало о уступању секвестрираних филијала, најпре држави, а потом Народној банци, што је са собом повлачило и питање преузимања чиновника.⁵⁹³ За основу преговора узет је модел који је Пољска закључила још у јуну 1919. године. Народна банка се сагласила да прими сву готовину, која је затечена у филијалама и да њом исплати све обавезе Аустро-Угарске банке по основу жиро рачуна и благајничких записа. Међутим у тим првим, прелиминарним преговорима Народна банка је јасно ставила до знања да неће пристати да судским путем тражи наплату зајмова издатих по основу обвезница ратних зајмова, јер њих нова, југословенска

⁵⁸⁹ АЈ-339-67-116.

⁵⁹⁰ Комисију су чинили представници мистарстава правде, финансија, трговине и индустрије, Народне банке и Одбора за извршење међународних уговора. *Народна банка 1884-1934*, 120.

⁵⁹¹ Испред Народне банке споразум су потписали Ђорђе Вајферт гувернер и Тодор Мијаиловић, члан Управе. АНБ 1/II, а.к. 24/1.

⁵⁹² У то време из преговора су биле искључене зграде у Мостару и Земуну, док се највиша закупнина плаћала за објекат у Загребу, а најнижа за Бања Луку. Такође, српска војска је заузела и филијале у Темишвару и Печују али због неуређених односа и отвореног питања граница преузимање ових филијала није било у плану, АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седница ГО, 4. 5. 1920, а.к. 21.

⁵⁹³ Према Новаковићевој тврдњи, Банка је желела да се сва питања реше једним општим споразумом.

држава није признавала. Такође, била је става да се не може примити обавезе да ће издејствовати враћање свих вредности и новца који су секвестрирани од стране државе.⁵⁹⁴ Већ 20. маја 1920. у Бечу је склопљен споразум између Аустро-Угарске банке и Народне банке Краљевства СХС о примању у своју службу особља Аустро-Угарске банке и преузимању њених филијала на територији Краљевине СХС.⁵⁹⁵ Прелазак у службу био је на добровољној бази, са свим стеченим правима као и правом на пензију.⁵⁹⁶ *Чиновницима југословенске националности који су говорили једним од њих наречја* дат је рок од само 10 дана да поднесу писмени захтев о преласку у југословенску банку. Споразум је направљен да би се премостили проблеми који су стварали потешкоће у смислу још незавршене ликвидације, те је Народној банци дато првенство права откупа зграда филијала, а док се сва спорна питања не реше зграде су узете у закуп који је требало да се плаћа од 1. јуна 1920.⁵⁹⁷ Овим је *de facto* започет процес преузимања филијала, који није ишао ни лако, ни брзо.⁵⁹⁸ Прво су преузете филијале у Загребу, Љубљани, Сарајеву и Осијеку. Из извештаја са терена закључује се да није постојало сагласје између представника Народне банке, војних власти и чиновника Министарства правде.⁵⁹⁹ С друге стране Банка се сусретала и са непријатностима на терену, које су ометале њен свакодневни рад.⁶⁰⁰ Такође, начин вршења одређених дневних послова се толико разликовао између Банке и преузетих филијала, да је централа готово свакодневно била пренатрапна разним питањима, па чак и оним најједноставнијим.⁶⁰¹

Да би регулисала све недоумице, Банка је усвојила Привремену уредбу о филијалама јуна 1920, којом су уређени сви најважнији аспекти, од утврђивања надлежности по географским областима, преко послова којима се филијале баве. У најкраћем, од банкарских послова, филијале су се бавиле есконтовањем меница,

⁵⁹⁴ Посебно зато што је приликом уласка српске војске у зграде филијала нису прављени подробни спискови затечене имовине, АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седница ГО, 10. 5. 1920, а.к. 21.

⁵⁹⁵ Потписници споразума са југословенске стране били су Драгољуб Протић и Драгољуб Новаковић, АНБ 1/II, УПР, Записник са 20. седнице ГО, 26. 5. 1920, а.к. 21.

⁵⁹⁶ *Део кайишала из пензионог фонда А-У банке предаје Народној банци с њим да она убудуће сноси обавезе у погледу пензија.* Исто.

⁵⁹⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 20. седнице ГО, 26. 5. 1920, а.к. 21.

⁵⁹⁸ Поштујући права о равноправности језика и писма, Банка је наручила штамбиље, као и меморандуме за пословну кореспонденцију на ћирилици, латиници и словеначким наречјем. АНБ 1/II, УПР, Записник са 26. седнице ГО, 26. 6. 1920, а.к. 21.

⁵⁹⁹ АНБ 1/II, а.к. 24, Извештаји о преузимању филијала у Панчеву, Темишвару и Вршцу.

⁶⁰⁰ Без знања Банке у зграду филијале у Загребу уселио се Поштански чековски уред, АНБ 1/II, УПР, Записник са 21. ГО, 7. 6. 1920, а.к. 21.

⁶⁰¹ С обзиром да се разликовало место чувања резервних кључева од касе (сеф или кућа чиновника), тражено је да Управа донесе решење о томе, АНБ 1/II, УПР, Записник са 34. ГО, 13. 8. 1920, а.к. 21.

давањем зајмова на залогу сребра и злата, примањем новца и других вредности на чување и руковање, отварањем жиро рачуна, вршењем исплата и разменом новчаница. Свакако најважнији посао који су филијале радиле било је кредитирање. О давању зајмова одлучивао је, у сарадњи са управником, есконтни одбор који је сачињавало 9 чланова – акционара из виђенијих, привредних, трговачких и индустријских фирми, из места која су територијално била везана за филијалу. Филијале су се преко својих посредника обавештавале о кредитној способности молиоца кредита, тражиле гаранције од више лица и фирми које је подносиоц навео у свом захтеву и обавештавале Централу о томе у виду петнаестодневних извештаја. Управника филијала постављао је Управни одбор, као и књиговођу и благајника. Свака филијала била је обавезна да свакодневно доставља Централни детаљно стање благајне. У циљу да донекле створи униформно понашање са новцем и хартијама од вредности Банка је уредбом прописала и руковање благајном. Карактер уредбе био је јасан. Настављајући са начином рада из претходног периода, који је карактерисао управљање из једног центра, намера је била да са филијалама општи путем наредаба и циркулара. Филијале су отпочеле са радом 1. јула 1920, на основу циркулара са јасним инструкцијама које су се тицале затварања односно отварања пословних књига, те пописивања затечених вредности.⁶⁰² У циљу нормализације платног промета послате су и прве количине новца у филијале.⁶⁰³ Такође, изабрани су и чланови есконтних одбора за филијале у Загребу, Љубљани, Вараждину, Осијеку, Новом Саду и Вршцу. Последња преузета филијала била је у Сплиту, што је објављено у октобру, због нерегулисаних односа на Јадрану.⁶⁰⁴ Како ни филијале нису у исто време отвориле своје шалтере, исто је важило и за извршење послова.⁶⁰⁵ Након преузимања филијала тражено је од ликвидационе комисије да се изврши комисијска процена вредности зграда и инвентара. Само преузимање ишло је споро и још више успоравало привредне односе на тим територијама. У страху од политичких потреса који су ланчано изазивали и привредне, становништво је скривало новац и тиме директно доприносило несташици валуте. И сама трговачка и удружења индустријалаца тражила су да филијале што пре отпочну са радом, у нади

⁶⁰² АНБ I/II, УПР, Записник са 26. ГО, 26. 6. 1920, а.к. 21.

⁶⁰³ Највише је послато у загребачку филијалу – 90 милиона, а најмање у филијалу у Скопљу – 5 милиона динара, АНБ I/II, УПР, Записник са 28. ГО, 5. 7. 1920, а.к. 21.

⁶⁰⁴ Званично преузимање и отварање филијала извршено је следећим редом: током јула Љубљана, Вараждин, Нови Сад, Осијек, Марибор и Загреб; током августа: Сарајево, Зрењанин, Суботица, Мостар, Вршац и Бања Лука; у септембру Панчево и у октобру Земун, док је филијала у Сплиту почела са радом тек јануара 1921. *Народна банка 1884-1934*, 122.

⁶⁰⁵ Са есконтовањем најпре је отпочела филијала у Марибору, 9 августа 1920, а филијала у Сплиту чак годину дана касније, 23. августа 1921. Исто.

да ће послови које Банка обавља, а везани су за новчани промет, донекле решити проблем недостатка новца.⁶⁰⁶

Процес преузимања филијала није могао бити окончан без поступка ликвидације послова Аустро-Угарске банке. Њени ликвидатори, свесни да је потребно оперативнo спровести чланове 206 и 189 мировних уговора са Аустријом и Мађарском, покушавали су да се процес ликвидације изврши споразумом са наследним државама. Због тога је, почев од јануара 1921, одржано неколико конференција у Бечу, на чијим састанцима су присуствовали представници Италије, Пољске, Румуније, Чехословачке, Аустрије, Мађарске и Краљевине СХС.⁶⁰⁷ Представници југословенске државе били су др Мирослав Плој и др Драгољуб Новаковић.⁶⁰⁸ С обзиром да је Новаковић у преговоре био укључен као главни директор Народне банке, он је у наредном периоду био задужен за оперативнo спровођење постигнутих споразума. У периоду мај-јун 1921. године одржано неколико конференција и на њима одвојени састанци ликвидатора са представницима сваке државе понаособ, за сва спорна питања. Због тешке економске ситуације у свим земљама након Великог рата, било је сасвим природно да су земље учеснице у процесу ликвидације Аустро-Угарске банке превасходно биле заинтересоване за поделу вредности. Због тога су прво захтевале поделу вредности кроз авансна плаћања (плаћања унапред), пре потписаног уговора. С друге стране, Репарациона комисија из Париза тражила је да најпре дође до споразума о исплати дуга Аустро-Угарске банке Холандији у износу од 15 милиона холандских форинти и Швајцарској у износу од 9 и по милиона швајцарских франака. Пошто су за та дуговања били гаранати и приватни новчани заводи са територије Аустрије и Мађарске поред Аустро-Угарске банке, постојала је бојазан да би то значило банкрот тих приватних банака. Државе наследнице су пристале на исплату страним повериоцима, али су у исто време тражиле да се и за њих издвоји извесна сума из готовине у злату на рачун њихових примања по новчаницама Аустро-Угарске банке.⁶⁰⁹ На крају су се споразумеле да тај аванс износи укупно 100 милиона златних круна, а да у подели не могу учествовати Аустрија и Мађарска. Репарациона комисија је, у начелу пристала али је износ умањила на 50 милиона.

⁶⁰⁶ Акт удружења трговаца и индустријалаца Осијека, 12. мај 1920, АНБ 1/II, а.к. 86.

⁶⁰⁷ Поред антагонизма између држава наследница с једне, а Аустрије и Мађарске с друге стране, постојала су и неслагања међу државама наследницама. Нарочито је Италија предњачила у опструкцији рада конференција, те је у неколико наврата и претила опасност да споразуми не буду потписани, АНБ 1/II, а.к. 25; Извештај Д. Новаковића министру финансија од 22. 3. 1922.

⁶⁰⁸ Мирослав Плој (1862-1944), од 1920. Финансијски стручњак у југословенској делегацији при репарационој комисији све до ликвидације те комисије 1931. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi435921/> (17. 10. 2017).

⁶⁰⁹ АНБ 1/II, а.к. 25, Извештаји Д. Новаковића министру финансија, без датума.

За основицу ове поделе био је узет број повучених и замењених круна на свакој територији и број становника на присаједињеним територијама. На крају постигнут је договор да се од аванса Краљевине СХС додели 10 милиона, Чехословачкој 15, Румунији 14, Пољској 7 и Италији 4 милиона златних круна. Ликвидатори су овај аванс уступили под условом да служи као покриће за новчанице емитоване за размену новчаница Аустро-Угарске банке, све до коначне ликвидације.⁶¹⁰ С обзиром на недостатак капитала у ратом разрушеној југословенској држави, уплата аванса у виду златних круна дочекана је са нестрпљењем. Требало је само решити питање безбедног транспорта. Након полемика између Банке и председника владе Пашића усвојен је предлог да се пребацивање изврши бродом јуна 1921.⁶¹¹ Краљевина је у више наврата примала злато. Тако је октобра 1922. из Беча допремљено и 73 сандука кованог злата у којима су се налазиле златне круне, перпери и турске лире што је чинило укупно око 14 милиона златних круна.⁶¹²

Друго питање односило се власништво над зградама и инвентаром филијала Аустро-Угарске банке. Регулисано је Уговором о куповини и продаји зграда, архива и инсталација филијала Аустро-Угарске банке, у ликвидацији, који се налазе на територији државе Срба, Хрватиа и Словенаца који је потписан у Марибору 23. маја 1921. од стране ликвидатора и представника Краљевине СХС (Плој и Новаковић). Према уговору извршена је куповина зграда са земљиштем и мобилијаром 13 филијала у следећим местима: Љубљана, Марибор, Загреб, Вараждин, Сарајево, Бања Лука, Сплит, Зрењанин, Нови Сад, Осијек, Панчево, Суботица и Вршац.⁶¹³ Сума од 2.758.872 златних круна које је Краљевина СХС платила за зграде и инвентар била је одбијена од добијеног аванса. Током 1921. Народна банка је исплатила новац за наведену имовину и филијале су постале део Банчине својине.

Треће питање било је преузимање активе и пасиве филијала, које је отварало многе проблеме.⁶¹⁴ Прво, у којој монети ће се вршити наплата потраживања, а у којој исплата дуговања; на крају ликвидатори су се сложили да предложе свим државама наследницама да оне, односно њихове националне банке, приме на свој рачун све

⁶¹⁰ АНБ 1/II, а.к. 25, Писмо ликвидатора Аустро-Угарске банке бр. 938 од 27. 5. 1921. Народна банка у свом годишњем извештају за 1921. наводи да ће добити још 25-30 милиона златних круна као покриће за измењене крунске новчанице.

⁶¹¹ Очигледно је да се влади журило да што пре дође у посед новца, те је захтевала да се пренос изврши копном, што је Банка одбила и захтевала пренос воденим путем, АНБ 1/ II, а.к. 25, Записник Комисије за пријем и транспорт аванса, Беч, 2. 6. 1921.

⁶¹² АНБ 1/II, УПР, Записник са 49. седнице УО, 9. 11. 1922, а.к. 1.

⁶¹³ Споразумом је решена и продаја намештаја и трезорског мобилијара (каса и сефова) и за филијале у Земуну и Мостару, док предаја архиве и пословних књига није била део овог Уговора. Исто.

⁶¹⁴ Актива у банкарству приказује имовину банке, односно како је она пласирана а пасива обавезе, *Ekonomski leksikon*, Beograd, 1975, 19, 914.

активе и пасиве филијала, а да салдо који би се показао било као дуговање, било као потраживање, буде додат или одузет од суме за повучене новчанице Аустро-Угарске банке, које спадају у категорију новчаница издатих после 27. 10. 1918.⁶¹⁵ Предвиђено је да се о ликвидацији води засебан рачун. Протоколом је предвиђен и повраћај узурпираних вредности које не припадају филијалама и обратно. Без обзира што Протокол о ликвидацији је потписан 30. маја 1921, због проблема у филијалама, несрећности књига и архиве посао је окончан тек десет година касније 1931. године.

Краљевска влада је сва три ова уговора потврдила решењем Министарског савета 20. јула 1921. Тада је скинут секвестар са филијала и држава се обавезала да врати филијалама све суме новца које су изузете из трезора од цивилних и војних власти, те да се оне предају Народној банци.⁶¹⁶

Иако су споразуми потписани у релативно кратком року остао је проблем њихове примене. Са овим проблемима Народна банка се сусретала готово свакодневно, разапета између наредби разних министарстава и стања на терену.⁶¹⁷ С обзиром да је Министарство трговине и индустрије прво ставило секвестар на активу и пасиву бивших филијала, Банка ни децембра 1922. није добила податке о датуму стављања секвестра, као и податке о томе који су банкарски послови филијалама били одобрени, а који забрањени за време трајања секвестра.⁶¹⁸ Проблеми који су настали као последица ратних дејстава, а односили су се на секвестрирање затечене имовине, пратили су Народну банку у читавом међуратном периоду, иако формално није учествовала у тим активностима.⁶¹⁹

Због постојања разних закона поступак преноса зграда филијала није вршен исто у Војводини и осталим деловима. Иако је споразум ратификован јула 1921, до децембра Банци нису предате пословне књиге и остала рачуноводствена документација.⁶²⁰ Према извештајима се закључује да се део књига налазио у Одељењу за

⁶¹⁵ Аустро-Угарска је последњи пут објавила своје билансне позиције 26. 10. 1918. М. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 89.

⁶¹⁶ *Службене новине* бр. 189, 27. 8. 1921.

⁶¹⁷ Планирано је било да се ликвидација врши по филијалама сравњивањем стања које би послала ликвидациона комисија са стањем приликом преузимања филијала, *Извештај Народне банке за 1921*, Београд 1921, XIV.

⁶¹⁸ АНБ 1/ II, а.к. 24/1, Писмо МТИ 6. 12. 1922.

⁶¹⁹ Жигосање круна је обављено у периоду када се о филијалама старало Министарство трговине и индустрије, те је Банка чак и 1930. обавештавала Министарство да формално није имала везе ни са жигосањем круна, а ни са жигосањем обвезница, те не сноси одговорност за круне које су се појављивле у оптицају чак 1930; обавештење Народне банке министру финансија, без датума, АНБ 1/II, а.к. 26.

⁶²⁰ Управа Банке се пола године вртела у зачараном кругу између министарстава трговине и правде, тражећи њихова изјашњења по питању ликвидације, АНБ 1/II, а.к. 24/1 Писмо МТИ 6. 12. 1922.

секвестар Министарства правде, док је према извештају филијале у Зрењанину документацију уништила војска која је становала у згради.⁶²¹ Тек решењем Министарства правде од 16. марта 1922. скинут је секвестар са зграда филијала, али до октобра није започета је примопредаја пословних књига, као и предаја новца који су војне и цивилне власти пустиле у оптицај.⁶²²

У прво време филијале су се за сва питања везана за делатност Аустро-Угарске банке обраћала централи, а централа Министарству финансија. Непостојање прецизних директива утицале су на то да се и за сваки најмањи проблем Народна банка обраћала Министарству финансија.⁶²³ Министарство правде је новембра 1922. предало Народној банци филијале у Војводини. Након тога започело је суочавање са стварним проблемима на терену, који су у највећем броју случајева били изван законских оквира поступања Народне банке.⁶²⁴

С обзиром да је остало много нерешених питања око ликвидације пословања Аустро-Угарске банке, настављени су преговори у Бечу и у марту 1922. представници држава наследница потписали су три споразума, од којих је главни био о ликвидацији; друга два тичала су се проблема акционара и пензионог фонда и важила су само уколико се усвоји главни. Члан 206 Уговора у Сен Жермену је све емитоване новчанице Аустро-Угарске банке делио на три категорије: 1.) новчанице које су издате након 27. октобра 1918 – као једину гаранцију су имале обвезнице које је емитовала двојна монархија и које су биле депоноване у Банци. *Доносиоци њих банкноџа неће имаџи никакво љраво на остале делове банчине акџиве*; 2.) новчанице које су издате до 27. октобра – имале су једнака права на сву Банчину активу; 3.) новчанице издате пре датума, а које су се налазиле на дан 15. јуна 1919. на територијама изван граница некадашње Монархије – имале су право и на активу и на обвезнице.⁶²⁵ Државе наследнице биле су свесне да је у силној маси новчаница готово немогуће категорисати новчанице и одредити којој групи припадају и да ће

⁶²¹ АНБ II, а.к. 24/1, Извештај филијале у Зрењанину, бр, 344, 17. 3. 1921.

⁶²² Акт 71269 из 1922, АНБ I/II, а.к. 24/1.

⁶²³ АНБ I/II, а.к. 24/1; Банка је добијала питања из филијала везана за давање инструкција нпр. како поступити са исплатом ратних обвезница двојне монархије, с обзиром да још нису постојали прописи који су то уређивали Банка се морала обраћати Министарству финансија; преписка са филијалом у Мостару око исплате ратних обвезница, фебруар 1922.

⁶²⁴ У неколико филијала услед недостатка стамбеног простора десили су се бесправни упади у станове које је требало да користе управници филијала. АНБ I/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 3. 1. 1921, а.к. 21.

⁶²⁵ Члан 206, став 8-12, Уговор о миру са Аустријом (Сен-Жерменски уговор), *Збирка закона љрођу-мачених и обђаџињених судском и админисџрайџивном љраксом*, Св. 61, Београд 1927. Исто и у члану 189, став 8-12, Уговор о миру са Угарском (Тријанонски уговор), *Збирка закона љрођу-мачених и обђаџињених судском и админисџрайџивном љраксом*, Св. 64, Београд 1927.

притом и Аустрија и Мађарска стављати приговоре на свако од понуђених решења. Због тога је решено да се издвајање новчаница изврши по споразумном кључу и да се издвоје новчанице које имају право на поделу активе, и новчанице које имају права само на обвезнице. Након прорачуна, одлучено је да Краљевина СХС има да прими на име потраживања још 23.793,054 златних круна.

С обзиром да је усвојено начело да Аустро-Угарска банка није била у банкротству, и да би акционари приговарали брзој ликвидацији на основу споразума, а не на основу уговора, што би изазвало велике трошкове државама наследницама, акционарима банке је из ликвидационе масе грађевина и инвентара аустријских филијала које се налазе изван Беча и штампарије уступљен део новца.

На основу споразума о ликвидацији и подели њене златне подлоге, Краљевина СХС се обавезала да ликвидира све послове који су били обављани по њеним бившим филијалама које су се налазиле на територији Краљевине. Споразумима је договорено да Краљевина прими активу за пасиву, и да ликвидацију те активе и пасиве изврши за њен рачун Народна банка Краљевине СХС на начин што ће исплатити све обавезе које се налазе као пасива наслеђених филијала, а наплатити сва потраживања која су имале филијале по било ком основу, као и да се у новац претворе све вредности које су затечене у филијалама, а не враћају се ликвидаторима у Беч. У најкраћем, пасиву су сачињавале жиро обавезе, упутнице, благајнички бонови, депои у готовом новцу. Актива из које се исплаћивла пасива састојала се од динарско-крунских новчаница које су се затечене по касама филијала и износа који ће се добити исплатом ефеката и купона, такође пронађених у касама филијала.

У свим овим, могло би се рећи оперативним пословима који су се радили на основу затеченог стања, а имајући у виду да Банка није прва дошла у посед имовине филијала, суочавала се са бројним потешкоћама као што је неслагање између података које су у централу слале филијале и података који су добијани од ликвидатора из Беча. Такође, без још јасно дефинисаних ставова Ликвидационе комисије у Бечу, ни Министарство финансија није могло издати прецизна упутства која би Банка спроводила, као што су била питања када и у којој монети ће се извршити ликвидација. Банка се суочила са пословима које никада није радила, за које нису постојала објашњења у економској литератури, као и са чињеницом да је стање у свакој филијали било прича за себе. Управо због тога настојала је да поступак ликвидације подели на више делова, како би се послови успешно завршили.⁶²⁶ У

⁶²⁶ Банка је, да би извршила ликвидацију послова по свим филијалама, морала приступити уређењу рачунских односа са државом који настају из самог поступка ликвидације, као и сређивању података за дефинитиван обрачун са ликвидаторима; Извештаји Јована Ђуричића, инспектора у периоду фебруар-март 1923, АНБ 1/II, а.к. 24/1.

току рада чиновници су оперативно спроводили послове као што су пријављивање потраживања и наплата дуговања.⁶²⁷

Преузимање ресора Министарства финансија од стране Милана Стојадиновића означило је убрзавање послова око ликвидације филијала Аустро-Угарске банке. Већ 4. априла 1923. Министарство финансија донело је решење о ликвидацији активе и пасиве бивших филијала.⁶²⁸ С обзиром да је то право пренето на Народну банку, у Решењу су описани поступци за ликвидацију активе, која се вршила тако што су сви дужници преко службених новина, месних и покрајинских гласила, били позивани да сва своја дуговања измире до 30. јуна 1923, са изузетком хипотекарних зајмова, за чију ликвидацију је била задужена банка у Бечу.⁶²⁹ Наплата дугова се вршила у динарима, рачунајући један динар за четири круне. Ликвидација пасиве се вршила тако што је Народна банка, такође преко гласила, позивала сва лица која имају потраживања од филијала бивше Аустро-Угарске банке да се, најдуже три месеца од пријема позива, јаве са документима на основу којих имају потраживање. Обавеза Народне банке била је да провери основаност тражбина и обавести Министарство финансија. Такође, решено је да Министарство правде врати Народној банци све одузете вредности из филијала у Печују и Темишвару. Банка је добила у задатак да врати и све вредности из филијала које су биле оставе, а на којима није било никаквих дуговања. На основу решења, већ 17. априла Банка је израдила и непосредне инструкције које су послате свим филијалама, а тицале су се начина исплате камате, утврђивања основаности захтева итд., са намером да се послу приступи што брже, у циљу да се подвуче црта и филијале започну са редовним радом.⁶³⁰

Због непрестаних жалби на терену Народна банка је сутерисала Министарству финансија продужавање рока, обавештавајући о проблемима који се појављују у филијалама, док Министарство није нудило одговора на постављена питања и

⁶²⁷ На дневном нивоу, Банка је била суочена са многим проблемима који су се појављивали на терену: *шїа учинїїи са сїїїним мейалним новцем од лоших мейеријала* (никл, бронза, бакар), како поступити према затеченим ратним и предратним обвезницама Аустро-Угарске банке, као и са различитим поступањима филијала до тренутка када су постале део Народне банке – филијале Сарајево, Осијек, Загреб и Љубљана су задржавале 20% на име жигосања круне док остале филијале нису тако радиле. Исто.

⁶²⁸ АНБ I/II, а.к. 25, Решење И. бр. 13000 од 4. 4. 1923.

⁶²⁹ *Narodne novine*, Zagreb, 5. 5. 1923. Касније је наплата свих хипотекарних потраживања пренесена на Државну хипотекарну банку, И. бр. 22322 од 18. 8. 1924, АНБ I/ II, а.к. 25.

⁶³⁰ Из разних поднесака упућених М. Стојадиновићу евидентно је да приликом извршења послова на ликвидацији, ни Банка, а ни Министарство финансија нису били добро организовани: *Када одем у Народну банку код јосї инсекїјора Крсїиїа, он ме шаље код јосїод Јаковљевића у Минисїарсїво финансија, он ме шаље код јосїодина Аїимовића соба 20. Госїод Аїимовић ме шаље наїраї у Народну банку, код јосїодина Јуришиїа... ойейї изїовор*, Писмо Драгутина Франкла из Земуна од 8. 10. 1923, АНБ I/II, а.к. 25.

дилеме, захтевајући од Банке да ради у задатим оквирима.⁶³¹ Поред сталне преписке и дисонантних тонова из Беча и Будимпеште, емисиони завод је наилазио и на осуду штедионица и новчаних завода из Хрватске и Словеније када је, поступајући по решењу, захтевао наплату дужника који су по основу ломбардних ратних зајмова имали дуг код Аустро-Угарске банке.⁶³² Они су одбијали плаћање и захтевали да југословенска држава преузме ратне зајмове као државни дуг. Народна банка је заговарала идеју да, без обзира што су у те зајмове улагали капитал, појединцима не може вршити исплату обавеза оних зајмова које су у току рата *йравиле нейријайшељске државе у циљу уништиења јујословенске*.⁶³³

Наплата потраживања није дала очекиване резултате, те је Министарство финансија продужило рок за још годину дана, до 30. јуна 1924. Обавеза Народне банке била је да преко својих филијала позове све дужнике, који, уколико не исплате дуговања до назначеног периода, да буду предати суду, такође и имаоце остава да их подигну до назначеног рока. Филијале су биле у обавези да све затечене крунске новчанице предају депоу крунских новчаница на Калемегдану.⁶³⁴

Упоредо са пословима на ликвидацији Аустро-Угарске банке, Народна банка је учествовала и у преговорима око преузимања обавеза отплате дела аустроугарских предратних државних зајмова. Уговорима у Сен Жермену и Тријанону одређено је да Репарациона комисија подели предратни дуг двојне монархије међу државама наследницима.⁶³⁵ Краљевини СХС припало је 2,043% аустријског и 14,65% мађарског негажираног дуга.⁶³⁶ Ови дугови гласили су и на папирне и на златне круне и дуг

⁶³¹ Како поступити са вредностима које нису подигнуте и налазе се у трезорским оставама, како поступити са дужницима који још нису измирили своје обавезе, такође проблем је представљала и чињеница да међу обавезама бивше банке фигурирају бивша општинска надлежства која су сада постала део нове Државе. Реферат о ликвидирању послова по филијалама... у смислу решења Ибр. 13000 АНБ 1/II, а.к. 25.

⁶³² Навођен је пример Градске штедионице у Марибору која је имала дуга 2 милиона, а у Птују чак 4 милиона круна. Проблем је представљала чињеница да се обвезнице ратних зајмова нису могле уновчити јер су представљале обавезу једне непостојеће државе, АНБ II, а.к. 24/1, Преписка са Савезом југословенских штедионица, мај 1923.

⁶³³ Исто.

⁶³⁴ Акт Министарства финансија, Ибр. 40925 од 30. 10. 1923, АНБ 1/II, а.к. 25.

⁶³⁵ *Свака држава на коју је једна йерийорија некадашње Аустиро-Угарске монархије йренесена и свака држава йоникла из расйада йе монархије, разумејући йу и Аустрију, морају на себе йримийи и одйоворностй за један део оноја дуја некадашње аустријске Владе, који је био нарочийо зајамчен залајањем железница, мајдана соли или друйих добара, йаквој какав је био на дан 28-ој јула 1914. Члан 203, став 1 Уговора о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор), Збирка закона йроийумачених и објаињених судском и админисйраийивном йраксом, Св. 61, Београд 1927.*

⁶³⁶ Гажа – залага, јемство, плата; Милан Вујаклија, *Лексикон сйраних речи и израза*, Београд 1980.

четири монете.⁶³⁷ Комисија је одредила и рок за плаћање анuitета – за аустријске од 1. 7. 1919, а за мађарске од 1. 7. 1920. Стога се очекивало да се страним имаоцима обвезница доделе обвезнице држава наследница у одговарајућим апоенима. Међутим, у пракси је ово изазвало отпор, не само Краљевине СХС, већ и осталих држава наследница, имајући у виду трошкове око штампања нових обвезница које су предмет трговине и котирају се на Берзама.⁶³⁸ И сама Комисија, свесна проблема, предложила је оснивање *заједничке касе страних ималаца аустријских и мађарских иредрајиних* државних дугова, преко које би ишла исплата купона, а под контролом држава наследница са седиштем у Швајцарској. Ово је изазвало противљење земаља наследница, у првом реду Румуније и Краљевине СХС, које су тражиле да се прво наплате сва дуговања двојне монархије, и истицале да се веома брзо заборавило ко је победник, а ко побеђени у рату и одбијале оснивање заједничке благајне сматрајући да се тиме продужава живот државе која више не постоји.⁶³⁹ С обзиром да је интерес за наплату био код имаоца обвезница који су били заинтересовани за заробљени новац, након одбијања држава наследница, предложили су да они оснују заједничку касу, којом би се се државе наследнице служиле за отплату анuitета. Свака држава би имала свог представника и била обавезна да пошаље износе на које је била обавезна за исплату купона и амортизације.

У том циљу је у периоду од 25. јуна до 4. јула 1923, одржана конференција у Инсбруку по питању извршења члана 203 Сенжерменског и члана 186 Тријанонског уговора. Делегат Краљевине СХС на конференцији био је главни директор Народне банке Драгољуб Новаковић. У Инсбруку су, с једне стране били представници Аустрије, Мађарске, Италије, Краљевине СХС, Пољске, Румуније и Чехословачке, а с друге представници Француске, Италије, Холандије и Швајцарске. Након мукотрпних преговора одлучено је да се оснује заједничка каса страних ималаца аустријских и мађарских предратних државних дугова, са седиштем у Паризу. Заједничка каса је имала да преузме послове око зајмова 4% и 4½% *аустријске и мађарске рентије у злату*. У отплати тих зајмова Краљевина је учествовала у односу које је раније одредила Репарациона комисија и то у аустријским са 2,043% у мађарским са 14,65%. Заједничка каса је отпочела са радом 1926. и Краљевина је исте године започела отплату на име пет аустроугарских државних зајмова.⁶⁴⁰

⁶³⁷ Дуг четири монете у зависности од тога која се таксена марка налази на облигацији (фунта стерлинг, швајцарски франак, амерички долар...), Извештај са конференције у Бечу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 19. 4. 1923, а.к. 2.

⁶³⁸ Као и круне обвезнице су морале бити прво жигосане.

⁶³⁹ Извештај са конференције у Бечу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 19. 4. 1923, а.к. 2.

⁶⁴⁰ *Извештај Народне банке за 1926*, Београд 1926, XV.

Упоредо са свим овим пословима, Народна банка је сравњивала стање филијала, на основу извештаја из филијала и извештаја ликвидационе комисије. С обзиром да се сравњивање због вредности вршило полако (ставку по ставку) долазило је до неслагања у рачунима, нарочито по питању кредита. Послови на ликвидацији Аустро-Угарске банке наставили су се и 1924. када је исплаћена и последња транша златних круна из ликвидационе масе. Краљевина СХС је у периоду од јануара 1921. до новембра 1924. у шест наврата примила укупно преко 35 милиона златних круна.⁶⁴¹ Са исплатом се одуговлачило јер је вођен спор са Чехословачком, и зато су ликвидатори донели одлуку да изврше поделу готовине али да од сваке државе сукцесора задрже по 17% од дела који им припада због осигурања ризика који представља парница.⁶⁴² Све у свему, послови ликвидације банке као целине завршени су у јуну 1924, те је Народна банка која је извршила ликвидацију трговачке активе и пасиве, обавестила државу да је *најлаћеном акћивом надокнадила трошкове за исплаћену пасиву*.⁶⁴³ С друге стране Банка је, сходно договорима, имала да Ликвидационој комисији врати вредности које нису припале Краљевини, а које су биле секвестриране када је српска војска ушла у објекте Аустро-Угарске банке.⁶⁴⁴ Процес ликвидације био је дуг и морао се спроводити уз компромис са осталим државама наследницама. Током рада на овим пословима сачињено је мноштво извештаја Народне банке Министарству финансија о тренутном стању, с тим да је Министарство увек највише интересовао ток предаје кованог злата који је означавао вредност која се може одмах употребити.⁶⁴⁵

Табела бр. 7 – Динамика исплате злата Аустро-Угарске банке

Време исплате у кованом злату	Износ у крунама
17. 10. 1921.	10.000.000,00
27. 11. 1922.	14.665.335,15
13. 11. 1923.	5.689.172,07
15. 03. 1924.	3.519.236,00

⁶⁴¹ Архив Југославије, Фонд Милана Стојадиновића (37)-32-235, Извештај Народне банке од 28. 11. 1925. Народна банка у свом годишњем извештају наводи нешто другачији податак: преко 30 милиона, *Извештај Народне банке за 1924*, Београд 1924, XIV.

⁶⁴² Извештај са конференције у Бечу, АНБ 1/II, Записник са 10. седнице УО, 19. 4. 1923, а.к. 2.

⁶⁴³ АНБ 1/II, а.к. 25, Извештај Народне банке Министарству финансија, 3. 9. 1924.

⁶⁴⁴ У питању су биле следеће вредности: сребрни новац, страна монета, вредности затечене у Љубљани, а припадале су филијали у Трсту, вредности из филијале у Београду, АНБ 1/II, а.к. 25, Извештај Народне банке Министарству финансија, 3. 9. 1924.

⁶⁴⁵ Прерачунато у златним францима преко 36 милиона. Од примљеног злата продато је 1922. године 24,5 милиона, Извештај Народне банке министру финансија, 28. 11. 1925. АЈ-37-32-235.

Време исплате у кованом злату	Износ у крунама
06. 08. 1924.	1.357.507,28
18. 11. 1924.	743.781,87
укупно	35.975.032,37

AJ-37-32-235

Током 1925. примљена је из ликвидационе масе и извесна количина девиза. По завршетку ликвидације Народна банка је све заостале вредности које се нису могле ликвидирати предала правобранилаштву на основу решења Министарства финансија од априла 1926.⁶⁴⁶ Међутим овим послови нису били завршени, јер је и 1927. Народна банка и даље вршила наплату купона аустријских обвезница.

Поред активности које су се односиле на ликвидацију филијала, држава је од Банке тражила да преузме на себе и ликвидацију пословних веза наших држављана са централама Аустро-Угарске банке у Бечу и Будимпешти, као и да преузму све хартије од вредности, укључујући и обвезнице које су биле депоноване по било ком основу. Прво је било предвиђено да поменуте послове ради Министарство финансија, с обзиром да је у његовом саставу било одељење зајмова, које је септембра 1921, позвало све држављане Краљевине да поднесу молбе ради враћања обвезница које су се налазиле у депозитном одељењу Аустро-Угарске банке. По преносу обвезница на територију Југославије, Банчина обавеза била је да исте достави Генералној дирекцији државних дугова ради жигосања. Објашњење Министарства за још један додатни посао било је то да, с обзиром да Банка врши ликвидацију филијала, може преузети и посао ликвидације пословних веза држављана Краљевине.⁶⁴⁷ Банка је одговорила да ликвидација тих веза углавном зависи од међународних уговора и посебних споразума који јој нису познати и да једино што може је да, на основу налога Министарства које ће утврдити да су у питању ваљане обвезнице, исплати унапред одређену суму.⁶⁴⁸

Поред проблема који су пратили преузимање филијала постојао је и проблем и у управљању њима. Наслеђен чиновнички апарат, ненавикнут на нова правила и упутства, чинио је разне *погрешке*, гледано из перспективе Београда. Неке су чињене из материјалних разлога, а неке из неразумевања и непознавања посла, кажу

⁶⁴⁶ АНБ I/II, УПР, Записник са 9. седнице УО, 28. 3. 1930, а.к. 7.

⁶⁴⁷ АНБ I/II, а.к. 24.

⁶⁴⁸ Ни само Министарство није тачно знало какве све врсте потраживања постоје, с обзиром да наводи да је поред обвезница предратних зајмова, добило од грађана и потврде о заложеним обвезницама, потврде о депонованим и заложеним акцијама, потврде о разним потраживањима, разним рачунским односима итд... Исто.

извештаји.⁶⁴⁹ Управо због тога што није била упозната са начином рада бивших филијала Аустро-Угарске банке, настојала је да често врши њихову контролу и да указује на уочене неправилности. По правилу, готово увек контролу су вршили главни директор и један од чланова Управе.⁶⁵⁰ Након преузимања зграда филијала бивше Аустро Угарске банке, Народна банка се о њима старала и обезбеђивала средства за њихову адаптацију.⁶⁵¹

Преузимањем филијала завршила се само прва етапа у ширењу Банчине службе на читаву територију Краљевине. Тежи задаци су тек следили, а огледали су се у организацији посла. Изразито централизована, навикнута да је решавање свих послова у рукама чланова управе, без ранијих искустава у вођењу филијала, Банка се нашла у свакодневним проблемима на које често није имала одговор.⁶⁵²

Отварање нових филијала

Након рата питање филијала се развијало у два правца: преузимање филијала бивше Аустро-Угарске банке које је иако је трајало дуго и са пуно трзавица и нејасноћа у комуникацији са Министарством финансија, значило завршен процес с обзиром да је Банка преузимала зграде, грађене за ту намену, опремљене и уређене за чување и дистрибуцију новца. С друге стране у ратом опустошеној Србији прво је требало наћи иоле одговарајуће објекте који би, уз минималне корекције, могли послужити сврси. У прво време није могло бити речи о изградњи, већ се Банка првенствено оријентисала на закуп. Послови на преузимању филијала били су толико обимни, да се тек 1921. почело размишљати о отварању филијала у Србији иако је ово била обавеза прокламована у Закону.⁶⁵³ Иако је могуће да су ово били стварни разлози, свакако важнији је био тај да за Банку отварање филијала представљало велике трошкове, те да је најпре желела да оствари приходе које ће

⁶⁴⁹ Извештај о стању филијале у Земуну, АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седнице ГО, 9. 7. 1921, а.к. 21.

⁶⁵⁰ Приликом прегледа филијале у Мостару нађене су многе неправилности, од погрешног паковања новчаница, до давања кредита лицима која чак немају фирме, АНБ 1/II, УПР, Записник са 48. седнице УО, 25. 11. 1922, а.к. 1.

⁶⁵¹ Реконструкцију зграде у Осијеку извршио је 1929. Јосиф Најман, АНБ 1/II, УПР, Записник са 21. седнице УО, 1. 6. 1929, а.к. 6.

⁶⁵² За Банку су биле и непознанице ко потписује филијалску кореспонденцију, ко се стара о кључевима од каса итд, АНБ 1/II, УПР, Записник са 25. седнице ГО, 22. 6. 1920, а.к. 21.

⁶⁵³ Банка је као оправдање наводила многе разлоге: *Ми смо смањили да још није дошло време оснивању нових филијала, док ови већ основани филијали не уђу сасвим у њосао и док они не сиреме и њојребно чиновништво за нове филијале, а нарочито док се односи у нашој земљи не усилале да се њосао оснивања може и сировесити, Извештај Народне банке за 1921, Београд 1921, XV.*

планирати за одређену намену. У Србији је прво основана филијала у Нишу, 16. априла 1921. Одлука да се оснује филијала у Шапцу у првој половини 1922, донета је крајем 1921. И по овом питању Управа није била једногласна – део је сматрао да близина Београда не даје важност Шапцу, док је део сматрао да је Шабац тржиште једног богаијег дела Србије које повезује и Срем и Босну.⁶⁵⁴ Ниш и Шабац су биле једине две филијале које су у међуратном периоду пословале на територији Србије пре Балканских ратова.⁶⁵⁵

Свакако најупорнији у захтевима за отварање филијале на Цетињу био је трговачки свет Црне Горе.⁶⁵⁶ Банка је оклевала са оснивањем филијале позивајући се на несређене политичке прилике и тражила да влада гарантује безбедност њене имовине на Цетињу.⁶⁵⁷ Када су се коначно крајем 1922. стекли услови да филијала у Цетињу отпочне са радом, Банка је послала свог чиновника ради формирања есконтног одбора и уопште за упознавање привредних прилика.⁶⁵⁸ Затим су утврђене границе деловања филијале.⁶⁵⁹ У циљу побољшања прилика предложено је да се и трговцима и занатлијама одобравају кредити, да би се започела развијати трговина која је *досија скучена и ѓримийивна*. Транспорт новца ка филијалама у ондашњим приликама био скопчан са многим потешкоћама, уз велико ангажовање локалне управе. У неким крајевима било је и честих напада на аутомобиле који су превозили новац, те је стога Банчина политика била да се веће количине новца прослеђују ређе уз ангажовање полиције.⁶⁶⁰ Приликом оснивања филијала мислило се и на привредне прилике и развијеност подручја на којем се филијала налази. Тако се код дела Управе јавила сумња да ће то бити више политичка одлука, с обзиром да је Подгорица у привредном погледу имала значајнију улогу.⁶⁶¹ С обзиром да се

⁶⁵⁴ Народна банка 1884-1934, 122.

⁶⁵⁵ У Нишу је изграђена зграда за филијалу 1925. док је Шабац добио свој објекат у предвечерје Другог светског рата. За ондашње прилике су спадали у ред најмонументалнијих објеката трезорске архитектуре, АНБ, Збирка фотографија (19).

⁶⁵⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 25. 2. 1920, а.к. 21.

⁶⁵⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице УО, 23. 1. 1920, а.к. 1.

⁶⁵⁸ *Трјовина и индустрија у Црној Гори на ѓримийивном су сѓуйињу. Већих ѓрјовина и нема, нарочиѓо на Цетињу. Трјовци набављају робу у мањим количинама из Дубровника и Сарајева. Извозе из ѓраница Црне Горе само сѓоку и нешиѓо мало крљушиѓи од рибе укљева, као и саму ѓу рибу осушену. Индустрија ѓошове не ѓосѓоји. Најјаче ѓрјовачко месѓо јесѓе Подјорица, а и ѓена ѓрјовина је чистиѓо локална.* АНБ 1/II, УПР, Записник са 51. седница УО, 11. 11. 1920, а.к. 1.

⁶⁵⁹ Филијала у Цетињу обухватала је целу Црну Гору према границама из 1914, изузев Пећи и Ђаковице, а укључујући Боку Которску. АНБ 1/II, Записник са 21 седнице УО, 11. 11. 1922. а.к. 1.

⁶⁶⁰ Такав је био случај са филијалом на Цетињу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице УО, 18. 4. 1923, а.к. 2.

⁶⁶¹ *Може се рећи да су у Црној Гори ѓрјовачки односи на оном сѓуйињу на коме су били у Србији ѓре ѓедесет ѓ година. Трјовине су им онакве какве су ѓо нашим мањим ѓаланкама. Подјорица се*

одговарати потребама нове државе.⁶⁶⁸ Одлука о промени, била је донета у сарадњи са члановима Управног одбора са тих територија. Такође, територијална подела је била подложна промени, јер се током оперативног рада показивало да не одговара захтевима привреде и трговаца. У највећем броју случајева Банка је излазила у сусрет молбама трговачког света.⁶⁶⁹

У случају филијале Земун, која је имала значај као погранична варош Аустро-Угарске, веома брзо се показало да у новим условима ова филијала губи на значају. Банка је била преплављена захтевима за оснивање нових филијала, а показало се да филијала у Земуну не може пословати са оним опсегом који је имала у двојној монархији, те је стога донета одлука о њеном затварању јула 1923. Узимајући у обзир привредне токове, одлучено је да се њени послови пренесу на Београд, Нови Сад и Шабац. Такође, одлучено је да се активности преусмере на оснивање филијале у Битољу.⁶⁷⁰ Банка није ни слутила да ће ова њена одлука, која је имала чисто оперативни карактер, изазвати толико пажње, с једне стране Министарства трговине и индустрије, које је сматрало да је том одлуком угрожен и сам закон о Банци, а с друге стране и месне управе, која је сматрала да је овом одлуком угрожена привреда не само у Земуну, већ у читавом Срему. Упркос политичким притисцима, Банка је остала доследна у својој одлуци да је то њена унутрашња ствар која нема везе са законом.⁶⁷¹ Са ликвидацијом филијале почело се убрзо по одлуци о њеном укидању, тако да је она престала са радом већ 31. октобра 1923, а филијала у Битољу је почела са радом јануара следеће, 1924. године.⁶⁷²

Филијала у Скопљу отворила је шалтере 15. октобра 1920. Њен главни задатак је био кредитирање привреде са износима који су се из године у годину повећавали.⁶⁷³ У складу са привредним приликама, ова филијала је од 1928. започела

⁶⁶⁸ Измењен је територијални опсег филијала Сплит, Мостар, Загреб, Осиек и Вараждин, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 10. 2. 1923, а.к. 22.

⁶⁶⁹ Привредници из Врања су тражили да припадну филијали Скопљу, а не како су одређени, филијали у Нишу, с обзиром на превасходне везе са Скопљем и Солуном. АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 27. 6. 1924, а.к. 22.

⁶⁷⁰ Филијала у Битољу је само формално била отворена 1919, али није отпочела са радом АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО, 21. 7. 1923, а.к. 22.

⁶⁷¹ Сасвим сигурно је Банка дуго размишљала о укидању, имајући у виду да је још 3. јануара 1921, Управа распарављала на ову тему, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 3. 1. 1921, а.к. 21.

⁶⁷² *Народна банка 1884-1934*, 123.

⁶⁷³ Милан Р. Гавриловић, *Привреда јужне Србије*, Скопље 1933, 169.

Година	Износ додељених кредита	Искоришћеност кредита
1922.	58.135.000	46.385.000
1930.	104.072.000	70.724.205

активности на кредитирању трговине опијумом, у виду меничног зајма којем је као гаранција служила роба.⁶⁷⁴ На овај начин донекле је био ослабљен је монопол солунских трговаца. С обзиром да је и пре Првог светског рата Банка користила изнајмљену кућу за своју филијалу, септембра 1927. одлучено је да се купи земљиште у центру Скопља и да се повери израда скице за банчину зграду, чим се земљиште буде купио Г. Најману архитекти, с тим да фасада буде израђена у стилу српско византијском.⁶⁷⁵ Крајем 1929. Народна банка је од скопске општине купила плац за изградњу своје филијале.⁶⁷⁶ Како није био извршен регулациони план за град, а у намери да зграда филијале заузме репрезентативни простор на вардарском кеју, Народна банка је кредитирала општину за исплату експроприсаних имања, а део земљишта и поклонила. С друге стране, општина се обавезала да све потребне мере заврши до марта 1930.⁶⁷⁷ Међутим, због спора са Најманом на изградњи Завода, Банка је тражила од Милутина Миланковића да испита радове на изградњи филијале, а потом израду поверила другом архитекти.⁶⁷⁸ Током 1931. подигнуте су зграде за филијале у Скопљу и Битољу.⁶⁷⁹

У зависности од величине филијале и територије за коју је надлежна, бројно стање особља је варијало.⁶⁸⁰ Очигледно је да су до Банчиног седишта у Београду стизале разне гласине да поједини чиновници по филијалама примају мито, те је она морала реаговати циркуларом, у којем је, не само тражила од управника да се чиновници због корупције најстрожије казне – отпуштањем из службе, већ и да се клијентима који нуде мито, а најчешће због добијања већег кредита и са повољнијим условима, одмах укине или откаже зајам.⁶⁸¹ Пракса је била да приликом обиласка филијала, поред главног директора и инспектора, у контроли учествује

⁶⁷⁴ У сарадњи са новчаним заводима из Македоније израђена је Уредба о кредитирању трговине опијумом преко филијале у Скопљу. Кредити су додељивани са роком од 3 месеца, а гаранција је био заложен опијум. АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице УО, 16. 6. 1928, а.к. 5.

⁶⁷⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 20. 9. 1927, а.к. 23.

⁶⁷⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 25. 1. 1930, а.к. 24.

⁶⁷⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 43. седнице УО, 16. 12. 1929, а.к. 6.

⁶⁷⁸ АНБ 1/ II, а.к. 210.

⁶⁷⁹ Обе зграде, подигнуте у центру, представљале су репрезентативне објекте трезорске архитектуре, нарочито она у Скопљу која је била површине 1.200 m², на три спрата. *Извештај Народне банке за 1931*, Београд 1931, XIX.

⁶⁸⁰ У филијали у Сплиту радили су управник, четири чиновника, једна бројачица, два служитеља и вратар; у Филијали у Цетињу управник, два чиновника, две бројачице и два служитеља. АНБ 1/II, Записник са 27. седнице УО, 3. 11. 1927, а.к. 4.

⁶⁸¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 24. седнице УО, 16. 8. 1921, а.к. 1.

и члан Управног одбора који је био из тих крајева.⁶⁸² Поред контроле пословних књига обавезно се састајао и есконтни одбор са циљем да се упозна са кредитном политиком Народне банке.

Агенције

С обзиром на све учесталије захтеве да се отворе филијале у свим већим местима Краљевине, Банка је у другој половини 1924, на основу члана 3 Закона, почела са отварањем агенција, у местима у којима је имала пословне партнере, али не и своје филијале. Одлука о оснивању агенције доносила се у договору са министром финансија. За разлику од филијала које су биле саставни део Банке, послови које врши агенција поверавани су, на основу уговора, некој од пословних банака која је радила у месту где се намеравало отварање агенције. По обиму посла делиле су се на агенције првог и другог реда. Агенције првог реда обављале су самосталну службу за Банку и то есконтовање меница, уплате и исплате по жиро рачунима, размену похабаних новчаница итд. Агенције другог реда обављале су посредничку улогу између најближе Банчине филијале и корисника банкарских услуга. Новчани заводи који су вршили послове агенција нису имали право на провизију од Банке, већ само на наплату стварних трошкова и били су у обавези да положи кауцију.⁶⁸³

Поред економских, на отварање агенција су свакако утицали и политички разлози. То је био случај и са успостављањем агенције на Сушаку. Сходно споразуму са Италијом од 1. августа 1922, признат је суверенитет Краљевине СХС над Сушаком.⁶⁸⁴ Без обзира што је и након неколико месеци, све до марта 1923, у њему боравила италијанска војска, југословенска држава је одмах започела са активностима које би привредно ојачале ово погранично место. Тако је тражила од емисионог завода да на Сушаку отвори филијалу. Свесна да је у питању политички захтев, Банка је наглашавала да је Сплит свакако важније пристаниште на Јадрану, те да Сушак са око 12 хиљада становника и само две банке и 10 филијала углавном хрватских банака има ограничени промет. Стога је предлагала је да се на Сушаку отвори агенција, с обзиром да је тамо била потребна техничка служба новца или да се нека од већ

⁶⁸² У обиласку филијале у Цетињу учествовао је Андрија Радовић. АНБ 1/II, УПР, Записник са 28. седнице УО, 7. 10. 1925, а.к. 3.

⁶⁸³ АЈ-65-1084-2062, Правила Народне банке о агенцијама из 1924.

⁶⁸⁴ Željko Bartulović, „Sušak – talijanska uprava i iredentizam“, *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918-1943*, Zagreb 2001, 203-243.

постојећих филијала премести на Сушак.⁶⁸⁵ Уствари, мала удаљеност италијанске границе и близина Ријеке коју Италијани *јомажу необично много, неминовно много захтева да и ми нешто учинимо у одбрану нашеј живља на Сушаку*, дакле, захтевала је ову, превасходно политичку одлуку.⁶⁸⁶ На вест о томе да се говори о пребацивању филијале из Бања Луке на Сушак, реаговали су, својим жалбом министру трговине и индустрије, привредници. Министар трговине и индустрије забранио је да се укине филијала, наводећи да је то у супротности са Законом. Као средње решење Банка је одлучила да се у прво време на Сушаку отвори само нека врста *илајџежної* места које би обављало платни промет.⁶⁸⁷ Већ наведени државни разлози убрзали су оснивање праве агенције на Сушаку, на основу Уговора који је склопљен са Банком за приморје, а рад је започео 15. децембра 1924. Ова агенција другог реда била је под надзором загребачке филијале.⁶⁸⁸

Агенција на Сушаку, пословала је нешто више од годину дана, када су из филијале у Загребу почеле стизати вести о несолвентности Банке за Приморје. Наиме, маја 1926. Банка за Приморје је купила акције Јадранске банке, уз високу камату али не готовим новцем. Како су акције имале малу или готово никакву дивиденду, Банка за приморје је из месеца у месец све више дуговала. Да би заштитио своје интересе, емисиони завод је решио да одмах суспендује агенцију на Сушаку.⁶⁸⁹ С обзиром на близину границе, потребно је било послове поверити некој другој банци, те је вођење агенције поверено филијали Прве хрватске штедионице на Сушаку.

У случају када је планирала да отвори агенцију Банка је прво увек испитивала солвентност Банке код које би отварала агенцију.⁶⁹⁰ Међутим, дешавања на Сушаку показала су сву рањивост пословања Народне банке са другим новчаним заводима, у делу који се односи на оснивање агенција. Да би се извршила ликвидација Банке за Приморје, Народна банка је, у договору са Првом хрватском штедионицом, пристала да ванредним кредитом помогне ову ликвидацију.⁶⁹¹ Наводећи привредни значај Сушака, као луке на северном Јадрану, држава и привредни кругови су за-

⁶⁸⁵ Вицегувернер Д. Протић предлагао је да се филијала из Бања Луке премести на Сушак, наводећи да филијала није искористила ни већ додељене кредите због пасивности корисника. АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 8. 5. 1924, а.к. 22.

⁶⁸⁶ Исто.

⁶⁸⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 27. 6. 1924, а.к. 22.

⁶⁸⁸ АНБ 1/II, УПР, Записник са 32. седнице УО, 12. 12. 1924, а.к. 2.

⁶⁸⁹ Заступник владиног комесара ставио је вето на ову одлуку. АНБ 1/II, УПР, Записник са 17. седнице УО, 16. 7. 1926, а.к. 3.

⁶⁹⁰ То је био случај и приликом отварања агенције у Дубровнику код Дубровачке трговачке банке, АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 28. 10. 1925, а.к. 22.

⁶⁹¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 22. седнице УО, 12. 8. 1926, а.к. 3.

хтевали да Банчина агенција другог реда прошири своју делатност и постане агенција првог реда.⁶⁹² Међутим, ови захтеви су одбијени, пре свега са објашњењем да је *Сушак улавном пролазна станица нашег извоза дрва и да на самом Сушаку нема самосталних новчаних завода ако се изузме Банка за Приморје која је великим љубицима доведена у веома тежак положај*.⁶⁹³ Догађаји око агенције на Сушаку затекли су неспремну Народну банку, која није имала одговор на искрсле проблеме. Наиме, Банка је у извештајима за 1924. и 1925. годину наводила да је задовољна радом агенције, а онда 1926. објавила да је ова пала под стечај. Појавиле су се озбиљне сумње у рад Банчаних инспектора, који су прегледали рад агенције и пружали обавештења о привредним приликама на приморју.⁶⁹⁴

Поред Сушака, постојала је агенција у Дубровнику, преко Дубровачке трговачке банке. Агенција је за свој рад одговарала филијали у Мостару. Поучена примером Банке за Приморје, Банка је почела вршити чешће контроле рада. Оно што је била генерална примедба, односило се на неслагање стања у каси и на рачуну са стањем у књиговодственим исправама. С једне стране, Банка је инсистирала да се агенције придржавају строго утврђених процедура, док с друге стране није могла да предвиди потребе за готовим новцем, што је опет, услед хитних потреба, тражило да агенције одлучују на своју руку.⁶⁹⁵

У систему емисионих банака, улога филијала је двозначна, кроз дистрибуцију новца и кроз кредитирање привреде. Упркос неразвијеним саобраћајним везама, различитим полазним тачкама у приступу послу, као и уверења које се ослањало на белгијски узор – да се посао може успешно обављати из једног центра постојање филијала је значило олакшану манипулацију новцем. Управо због тога кроз читав период рада, некада на своју адресу, некада преко Министарства трговине и индустрије, Банка је добијала захтеве привредних и индустријских удружења, који су се односили на отварање филијала.⁶⁹⁶ Од укидања филијале у Земуну, код осталих војвођанских филијала постојала је стална бојазан да ће, превасходно због

⁶⁹² Захтев Министарства трговине и индустрије и акт трговачке и обртничке коморе у Загребу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 15. 11. 1926, а.к. 22.

⁶⁹³ Исто.

⁶⁹⁴ Николи Станаревићу, који је највише на Збору акционара постављао питања око Агенције, одговорено је да је Банка за приморје запала у незавидан положај због трансакција са лирама, које су изгубиле на вредности и да грешке Народне банке није било. Записник са 7 збора акционара, *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, 62.

⁶⁹⁵ Мањак у каси се појављивао увек када би неки пароброд из иностранства приспео у Дубровник и када је било потребно исплатити иностране чекове, Извештај о прегледу Агенције Народне банке у Дубровнику, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 7. 11. 1927, а.к. 23.

⁶⁹⁶ Захтев за отварање филијала у Сомбору поднет Министарству трговине и индустрије од стране Бачког пољопривредног удружења. Исто.

евентуалне близине са престоницом бити укинуте. Нарочито је та сумња била изражена код филијале Панчево, када се сматрало да ће Народна банка поступити сходно Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929, којим је подручје града Београда са Земуном и Панчевом издвојено у једну целину. Такође, одмах приликом поделе Краљевине на бановине, представници трговачких, занатлијских, индустријских и банкарских предузећа из Вршца и Беле Цркве су, преко бана Дунавске бановине, затражили да се не укида филијала у Вршцу, иако за то није било конкретног повода изузев гласина. Министарство је одговорило да није било речи о укидању филијале, што се не би ни могло спровести без измене Банчаних статута.⁶⁹⁷

Само по себи, банкарско пословање је представљало скуп норми и процедура које су се понављале, те је управо због тога централи у Београду било најважније да, услед једнообразности пословања, изгради везу са сваком филијалом понаособ, притом искључујући међусобне везе филијала. С обзиром на рачуноводствене политике, свака промена, односно трансакција морала је бити забележена у исправама у Београду, због чега је овакав начин пословања је код савременика наилазио на критику: *Чак и њена интјерна орјанизација њословања је њако шаблонизирана и ре- ѓлементјирана, да на ѓпример ѓренос извесној износа са жиро рачуна једне филијале на жиро рачун друје филијале може да се обави само ѓреко центјрале у Београду, будући да ни ѓоједине филијале Народне банке не стјоје у међусобној директјној вези. Ако да- кле неко хоће најбржим ѓуѓем да ѓренесе један износ са жиро рачуна Народне банке у Зајребу на жиро рачун Народне банке у Љубљани, не ѓреостјаје му ништја друо до да узме у Зајребу ѓе ѓаре ѓа да с ѓима седне у воз ѓуѓи Љубљане, и ѓамо новац ѓоново ѓоложи.*⁶⁹⁸

Улога филијала и кредитирању привреде тих подручја није могла бити знатна, због организације банкарског пословања. Хроничан недостатак капитала је усло- вљавао узимање новца из иностранства. Будући да је део капитала Народне банке био заробљен због кредитирања државе, те да је она мање кредитирала привреду а више новчане заводе, који су опет највећи део свог капитала црпели из средстава уложених у штедњу, чинила су један зачарани круг чији је домет био краткорочни кредит у трајању од 90 дана. При таквој структури банкарства, филијале Народне банке нису могле бити регулатор привредног развоја својих подручја, већ су то пре били новчани заводи.

⁶⁹⁷ Као умирујући доказ Министарство је проследило Решење о упису филијале у Вршцу у трговачки регистар, број Ф. 162/1929, АЈ-65-1084-2062.

⁶⁹⁸ Ivo Belin, „Kreditna politika Narodne banke“, *Nova Evropa*, knj. XVII, br. 8, 26. 4. 1928, 283-288.

Пречански крајеви су критиковали кредитну политику емисионог завода, наглашавајући да се њоме фаворизује Србија, сматрајући да као привредно развијенији крајеви заслужују већи број филијала.⁶⁹⁹ С обзиром на своју незнатну улогу у кредитирању, филијале свакако нису утицале на слику привреде у историјским покрајинама. Хрватска и Словенија су и пре уједињења имале дужу и успешнију фазу индустријализације, која се наставила и у међуратној Југославији, имајући у виду да су предузећа на северу и западу не само брже расла, већ и била опремљена капиталом и људством.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ LJ. Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 652.

Држава	Број филијала
Бугарска	20
Румунија	48
Грчка	45
Краљевина СХС	19

⁷⁰⁰ М.Чалић, *Социјална историја Србије*, 210.

УНИФИКАЦИЈА НОВЧАНОГ СИСТЕМА (1918-1921)

ЗАМЕНА КРУНА

У процесу стварања југословенске државе учествовало је више фактора који, било спољашњи, било унутрашњи, нису имали као сферу разматрања уређење новчаног система. Водиле су се полемике око тога да ли нова држава треба да има федерално или централистичко уређење, који народи ће је сачињавати, као и око тога ко ће имати пресудну улогу у управљању. Унификација валуте није било питање које је, макар у прво време, интересовало српске политичаре и Југословенски одбор. У времену неизвесности и питања да ли ће доћи до реализације идеје о стварању Југославије, питање новчане јединице нове заједничке државе свакако није била тема која је заокупљала пажњу, с обзиром да је то питање представљало *други корак*.⁷⁰¹

Нешто пре тога, након почетка офанзиве на Солунском фронту и успеха у ослобађању Штипа, Кавадараца, Скопља и других градова у Македонији, српска влада је још на Крфу, као вид припреме за ситуацију која се чинила извесна, објавила Решење које је имало за циљ одређивање курса, како савезничког, тако и непријатељског новца који би био затечен код становништва на ослобођеној територији Србије, у односу на динар.⁷⁰²

⁷⁰¹ О унификацији новца у Краљевини СХС: Момчило Зечевић, „Србија и Валутно питање 1918-1921“, *Зборник радова Историјског института*, књига 8, Београд 1990; Мiodrag Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Београд 1967; Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi*, Београд 1991; Драгослав Аврамовић, *Монетарни системи на просторима Југославије 1918-1998*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1999; Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1939*, Novi Sad 2007; Ivan Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Београд 2003; И. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012; I. Becić, „За динар или за круну - ко је добио а ко изгубио“, *Istorija 20. veka*, 2/2013; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010; Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Београд 2003; Boško Mijatović, „Zamena austrijskih kruna za dinare“, *Istorija 20. veka*, 1/2014; Peter Garber, Michael Spencer, *The Dissolution of The Austro-Hungarian Empire: Lessons for currency reform*, Princeton University 1994.

⁷⁰² Регулисање новчаног саобраћаја на ослобођеном делу Краљевине Србије, ДРБр. 35052 од 17. септембра 1918, *Српске новине* бр. 112 од 20. септембра 1918.

Врста новца	Однос према динару	Врста новца	Однос према динару
Француски франак	100 за 100	Аустријска круна	80 за 100
Грчка драхма	100 за 100	Немачка марка	80 за 100
Италијанска лира	90 за 100	Бугарски лев	80 за 100

Значајније од самог питања курса је да је овим истим решењем обнародована и обавеза пописивања непријатељског новца који се нађе на ослобођеним територијама. Ову обавезу имали су да изврше председници општина. Вероватно је већ тада влада била свесна количине круна у оптицају, те је за *непријатељски* новац била одобрена размена до хиљаду динара. Само у року од месец дана влада је другим решењем само констатовала фактичко стање на терену, које је због савезничких победа и напредовања српске војске учинило да вредност круне, марке и лева још више падне.⁷⁰³ По први пут је овим решењем забрањен увоз аустријских круна, немачких марака и бугарских лева на српску територију.⁷⁰⁴ Ово су биле мере српске владе пре уједињења, које су се односиле на новац.

И пречански крајеви су, такође интензивно, октобра и новембра 1918. године, промишљали о решавању валутних проблема, када је већ постало извесно да су у поседу валуте државе која губи рат. Наиме, током Првог светског рата није се знала количина круна у оптицају, с обзиром да Аустро-Угарска банка није штампала своје извештаје.⁷⁰⁵ Она је била у обавези да обезбеди покриће за 2/5 својих новчаница у оптицају. Међутим, и пре почетка ратних сукоба круна се није најбоље котирала. Царским декретом од 4. августа 1914, на почетку рата аустријској влади је било одобрено да донесе посебне уредбе у вези са монетарном политиком, што је омогућило штампање новчаница, њихов повећани оптицај и позив на домаће зајмове.⁷⁰⁶ Даље ратне активности двојне монархије биле су финансиране готово искључиво обвезницама државних зајмова које је њена централна банка откупљивала. Обвезница се обично продавала по цени од 96 круна и имала је купон са каматном стопом од 5,5 процената. Претходно је држави исплаћивано 75% њихове номиналне вредности. Овакво финансирање државе наставило се чак и у новембру 1918, када су обвезнице продавале за 60% њихове номиналне вредности. Овим активностима држава је постала дужник банке.

⁷⁰³ Измена курса непријатељског новца на територији Србије, ДРБр. 39960 од 30. 10. 1918, *Српске новине*, бр. 132, б. 11. 1918. За 100 круна, марака и лева добијало се 50 динара.

⁷⁰⁴ Исто.

⁷⁰⁵ Банка је на неки начин постала невидљива, с обзиром да је укинута објављивање седмодневних стања, а управа банке је ослобођена обавезе сазивања редовних и ванредних скупштина акционара, М. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 88.

⁷⁰⁶ Архив Народне банке Француске, № bordereau 1370200007; № boîte 2 *Etude Historique et Critique sur L'évolution du Regime Monetaire Des Etats Successeurs de L'ancienne Monarchie Austro-Hongroise*, (Историјско-Критичка студија о развоју монетарног режима у земљама наследницама бивше Аустро-Угарске монархије) приредио Фредерик Штајнер, овлашћени представник Бечке комерцијалне банке (Winer Commercial Bank), фебруар 1921, (даље: Архив Народне банке Француске № bordereau 1370200007; № boîte 2). Иако је писана крајње пристрасно као жал за изгубљеним јединственим економским тржиштем Аустро-Угарске монархије, ипак пружа драгоцене податке о процесу замене круна за националне валуте.

Како су многи приметили, овим декретом је створена једна нова валута папирних новчаница, са *климавом* подлогом. Како је рат одмицао, слабљене круне на иностраним тржиштима било је све веће, а држава није прокламовала чак ни административне мере да спречи даље опадање вредности. Тек 1916. формирана је нека врста девизне централе која је имала за циљ контролу девиза, као и да се унутрашња и спољна трговина ставе под државни надзор. Међутим, ове мере нису дале резултате и нису спречиле даље опадање вредности круне. За само четири године ратних дејстава златна подлога круне је драстично смањена, те су тако новембра 1918. златне резерве износиле само 21% њихове предратне вредности.⁷⁰⁷

За праву вредност круне сазнало се тек на крају самог рата, на збору акционара који је одржан 8. фебруара 1918, на којем су поднесени рачуни за период од четири године (1914-1917). Из тих биланса видело се да је оптицај новчанице у том периоду порастао више од седам пута.⁷⁰⁸ Поред свакако објективних околности, које су утицале на смањење вредности круне, ови извештаји су имали психолошки ефекат на новчаним тржиштима. Тиме суноврат круне није завршен, већ се наставио се и током 1918, те је тако месеца у децембру достигао износ од 52 милијарде.⁷⁰⁹ Још у октобру 1918, потоњи министар финансија Чехословачке Алојз Рашин је захтевао да Банка у Бечу престане са штампањем круна, међутим, упркос његовим напорима то се није десило и банка без државе је наставила са штампањем круна.⁷¹⁰

На ову тему, међу југословенским чиниоцима уједињења, прво су се изјаснили словеначки политичари, окупљени у Народном већу у октобру 1918. Оформили су привредни одсек у којем су се разматрала не само валутно, већ и друга привредна и финансијска питања Словеније, у односу на тада већ извесно уједињење, али и у односу на двојну монархију. У оквиру тих разматрања Милко Брезигар, истакнути словеначки економиста, касније члан југословенске делегације на Париској мировној конференцији, заступао је став да динар буде заједничка валута са посебним освртом на повећани оптицај круне.⁷¹¹ Никома у Љубљани није било спорно да је круна знатно изгубила од своје предратне вредности. У том смислу треба и тумачити и препоруку Народног већа новчаним заводима и штедионицама, као и физичким

⁷⁰⁷ Peter Garber, Michael Spencer, *The Dissolution of The Austro-Hungarian Empire: Lessons for currency reform*, Princeton University 1994, 4-7.

⁷⁰⁸ Са 2.493 милиона на 18.439 милиона круна у 1917, *Народна банка 1884-1934*, 139.

⁷⁰⁹ Покриће у сребру и злату у односу на новчанични оптицај износило је 0,44% према 66,62% средњом 1914, М. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 89.

⁷¹⁰ У периоду октобар 1918 – фебруар 1919. задужења су порасла за 5.225 милиона круна, Р. Garber, М. Spenser, нав. дело, 5.

⁷¹¹ Брезигар је истицао да је у предратној Аустро-Угарској монархији на једног становника долазило 50 круна, а у октобру 1918. чак 560 круна, М. Зечевић, нав. дело, 78.

лицима, да се ослободе хартија од вредности које је, на име ратних зајмова штампала Аустро-Угарска банка, јер је постало очигледно да они не вреде ништа.⁷¹² У настојању да избори што боље почетне позиције, у наредним преговорима прихваћен је предлог Антона Корошеца *о изаслању финансијских сѝручњака у Швицарску, да се у свим финансијалним ѝиѝањима сѝаве у додир са енѝенѝиним власѝима.*⁷¹³

Такође, у Народном вијећу у Загребу је новембра 1918. разматрано валутно питање. Насупрот словеначком гледишту, Станко Шверљуга је заступао став да се у погледу валуте одржи *конѝинуиѝеѝ*, те да се настави са штампањем круна чије би издавање контролисало Народно вијеће. Опште место међу и словеначким и хрватским политичарима било је мишљење да су банци двојне монархије дани одбројани и да она као институција није више потребна.⁷¹⁴ На крају се идеји да се настави са издавањем круна приклонила и словеначка страна. Народно вијеће је покушавало да за себе избори статус равноправног члана, настојећи да ступи у преговоре са Банком у Бечу. У разговорима који су вођени у Бечу, представници Народног вијећа су ступили у контакт са секретаром Аустро-Угарске банке, те је том приликом закључено да Аустро-Угарска банка може и даље несметано пословати *на ѝодручју државе СХС уз државни надзор*, као и да ће водеће место међу филијалама добити *Заѝребачка ѝодружница.*⁷¹⁵ Стиче се утисак да, у данима пред уједињење, политичари пречани, као и они из Србије, нису имали превише информација једни о другима. У такав корпус спада и валутно питање које, како ће се показати, није могло да се реши без претварања/стварања емисионог завода.⁷¹⁶

Након уједињења 1. децембра 1918. и почетне еуфорије око стварања нове државе, постало је јасно да је један од горућих проблема нове државе свакако и различитост валута у оптицају.

Колико је ово питање било важно говори и податак да је само пет дана након формирања прве југословенске владе, на челу са Стојаном Протићем, у жељи да се што приближније одреди износ круна који се нашао у оптицају у новоствореној држави, Министарство финансија већ 12/25. децембра 1918. издало две наредбе које су се тичале крунских новчаница. Прва, која је била мера забране уношења

⁷¹² Исто.

⁷¹³ *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti*, Zapisnik sjednice Središnjeg Odbora Narodnog Vijeća S.H.S, 11. 11. 1918, Zagreb 2008, 128.

⁷¹⁴ Исто, Zapisnik sjednice Središnjeg Odbora Narodnog Vijeća S.H.S, 25. 11. 1918, Zagreb 2008, 151.

⁷¹⁵ Исто, 152-154.

⁷¹⁶ Чланови финансијске делегације који су боравили у Бечу извештавају Народно вијеће да су добили *Questionnaire* који су саставили начелници српског Министарства финансија. Исто, *Narodno Vijeće S.H.S.*, 20. 11. 1918, Zagreb 2008, 243-245.

тих новчаница у Краљевину, а друга жигосање и попис круна и бугарских лева. Том наредбом у циљу констативања количине овој новца на нашој територији, ради доцније замене истиој за нашу монету били су прописани поступци око обележавања и нумерисања круна, као и апоенима који су за то одређени.⁷¹⁷ Ово решење није се односило на читаву територију Краљевине, већ само на Србију и Црну Гору, јер је жигосање и попис крунских новчаница на осталим територијама извршено на основу банске наредбе од 8. јануара 1919.⁷¹⁸ Како је наведено *причекаће се до извештаја комисије која је обављивала у Праги ради штампања новој нашеј италијанској новца*⁷¹⁹ Овај посао поверен је средним и окружним начелницима. Према Наредби, жигосање је значило отискивање штамбиља за пријем аката, у који се, према нормама канцеларијског пословања, уписивао деловодни број и датум, а у овом случају *редни број српских лица која су новчанице доднеле на жигосање*. Уколико на терену не би било довољно штамбиља, жигосање би се вршило печатом.⁷²⁰ Сви апоени, у распону од десет до хиљаду круна, требало је да буду и пописани и жигосани, а апоени мањи само жигосани. Ови послови вршили су се у присуству имаоца круна, односно лева, да би им по обављеном послу на лицу места новац био враћен. Колико је власт настојала да што пре добије податке о броју круна у оптицају сведочи и обавеза да окружна начелства пописе прво доставе телеграфски, а потом и написмено Министарству финансија. У сваком случају, жигосање је извршено до 31. јануара 1919. На основу званичне статистике жигосано је укупно 5 милијарди и 323 милиона круна.⁷²¹ У архивској грађи Народне банке налази се документ оверен печатом Министарства финансија са датумом 19. 2. 1921. који даје нешто другачије податке:

Табела бр. 8 – Износ жигосаних круна

Територија	Износ круна
Србија	418.517.405
Хрватска и Славонија	1.537.673.858
Босна и Херцеговина	510.212.974
Словенија	586.623.239

⁷¹⁷ АЈ-Министарство финансија Краљевине Југославије (бр. фонда 70)-3-6, Решење о приступу жигосања и пописа папирног новца Аустро-Угарске и Бугарске.

⁷¹⁸ Наредбу помиње Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS*, 234, као и Фредерик Штајнер, Архив банке Француске, № bordereau 1370200007; № boîte 2.

⁷¹⁹ *Вечерње новости*, 15. 12. 1918.

⁷²⁰ Исто.

⁷²¹ Податак је наведен према *Народна банка 1884-1934*, 140.

Територија	Износ круна
Банат, Бачка, Барања	1.664.036.437
Далмација	153.060.440
Црна Гора	5.612.646
укупно	4.875.736.599

АНБ I/II, а.к. 25

Свакако, као отворено питање остаје да ли су ови подаци и приближно тачни, имајући у виду комуникационе везе у Краљевини почетком 1919, као и претпоставку да део круна није ни пријављен, односно обележен, због намере власника да покушају са разменом у другим земљама које су настале распадом двојне монархије.⁷²²

Овим мерама је контингент крунских новчаница, затечен у Краљевини, практично национализован са намером да се прекине новчана заједница са Аустро-Угарском и утврди количина у оптицају. Наиме, власт није имала прецизну слику о томе како ће се и када извршити сама замена, јер, према изјави М. Нинчића, средстава за штампање нове валуте није било.⁷²³ Иако је ово жигосање изазвало разне полемике, њиме је јасно повучена монетарна граница у односу на остала подручја у којима је у оптицају такође била круна. Када је завршено жигосање, дозвољен је унос тих обележених круна на територију Србије и Црне Горе, а све у циљу слободне унутрашње трговине.⁷²⁴ Нема сумње да је жигосање изазвало највећи отпор у Хрватској где *неки њамошњи крунови, чији су интереси исувише исцрепљени са осталим крајевима некадање Аустро-Угарске монархије, воде њиховим ове мере кампању чак и на мало неуобичајан начин.*⁷²⁵

Процентуално је свакако тачно, иако има неслагања који се односе на број обележених круна, да се највише круна у оптицају налазило на територијама Хрватске и Војводине, затим Словеније, Босне и Херцеговине, Србије и на крају Црне Горе. Југославија је била прва од земаља наследница која је применила обележавање круна. На овај начин круна је ушла у оптицај као званична валута Краљевине. Иако се сматрало да ће се овим поступком спречити даље повећање броја крунских

⁷²² Према подацима који су послати Делегацији Краљевине СХС у Паризу, укупна сума пописаних круна је износила 5.572.566.324, с напоменом да подаци нису коначни и да ће сума износити 8 милијарди круна. АЈ-336, ф. 40, д. III.

⁷²³ Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије*, 13.

⁷²⁴ И. бр. 801 од 24. 3. 1919. *Службене новине* бр. 25, 29. 3. 1919.

⁷²⁵ Милорад Недељковић, „Наш валутни проблем“, предавање одржано у Правничком удружењу у Београду 2. 2. 1919, *Алманах удружења њавника Краљевства Срба, Хрватина и Словенаца*, Београд 1920, 10.

новчаница, показало се сасвим супротно. Недовољна средства, којима је извршено обележавање, те велики број различитих жигова, учинили су да дође до појаве фалсификата, те чак ни државна надлештва, која су извршила обележавање, нису могла да препознају лажне жигове.⁷²⁶ Иако су чак постојале калкулације да сама држава није реаговала одговарајуће и да је намерно обарала вредност круне тиме што није спречавала унос круна из иностранства, ове примедбе свакако не стоје, јер границе нису биле јасно повучене, те се самим тим није могао ни контролисати проток круна. Ни одредбе о конфискацији у корист државне касе, под оптужбом за кријумчарење, нису спречиле даљи проток новца.

Очигледно, посао око обележавања новчаница није био завршен жигосањем. У Краљевини су се изнова појављивале круне, а иако је држава поручила контингент нових динара, њихово штампање у иностранству није ишло тако брзо. У архивској грађи, која је настала радом Министарства финансија и Народне банке, нема пуно података о пословима на штампању новчаница које је требало да замене круне. Наиме, с обзиром да је у периоду Краљевине Србије послове око издавања новчаница оперативно спроводила Народна банка у директној вези са Банком Француске, ови послови су били новост за Министарство које би и у уређеним приликама сигурно имало потешкоћа око ових активности. Емисиони завод се децембра 1918. налазио у Француској и свакако није могао да обавља ове послове. Француска штампарија није могла да изађе у сусрет и штампа све новчанице по захтеву државе, те је стога одлучено да се, поред Париза, новчанице израђују у Прагу и Загребу.⁷²⁷ Очигледно је да је, након ратних збивања, било тешко наћи штампарију која је била вољна да изврши цео посао. Неспорно, је да је влада већ 1. фебруара 1919. приступила овом послу јер се на новчаницама од 10 и 20 динара помиње као датум издавања.⁷²⁸ Министарство финансија је актом са ознаком *i*оверљиво *о*бавестило Народну банку 13. априла 1919. да у ред најважнијих задатака долази санирање *i*рекомерно *о*ишницаја банкнои*а* Аустиро-Угарске банке. У акту се даље наводи да је Министарство финансија, имајући у виду хитност посла око штампања новчаница, *морало i*присийиш*и* изради државно*и* и*а*иирно*и* новца, *јер не само и*ш*и*о се у *и*о*м*е момен*т*у није

⁷²⁶ АЈ-(Збирка Милана Стојадиновића, бр. фонда 37)-32-238, М. Стојадиновић, Валутно питање; Стојадиновић такође у својој расправи помиње износ од 4.875.736.599 круна.

⁷²⁷ *Хиљадарке и сийошнарке и јединице у Банк де Франс, двадесетшце и од йола динара у Загребу у ириваишним шийамйаријама и десетшце у Чешкој у ириваишној шийамйарији. Извешийај Народне банке за 1929*, Београд 1929, XXXVI. Постоји и документ без датума који је садржи податак да је касније 1921. штампана и новчаница од ¼ динара или 25 пара, која је штампана у Новом Саду, ово су једине новчанице за које не постоје подаци у којим штампаријама су израђене изузев штампарије Банке Француске, АНБ I/II, а.к.48.

⁷²⁸ Жељко Стојановић, *Новчанице Народне банке 1884-2004*, Београд 2004, 52.

знало да ли ће се моћи створити нова заједничка емисиона банка, но и доцније, кад би све пријеме биле извршене, поруџбини новчаница емисионе банке, могло би се ириситијити тек када ова буде још јуно оранизована на законском оквиру.⁷²⁹ Већ у том акту говори се о суми од 8 милијарди круна у оптицају, као и да би се новчанице крунског важења могле замењивати новчаницама за 25-30% номиналне вредности, с напоменом да би се извесни проценаи ислаћивао у државним обвезницама.⁷³⁰ Ситуацију око новчаница додатно је компликовала чињеница да је Банка пре рата као Привилегована народна банка Краљевине Србије, такође из Париза, наручила израду новчанице од 100 динара са подлогом у сребру, ту услугу платила те се тако из Француске очекивао долазак и банчиних и новчаница државној издања.⁷³¹

Међутим, ни у новембру, динари нису стизали у Краљевину, па се и штампа питала зашто се одуговлачи и зашто не почиње његова дистрибуција.⁷³² За то време круна је губила на својој вредности, а управо због колебања курса у октобру 1919, држава је укинула своју обавезу да утврђује званично њен однос према динару.⁷³³

Како су се жигосане новчанице неочекивано дуго налазиле у оптицају, не само оне које су правилно обележене, већ и оне са кривотвореним жигом, појавила се потреба да буду поново означене.⁷³⁴ Због тога је крајем новембра 1919, по други пут држава приступила обележавању круна, али овог пута лепљењем посебне маркице, сличне поштанској, на сваку новчаницу.⁷³⁵ Овим потезом, који је свакако био ефикаснији и самим тим успешнији од првог, извршено је не само обележавање тих новчаница, већ и делимично повлачење из оптицаја у висини од 20% вредности поднетих на маркирање. На сваки апоен од 10, 20, 50, 100 и 1.000 круна лепљена је маркица друге боје. Новчанице од 1 и 2 круне нису биле подложне маркирању. Маркице су се лепиле на оној страни новчанице која је била на немачком језику.⁷³⁶

⁷²⁹ АНБ1/І, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 15. 4. 1919, а.к. 17.

⁷³⁰ Исто.

⁷³¹ АНБ1/І, УПР, Записник са 41. седнице ГО, 7. 10. 1919. а.к. 17.

⁷³² Тек 15. октобра 1919. чиновници Министарства финансија кренули су у Париз ради допремања дела новчаница, АНБ1/І, УПР, Записник са 41. седнице ГО, 21. 10. 1919. а.к. 17, *Полишика*, 7. 11. 1919.

⁷³³ Такође, укинута је могућност да се обавезе које су се плаћале у динарима могу плаћати у крунама, И. бр. 3696 од 27. 10. 1919, *Службене новине*, бр. 134, 9. 11. 1919.

⁷³⁴ О размерама фалсификовања говори и Милан Стојадиновић у својим мемоарима: *како су њечайи ударани честіо и на сасвим њрљаве и јолујоцејане банкнотіе они су мноіо јуіша моіли биіи замењани каквим било њечайіом чак и од јреврнуішој округіој оквіра мале шоље од јоіијене црне кафе...*, М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 145.

⁷³⁵ Маркице се нису лепиле у случајевима када новчанице нису биле обележене жиговима са подручја Краљевине СХС, И. бр. 3382 од 11. 11. 1919, *Службене новине*, бр. 141, 18. 11. 1919.

⁷³⁶ Правилник о поступку приликом маркирања од 7. 11. 1919, *Службене новине* бр. 151, 30. 11. 1919.

Званично маркирање започело је 26. новембра. Иако је за овај посао је био предвиђен рок од 15 дана, он је завршен почетком јануара 1920.⁷³⁷ Обележавање је извршено уз делимично повлачење из оптицаја тих новчаница у висини од 20% вредности.

Табела бр. 9 – Износ маркираних круна

Србија и Црна Гора	620.517.405
Остали крајеви	5.066.089.325
укупно	5.686.606.730 ⁷³⁸

AJ-37-32-238

Евидентна је чињеница да је број маркираних био већи од броја жигосаних круна, што значи да је за непуну годину дана у оптицај убачена знатна количина круна, ако се узме у обзир да апоени од 1 и 2 круне нису ни били маркирани. Иако је влада била нападана да послови око маркирања нису били добро организовани, Министарство финансија је током новембра готово свакодневно објављивало решења која су појашњавала поступак лепљења маркица. Био је предвиђен и ноћни рад чиновника, као и то да се посао најпре заврши на новчаницама које су се налазиле код новчаних завода и на крају код становништва.⁷³⁹

Имајући у виду да је од свих земаља наследница Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца прва приступила обележавању круна њен пример је следила Чехословачка марта 1919. Према извештају Драгољуба Новаковића, у то време инспектора Банчиног, као централни орган постојао је у Прагу, у Министарству финансија, велики одбор, који се састојао од банкара и чиновника. Седиште одбора било је у Прашкој штедионици. Одбор је био задужен за организацију читавог посла и био је последња инстанца за све спорове око жигосања. Цела земља је била подељена на неколико области, а свака је имала свој обласни одбор који је вршио рад преко месних одбора, који су директно вршили жигосање. Месних одбора било је у сваком среском месту, а посао жигосања се вршио у новчаном заводу места у којем је био одбор.⁷⁴⁰

⁷³⁷ Влада је била нападана да је посао алкаво спроведен да су маркице лошег квалитета да се није водила евиденција и, оно што је најважније, постављало се питање зашто се круне маркирају кад су новчанице предвиђене за замену већ штампане. Као једини разлог овог посла наведена је намера државе да приликом одузимања 20% примени *један принудни зајам, врло невелико прикривен и врло нејраведно изведен, Политика*, 27. 11. 1919.

⁷³⁸ М. Стојадиновић, Валутно питање, АНБ 1/II, а.к. 25, Подаци Министарства финансија су другачији, наводи се износ од 4.600.000.000. *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 216.

⁷³⁹ *Службене новине*, бр. 152, 1. 12. 1919.

⁷⁴⁰ АНБ 1/I, УПР, Записник са 50, 51 и 52. седнице ГО, 13-15. 11. 1919, а.к. 17.

У Краљевини СХС био је примењен исти систем. Поред комисије у Министарству финансија, образоване су обласне комисије са седиштем у филијалама Аустро-Угарске банке, а у Србији, у финансијским управама. У неслужбеном делу Службених новина, Министарство финансија је образложило поступак маркирања жељом да се, не само утврди количина круна, већ и очекивањима да маркирана круна добије на вредности.⁷⁴¹

Као што је напоменуто приликом маркирања било правним, било физичким лицима, задржавано је 20% од укупне суме, која је била поднета за обележавање. Овај поступак Министарства финансија је изазивао бројне, углавном, негативне коментаре у штампи, те је надлежни министар објаснио да ће се тако смањити количина круна, те да ће то утицати на њену вредност, али и да је велики део новчаница толико похабан да је на њих немогуће налепити маркицу.⁷⁴²

Милан Стојадиновић је поступак задржавања 20% на суму поднету приликом маркирања назвао *принудним зајмом*. Наиме, иако се упорно говорило о смањењу оптицаја у суштини прибављена средства су послужила за плаћања на крунском подручју.⁷⁴³ У то време Стојадиновић се оглашавао као опозиционар, док је с друге стране Велимир Бајкић, као идејни творац ове активности, у Министарству финансија објашњавао да је ово урађено да се спречи даљи прилив круна, као и да се утврди количина у оптицају, с обзиром да је требало извршити размену са тек штампаним новчаницама. И сам Бајкић је признавао да се влада налазила у лошем финансијском положају, да су издаци за издржавање војске били велики, да се није смело мислити о примени аустријског система реквизиције, већ се за подмиривање растућег дефицита приступило овој *несимпличној мери*.⁷⁴⁴ Нешто касније, влада и министар финансија су, описујући читав поступак, појасниле да је задржана сума за коју су издате привремене признанице постала *лепшећи дуи*.⁷⁴⁵

Нема сумње да је маркирање без обзира на оптужбе било боље организовано у односу на жигосање јер су, поред главне комисије, при Министарству финансија биле формиране и поткомисије при финансијским управама у Србији и Црној Гори, а такође овај посао су радили и чиновници филијала Аустро-Угарске банке који

⁷⁴¹ Након маркирања, курс чехословачке круне је знатно *скочио* у односу на аустријску и југословенску круну. У Швајцарској је 100 чехословачких круна вредело 15 франка за које се добијало у исто време 9 југословенских односно 4 аустријске круне, *Службене новине*, бр. 151, 30. 11. 1919.

⁷⁴² Коминике Министарства финансија, *Службене новине* бр. 146, 25. 9. 1919.

⁷⁴³ Милан Стојадиновић, „Наш државни дуг“, *Нови животи*, књ III, св. 9, 1. 1. 1921.

⁷⁴⁴ *Динар*, Изабрани списи Велимира Бајкића, приредио Бошко Мијатовић, Београд 2009, (даље В. Бајкић, *Динар*), 99-124

⁷⁴⁵ *Сценографске белешке Уставојворне скупштинине Краљевине СХС*, IX редован састанак 31. 1. 1921, 11.

су остали на територији Краљевине, имајући у виду да су сви они били са већим знањима из економске струке и познавања новчаница.

Маркирање и након одређеног датума није било једино завршено на подручју Далмације, с обзиром да се поклопило с временом преговора и потписивања Рапалског споразума. Услед несређених питања на источној јадранској обали, маркирање је пролонгирано и након потписивања уговора. На територији која је припала Краљевини СХС обележено је још 482.270.191 круна.⁷⁴⁶

СИСТЕМИ ЗАМЕНЕ КРУНА У ЗЕМЉАМА НАСЛЕДНИЦАМА АУСТРО-УГАРСКЕ МОНАРХИЈЕ

Огромна количина круна у оптицају није био само проблем југословенске, већ и осталих држава које су баштиниле територије Хабзбуршке монархије. Већ првих недеља по распаду Монархије појавиле су се прве студије и разматрања о режиму будуће валуте, али и даље круна је опстајала у оптицају на свим територијама државе која више није постојала, а проблем крунских новчаница ближио се пуној снази. Наиме, поред проблема утврђивања броја круна у оптицају, имајући у виду и сталну циркулацију истих, проблем је представљала и појава фалсфиката у тренутку када је установа која је требало да се бави њиховим сузбијањем, била у поступку ликвидације.

Табела бр. 10 – Прерасподела територија након распада Аустро-Угарске монархије

Држава	Површина (km ²)		Број становника (у хиљадама)	
	1914.	1921.	1914.	1921.
Аустро-Угарска	976.443	—	51.390	—
Аустрија	—	85.533	—	6.536
Мађарска	—	92.607	—	7.600
Чехословачка	—	140.394	—	13.613
Румунија	137.903	304.244	7.516	17.594
Краљевина Србија	87.300	—	4.458	—
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца	—	248.987	—	12.017

Berend Ivan, Gyorgy Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York 1974, 173

⁷⁴⁶ АНБ I/II, а.к. 25

Живот се одвијао даље и поред потешкоћа у утврђивању укупног броја круна, а подаци који се односе на појединачне државе варирају и веома често нису ни приближно исти.⁷⁴⁷

С друге стране, званични подаци Народне банке Чехословачке из 1925. дају нешто другачију слику, нарочито имајући у виду суме крунских новчаница у Аустрији и Мађарској:

Табела бр. 11 – Оптицај крунских новчаница у земљама наследницама

Држава	Регистроване новчанице	Признате новчанице	Процент признатих новчаница
Чехословачка	8.357	6.100	73,0
Румунија	8.717	6.100	69,9
Мађарска	8.500	4.000	47,0
Аустрија	7.428	4.000	53,7
Краљевина СХС	5.686	4.270	75,6
Италија	3.500	2.500	71,4
Пољска	2.739	2.150	78,4
укупно	44.927	29.120	64,7

Jakub Kunert, Jiri Novotny, *Central banking in the Czech lands*, Prague 2008, 67

Монетарно раздвајање и замена круна били су повезани и са ликвидацијом послова емисионог завода двојне монархије, а ова питања су била регулисана и уговорима о миру у Сен-Жермену и Тријанону. Сходно уговорима, државе наследнице су имале обавезу обележавања затечених круна на њиховој територији, као и рок од годину дана за замену круна, након чега ће се круне предати Репарационој

⁷⁴⁷ Подаци наведени према М. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 90, Dušan Plavšić *Država i Narodna banka*, Zagreb 1930, 29. Д. Плавшић наводи да је у Чехословачкој приликом маркирања установљена количина од 10,281 милијарде круна заједно са контокорентним потраживањима и боновима, а да је у оптицају остало нових чехословачких круна 6,999 милијарди.

Држава	Износ у милијардама круна	Држава	Износ у милијардама круна
Аустрија	15	Пољска	5
Мађарска	15	Румунија	4
Чехословачка	7	Италија	3
Југославија	6	укупно	око 55

комисији.⁷⁴⁸ Уговори су озаконили фактичко стање јер је већ у свим државама извршено обележавање новчаница.⁷⁴⁹

Заједничко за Чехословачку, Италију, Пољску, Румунију и Југославију, је да су, поред првих мера које су се односиле на забрану уноса круна, да су одмах објавиле да приликом замене неће бити узимане у обзир новчанице штампане након октобра 1918. Све предузете активности ишле су у правцу утврђивања количине круна у поседу, затим обележавање, било жигосањем или маркирањем и на крају, замена за националне валуте. Све ове мере ишле су заједно са организацијом власти, утврђивањем граница, спречавањем социјалних немира без икаквог модела који би био наслеђен из претходних времена. Управо због брзине, односно недостатка времена да се послови уреде са прецизним упуштвима, карактеристична појава за све земље су фалсификовани жигови и маркице.

Сумирајући, предлози и решења су се разликовали од почетног стања државе, у зависности од тога да ли се одређена територија или регион приклонила некој већ постојећој држави, или су се ујединили са другим територијама како би створили нову државу. Први пример поред Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је држава Италија која је проширила своју територију мањим деловима Хабзбуршке монархије. Већ Указом Италијанске војне команде од 26. новембра 1918, прописано је да аустријски новац остаје у употреби до даљег и да ће све уплате и исплате бити вршене на бази паритета 40 центесима (сантима) за једну круну.⁷⁵⁰ Такође, заједничко за све државе наследнице двојне монархије била је забрана уноса круна на њихове територије. Без обзира на све полемике око валутне релације које нису биле везане само за Краљевину СХС, не може се порећи да је круна имала статус *нежељеног* новца. Ниједна држава није хтела да повећава оптицај новца који није више имао своју државу, те је тако круна ишла из руке у руку, на опште незадовољство оних који су је примали. Априла 1919. на целој територији Краљевине Италије уведена је лира као валута и самим тим решено питање монете. Ова валутна релација изазвала је незадовољство на новоприпојеним територијама.⁷⁵¹ Италијанска влада, делимично водећи рачуна и о овим примедбама, фиксирала је однос лире и круне приликом конверзије на 60 центесима (сантима) за једну круну.

⁷⁴⁸ М. Угричић, *Novčani sistem Jugoslavije*, 90.

⁷⁴⁹ Уговори не разматрају начин и поступак обележавања круна, Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор), *Збирка закона пројшумачених и објашњених судском и административном љраксом*, Св. 61, Београд 1927.

⁷⁵⁰ Центесимус – стоти део лире, Архив банке Француске, № bordereau 1370200007; № boite 2.

⁷⁵¹ Навођен је пример Француске која је у Алзасу вршила замену марке *al pari* у односу на франак, Исто.

Насупрот Италији, Чехословачка је имала сасвим друге предуслове за поступање. Чехословачка јавност је од почетка била за нову валуту.⁷⁵² Заједничко свим концепцијама било је очекивање да нова монета мора имати покриће у злату које ће обезбедити страним позајмицама. Као и све остале земље наследнице, без обзира што је у оптицају била само једна монета – царска круна и Чехословачка се дистанцирала од круне. Пре свега очекујући страну помоћ, као територија која је била највише индустријски развијена у двојној монархији, са сопственим ресурсима у прехранбеној индустрији и уравнотеженом трговином, сматрало се да ће замена валуте проћи без већих трзавица. За разлику од Југославије, где се питање замене круна и односа према динару пунило свакодневно ступце новина и часописа, у Чехословачкој је план строго чуван у тајности, а информације за штампу су биле подложне строгој цензури. На основу плана министра финансија Алојза Рашина припреме су завршене крајем фебруара 1919. када је пред парламентом истуђено са предлогом о консолидацији финансија и валуте. Одбор за финансије је у кратком року усвојио све пакете закона и одмах након гласања, у року од десет дана, до 9. марта, све државне границе су биле тако рећи херметички затворене, чак и за поштански саобраћај. Овим чином избегнут је психолошки ефекат који се односио на куповну моћ новца и варијације девизног курса.⁷⁵³ Извршено је маркирање круна и том приликом је задржано 20% од њихове вредности. На овај начин избегнута је инфлација, а било је планирано да се касније из оптицаја повуче 50% новчаница.⁷⁵⁴ Иако су многи сматрали да је процес маркирања у Чехословачкој много боље припремљен и спроведен него у Краљевини СХС, и у овој држави су се појавили фалсификати.⁷⁵⁵ Међутим више него драконским казнама као што је доживотна робија, ова појава је сведена на најмању могућу меру. Може се рећи да је све мере Чехословачка примењивала централизовано, те није била допуштена слободна трговина девизама. Такође, од обележавања су биле изузети апоени од 1 и 2 круне, те је у оптицају остало неколико милиона металних круна, које су циркулисале до септембра 1919. кад су и замењене, због бројних примера кријумчарења. Власти у

⁷⁵² Део јавности био је за новчану јединицу франак, који би се захваљујући девалвацији круне био одржан у фиксном односу према француском франку, док је други део развијао концепт нове валуте чији би однос према круни био 1:1. Исто.

⁷⁵³ Маркирање је обављено за само два дана, 25 и 26. фебруара 1919, D. Plavšić, нав. дело, 29.

⁷⁵⁴ Д. Плавшић наводи да је у Чехословачкој приликом маркирања, од круна пријављених од приватних лица задржано 50% и да се као нека врста надокнаде издавала обвезница 1% принудног зајма. Исто, 29.

⁷⁵⁵ Исто.

Прагу су објавиле фебруара 1922. да је 8,4 милијарди круна маркирано, а од тог износа је задржана 2,1 милијарда.⁷⁵⁶

На почетку, Чехословачка је проблем емисионе банке решила на један радикалан начин. Наиме, уместо преузимања филијала Аустро-Угарске банке она их је укинула и при Министарству финансија основала неку врсту централне емисионе службе.⁷⁵⁷ Нове новчанице које су пуштане у оптицај, након постепеног повлачења старих и премаркираних круна, биле су државног издања. Захваљујући чињеници да ни пољопривреда, а ни индустрија нису биле значајно оштећене током Великог рата, Чехословачка је најлакше од свих земаља наследница савладала послератне тешкоће.⁷⁵⁸

Пољска, још једна нова држава на политичкој карти Европе, суочила се проблемима приликом решавања монетарног питања. Њен случај је јединствен, иако је као Чехословачка, новостворена држава, није била конституисана од територија у којима је у оптицају била једна валута, те се као и краљевина СХС, суочила са више различитих валута у оптицају, с том разликом што ниједна од њих није била стабилна. Такође, може се рећи да је она доживела највеће разарање многих војски, које не само да су пролазиле њеном територијом, већ су и уништавале. Тако је крајем 1919. ниво индустријске производње износио тек око 30% нивоа који је био постигнут 1913.

С друге стране Пољска је након децембра 1918. улагала велике напоре да учврсти своје границе, што је још више компликовало монетарно питање.⁷⁵⁹ Када су у питању крунске новчанице, учињен је покушај да се, по угледу на Чехословачку обележе, међутим и поред припреме то није урађено и круне су опстале током 1919, као легално средство плаћања. Пољска се, с обзиром да није обележила своје круне суочавала са приливом круна са других територија, где им је приликом конверзије претило обезвређивање.

Почетком 1920. донета је одлука да се на читавој територији уведе једна заједничка монета – пољска марка. Према овом закону, круне биле су изједначене са марком. Тек од маја 1920. започета је замена свих врста новчаница које су се налазиле

⁷⁵⁶ На берзи у Њујорку, октобра 1920, 100 аустријских круна је вредело 0,35, а 100 чехословачких круна 1,24 долара, што значи да се за 3,5 аустријске круне добијала 1 чехословачка, P. Garber, M. Spencer, нав. дело, 11.

⁷⁵⁷ Народна банка Чехословачке је започела са радом 1. априла 1926. Исто, 43.

⁷⁵⁸ О економијама земаља наследница двојне монархије више види: *The Cambridge Economic History of Europe*, volume VIII, edited by Peter Mathias, Cambridge University Press, 2008.

⁷⁵⁹ Прво се послужила *Пољским кредитним фондом* који су још основале аустријске и немачке окупацијске службе; овај фонд је био полазна тачка у стварању пољске новчане јединице, http://www.nbp.pl/homen.aspx?f=en/onbp/informacje/historia_bankowosci.html, (11. 6. 2017).

у оптицају за марку. Пре тога завршено је обележавање круна, те су необележене круне третиране као девизе. Пољска је, као и све остале државе наследнице, из обележавања искључила све круне које су емитоване после 27. октобра 1918. Замена је извршена у две етапе.⁷⁶⁰ Курс који је успостављен приликом размене био је 100 круна за 70 марака. Пољске власти су известиле фебруара 1922. Ликвидациону комисију да је у бившој провинцији Галицији замењено 2,7 милијарди круна. Посебан куриозитет представљала је чињеница да је поред замене круна Пољска морала мислити и о замени немачких марака, као и о рубљама Руског царства, али за ове валуте није био обнародован никакав званични курс.⁷⁶¹ Док су вршене све ове замене, није још била формиран пољски емисиони завод. Тек 1924. основана је Пољска народна банка као акционарско друштво са државним надзором. Једна од њених првих мера је била повлачење из употребе марака и увођење злата, који се везивао за швајцарски франак.⁷⁶²

Краљевина Румунија је након Првог светског рата знатно увећала своју територију укључивањем Трансилваније, дела Буковине и Бесарабије, а самим тим су се у оптицају нашле заједно са лејима и аустријске круне и руске рубље. Посебан проблем су представљали и леји који су штампани током немачке окупације и били у оптицају заједно са монетом коју је издала Народна банка Румуније. Румунија је, у односу на друге земље, каснила са укључивањем круне у своју националну валуту. Није усвојила систем двоструке валуте као Југославија, већ је као и Италија после одређеног периода транзиције претворила новчанице круна у новчанице леја. У суштини, први корак код свих земаља, на чијој је територији затечена круна, био је исти – затварање граница за даљи прилив новчаница које нису имале своју државу и одређивање оквирне количине круна у оптицају. Тако и у Румунији, најпре је фебруара 1919. забрањен унос круна, као и изношење леја. Већ на почетку успостављен је однос 2 круне за 1 леј. Означавање круна трајало је месец дана у периоду јул/август 1919. На све новчанице које су биле донете на означавање примењена је манипулативна такса од 1%. Изгледа да је само означавање изведено на технички ниском нивоу те су новчанице биле на мети бројних фалсификатора.⁷⁶³

Након означавања септембра 1919, вршена је замена за леје, међутим 60% је замењено а преосталих 40% за оне који су били заинтересовани дељене су државне

⁷⁶⁰ Прва од 19. до 26. априла која се односила на апоене од 1.000 и 100 круна и друга од 14. до 25. јуна 1920. за ситније апоене, Исто.

⁷⁶¹ На крају Првог светског рата у Пољској је циркулисало 2 милијарде рубља, 2 милијарде немачких марака, 4-5 милијарди круна, P. Garber, M. Spencer, нав. дело 44.

⁷⁶² Исто.

⁷⁶³ <http://www.bnr.ro/Brief-History-of-the-NBR-2730.aspx>, 11. 6. 2017. Архив банке Француске № *border*-reau 1370200007; № *boite* 2.

обвезнице.⁷⁶⁴ Приликом замене тих 60% одржао се исти курс, а то је 2 круне за 1 леј.⁷⁶⁵ Према подацима Народне банке Румуније који су објављени децембра 1922, замењено је 8,7 милијарди круна. Ово је тумачено великим размаком између датума објаве курса размене и периода означавања, што је довело да даљег прилива круна.⁷⁶⁶

Мере које је сама држава Аустрија предузимала биле су у директној вези, у првом реду са поступцима нове Чехословачке државе. Ниједна друга земља није изгубила толико територије и индустријских капацитета. Суочена са огромним дуговима, постала је зависна од спољне трговине и условљена да увози храну и основне производе. Због бојазни да не буде преплављена нежигосаним крунама, фебруара 1919. Аустрија је решењем наредила жигосање свих новчаница Аустро-Угарске банке у оптицају, изузев апоена од 1 и 2 круне. Такође, Аустрија не само да је забранила унос круна већ је и ограничила право грађанима држава наследница, као и странцима да користе своје рачуне које су имали у банкама на територији Аустрије. Под строгу контролу стављен је промет драгоценостима и хартијама од вредности. За разлику од других држава наследница она је прихватила и новчанице издате након октобра 1918. Обележавање круна изведено је у периоду од 12. до 29. марта 1919, а апоени од 1 и 2 круне су означени касније, у периоду август/септембар 1920. У Аустрији је укупно обележено 4,7 милијарди круна што је, према каснијим подацима ликвидационе комисије у Бечу, чинило око 12% укупног оптицаја од 37,6 милијарди који је забележен фебруара 1919.⁷⁶⁷ Ово свакако нису биле коначне цифре јер су многи Аустријанци задржали необележени новац надајући се бољој будућности те је због уочених фалсификата овај новац на црном тржишту имао већу вредност од означених круна.

Обележавање круна је у односу на остале државе изведено са најмање потреса, пре свега захваљујући организацији централне банке двојне монархије. Наиме, јануара 1920. од банке у ликвидацији су створена два засебна одељења – аустријско и мађарско, која је требало да врше функцију будућих централних банака ових земаља. Иако су вођени засебни рачуни за ова одељења и за банку у ликвидацији, касније су ликвидатори изјављивали да рачуни нису добро вођени, највероватније зато што су се из ликвидационе масе покривали и трошкови ових одељења. Такође, донесена су прецизна упуства о руковању хартијама од вредности, где су обвезнице

⁷⁶⁴ Изгледа да и када је истекао рок од три месеца никава исплата обвезница није извршена. Архив банке Француске № bordereau 1370200007; № boîte 2.

⁷⁶⁵ Имајући у виду да је дозвољена размена само 60% долазимо до закључка да је однос између круне и леја био и нешто више од три круне за један леј.

⁷⁶⁶ P. Garber, M. Spencer, нав. дело 16.

⁷⁶⁷ Исто, 14.

могле бити исплаћиване искључиво у жигосаним крунама републике Аустрије. Суштински и у Аустрији је уведена нова валута, с тим да је однос према царској круни био 1:1. Априла 1919. држава је основала Девизну централу која је радила у оквиру Министарства финансија. Ова централа је водила два засебна рачуна, један за, условно речено, *домаће*, а други за *сйране* круне. Због тога што се могла слободно мењати страна круна је вредела више приликом замене за девизе. Све ове мере нису спречиле опште пропадање вредности круне, у првих шест месеци 1919, вредност америчког долара је нарасла са 16 на 30 круна за један долар.⁷⁶⁸ Инфлација се претворила у хиперинфлацију 1921. и поново 1922. и погоршала већ ионако лоше стање финансија. Коначно, након више неуспешних покушаја, под покровитељством Лиге народа, решено је питање отплате зајмова чије су се обвезнице од 1923. пласирале на међународном тржишту. Заузврат аустријска влада је радикално смањила трошкове кроз укидање масивне администрације.⁷⁶⁹ Наиме, стабилизација аустријске круне је започела протоколом у Женеви октобра 1922. са програмом реформи иницираним од стране Лиге народа. Аустријска круна се стабилизовала релативно брзо, када је држава од новембра 1922. престала да позајмљује од Народне банке. Напорима канцелара Игнаца Зајпела (Ignaz Seipel) буџетски дефицит је током 1923. и 1924. године решен зајмовима у иностранству, а све под покровитељством Лиге народа. Са јачањем емисионог завода враћено је поверење у круну а све то је резултирало и враћањем страног капитала те су тако девизне и златне резерве биле веће од дуговања. Последња фаза у аустријској монетарној реформи је била увођење нове новчане јединице шилинга, марта 1925. Када је уведен, шилинг је вредео 10 хиљада круна и означио је и психолошки прекид са инфлационом круном. Већ следећег месеца започела је замена круне за шилинге.

Покушаји Мађарске да се прилагоди новим политичким и монетарним приликама били су угрожени немирима у којима је била од краја Великог рата.⁷⁷⁰ Управо у тренутку када су остале државе наследнице биле заокупљене обележавањем круна и одређивању валутних релација, до тада успостављени политички систем се распао и уступио место комунистичкој партији, која делом и због своје политичке идеологије није водила рачуна о извршеним припремама за обележавање круна.

⁷⁶⁸ <https://www.oenb.at/en/About-Us/History.html>, 12. 6. 2017.

⁷⁶⁹ Nathan Marcus, „Financial Flows and the Austrian Reconstruction Following World War I,“ *Public Policies & the Direction of Financial Flows Studies in Banking and Financial History*, The European Association for Banking and Financial History (EABH), 2012, 81-101.

⁷⁷⁰ У поређењу са краљевином Угарском, република Мађарска је миром у Тријанону изгубила велики део територије и становништва, Neil Forbes, „International Finance and Reconstruction of Hungary, 1918-1939“, *Public Policies & the Direction of Financial Flows Studies in Banking and Financial History*, The European Association for Banking and Financial History (EABH), 2012, 155-168.

С обзиром да се влада Беле Куна нашла у тешкој ситуацији, прибегавала је чак и штампању новчаница, дистрибуцији фалсификата круна, а као емисиони завод је користила Поштанску штедионицу. Након пада мађарске совјетске републике, нове владе су покушале да смање количине круна кроз жигосање (марта 1920) и форму принудног зајма, те је повучено 20% круна у оптицају. Због инфлаторних кретања стабилизација мађарске круне извршена је уз помоћ и сходно споразуму са Лигом народа априла 1924. У склопу тих активности основана је Народна банка Мађарске, јуна исте године, са почетним капиталом од 30 милиона златних круна. По аустријском моделу, емисионом заводу није било дозвољено да кредитира владу осим ако је зајам подржан обезбеђивањем страних средстава која имају исту вредност. Коначно, монетарна реформа у Мађарској је завршена увођењем нове новчане јединице пенге, јануара 1927.⁷⁷¹

Монетарни хаос који је настао распадом двојне монархије највише се одразио у виду хиперинфлације у Аустрији и Мађарској која не би била окончана без помоћи Лиге народа. Финансијска помоћ била је условљена програмима обнове којима је руководила Лига и који су креирани на конференцији у Бриселу 1920.⁷⁷² Ови програми су имали следеће заједничке карактеристике: ослобађање од плаћања репарација за време трајања програма, захтев за плаћање спољних зајмова државним приходима и независност емисионог завода по питању кредитирања државе. Монетарна реформа извршена је уз надзор представника Лиге у влади и централној банци који су приходе директно усмеравани на плаћање спољних дуговања.⁷⁷³

Без обзира што су све земље наследнице, предузеле кораке на обележавању новчаница које су се затекле на њиховој територији, појавио се проблем круна које су се налазиле у иностранству, ван територија које је обухватала Монархија. Овај проблем је регулисан одредбама Сен-Жерменског уговора којим су обавезу замене тих новчаница имале су само Аустрија и Мађарска, уз доказ да су се те новчанице заиста на дан 15. јуна 1919. затекле у иностранству.⁷⁷⁴

Број круна који је био у оптицају јако је тешко утврдити јер су још савременици приметили да су круне имале свој ток нарочито у пограничним крајевима, наводећи пример да се у потрази за повољнијим курсом размене, круне из Чехо-

⁷⁷¹ <https://www.mnb.hu/en/the-central-bank/organisation/history>, (14. 6. 2017). *Историја банкарства у Војводини*, 276-288.

⁷⁷² Лига је сличне програме развила за Бугарску (1926, 1928), Данциг (1925, 1927), Естонију (1927) и Грчку (1928), P. Garber, M. Spencer, нав. дело, 31.

⁷⁷³ Представници Лиге народа су боравили у Аустрији и Мађарској до 30. јуна 1926, Исто, 33.

⁷⁷⁴ Архив банке Француске № bordereau 1370200007; № boîte 2.

словачке, имајући у виду принудни порез од 50%, завршавале у Аустрији. Сходно проценама аустријске коморе за спољну трговину, марта 1919. круна у оптицају у Чехословачкој је било 31%, Аустрији 21%, Мађарској 18%, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 12% у Румунији 5,2% док је остатак одлазио на круне у Италији и Пољској.⁷⁷⁵ Такође, према проценама у оптицају су се налазиле и необележене круне око 18% и то највише у Чехословачкој и Аустрији. Ма како апсурдно звучало, бечки листови су јављали да чекају да скочи вредност пољске или мађарске круне у односу на аустријску да би могли да лако фалсификују маркице као што је рађено са маркираним крунама у Чехословачкој и Аустрији.⁷⁷⁶

И поред тога што је круна као валута државе која више не постоји постепено нестајала из оптицаја, замењивање круне новим националним валутама није решило најважнији проблем – проблем металне подлоге. Пошто су границе поново исцртане, уместо предратних двадесет шест економских јединица, сада их је било тридесет осам независних; такође, уместо четрнаест валута, колико их је било пре рата њихов број се попео на двадесет седам.⁷⁷⁷

ДИНАРСКО-КРУНСКЕ НОВЧАНИЦЕ

У Краљевини СХС, у периоду 1919-1920, седам врста новчаница Аустро-Угарске банке било је законско средство плаћања, од чега је 5 врста било пописано, жигосано и касније маркирано (10, 20, 50, 100 и 1.000 круна), а две врсте само жигосане (1 и 2 круне).⁷⁷⁸

У свим овим пословима око обележавања новчаница главну и коначну реч је имало Министарство финансија.⁷⁷⁹ Већ је речено да Банка није могла бити активније укључена у ове послове, не само зато што се тек фебруара 1919. вратила у Београд, већ и зато што се њена делатност протезала само на Краљевину Србију. Посредно, вероватно се сматрало да су се прописи који су важили у Краљевини Србији могли

⁷⁷⁵ P. Garber, M. Spencer, нав. дело 19, наведено према: Walré de Bordes, J. Van, *The Austrian Crown*, London P. S. King 1924.

⁷⁷⁶ Исто.

⁷⁷⁷ Ivan T. Berend, *Ekonomika istorija Evrope u XX veku*, Beograd, 2009, 69.

⁷⁷⁸ Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Јуџославије*, 27

⁷⁷⁹ На пословима око обележавања новчаница у Министарству финансија био је укључен и Јован Ђуричић, Банчин виши чиновник. Када је октобра 1919. Министарство затражило још једног Банчиног чиновника, одговорила је *да оскудева у чиновничком особљу и да не може изаћи у сусрећ Министарству*, АНБ 1/1, УПР, Записник са 42. седнице ГО, 10. 10. 1919, а.к. 17.

примењивати и на нову државу, те се тако примена прописа о динару као новчаној јединици проширила на читаву територију.⁷⁸⁰

Припремајући се за даљи посао замене круна Војислав Вељковић је у новембру 1919. предложио гувернеру Ђорђу Вајферту да овај посао обави Народна банка. Према његовим речима, замена би требало да се обави у јануару 1920. када ће бити довољно динарских новчаница спремних за размену. Међутим, мишљење чланова Главног одбора, изузев Игњата Бајлонија било је другачије.⁷⁸¹ Позивајући се, пре свега на чињеницу да Банка још не зна какав ће бити њен положај у новој држави, затим на организацију и недовољан број чиновника, као и на општу несигурност, недостатак телеграфа и саобраћајних средстава, Банка се није сагласила са предлогом министра, одбацујући и инсистирање његовог помоћника Велимира Бајкића.⁷⁸² У свим овим разговорима, од повратка у земљу Банка је изражавала неповерење у државни новац, постављајући питање његове подлоге.⁷⁸³ Међутим, ни Управа Банке није била јединствена – поред Игњата Бајлонија и Коста Ризнић, као председник Надзорног одбора, залагао се да се Банка прихвати посла замене новчаница, доводећи у питање Банчину концесију.⁷⁸⁴

С друге стране, став Министарства је у тој ситуацији био сасвим оправдан, с обзиром да је једино Банка имала и људске и материјалне ресурсе као и логистику за извршавање овог задатка. Без обзира на противљење Банке, Министарство финансија је 27. новембра 1919, када још није био завршен посао око маркирања круна, решило да пусти у оптицај новчанице од једног и пола динара, са образложењем *да се осећа велика оскудица у сийном новцу а ми ниийи имамо довољно, ниийи би у данашњим околносїима било ѿамейно ѿушїїайїи у циркулацију сребрне динаре.*⁷⁸⁵ Банка је била задужена да замену врши на својим шалтерима и то за апоене од 10 и 100 динара својих пређашњих издања. Ову обавезу Банка је доживљавала као наметнуту, с обзиром да се јасно види да овим новчаницама није вршила своја плаћања, што би било уобичајено; такође, приликом замене обавезно је било давање

⁷⁸⁰ Посредно питање новчане јединице решено је тек Законом о Народној банци од 26. 1. 1920, којим је као новчана јединица задржан динар, *Службене новине*, бр. 22, 31. 1. 1920.

⁷⁸¹ Бајлони је сматрао да по овом питању Банка не сме бити индиферентна, у тренутку када њен положај није сигуран и када јој још није осигурана концесија за читаву територију, АНБ 1/1, УПР, Записник са 50, 51. и 52. седнице ГО, 13 - 15. 11. 1919, а.к. 17.

⁷⁸² Исто.

⁷⁸³ *Банка не зна у кавом ће односу биїїи нови динар ѿрема њеном динару. Нови динар биће државни и онда Банка не налази да би їїај динар їїребало ѿушїїайїи у оїїїицај їїреко Банке неїо би їа їїребало ѿушїїайїи їїреко државних власїи и државних орїанизација. Пушїїајући їа їїреко Банке моїао би се лако ѿомешайїи са банчиним динаром.* Исто.

⁷⁸⁴ АНБ 1/1, УПР, Записник са 53. седнице ГО, 18. 11. 1919, а.к. 17.

⁷⁸⁵ АНБ 1/1, а.к. 17, Акт Министарства финансија, ДР бр. 127504 од 17. 11. 1919.

противвредности у Банчиним новчаницама емитованим пре рата. Овај посао заме-не био је само почетак посла, који ће свој замајац добити након доношења закона о Народној банци.

Држава је и даље инсистирала да се целокупан процес размене круна веже за проширење делатности Банчине на читаву територију Краљевине. Војислав Вељковић је најавио да ће присуствовати седници Банчине Управе и *да ће њо њишању њовлачења круна учиниџи најшире концесије њо њишању емисионе усџанове за цело наше Краљевсџиво*.⁷⁸⁶ Због тога је сазвана прва ванредна седница главног одбора Народне банке 14. децембра 1919. на којој је Војислав Вељковић у присуству чланова Управног и Надзорног одбора, вицегувернера и гувернера, изнео своје разлоге да се размена изврши преко Банке. Он је помињао *сношљиву релацију између крунских и динарских новчаница да се наш 1 динар оџкуџи са 4 круне*. У противном, у случају да споразум не би био постигнут са Банком, *круна би се морала замениџи државном новчаницом и џлаџиџи мноџо више од џоменуџе релације*. Како је навео, *наши но-ви сународници, нарочитџо Хрваџи, Словенци иџу џако џалеко џа инсисџирају да се круна замени ал ратџ са нашом државном новчаницом, јер сџоје на џледишџу да и новчанице које би издала држава не би џредсџављале здраву вредносџ*.⁷⁸⁷ По његовом мишљењу у држави треба да постоји само новчаница емисионе банке, *а не да држава издаје и шџамџа новчанице и збоџ џоџа шџо се држава у џом џослу не би држала џраница, џе би вредносџ њених новчаница сџално џадала и изазивала бескрајни валуџни џоремеђај*. Наводећи ове разлоге, министар је још једном поновио да Банка овај предлог и поред свих потешкођа треба да прихвати, не чекајући на крајњу законску џроцедуру да донесе решење само у начелу.⁷⁸⁸ В. Вељковић је тада обелоданио да ће на новчаницама бити одштампана њихова вредност у крунама.⁷⁸⁹

Такође, због хитности, он је инсистирао да се Управа сагласи са његовим предлогом у начелу и да се не чека пристанак Збора акционара, који је био заказан за 4. јануар 1920. Током усаглашавања текста Закона о Народној банци одржана је и друга ванредна седница Главног одбора на којој је, поред актера са претходне ванредне седнице, присуствовао и Велимир Бајкић, помоћник министра финансија. Том приликом је подвучено да би *Банка имала одмах џрисџуџиџи сџварном раду, јер замену круна џреба шџо џре оџџочетџи, да би се у оџиџем земаљском инџересу*

⁷⁸⁶ АНБ, 1/1, УПР, Записник са 58. седнице, ГО, 9. 12. 1919, а.к. 17.

⁷⁸⁷ АНБ, 1/1, УПР, Записник са Прве ванредне седнице, ГО, 14. 12. 1919, а.к. 17.

⁷⁸⁸ В. Вељковић је нагласио да је *Краљевска влада уџавном расџоложена да се Народној банци џроши-ри концесија, одмах би сџуџила у џреџовре са Банком*, Исто.

⁷⁸⁹ Манојло Клидис, члан Управног одбора, сматрао је *да на новчаницама не би џребало сџављаџи никакав џраџ који би џодсеђао на Аусџрију*, Исто.

сиречило уношење фалсификација и убацивање у нашу територију нових крунских новчаница Аустро-Угарске банке. Такође, министар је нагласио да питање односа размене још није до краја решено.⁷⁹⁰

За решавање валутног питања од великог значаја је било утврђивање укупног новчаног оптицаја. У броју 22 Службених новина од 31. јануара 1920. обнародован је Уговор између владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Привилеговане Народне банке Србије, заједно са Законом о Народној банци Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, који са Уговором чини једну целину. Према прелазним наређењима поменутог Закона предвиђено је да Банка пусти у оптицај нову емисију новчаница којима ће се заменити крунске новчанице Аустро-Угарске банке. Сумом издатих новчаница задужиће се држава. Ради што бржег извођења саме замене, Народна банка је од Министарства финансија примила новчанице поручене ради повлачења крунских новчаница, као своје привремене новчанице, с тим да је држава сносила све трошкове око израде и одржавања у оптицају, као и ризик по основи њиховог оптицаја. Целокупно покриће чиниле су новчанице Народне банке Краљевине Србије и привремене новчанице.⁷⁹¹ Такође, јануара 1920, решењем објављеним у Службеним новинама, утврђена је и релација при размени један динар за четири круне. Када је фебруара 1919. наручивала израду новчаница у иностранству држава није размишљала о односу динара према круни, бар нема података о томе.

Кроз читаву 1919. курс је варирао и на крају се зауставио на односу један према четири. Зашто је влада одлучила да се на нарученим, тек пристиглим новчаницама доштампа и вредност у крунама?⁷⁹² Једни су тумачили да је то учињено како се код становништва не би створила забуна приликом прерачунавања вредности.⁷⁹³ С друге стране, изгледа да је ово била политички изнуђена одлука.⁷⁹⁴ Због тога ове новчанице су добиле назив крунско-динарске. Након што је 14. јануара коначно одређен однос замене, у кратком временском интервалу су у службеном гласилу објављена два Правилника о повлачењу крунских новчаница. У првом помиње

⁷⁹⁰ АНБ 1/1, УПР, Записник са Друге ванредне седнице ГО, 22. 12. 1919, а.к. 17.

⁷⁹¹ У питању су биле следеће новчанице: 1.000 динара/4.000 круна; 100 динара/400 круна, 20 динара/80 круна, 10 динара/40 круна и 5 динара/20 круна. Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Краљевине Југославије*, 47.

⁷⁹² Доштампавање износа у крунама на израђеним новчаницама које гласе на динаре извршено је у Управи фондова у Београду и са тим доштампавањем се започело 2. јануара 1920, Исто, 44.

⁷⁹³ В. Бајкић наводи да је ради лакше манипулације, а и сналажења обичног човека уведено на новчаницама изражавање у две монете, али и збој велике ојасности да се реформа злоупотреби за повећање цена, В. Бајкић, *Динар*, 113.

⁷⁹⁴ Љубомир Косиер наводи да је доштампавање крунске вредности на динарским новчаницама извршено на инсистирање министра трговине и индустрије Алберта Крамера, који је овим условио свој останак у влади, Љубомир Косиер, „Валутна реформа у Краљевини Југославији“ у *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1930, 5-8.

се однос приликом размене 4 круне за 1 динар, без објаве о датуму када замена почиње. У другом, каснијем, не помиње се експлицитно валутна релација већ се користи следећа констатација: *Замена ће се вршити на такав начин, што се за одређену количину крунских новчаница Аустро-Угарске банке даје исто количина крунских јединица у крунско динарским новчаницама Народне банке Краљевства Срба, Хрватина и Словенаца.*⁷⁹⁵ Док се у првом Правилнику децидно не одређује датум започињања наведене активности већ се само каже да се замена може завршити за 30 дана, у другом се као рок за отпочињање активности наводи 16. фебруар 1920. Посао око замене крунских новчаница започео је 16. фебруара, а завршио се 3. јуна 1920. Овај Правилник је важио само за територије у којима је раније круна била законско средство плаћања. Послове је вршило Министарство финансија, с обзиром да је Народна банка била ангажована на пословима реорганизације. Посредно је и сама Банка учествовала преко својих чиновника. Замена круна се вршила и у филијалама, а заменом су руководили чиновници који су слати из Београда.

Са поступком замене најпре се започело на територијама на којима круна није било законско средство плаћања – у Србији и Црној Гори, 3. фебруара 1920. Сходно наредби, круна је престала бити законско средство плаћања 26. фебруара⁷⁹⁶ У Србији и Црној Гори, узимајући у обзир количину крунских новчаница замена је завршена и раније.⁷⁹⁷

Министар финансија се већ 11. фебруара обратио Народној банци са захтевом да се започне замена крунских новчаница, обавештавајући да су на извесном броју новчаница од 1.000 круна примећене лажне маркице. Цео посао протекао је у великим неслагањима и различитим приступима послу. С једне стране, Банка је непрестано захтевала да јој се доставе подаци о количини израђених новчаница, у којим апоенима је узето колико новчаница за замену круна, као и о томе колико је маркирано круна које ће се заменити крунско-динаским новчаницама. Оно што је додатно збуњивало било је и продужење рока за маркирање. Решењем министра финансија, Ибр. 24374, дозвољено је накнадно маркирање и замена исправно жиго-саних крунских новчаница.⁷⁹⁸ Из архивске грађе Народне банке закључује се да је

⁷⁹⁵ Члан 1 Правилника о повлачењу крунских новчаница, *Службене новине*, бр. 32, 13. 2. 1920. Правилник са истим називом је објављен у *Службеним новинама* бр. 24, 3. 2. 1920.

⁷⁹⁶ Само у Београду, размену за крунско-динарске новчанице су вршили и новчани заводи попут: Прометне банке, Извозне банке, Београдске задруге, Прве хрватске штедионице, итд. Уредба Министарства финансија, И. Бр. 1696 од 3. 2. 1920, *Политика*, 4. 2. 1920.

⁷⁹⁷ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 219.

⁷⁹⁸ Изгледа да је Министарство финансија одлучивало појединачно о сваком новом захтеву за маркирање, иако је ово обележавање требало да буде завршено до 11. 1. 1920, Банка је била засута захтевима који су овај рок пролонгирани и по неколико месеци, АНБ I/II, а.к. 43.

Банка заиста водила више него уредну евиденцију о својим издатим новчаницама које су садржавале податке о датуму пуштања/повлачења из оптицаја, количини штампаних новчаница итд. Међутим за крунско-динарске новчанице оваквих података нема. Највероватније су ове новчанице најпре пуштене у оптицај почетком фебруара у Србији и Црној Гори, а у осталим деловима Краљевине од 16. фебруара.

Питање односа валута је у јавности изазвало многе полемике. Како је *Полиџика* преносила: министар финансија је под претњом оставке тражио да се Министарски савет сагласи са предложеним односом размене. Очигледно је да је већ било познат курс размене због које је између осталог и настала криза у Влади.⁷⁹⁹ У жеку расправа око курса, влада Љубомира Давидовића је поднела оставку, а регент је мандат за састав нове владе дао Миленку Веснићу, који није успео да састави кабинет, те је мандат поверен Стојану Протићу. У преговорима око уласка у владу једно од главних питања је било крунско питање. Народни клуб и група око Антона Корошеца захтевали су да се пост фестум расправља о обустави мере замене.⁸⁰⁰ Сви ови догађаји су додатно узнемиравали Управу Народне банке која је од министра финансија Велизара Јанковића тражила изјашњавање по овом питању.⁸⁰¹

Међутим, оно што је највише изненадило и узнемирило Банку је да је у жеку посла око замене крунских новчаница, Министарство финансија, крајем фебруара, позивајући се на унификацију монетарног система нове државе, затражило да се обустави израда нових новчаница Народне банке и да се у догледно време, на основу посебног споразума, изврши поступно повлачење новчаница Привилеговане народне банке Краљевине Србије из оптицаја, све то позивајући се на тачку 1 прелазних наређења у Закону о Народној банци. Како је навођено у саопштењу пресбиороа *Нова новчаница Народне банке Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца нов је новац, он није ни данашња крунска новчаница ни данашња динарска новчаница Народне банке.*⁸⁰² Поред тежње за унификацијом у новчаном промету држава се плашила да ће у односу старе динарске и динарско-крунске новчанице доћи до појаве ажије јер је коришћење динарских везано за територију Србије и Црне Горе а крунско-

⁷⁹⁹ Матко Лагиња је, као представник Народног клуба, захтевао да Влада одустане од овог курса, као и Алберт Крамер, који је предлагао да се штампају нове југословенске круне, *Полиџика*, 11 и 12. јануар 1920.

⁸⁰⁰ Матко Лагиња, који је 22. фебруара 1920. постављен за бана Хрватске и Славоније, у својој прокламацији изразио је сумњу у однос круне и динара. АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 4. 3. 1920, а.к. 21.

⁸⁰¹ В. Јанковић је обавестио Банку да *ишњање о релацији расправљено је пре образовања Владе и ирује су се обавезале да се ишњање о релацији не сме ни узети ни у ком случају као мотив за стварање кризе у Влади*, Исто.

⁸⁰² *Полиџика*, 16. 1. 1920.

динарских за нове крајеве. Банка је на овај захтев одговорила одрично, побијајући све наводе државе, на крају не пропуштајући прилику да наведе: *Свети је навикао да у новчаници банчиној види новчаницу која је њокривена, а у новој, новчаницу која је без њокрића.*⁸⁰³ Такође, Банка је у овом акту видела намеру *да се Србији намејне њримање нове новчанице ња макар и силом на њијетју новчанице коју Србија добро њознаје и коју је у извесним њриликама њретјјосјављала златју.* Даље, указивала је на то да је повлачење из оптицаја немогуће јер не располаже довољном количином крунско-динарско новчаница.⁸⁰⁴ Након оваквог резолутног става, Министарство је изашло са новим предлогом да се на новчанице *срјске краљевске банке* утисне и вредност у крунама, само у случају ако не буде довољно новоизрађених новчаница за размену. Међутим, већина чланова Управе била је против овог предлога министра Јанковића те су се новчанице *Срјске народне банке* задржале у оптицају готово до у предвечерје избијања Другог светског рата.⁸⁰⁵ Држава је сасвим сигурно намеравала да, у циљу промовисања интегралног југословенства, повуче из оптицаја новчанице српске државе, међутим оне су се задржавале у оптицају и циркулисале међу становништвом Србије које је осећало сигурност са новцем на којем је писало: *њлаћа доносиоцу у сребру или златју.*⁸⁰⁶

У складу са одредбама закона, као привремена подлога за крунско-динарске новчанице, пуштене у оптицај као замена за повучене крунске, требало је да служе домени, те је марта 1920. достављен списак шума као подлога за нову монету.⁸⁰⁷

Посао око замене новчанице од хиљаду круна у самој Банци трајао је од 18. фебруара до 5. марта 1920. За то време размењено је око 67 милиона круна. Овај посао обављали су искључиво Банчини чиновници због великог броја лажних маркица на овим апоенима.⁸⁰⁸

Иако је првобитно одређено да је рок за замену хиљадарки 5. март за Србију, и 15. за делове *њреко Саве и Дунава*, за новчанице у апоену од 100 круна продужен

⁸⁰³ АНБ1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 4. 3. 1920, а.к. 21.

⁸⁰⁴ Банка је пристала да привремено не врши поруцбине за израду нових новчаница, Исто.

⁸⁰⁵ АНБ1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 31. 3. 1920, а.к. 21.

⁸⁰⁶ Најдуже се у оптицају налазила новчаница Привилеговане народне банке Краљевине Србије од 100 динара, платива у сребру, са датумом 5. јануар 1905. Била је у оптицају у Краљевини Србији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и у Краљевини Југославији све до 22. јула 1938. када је изгубила својство законског средства плаћања, Ј. Хаџи-Пешић, *Новац Србије*, 186.

⁸⁰⁷ У Србији 33, Босни и Херцеговини 34, Хрватској 22, Војводини и Словенији по 3 шумска газдинства, АНБ1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 31. 3. 1920, а.к. 21.

⁸⁰⁸ *Полијика*, 24. 2. 1920.

је до 15. априла. У ову сврху израђени су посебни формулари на основу којих је Министарство налагало Банци да преко својих филијала изврши замену.⁸⁰⁹

До 15. маја из оптицаја су повучене и новчанице од 15 и 20 круна, а у оптицају су остали ситни апоени од 10, 2 и 1 круне. Нема сумње да је код дела становништва у пречанским крајевима овај новац доживљаван као *србски новац*.⁸¹⁰ Одредбе уговора у Сен Жермену и Тријанону обавезивале су све државе наследнице у следећем: да у року од два месеца изврше означавање круна које су затечене на њиховој територији, затим да изврше замену круна за националне валуте у року од годину дана, при чему је утврђивање курса унутрашња ствар сваке државе, а затим да се круне предају репарационој комисији.⁸¹¹

Ма колико се трудила да у оптицају више не буде круна непостојеће државе, политички догађаји су стално претицали југословенске финансије. Наиме, након потписивања Рапалског споразума новембра 1920. и условне нормализације југословенско-италијанских односа, приликом повлачења италијанске војске, у деловима Далмације који су остали у Краљевини СХС у оптицају су затечене круне. Коста Кумануди је као министар финансија о овом проблему обавестио Владу марта 1921. те је повлачење круна било регулисано засебним правилником за територију Далмације.⁸¹² Без обзира што је поступак лепљења маркица на круне био одавно завршен жигосане круне су се изнова појављивале у оптицају током 1921, те је Министарство финансија захтевало да Банчине филијале у Загребу, Љубљани, Сарајеву, Сплиту и Новом Саду врше замену тих круна за крунско-динарске новчанице, *али да не маркира новчанице, но исјийта исјравносї жиїова на новчаницама, и у смислу чл. 1 Правилника о њосїуїку њриликом маркирања круна задржи 20% од њоднеїе и одобрене суме за маркирање, соїсївенику изда уредну њризнициу на задржайїу своїу, а за осїаїаак одмах исїлаїи одїоварајућу вредносї у крунско-динарским новчаницама њо релацији 1:4*.⁸¹³

⁸⁰⁹ АНБ I/II, а.к. 43.

⁸¹⁰ Умјесїо да се сви радујемо, да је дошло до измјене новчаница, њо јосїїе има мноїо њих који се њроїшїв њоїа буне.Тко виче највише на ње нове новчанице? Туђинци, највише Мађари, који неће више моћи своје лоше круне измјењиваїи за наше добре, јер док је лако вараїи са жиїовима и маркицама доїле њо не иде са новим банкноїама које су врло добро израђене на најфинијем њелир (*pelüre*) њаїиу са воденим њиском шїїо је ванредно њешко њоїврдїїи. *Virovitićar*, 29. 12. 1920.

⁸¹¹ Постојање различитих врста круна стварало је оперативне проблеме приликом пописивања те се, сходно извештају у благајни Министарства финансија, налазило чак 10 врста круна: бољшевичке, беле аустријске, круне другог издања, аустријске са црвеним жигом, аустријске са мађарским жигом, аустријске са сумњивим жигом, маркиране са лажним маркицама, лажне и заплењене. Стање повучених крунских новчаница на дан 6. 2. 1922, АНБ I/ II, а.к. 25.

⁸¹² АЈ-70, ф. 3, ј.о. 6, И.бр. 4130 од 29. 3. 1921. и И.бр. 4227 од 31. 3. 1921.

⁸¹³ АНБ I/II, а.к. 43, И бр, 459 од 15. 1. 1921.

Кроз читаву 1920. провлачила се преписка са Министарством финансија око утврђивања броја повучених крунских новчаница, затим новчаница пуштених у оптицај и новчаница стварно употребљених за замену круна. Народна банка је инсистирала на добијању тачних података с обзиром да се у рачуноводственим исправама појављивала разлика између новчаница пуштених у оптицај и новчаница стварно употребљених за замену круна која је, сходно правилима, требало да буде враћена државној благајни односно Министарству финансија од стране финансијских делегација у Београду, Сарајеву, Љубљани и Загребу:

Табела бр. 12 – Износи новчаница употребљених за замену и пуштених у оптицај

Износ новчаница употребљених за замену	1.215.638.710,85
Износ новчаница пуштених у оптицај	1.641.560.237,50

АНБ 1/ II, УПР, Записник са 36. и 37. седнице ГО, 1. и 2. 9. 1920, а.к. 21

У августу 1920. министар финансија Коста Стојановић признао да се разлика појавила зато што је у периоду фебруар-април новац узела држава и да је исти употребила за најнужније државне исплате, с напоменом *да њек кад се њрисџуило сређивању ових њодатџака да се њоказала разлика, која је извршена још њре моџ доласка са минисџра финансија*. Нема сумње да је средства држава искористила за разна плаћања с обзиром *да је и њоред најбоље воље и свеџ џрџуда и најбољџ сџручњак био у немоџћностџи да њредвидџ џачно сџјање државних њрихода*. Буџетџска равнџјежа која је у њрошлџоџошњем буџетџу њосџџџнуџџа на џџај начин, *шџџо је уображенџм замџшљеним њриходџма, који се ничџм нџсу моџли оџравдаџџи, њосџџџнуџџа њоказала се као неоснована*.⁸¹⁴ Министар је отишао и корак даље и затражио од Народне банке уверен *да ће она, као национална усџанова изнеџџа факџџа њравџлно схваџџџџи и оцџниџџи* да она једноставно ове потрошене новчанице не приказује као државни дуг, имајући у виду, да су за повучене крунске новчанице издате банкноте које су уствари представљале државни дуг код Народне банке.⁸¹⁵ Банка је била изненађена овим захтевом и тражила је као прву меру, а све у циљу да се спречи даље узимање новчаница, да Банчин чиновник добије један од кључеава *деџџоа израђених новчаница*.⁸¹⁶ На крају је одлучено да се износ од око 425 милиона

⁸¹⁴ АНБ 1/ II, УПР, Записник са 36. и 37. седнице ГО, 1. и 2. 9. 1920, а.к. 21.

⁸¹⁵ Извештаји Министарства садрже различите податке у једном се помиње износ од 1.194.542.407 динара. Овај износ помиње и Банка у у свом извештају за 1920, *Извешџџај Народне банке за 1920*, Београд 1920, X, АЈ-37-32-238.

⁸¹⁶ У питању је био трезор са три кључа, АНБ 1/II, УПР, Записник са 36. и 37. седнице ГО, 1. и 2 септембра 1920, а.к. 21.

књижи на привремени рачун који ће се звати *рачун њо коме је држава изузела из дейоа сиремљених новчаница за размену круна*.⁸¹⁷

Коначно, након замене круна у Краљевини у оптицају су се нашле крунско-динарске новчанице државног издања и новчанице Привилеговане Народне банке Краљевине Србије. Ове друге су постепено повлачене из оптицаја, али су поједини апоени били у употреби скоро кроз читав период Краљевине Југославије. Може се рећи да се прећутно није пожуривало са њиховом заменом с обзиром да се вредност предратног динара у односу на југословенски није мењала. Иако су се првобитно замишљење као државне, крунско-динарске новчанице претвориле у новчанице Народне банке, она их никада није доживљавала као своје, а ту обавезу као наметнуту, те их је, све до њиховог потпуног повлачења из оптицаја називала *државним*.⁸¹⁸ Крунско-динарске новчанице које нису искоришћене за замену круна предате су Народној банци за кредитирање државе и привреде.

Ове новчанице нису славно прошле, брзо су губиле на вредности у инфлаторним кретањима током 1921. и 1922. године. Међутим, свакако не стоје тврдње да је узрочник инфлације сама Народна банка *иде су акционари који су њосеговали већину акција неконијролисано шћамјали новац за рачун државе*.⁸¹⁹

Крунско-динарске новчанице државног издања повлачиле су се из оптицаја у једном дужем раздобљу. Прво су из оптицаја повучене новчанице од 20 динара, односно 80 круна и то до 30. априла 1921.⁸²⁰ Редослед замене је зависио од бројности фалсификата који су се појавили. Следило је повлачење новчанице од 10 динара (40 круна) до јуна 1924. Најдуже су се у оптицају задржале новчанице од 100 динара (400 круна) и 1.000 динара (4.000 круна), чије је повлачење започело 1929, а завршило се 1934. године. Куриозитет је да су динарско крунске новчанице у апоенима 1 динар (4 круне) и пола динара (2 круне) остале званично државни новац.⁸²¹

Сумирајући читав процес замене круна, који се одвијао у три фазе – жигосање, маркирање, крунско-динарске новчанице, у грађи наилазимо на обиље података о

⁸¹⁷ АНБ I/II, УПР, Записник са 39. и 40. седнице ГО, 10. и 12. 9. 1920, а.к. 21.

⁸¹⁸ Објаве о повлачењу из оптицаја, *Службене новине* бр. 183, 14. 8. 1923, бр. 70, 25. 3. 1929.

⁸¹⁹ Ове тврдње је изнео Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007, 71.

⁸²⁰ ДР бр. 18184 од 11. 2. 1921, Наредба о повлачењу крунско-динарске новчанице од 20 динара (80 круна). *Службене новине*, бр. 20, 29. 1. 1921.

⁸²¹ *Службене новине*, додаток бр. 238, 25. 10. 1920. Приликом доштампавања крунске вредности на новчаници од 1 динара дошло је до омашке те је уместо речи *круне* написано *курне*. Тим поводом огласило се Министарство финансија са саопштењем да иако са грешком новчаница остаје у оптицају. *Службене новине*, бр. 70, 29. 3. 1921

броју новчаница који у највећем броју нису једнообразни. Према подацима Народне банке износи су следећи:

Табела бр. 13 – Износи обележених и замењених круна

жигосање	5 милијарди 323 милиона
маркирање	5 милијарди 686 милиона
крунско-динарске новчанице	5 милијарди 100 милиона ⁸²²

Народна банка 1884-1934, 139-144

Овим је заокружена једна активност. Показало се да подаци који су помињали количину од 8 милијарди круна у оптицају или не одговарају истини, или су мере које је спроводила влада свакако утицале на то да се њихов број смањи.⁸²³

Сумирајући свој рад у 1920. години Народна банка је као најважнији посао са државом навела размену крунских новчаница за новчанице Народне банке које је, као што наводи *йримила од државе као своје*.⁸²⁴

ЗАМЕНА ПЕРПЕРА, ЛЕВА И МАРАКА

Поступање са крунама био је горући проблем, те држава око замене осталих валута није реаговала тако брзо, свесна да замена осталих валута ни по колични, ни по политичкој конотацији не може изазвати веће проблеме. Замена перпера се приступило тек када су крунско-динарске новчанице биле израђене. Објашњавајући зашто се замена перпера приступило тако касно, Министарство финансија је у први план поставило проблем рашавања крунског питања које је било распрострањено на читавој територији Краљевине, док је перпера било неупоредиво мање имајући у виду да је ова монета сконцентрисана на једном подручју.

Перпер, новчана јединица Краљевине Црне Горе, сходно Закону о државном новцу из децембра 1910. имао је златну подлогу. Додуше, у оптицају се задржао сребрни, бронзани и новац од никла, сви израђени раније, уз обавезу државне благајне да прима и ову врсту новца. Исцрпљена Балканским ратовима, притиснута

⁸²² Израчунато према цифри колико се приликом повлачења круна повећао Банчин оптицај. Дате су заокружене цифре према.

⁸²³ Према подацима министарства финансија, априла 1919. у оптицају је било око 8 милијарди круна, АНБ1/1, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 15. 4. 1919, а.к. 17

⁸²⁴ *Извештај Народне банке за 1920, Београд 1920, X*

финансијским недаћама почетком Првог светског рата, Црна Гора је започела са издавањем папирног новца који се називао упутнице, записи и бонови, одређујући им принудни курс раван златном перперу.⁸²⁵ Овај папирни новац пуштен је у оптицај на основу зајма који је Краљевина Србија доделила Краљевини Црне Горе. *Айоени у вредности од 1, 2, 5, 10 и 100 њаирних њерџера њушџани су у оџџицај њосџе- њено џако да их је џриликом окуџације Црне Горе 1. јануара 1916. било у оџџицајџу 17.675.743 њерџера.*⁸²⁶ Аустријанци су приликом окупације извршили жигосање и делимично повлачење овог новца и тада су емитовали своје бонове који су били штампани у Бечу, као замену. У народу је овај новац добио назив *арбанашки њерџери* због двојезичног назива на њима. Према проценама, тада је емитовано око 6 милиона перпера.⁸²⁷ Одмах након завршетка рата у црногорским гласилима су се појавиле вести које су се бавиле односом перпер-динар.⁸²⁸ Октобра 1920. имаоци перпера су саопштењем били позвани да их пријаве, с образложењем да ће се на основу пријаве извршити замена.⁸²⁹ Међутим, ово питање је дошло на дневни ред тек годину дана касније. Иако је акт Министарства финансија о замени перпера донет априла 1921, он је објављен у службеном гласилу тек септембра 1921.

У штампи су се појављивали извештаји о Црној Гори који су као центар економских проблема наводили *нерешено њерџерско њишџање*, што је утицало на неактивност новчаних завода која се рефлектовала на *умрџвљено сџање* трговине и привреде уопште.⁸³⁰ У свом објашњењу зашто је, већ скоро три године након ослобођења, на ред дошло питање замене перпера, Министарство финансија је навело да је *крунски џроблем био важнији, џрешнији џа и џежи за решење*. Поменути решењем, које је имало карактер објаве, објашњено је да с обзиром да је перпер издаван на бази динара и да је због тога сасвим логично да се размена врши у односу *аl pari* за динарско-крунске новчанице. Док је замена круна тумачена као последица *добре воље и социјална мера у њишџересу њаших џоданика*, замена перпера је објашњена као дужност *исџуњења једне неосџорне обавезе државне*.⁸³¹

Претходно утврђен је број становника који су имали ову валуту као и њихова количина. На основу поднетих пријава са роком до новембра 1920. констатовано

⁸²⁵ Šerbo Rastoder, *Problem zamjene perpera poslije 1918. godine*, (гаље: Š. Rastoder, *Problem zamjene perpera*), https://www.academia.edu/34873724/Problem_zamjene_perpera?auto=download (18. 12. 2017)

⁸²⁶ Акт Министарства финансија, И бр. 7864 од 27. 4. 1921, *Службене новине* бр. 199, 8. 9. 1921.

⁸²⁷ Исто.

⁸²⁸ Š. Rastoder, *Problem zamjene perpera*.

⁸²⁹ Рок за подношење пријава био је 15. новембар, а за слање података Министарству 20. новембар 1920, *Службене новине* бр. 216, 1. 10. 1920.

⁸³⁰ Црногорски дописник, *Срџски књижевни џласник*, мај-август 1921, 75.

⁸³¹ И. бр. 7864 од 27. 4. 1921, *Службене новине*, додатак бр. 199, 8. 9. 1921.

је да је број перпера износио 12 милиона и да је сконцентрисан код 1952 имаоца.⁸³² Највећа количина перпера (број пријава) била је у Никшићу, Подгорици и Цетињу. Приликом замене постављена је граница од 5 хиљада перпера. Преко овог износа вршила се размена у односу један динар за два перпера.⁸³³ Највеће незадовољство овом одлуком исказивали су новчани заводи у којима су углавном био положен акционарски капитал најбогатијег сталежа.⁸³⁴

Након решења донесен је и Закон о замени перпера (бонова) и то апоена од 1, 2, 10, 50 и 100.⁸³⁵ За то је коришћен рачун *Замена*.⁸³⁶ Међутим, количина пријављених и замењених перпера није одговарала стварном стању јер је након шест година ово питање актуелизовано у скупштинским заседањима.⁸³⁷ Министар финансија Богдан Марковић био је упознат са изнетим подацима, наводећи да је и влада у којој је ресор Министарства финансија водио Коста Кумануди, још 1922. године располагагала износом од 2.373.242 незамењених перпера, а као разлог је наводио је кратак рок за пријаву и повлачење перпера, необавештеност народа али и, како је навео *било је неких имаоца перпера који нису веровали у стварно стање па су прости одбили да изврше пријаву*.⁸³⁸ Иако је Министарство финансија декларативно изразило спремност да се позабави овим питањем, до коначног решења није дошло.⁸³⁹

⁸³² Службене новине, бр. 199, 8. 9. 1921.

Место	број лица који поседује перпере	Место	број лица који поседује перпере
Никшић	552	Колашин	52
Подгорица	455	Дубровник	11
Цетиње	373	Сплит	3
Котор	136	Сињ	1
Андријевица	130	Метковић	1
Бар	126	Сарајево	1
Пећ	62	Плевље	1

⁸³³ Министар Кумануди је овај однос образложио да је концентарција перпера извршена у рукама малој броја људи чија је имовна снага доушћила да за дуже време држе веће количине новаца без употребе и приноса....*Кад би се и њима илаћили перпери у динарима ал пари онда би многи од њих незаслужено повећали своје бојастиво* Службене новине, бр. 199, 8. 9. 1921.

⁸³⁴ Š. Rastoder, *Problem zamjene perpera*, 7.

⁸³⁵ Службене новине-бр. 243, 30. 10. 1922.

⁸³⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 13. 8. 1921 а.к. 1.

⁸³⁷ Народни посланик Новица Шаулић је изнео податак да у Црној Гори има још око 2 милиона перпера, *Правда*, 23. 2. 1928.

⁸³⁸ *Време*, 6. 4. 1928.

⁸³⁹ Питање замене перпера помињало се и у скупштинским заседањима 1933, *Правда* 17. 3. 1933.

Читав поступак замене перпера односно његово претварање у динарско-крунске новчанице трајао је дуго ако се узме у обзир количина у оптицају и омеђеност територије. Наиме, перпер је циркулисао на територији Црне Горе и услед недовољно развијене привреде није био у промету у осталим југословенским земљама. Нема сумње да је држава била заузета решавањем проблема мноштва круна у оптицају, али ова спорост у замени црногорског новца делимично има упориште и у нерешеним политичким питањима. Још у емиграцији је био заоштрена спор између Србије и Црне Горе око различитог погледа на уједињење. Династија Петровић-Његош је настојала да обезбеди посебан статус Црне Горе у Југославији. Међутим, одлукама Велике народне скупштине у Подгорици, која је одржана 26. новембра 1918, династија Петровић је, између осталог, збачена са престола, а Црна Гора се са брајском Србијом ујединила у једну државу на челу са династијом Карађорђевић. Са овим се није слагао краљ Никола који је из егзила покушавао да учествује у раду мировне конференције у Паризу. Због сопствених интереса његове напоре је подржавала и Италија које је била директно умешана и у организацију Божићног устанка.⁸⁴⁰ Све ово је утицало да се у Црној Гори створи осећај нестабилности који је утицао да се решавање питања валуте Краљевине Црне Горе стално одгађа.⁸⁴¹ Могуће је да је пролонгирање замене изазвало незадовољство код становништва, али свакако не и однос перпера према динару.⁸⁴² Засигурно се пре доношења решења о замени перпера спекулисало у јавности око односа приликом замене, али је победио став *да између њерпера и нашег динара нема никакве разлике*.⁸⁴³

За разлику од перпера који је био монета Краљевине Црне Горе, лев и марку су донеле са собом окупационе војске. За бугарске леве био је утврђиван, с времена на време, званични курс, прво 80 пара за 1 лев, затим 50 пара за 1 лев, све до 24. маја

⁸⁴⁰ Šerbo Rastoder, *Crna Gora u Egzilu 1918-1925*, [/www.academia.edu/35024065/CRNA_GORA_U_EGZILU_1918-1925_III.doc](http://www.academia.edu/35024065/CRNA_GORA_U_EGZILU_1918-1925_III.doc) (14. 4. 2018), Saša Knežević, *Crna Gora u izazovima međunarodnih odnosa*, Matrica crnogorska, proleće 2013, <http://www.maticacrnogorska.me/files/53/14%20sasa%20knezevic.pdf> (14. 4. 2018)

⁸⁴¹ *Политика* је под насловом *За ред у Црној Гори* јављала да су у Црну Гору упућени командант жандармерије и шеф јавне безбедности који имају да испитају узроке јако ујрожене јавне безбедности и да предузму најенергичније мере да се тамо успостави јавни ред и мир, *Политика*, 1. 4. 1921.

⁸⁴² Иако се помиње да је почетком 1919. однос перпера према динару био 1 према 5 на основу расписа Министарства финансија овај податак нема упориште у Службеним новинама посебно имајући у виду да је пријава перпера извршена тек новембра 1920. Šerbo Rastoder, *Problem zamjene perpera*, 3.

⁸⁴³ *Службене новине*, бр. 199, 8. 9. 1921. Политика је објавила вест неколико недеља пре утврђивања односа у размени вест да је на седници економско-финансијског комитета решено дефинитивно перперско питање према релацији четири перпера за један динар, *Политика*, 7. 4. 1921.

1919. када је забрањена његова циркулација у Краљевини.⁸⁴⁴ Сходно извештају који је био сачињен за потребе Репарационе комисије, највећи број лева се налазио у Србији док их у Црној Гори и Словенији није било.

Табела бр. 14 – Количина пописаних лева на територији Краљевине СХС

Територија	Број пописаних лева
Србија	33.851.994
Босна и Херцеговина	160.081
Банат, Бачка и Барања	792.762
Хрватска, Славонија, Међумурје	67.997
Словенија	-----
Далмација	266.740
Црна Гора	-----
укупно	35.129.554 ⁸⁴⁵

АЈ-336, ф. 40, д. III

Леви као и марке замењени су наплатом односно обрачуном са државама чији је то био национални новац, без учешћа Народне банке.⁸⁴⁶ За разлику од круне која иза себе није имала државу као гаранта, случај са левима је био знатно јаснији. Сходно мишљењу савременика *Бугарска држава је остала у животи, она је само војнички садрвена, али економски је здрава и чиста*.⁸⁴⁷ Управо због тога замена лева није имала конотацију валутног проблема и извршена је без полемика, расправа и доказивања, због тога што је Бугарска била солвентни дужник.

Имајући у виду да је од окупацијског новца бројчано најмање било немачких марака ова валута није пописивана.

⁸⁴⁴ М. Стојадиновић наводи да је затечено на територији Краљевине око 50 милиона лева. АЈ-37-32-238, М. Стојадиновић, Валутно питање.

⁸⁴⁵ Сасвим је сигурно да бројке варирају у случају лева; разлика је износила око 15 милиона.

⁸⁴⁶ *Нарона банка 1884-1934*, 103.

⁸⁴⁷ М. Недељковић, нав. дело, 7

ЗАМЕНА КРУНА – ПОЛИТИЧКИ ИЛИ ЕКОНОМСКИ ПРОБЛЕМ?

Још су савременици били свесни важности валутног проблема и истицали да *проблем валуте није само проблем измјене ноћа, оснуйка емисијоне банке и њој крића, он је њакођер проблем њрометње њолићике, нућарње, вањске, војничке, њосјодарске – он је једном речју, проблем чийаве владе, свих ресорћиа, чийавој народној живоћиа.*⁸⁴⁸

Непосредно након уједињења питање статуса круне као новчане јединице Аустро-Угарске монархије природно највише је интересовало крајеве Краљевине у којима је она била средство плаћања.⁸⁴⁹ Првобитни страхови у Хрватској и Словонији да круне неће вредети ништа, отклоњени су жигосањем.⁸⁵⁰ Ово је био велики корак, имајући у виду да тада нова држава није преузела никакво злато или девизе које би гарантовале вредност тих круна. Истина је да су круне имале подлогу која је била далеко, у трезорима у Бечу и Будимпешти, али су за то злато били заинтересовани и Праг, Варшава, Рим и Букурешт. Како су истицали у Београду *имаоци новчаница крунских нису имали никакве ѡаранћије више, да ће банка вршићи ма какву размену њих новчаница за метјал или какву друћу вредност.*⁸⁵¹ Почетком 1919. ликвидација банке двојне монархије још није била почела и нико није могао да претпостави са сигурношћу колики је део његовог *колача*. Савез новчаних завода из Загреба је предлагао да се као платежно средство уведе *државни динар* којим би се заменили и

⁸⁴⁸ Ivo Politeo „Narodna banka“, *Jugoslavenska njiva*, br. 32, Zagreb 1919, 502-506

⁸⁴⁹ Питање валутне релације је заокупљивало пажњу савременика, те је још у периоду *прве Јујославије* настало низ чланака, погледа, расправа и публикација са овом темом: Момчило Нинчић, *Наше валутно њићање*, Београд 1920; Милорад Недељковић, „Наш валутни проблем“, *Алманах угружења ѡравника Краљевствва Срба, Хрваћиа и Словенаца*, Београд 1920, 1-18; *Пред решење валутној њићања*, Загреб 1919; Велимир Бајкић, „Динар“, *Јубиларни зборник живоћиа и рада Срба, Хрваћиа и Словенаца 1918-1928*, књ. 2, Београд 1928; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970; Часопис *Нова Европиа* је у више наврата објављивао чланке Иве Белина и Мирка Косића који су се односили на валутну кризу. Нарочито оштрих ставова је био М. Косић, у то време пројугословенски настројен, *Nova Evropa*, knjiga III, br. t 11.10, 1921, 212-215; Dušan Plavšić, *Država i Narodna banka*, Zagreb 1930; Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938; Ante Malbaša, *Reforma Narodne banke i interesi hrvatske privrede*, Osijek 1940; Ljubomir Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1924; *Српски ѡлас* бр. 1-32, 1939-1940.

⁸⁵⁰ Поред занимања савременика, питање валутне релације је изазивало и пажњу историографије. У социјалистичкој Југославији преовладавао је став да су овом заменом били нарочито *ошћећени њићереси хрваћиске буржоазије*. Након распада *друће Јујославије* о овој теми су писали и српски и хрватски историчари: Нрвоје Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell 1988; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999; Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935*, Zagreb 2002; Ivan Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Beograd 2003; Иван Бецић, *Минисћарствво финансија Краљевине Јујославије*, Београд 2012; Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1939*, Novi Sad 2007.

⁸⁵¹ В. Бајкић, *Динар*, 103.

српски динар и жигосане круне, а све у циљу спречавања даљег опадања вредности круне. По питању валутне релације, Савез новчаних завода је указивао да велика количина круна у оптицају не утиче неповољно на општу привредну ситуацију и да рестрикција не би донела ништа добро.⁸⁵² Савез је предлагао да се замена изврши у односу 1 динар / 2 круне и тек уколико би се и даље појављивао висок оптицај онда би девалвациони систем комбиновао са 5% покрића у државним обвезницама.

Када су тако обележене круне ушле у монетарни систем нове државе главно питање које се постављало је по којем курсу ће се круна ликвидирати и повући из саобраћаја.⁸⁵³ Током читаве 1919. ово питање је заокупљивало југословенску јавност. Што се више отезало са допремањем наручених динарских новчаница то је полемика била живља. Све трговачке, индустријске, занатске коморе, нарочито оне из пречанских крајева, своје ставове по питању валутне релације су исказивале у својим обавештењима Министарству трговине и индустрије.⁸⁵⁴ Такође, нема сумње да је Министарство финансија током 1919. организовањем конференција и спровођењем анкета о валутној релацији настојало да чује различита мишљења, као и да је овај проблем био праћен у пречанским гласилима.⁸⁵⁵

У варијацијама курса круне утицај је сасвим сигурно имала и апсолутна неизвесност око тога који ће се курс утврдити као званични. Као што је већ напоменуто, процес уједињења одвијао се у ратним условима са учешћем спољне компоненте и није дозвољавао расправу о многим питањима значајним за живот нове Краљевине. С друге стране нико није могао да замисли какве ће последице оставити распад једне државе која је у свом саставу имала око 60 милиона становника. Већ у последњим месецима рата нико није порицао огромну количину круна у оптицају, али праве размере катастрофе нису биле видљиве. Све до почетка светског сукоба Аустро-Угарска банка је била у обавези да обезбеди покриће у металу за две петине новчаница у оптицају. Међутим, већ 4. августа 1914. царским декретом ова Банчина обавеза је стављена ван снаге.⁸⁵⁶ Приступило су убрзаном штампању круна, која је, како је рат одмицао, све мање вредела на светским берзама. Међутим, тек распад

⁸⁵² Као пример је навођена Француска са 59 милиона становника и 37 милијарди франака у оптицају, Исто, 103.

⁸⁵³ Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* 233.

⁸⁵⁴ АЈ-65-1083-2057, Акт Трговачке коморе из Љубљане Министарству трговине и индустрије од 22. јула 1919. којим захтева да се круна замени за динаре у односу 3 према 1.

⁸⁵⁵ На конференцији у Београду су били присутни испред Министарства финансија В. Вељковић и В. Бајкић, представник Министарства трговине и индустрије М. Радосављевић, али и М. Кулмер, Ј. Врбанић и И. Крајач, Том приликом је Јурај Врбанић изјавио да *Хрватска није крива што у оптицају има толико круна*, *Obzor*, 20. 12. 1919.

⁸⁵⁶ Архив банке Француске, № bordereau 1370200007, № boite 2.

монархије је у први план избацио круну и њену вредност. Оно што је заједничко за све државе наследнице је тежња да се што пре ослободе круна из оптицаја на својој територији. Нарочито је забрињавала чињеница да је и после слома монархије емисиона банка наставила да штампа круне. Зато је чланом 206 Уговора о миру у Сен Жермену регулисано је да само новчанице пуштене у оптицај до 27. октобра 1918. имају право на целу активу банке, а оне издате након тог датума само на обвезнице аустријске и мађарске владе. У пракси ово је било тешко изводљиво те је расподела извршена на основу утврђених квота. С друге стране није било сумње да су ратне операције било које државе изискивале новчане издатке, али и да су у духу националне пропаганде све зарађене стране потенцирале да ће трошкове рата платити непријатељ. Рачуни за наплату доспели су не само у Берлин, већ и у Беч и Софију. Инфлација која се појавила у Аустрији значила је не само безвредност новца, већ и свих облигација и богатстава изражених у крунама.

Као представници државе, за излагање свих идеја и ставова у полемици су се издвојили Момчило Нинчић и Војислав Вељковић, као министри финансија, као и Милорад Недељковић и Велимир Бајкић.⁸⁵⁷ Они су били става да је највећи број круна у оптицају око 95%, стечен за време рата, те је за огроман број круна крива Аустро-Угарска банка, односно држава по чијим наређењима је новац штампан.⁸⁵⁸ Такође, они су тврдили да Аустро-Угарска банка нема метално покриће за издате новчанице. С друге стране Влади је спочитавано да у круни не види *нашу валути*, *наш имутиак*, *наше средство илаћања*, *наше итражбине*, *наше сиромаштво већ једино иодријетло круне Аустро-Угарску*.⁸⁵⁹

Курс динара одређиван је специјалним решењима Министарства финансија, те је у периоду новембар 1918 – 18. март 1919. динар вредео 2 круне. Постепено, вредност круне је током 1919. била у сталном опадању и јануара 1920. динар је удвостручио своју вредност у односу на круну.⁸⁶⁰

⁸⁵⁷ Момчило Нинчић, *Наше валутино иићање*, Београд 1920; Милорад Недељковић, „Наш валутни проблем“, *Алманах удружења иравника Краљевства Срба, Хрваиа и Словенаца*, Београд 1920, 1-18; *Пред решење валутинои иићања*, Загреб 1919; Велимир Бајкић, „Динар“, *Јубиларни зборник животиа и рада Срба, Хрваиа и Словенаца 1918-1928*, књ. 2, Београд 1928

⁸⁵⁸ М. Недељковић је ишао и корак даље са тврдњама да је највећи број круна у рукама ратних богаташа, *Пред решење валутинои иићања*.

⁸⁵⁹ I. Politeo, нав. дело

⁸⁶⁰ Алманах, 1921-1922, III, 101; Хрватска јавност је оптуживала владу Стојана Протића, а посебно министра финансија Нинчића, да је од владе двојне монархије усвојио принцип девалвације круне с тим што је аустријска влада *ио радила ироитив своје воље и силом, док је министар финансија сироводи свијесно ишај иринциј, иодавши му се свом душом својом и свим наредбама својим. Он није иледао у девалвацији злу иоследицу, коју итреба уклонити или бар у њезину развоју сирижечити, већ је видео најроитив само сврху, а донекле и средство*, Иво Политео, нав. дело

Први пут је јавно у просторијама Банке, децембра 1919. године гласно изговорена припремљена валутна релација за 4 круне добијаће се 1 динар. Тада су и представници власти наговорили да у случају да се Банка прихвати овог посла на свакој новчаници, на њеној једној страни, била би доштампана и њена вредност у крунама. Сама конференција била је и прилика да се чује мишљење учесника о односу динар-круна. Од мишљења *да круне ништа не вреде*, до тога да је *релација 1 динар за 4 круне добра јер је приближна актуелном курсу*, стоји и мишљење министра финансија *да се круна уопште из политичких разлога замењује и да јој се због тога одређује прилично повољна релација*.⁸⁶¹

Како је крајем децембра 1919. објављена валутна релација, додуше незванично, започела је још живља агитација пречанских крајева. У периоду јануар/фебруар 1920. одржано је низ конференција, скупштина и зборовна са истом тематиком, а све у циљу да се заустави замена у односу 4:1. Валутна релација 4:1 важила је само за држављане Краљевине СХС. За стране држављане постојали су нарочити ликвидациони курсеви који су одређени споразумима или решењима министра финансија.⁸⁶²

Тако је у Љубљани 2. јануара 1920. одржана конференција словеначких привредних организација којој је присуствовао и Алберт Крамер, министар трговине и индустрије у влади Љубе Давидовића. Наиме, њихов став био је да је грешка што се за подлогу узима јача валута која ће изазвати поскупљење свих производа и утицати на извоз. Посебно интересантан став словеначких привредника, у контексту оптужби да се дуго чекало са унификацијом, је предлог да се размена одгоди за још неко време.⁸⁶³

Сасвим је очито да је овај проблем поред економске имао свакако и своју националну страну јер је А. Крамер очито иступао као Словенац, а не као оснивач Демократске странке. Постало је јасно да је валутни проблем проузроковао кризу у Влади јер су, с једне стране, министри из пречанских крајева указивали да маркирана круна има исту куповну моћ као српски динар, док су остали у први план истицали курс динара и круне на берзи. Истог дана када је одржана седница Владе, 11. јануара 1920, у Загребу је заседала велика скупштина привредника са главном темом односа круне и динара. Нема сумње да су на овој скупштини учествовале привредне и банкарске организације чији су представници били животно заинтересовани за овај проблем. Њихове захтеве је сумирао Иван Крајач који је истакао да од опадања

⁸⁶¹ АНБ I/II, УПР, Ванредна седница ГО, 14. 12. 1919, а.к. 17

⁸⁶² АНБ II, а.к. 26, Извештај Народне банке Министарству финансија, 29. 5. 1928.

⁸⁶³ Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 277

вредности круне нико није имао користи и да је уместо девалвације било потребно спровести њену стабилизацију.⁸⁶⁴ Хрватски привредници су за пад оптуживали државу која је нейосредно након биљеовања њовукла око 300 милијуна крунских новчаница од Аустро-Угарске банке те је њима на њржишћу кувовала динар и на њај начин њовлавила крунама њржишће, на користи динара а на шћећу круне.⁸⁶⁵

Овај скуп у Загребу није био усамљени случај јер су се и другим местима у Хрватској одржавали слични скупови који су сазивани од месних привредних организација. Управо зато делује контрадикторно резолуција привредника из Бјеловара који су против утврђене вредности круне у односу на динар: *Ми међушћим можемо нашу валућу њовравити, будемо ли за наше извозне арћикле, који нису никако незнајни, сћоменућу само: њшеницу, брашно, ѣрах, кукуруз, сирову кожу, сћоку, дрво, воће и др. захћјевали њлаћеж у здравој монетци, а не у нашим крунама.*⁸⁶⁶

Привредни кругови Хрватске нису порицали огроман број круна у оптицају и у прво време су били на становишту да се круна има исплатити извесним процентом динара приликом размене, али да се све остале тражбине у крунама морају процентуално исто смањити. С друге стране, у Словенији су били на становишту да се замена мора извршити у релацији 1 према 1. Као разлог је првенствено истицана развијена штедња, кроз штедионице у којима су били улози сељака за које су гарантовале општине. Стога би варијације курса првенствено погодиле сељачки свет.⁸⁶⁷ Јавност у Словенији била је свесна да је Аустро-Угарска монархија током рата кварила вредност круне, објашњавајући да је држава штампала новац за плаћање пре свега војних потреба.⁸⁶⁸

Прво постављен као привредни проблем, о којем су своје мишљење изrekli водећи економисти и привредне организације, проблем односа круне и динара преселио се у политичку арену и продубио сукобе у влади Љубомира Давидовића. Иако је децембра 1919. утврђен однос двеју валута, према писању Политике: *чланови владе који су оћишли из Београда за време катћоличкој Божића мењају сад одједном раније своје мишљење и њод ућицајем извесних крућова у Хрватској и Словеначкој ѡраже да се однос круне и динара не ућћврћује.* Како наводи даље новинар овај њолићки моменати (обзири на њоуларност министара ѡред изборе) *изгледа да њоћћуно сћречава решење једној ѡићћања чистћо економско-финансијској*

⁸⁶⁴ *Privredni glasnik*, 22. 1. 1920.

⁸⁶⁵ Из говора И. Крајача на скупштини привредних кругова у Хрватском конзерваторију, 11. јануар 1920, *Алманах 1921-1922*, II, 102-103

⁸⁶⁶ *Privredni glasnik*, 22. 1. 1920.

⁸⁶⁷ АНБ I/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 17. 5. 1919, а.к. 21

⁸⁶⁸ *Trgovski list*, Ljubljana, 27. 9. 1920.

каракџера.⁸⁶⁹ Уз претњу да ће поднети оставку на место министра финансија, Војислав Вељковић је тражио да се са односом 4 према 1 сагласе сви министри, што су они и учинили. Било како било, 14. јануара је коначно утврђен курс размене и током јануара и прве половине фебруара објављене су Наредбе и Одлуке које су се тичале крунско-динарских ночаница. Ситуацију је додатно закомпликовала криза владе, настојања престолонаследника да дође до стварања концентрационе владе уз учешће опозиционог блока, а све у циљу решавања питања изборног закона. Када је постало јасно да су влади састављеној од представника демократа и социјалдемократа одбројани дани, крунско питање је постало и питање уцене. С једне стране, опозициони блок је захтевао да се спроведу избори за народну скупштину, али да се кроз Привремено народно представништво потврди и Закон о Народној банци, док је влада Љубомира Давидовића била само за усвајање изборног закона, док би сви остали започети послови били завршени након избора.⁸⁷⁰ С обзиром да није дошло до договора, мандат за састав нове владе поверен је Миленку Веснићу. Тако је утврђивање односа размене била једна од последњих активности владе Љубе Давидовића који је 14. фебруара поднео оставку.

Почетком 1920, нарочито током јануара и фебруара, јавно мњење у Хрватској је било обасуто ставовима који су се тичали односа размене. С једне стране представници политичких кругова који су улазили у широк блок који је окупљала Демократска странка указивали су на *џешко наслеђе крунских новчаница које су њреузетје од Аустјро-Ујарске монархије*, неумитност замене као и чињеницу да круне немају вредност, те би се стога код емисионог завода морала задужити држава која би опет, преко пореза настојала да врати дуговања оптерећивањем својих обвезника.⁸⁷¹

Било је и сасвим супротних гледишта на валутну релацију: *Балкански финансиери ујројасџили су нашу валуџу. Године 1918. добило се за 1 нашу круну 40 швицарски санџима, а данас само 1 и џол. Без сређене валуџе и уређена саобрађаја нема ни џовора о најреџику џрјовине и индустјрије.*⁸⁷² Дневни листови, страначка гласила и часописи били су пуни разматрања, полемика и често опречних ставова о валутној реформи. У тим чланцима, у зависности од тога шта је била намера,

⁸⁶⁹ *Полиџика*, 13. 1. 1920.

⁸⁷⁰ *Полиџика*, 12. 2. 1920.

⁸⁷¹ Став министра аграрне реформе Хинка Кризмана о замени крунских новчаница, *Privredni glasnik*, 8. 1. 1920.

⁸⁷² *Lički Hrvat*, glasilo ličkih organizacija Hrvatske seljačke republikanske stranke, 16. 9. 1922.

манипулисало се износом круна у оптицају у Југославији који је варирао од од невероватних 12 до само 4 милијарде.⁸⁷³

Иако се тада савременицима чинило да је посао завршен и да је стављена тачка на све полемике и аргументе за и против, показаће се да се његова очекивања нису обистинила. Однос круне и динара у наредним деценијама био је тема многих расправа које су, нарочито са хрватске стране, улазиле у корпус доказивања о великокрпској хегемонији и економском изабљивању пречанских територија.⁸⁷⁴ Нема сумње да је југословенска конверзија 4:1 била најрадикалнија и да је становништво Краљевине СХС, које се раније налазило у саставу двојне монархије, осетило последице распада монархије и њеног новчаног система.⁸⁷⁵

Још су савременици приметили да је замена круна за динаре понајмање социјални и економски проблем, а највише политички. И друге земље државе наследнице су вршиле замену али ни у једној проблем није добио политичку конотацију. Једино у Југославији је ово питање прерасло у политички проблем. Зашто је то тако? Да ли зато што је поседовање валуте одређивало и националну припадност? Да ли зато што су у државу ушли и народи који су били у оквиру државе која је изгубила рат. Остале државе у којима је вршена замена круна поседовале су националну хомогеност и мере владе, као што је одузимање 20% вредности круне, или укидање филијала Аустро-Угарске банке, нису имале политичку, већ искључиво привредно-економску страну. Такође, сходно Уговорима о миру, курс замене је био унутрашња ствар, с обзиром да је државама остављено право да утврде релацију по којој ће се она извршити.

Када се упореде изјаве савременика које се односе на однос круне и динара, постаје јасно да њихов однос према овом проблему проистиче из нације којој припадају, са различитим политичким, економским, културним и осталим наслеђима, али оно што је још интригантније, у својим опаскама о односу динара и круне, изгледа да су они и даље настављали да живе у различитим државама. С једне стране, Милан Стојадиновић у својим мемоарима описује колико је било круна у оптицају, које су и поред контроле граница стално и даље притицале у Краљевину и како су и у самом Министарству финансија попут кукавичјег јајета покушавали

⁸⁷³ *Валутна реформа је девалвирала валуту и поскупила животи. Подвлачим само нечувени постојање са 20% при замени круне и сразмер 1:4 је неојравдан, Nova Evropa, knjiga III, br. t 11.10, 1921, 212-215.*

⁸⁷⁴ Душан Плавшић *Država i Narodna banka*, Zagreb 1930; Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938; Ante Malbaša, *Reforma Narodne banke i interesi hrvatske privrede*, Osijek 1940.

⁸⁷⁵ Stanko Deželić, *Banke i Bankarstvo*, Zagreb 1921, 14.

да их искористе за куповину најразноврснијих ствари чак и за безначајни ствари канцеларијски и кућни намештај.⁸⁷⁶

С друге, посебно са хрватске стране, замена круна је представљена као *прво велико разочарење које су Хрвати и сви њерчани доживели у новој држави.*⁸⁷⁷ Најгласнији по том питању је био Рудолф Бићанић. Његова књига, писана у јеку српско-хрватских сукоба, требало је, како у предговору наводи Влатко Мачек, да покаже колико су *Хрватска и остали њерчански крајеви изабљени кроз ових 20 година живота са Србијом.*⁸⁷⁸ Такође, књига је писана са намером да се покаже да је *јосиодарски* положај Хрватске био бољи у двојној монархији, а све захваљујући политици коју су водили *јасиодрици Србије.* У поглављу *Уређење валута и Хрвати* критиковао је поступке нове државе који су резултирали односом круне и динара по којем је извршена размена и истовремено за то оптуживао српске политичаре. Прво, сматрао је Бићанић, није спречено обарање вредности круне имајући у виду да су круне кријумчарене из суседних земаља и њихов број се стално повећавао.⁸⁷⁹ Затим, становништво је даље било оштећено одузимањем 20% вредности од износа који је поднет за маркирање. Напослетку, крајеви у којима је круна била главна валута су додатно оштећени валутном релацијом 4 круне за 1 динар. Он је доказивао да је крајем 1918. куповна моћ круне и динара била иста и позивао се на *морално право имаоца круна* да од државе траже исти курс.⁸⁸⁰ Према његовом тумачењу вредност круне је током 1919. намерно плански урушавана од стране представника српске елите.⁸⁸¹ Оно што су пречански крајеви највише замерали је то што се, према њиховом схватању, отезало са заменом и да је због тога дошло до рапидног опадања вредности круне.

⁸⁷⁶ М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 144-145.

⁸⁷⁷ R. Bićanić, *Ekonomska podloga*, 41.

⁸⁷⁸ Бићанићеви биографи истичу да је преломни тренутак у његовом животу био тамновање у митровачком затвору, где је ћелију делио са Влатком Мачеком. Резултат овог познанства је био израда и економског програма Хрватске сељачке странке. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=13&ved=0ahUKewivj7XMq8baAhUMP5oKHQgLAucQFghXMAw&url=https%3A%2F%2Fwww.pravo.unizg.hr%2F_download%2Frepository%2FRudolf_Bicanic.doc&sg=AOvVaw15gi8SYqIwHzZR129Iw3tv (19. 4. 2018).

⁸⁷⁹ Бићанић намерно изоставља чињеницу да је Краљевина СХС, прва од свих земаља бивше двојне монархије жигосала круне на својој територији и на тај начин их национализовала. Архив банке Француске № bordereau 1370200007; № boite 2.

⁸⁸⁰ Тврдње Рудолфа Бићанића преузели су и хрватски историчари: Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998, 147-149; Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell 1988; Душан Биландић је чак изнео тврдњу *да је замјена аустријских круна за југославенске динаре ѡведена у омјеру 1:4 иако им је куйовна моћ била ѡгједнака, што значи да је ѡраћанин из ѡрчанских крајева изиубио ѡри чејврине новца његовом замјеном*, Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 8.

⁸⁸¹ R. Bićanić, *Ekonomska podloga*, 42-44.

У неизвесним годинама рата нико, па ни Краљевина Србија, није разматрао могућност штампања новчаница за такође неизвесну судбину нове државе. Иако Бићанић полемише и са износима имовине Хрватске и Славоније и упоређује их са приходима Краљевине Србије, ово разматрање се доводи у питање сходно извештајима делегације Краљевине СХС при комисији за репарације у којима се наводи да се приликом процене уступљене имовине, сходно члану 191 уговора са Мађарском, није знало колико је 1. новембра 1918. износила готовина у *уредима финансијским* у Хрватској и Славонији, сходно извештајима великог жупана у Загребу: *Ујарска је влада ове наше инститиуције системајски њрикраћивала сконценџришући многе њорезе у ујарској њресџоници у Будимџешџи, чиме су хрвајско-славенски џрадови и оџшџине били њрикраћивани биле у основици за одмјеру оџшџинскоџ намеџа.*⁸⁸²

Такође, јавиле су се и тврдње да је динар вештачки ојачаван у неколико наврата, кредитима код Народне банке и Блеровим зајмом.⁸⁸³ Посебно интересно је да се ова брошура, штампана 20 година након уједињења и вероватно као припрема за стварање бановине Хрватске, ни једном речју не помиње финансијску кризу која је у годинама након потписивања Сен-Жерменског уговора потресала Аустрију.⁸⁸⁴

Као одговор на наводе у Бићанићевом делу, у часопису *Срџски џлас* је у периоду новембар 1939 – април 1940. објављивана читава серија чланака у којима су оспоравани његови наводи.⁸⁸⁵ Критички приказ књиге дао је Слободан М. Драшковић, а касније се надовезују и чланци Гојка Грђића, Владимира Ђорђевића Богдана Прице, Јована Ловчевића и Милана Ј. Жујовића.⁸⁸⁶ Основна теза коју су заступали српски економисти у својим погледима била је да су се хрватски крајеви развијали брже од српских, са посебним освртом на стање у индустрији.⁸⁸⁷

Свакако је теза о огромном броју круна који су били у оптицају тачна, имајући у виду да с ограничењем можемо прихватити званичне податке. Нема сумње да се број круна повећавао из дана у дан, али за то су постојали објективни разлози, прво неутврђене, односно недефинисане границе. Наиме, мировни преговори који су се

⁸⁸² Писмо великог жупана, број 9.694 од 3. 2. 1925, АЈ-339-69-120.

⁸⁸³ О овоме је било речи приликом усвајања Буџета, *Полиџика*, 19. 3. 1924.

⁸⁸⁴ Августа 1922. аустријска круна је вредела једну десетину вредности коју је имала почетком исте године, а свега стоти део вредности коју је имала 1921. и петнаестохиљадити део своје златне вредности, Н. Вучо, *Економска историја света*, Београд 233.

⁸⁸⁵ Милун Стијовић, *Срџски џлас*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 2004, Студија о часопису Српски глас који је излазио у периоду 1939-1941. У књизи се налазе све фототипски бројеви који су изашли (од 1 до 32).

⁸⁸⁶ Сакупљени чланци су објављени у засебној књизи. Додат је непотписани чланак „Уређење валуте и Срби и Закључак“, *Исџина о економској џодлози хрвајскоџ џиџања*, Беоџраг 1940.

⁸⁸⁷ Гојко Грђић: „Ко кога експлоатише“, *Срџски џлас*, 7. 12. 1939.

протегли на читаву 1919. свакако су утицали на то, али и чињеница да су разгранате трговачке везе пречанских крајева са до јуче деловима исте државе учинили да број круна буде у сталном порасту. Што се тиче односа између круне и динара, држава је јасно прокламовала да се приликом размене држала берзанског курса. Утврђивање куповне моћи валута је јако тешко имајући и виду стање у држави након уједињења и постојање затворених трговачких подручја, тако да поређење цена животних намирница треба узети са резервом, имајући у виду привредни карактер одређених подручја.⁸⁸⁸

Даље, када је у питању морално право грађана поставља се питање да ли је на то морално право мислила Аустро-Угарска монархија приликом штампања круна током ратних сукоба. Круцијална замерка се односила на отезање односно нечињење током 1919, што је утицало на опадање вредности круне. Међутим, за ово су постојали објективни разлози који су, с једне стране укључивали степен привредног стања у држави, а затим и поступке око утемељења власти. Наиме, у тренутку када у Београду није било електричног осветљања, када су многе зграде биле уништене, војска и даље мобилисана, тешко да је могло бити речи о унификацији новца. Овом чину су морали претходити кораци на утврђивању суме оптицајног новца, па тек потом и израда нових новчаница која се, узимајући у обзир стање у послератној Европи, није могла брже обавити.

С друге стране, чак и најжешћи критичари нове југословенске државе нису порицали вредност и стабилност динара. Иако су тврдили да су за то биле заслужне силе Антанте, њихова свесредна подршка и помоћ, признавали су да је Србија из рата изашла са *релативно нејакнућом монејом*.⁸⁸⁹ Разлози за то су следећи: Србија је почетак 1914. дочекала са стабилним финансијама, а у плану је била и измена Закона о Народној банци која је предвиђала укидање биметализма и увођење искључиво златног важења. У избеглиштву оптицај је стагнирао, није се издавао новац, део новца су изнели држава и Народна банка, док је новац који је остао у Србији највећим делом тезаурисан.⁸⁹⁰ Вредност новца одређује његова метална подлога, односно замењивост за девизе или злато, у крајњем колико је тај новац вредан и ван границе једне државе. За то служи институција берзе. Нема сумње да је динар био у далеко бољем положају јер је био покривен са 62,2%.⁸⁹¹

⁸⁸⁸ А. Милетић, „Унутрашња трговина у Краљевини СХС 1919“, *Токови историје* 3-4, Београд 2003, 12.

⁸⁸⁹ Архив банке Француске № bordereau 1370200007; № boite 2.

⁸⁹⁰ Boško Mijatović, „Zamena austrijskih kruna za dinare“, *Istorija 20. veka* 1/2014, 27-49.

⁸⁹¹ Подаци о покривености динара варирају: пред светски сукоб покриће српских новчаница износило је преко 90%, а по стању крајем 1918. покриће динара је износило 87,19%, М. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 109.

Једна од теза коју износи Рудолф Бићанић је да су током 1919. године фактички замијењене за динаре у износу од 420 милијуна динара крунске новчанице које су раније циркулирале у Србији. Како наводи замена је извршена по повољнијем курсу 2:1. Међутим, Министарство финансија је тек Уредбом, И. Бр. 1696 од 3. 2. 1920, прописало услове и поступак размене у Србији, те је размена започела такође у фебруару 1920, а не раније током 1919. како наводи Бићанић.⁸⁹² Ово подвлачимо, имајући у виду да је током аустријске окупације валутна релација била једна круна за два динара.⁸⁹³ Опште узев, проблем односа приликом размене је проблем који се надоградио на доживљај круне као новца за који је гарантовала држава која је неколико година раније била окупатор и симбол економске и сваког другог вида експлоатације, а с друге стране за велики део житеља Краљевине СХС та иста круна је представљала имовину, средство плаћања и сигурност. У том опречном схватању изродио се и други проблем валутне релације. У немирним временима конституисања нове државе и њених институција, када народи у њој нису знали много једни о другима, далеко лакше је било и манипулисати са курсом размене.⁸⁹⁴ С друге стране, инфлација која је потом уследила не само у Краљевини, већ и у свим европским земљама, у већем или мањем обиму, показала је илузорним питање односа размене. Теза да су пречански крајеви опљачкани је и у супротности, ако се упореде параметри банкарског пословања. Ако су банке институције у којима је сконцентрисан новац и чији је циљ умножавање истог и да се моћ и успешност једне банке мери количином новца, онда подаци иду у корист Прве хрватске штедионице, узимајући у обзир вредност акција, резервни фонд и стање штедних улога.⁸⁹⁵

Такође, судећи према подацима Чехословачке народне банке из 1925, дакле само неколико година након завршеног посла на замени круна, јасно се види да је након Пољске највећи проценат признатих круна управо имала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца – 75,6% што је свакако далеко изнад укупног просека, имајући у виду све земље у којима је круна циркулисала као законско средство плаћања.⁸⁹⁶

⁸⁹² Службене новине бр. 25, 4. 2. 1920. Са овом тврдњом Р. Бићанића слаже се и В. Кршев, нав. дело, 112.

⁸⁹³ Народна банка 1884-1934, 96.

⁸⁹⁴ То је онај фамозни 1:2,5, који је био најпре на 1:3, а сад недавно сјустии се чак на 1:5, а не било чудо да га је скоро видимо модифицирана у 1:10, I. Politeo, нав. дело, 502-506.

⁸⁹⁵ Алманах Краљевине СХС, свезак I, III-6. d 124-129.

⁸⁹⁶ Просек је износио 64,7%, Jakub Kunert, Jiri Novotny, *Central banking in the Czech lands*, Prague 2008, 67.

ИЗМЕЂУ САМОСТАЛНОСТИ И ЗАВИСНОСТИ – НАРОДНА БАНКА И ДРЖАВА (1918-1931)

НАДЗОР ДРЖАВЕ

Однос државе и Народне банке је и код савременика изазивао пажњу. Једно од питања које се наметало било је да ли Народна банка може да буде независна држава у држави?⁸⁹⁷ Сама Краљевина била је држава у којој је политика у односу на економију имала примат. Због своје основне функције која је укључивала издавање новчаница као место где је био сконцентрисан новчани оптицај, сасвим природно била је у сфери интересовања политичких партија. Чак и када је основана, била је на мети тек формираних политичких партија, иако ни сами акционари нису били сигурни како ће у наредним деценијама функционисати. Међутим, након завршеног Великог рата, са сачуваним златним резервама и релативно стабилном валутом Банка је постала још примамљивије место, не само за представнике политичке елите најпре у Србији, већ и за оне из других крајева. Већ на почетку живота Краљевине десило се флагрантно кршење статута, а све у циљу остваривања утицаја у Банци.⁸⁹⁸

Емисиони завод био је најважнији орган државне, финансијске и привредне политике. Због тога су све владе, без изузетка, Народну банку сматрале као резервну државну касу у коју, у случају недостатка новца за плате и разне издатке, могу завући руку и измирити сва плаћања. Управо због тога било је потребно у Управи имати чврсто упориште које ће се залагати за извршење једне такве политике.⁸⁹⁹ Можда због тога и дуг према Банци није сматран као нешто што оптерећује државне

⁸⁹⁷ О томе више видети: Душан Плавић, *Država i Narodna banka*, Zagreb 1930.

⁸⁹⁸ Лука Теловић је септембра 1919. акције Народне банке које је поседовала Београдска задруга предао Момчилу Нинчићу и Велизару Јанковићу, партијским колегама радикалима, а они их опет поделили својим људима од поверења, без обзира на велико противљење Банчаних акционара Марка Стојановића, Косте Ризнића, Мате Јовановића, Игњата Бајлонија и самог гувернера Вајферта, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. и 2. седнице ГО, 2. и 3. 1. 1920, а.к. 21.

⁸⁹⁹ У периоду од уједињења до доношења Закона о новцу, ресор финансија је водило 11 министара. Услед честих промена влада, поједини (Мехмед Спахо, Нинко Перић, Нико Суботић) су овај ресор водили по неколико месеци и нису се јасно одредили према емисионом заводу. Њих четворица – Момчило Нинчић, Војислав Вељковић, Велизар Јанковић и Богдан Марковић били су и чланови управних тела Народне банке, те су је посматрали и кроз призму политичких партија чије су интересе остваривали. Војислав Вељковић је постао члан управног одбора када је био министар финансија, док је бивши министар финансија и нови члан управног одбора Момчило Нинчић критиковао државну политику задуживања заједно са својим партијским колегом Велизаром Јанковићем, иако је за време њиховог министровања износ дуга државе према Банци повећан. С

финансије и што би требало регулисати у што краћем року. *Мир у кући*, који се морао одржавати кроз редовне исплате свих принадлежности и исплате свих потраживања према иностранству, скинуо је враћање дугова с листе приоритета. Чак и Милан Стојадиновић је, као министар финансија, на почетку свог мандата изјављивао *да смањивање дуџа Народној банци није иако хиџан њосао*.⁹⁰⁰

Државни надзор над Банком био је подељен на два нивоа. Један ниво представљало је Министарство трговине и индустрије, а у његовом оквиру Одељење за кредитне установе и осигурање. Односи Банке и надлежног Министарства трговине и индустрије били су пуни успона и падова и различитих нивоа сарадње. Држећи се свог домена, Министарство је често прослеђивало разне молбе, жалбе, представке, које су слала махом трговачка и зантлијска удружења, а тицале су се рада Народне банке. Најдоминантнији су били захтеви за доделу кредита. По овом питању, иако су били чести повици да је прост извршилац државних потреба, Банка није дозвољавала мешање у питања у којима је она суверено одлучивала.⁹⁰¹

Надзор државе над Банком персонификован је кроз представнике министра трговине и индустрије и министра финансија. Прво, на предлог министра трговине и индустрије постављао се владин комесар кога је указом потврђивао краљ.⁹⁰² У складу са статутима он је имао јасно одређене дужности.⁹⁰³ У сваком случају, ово је била респектабилна функција, јер је државни чиновник који ју је обављао имао положај и плату најмање у рангу начелника Министарства.⁹⁰⁴ С обзиром да је Банка од државе добила привилегију издавања новчаница улога комесара је била и омеђена том повластицом.⁹⁰⁵

друге стране Милан Стојадиновић и Станко Шверљуга су на чело ресора дошли са претходним искуством рада у новчаним заводима које су покушали да примене и на емисиони завод.

⁹⁰⁰ М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 167.

⁹⁰¹ Један од примера је захтев МТИ да се додели већи кредит Хрватској централној банци из Сарајева, Банка је негативно одговорила: *У својој оцени о њоме, да ли ће коме и колики кредити одредити Ујравни одбор је суверен, према њоме Ујравном одбору је жао што се не може одазвали жељи њ. Министра, АНБ 1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 23. 9. 1921, а.к. 1.*

⁹⁰² У Привилегованој Народној банци Краљевине Србије владин комесар је постављан из ресора министра народне привреде. *Народна банка 1884-1909*.

⁹⁰³ Чланом 100 Статута одређене су следеће дужности: присуство свим седницама главног и управног одбора, присуство редовном прегледу каса и рачуноводствених исправа, контрола новчаног оптицаја и заступање владе на зборовима акционара, *Стајити Народне банке Краљевине Срба, Хрвајта и Словенаца*, К бр. 39601, 11. 6. 1922, Београд 1922.

⁹⁰⁴ Народна банка је обезбеђивала плату за комесара, члан 99 Статута.

⁹⁰⁵ *Комесар ће нарочитио надзиравајти издавање новчаница*, део члана 38 Закона о Народној банци, *Службене новине* бр. 162 од 23. 7. 1921.

Сасвим сигурно је ова функција била цењена, јер су личности које су обављале морале имати неопходна знања да прате да ли се рад Народне банке одвија у законским оквирима.⁹⁰⁶ То закључујемо и на основу личности које су обављале ову функцију. Коста Главинић, истакнути представник Самосталне радикалне странке и министар народне привреде (1908-1909) је након напуштања тог ресора постављен за владиног комесара. Он је на тој дужности учествовао и у прерастању Народне банке у емисиони завод нове државе. На тој функцији је остао све до фебруара 1924. када је због навршене 65. године живота пензионисан. Приликом рада у самој Банци није давао замерке на рад свих Управних тела.

Након његовог одласка у пензију, формално није нико био постављен за комесара, већ су дужност заступника владиног комесара обављали Милорад Зебић и Милан Радосављевић, начелници у Министарству трговине и индустрије. Обојица су свакако биле личности квалификоване за овај посао и њихова даља професионална каријера била је везана за Народну банку.⁹⁰⁷ У архивској грађи нису забележена нека њихова *издвојена мишљења* која говоре о конфронтацији са Банчином Управом. Као људи од струке, сасвим сигурно су разумевали механизме пословања емисионог завода.

Док су сви претходници имали искуства и разумевања за банкарско пословање, постављење Душана Ђокића за Банчиног комесара 17. јула 1927. одступало је од ранијих искустава.⁹⁰⁸ Будући да је то период када се одуговлачило са постављењем гувернера, сва објашњења су у домену претпоставки, а једно од могућих је да држава није ни желела човека од струке на месту комесара.

Од априла 1929. дужност заменика комесара је обављао Милан Достанић, шеф кабинета Министарства трговине и индустрије, који је потврђен за владиног представника априла 1930.⁹⁰⁹ Он је ову дужност обављао током радњи које су извршене приликом законске стабилизације динара, све до доношења Закона о Народној

⁹⁰⁶ Имао је право да обустави извршење одлука Управе уколико је сматрао да су у супротности са Законом и о томе поднесе извештај свом министру (члан 100 Статута). У периоду до 1931. владин комесар је присуствовао свим седницама Главног одбора.

⁹⁰⁷ Милорад Зебић (25. 3. 1883 - 4. 1. 1976), поред ангажовања у Министарству трговине и индустрије, као начелник Одељења за кредитне установе и осигурање, био главни секретар Београдске берзе, у периоду од 1937-1939 вицегувернер Народне банке, *Српски биографски речник књ. 3 Д-3*, Нови Сад 2007, (даље: СБР 3) 863; Милан Радосављевић (1887-1944/45), на разним положајима у Министарству трговине и индустрије у периоду од 1911-1926, када је пензионисан; гувернер Народне банке Краљевине Југославије 1935-1939 и Српске народне банке 1941-1944, *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 235.

⁹⁰⁸ У случају Д. Ђокића овај избор је био изненађење, с обзиром да он није био чиновник надлежног Министарства и остао је упамћен преваходно по својој преводилачкој делатости, СБР 3, 505.

⁹⁰⁹ АНБ I/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 11. 4. 1930, а.к. 24.

банци. Иако је личност о којој нема довољно података, његово обављање функције унело је велике промене у Народну банку. Сукоб са Драгољубом Новаковићем који се односио на примедбу око активног учешћа главног директора на седницама Управе резултирао је Новаковићевим захтевом за пензионисање.⁹¹⁰ Такође, имао је примедбе око вођења записника са седница Управе за које је инсистирао да се кориче како би се избегле малверзације.⁹¹¹ Хаотичан рад и организација Министарства трговине и индустрије, које је формално требало да прати и контролише читав банкарски сектор Југославије, огледали су се и кроз однос према емисионом заводу. Честе промене на челу овог ресора, а имајући у виду да ово Министарство није имало статус *важније*, условила су и непостојање јасне политике усмерене према развоју у првом реду индустрије којој је банкарски сектор својим капиталом требало да буде у служби.⁹¹²

Вршење надзора од стране Министарства финансија релативизовано је и ограничено на послове који су имали директне везе са овим ресором. С обзиром да је најприснија веза Министарства са Народном банком била по питању девизне политике, представник је имао право увида у све извештаје и рачуне као и у стање депозита у иностранству.⁹¹³

У периоду до 1931. Министарство финансија је надзор над Народном банком обављало преко своја два истакнута представника. Адолф Јаковљевић, генерални директор Одељења државних дугова и државног кредита Министарства финансија, дужност генералног директора је обављао у периоду од 30. септембра 1922. до 1. маја 1926.⁹¹⁴ Завршио је трговачку академију и био је комесар Министарства и на Београдској берзи.⁹¹⁵ Њега је на тој дужности наследио др Михаило Јовановић, правник по образовању, који је свој радни век провео у Министарству финансија, прво као писар, затим као шеф Одсека за израду буџета, преко директора Одељења државних дугова и државног кредита и на крају као директор Дирекције државног

⁹¹⁰ Наиме, он је замерио Новаковићу слободу што је јавно износио своје ставове на седницама које су везане за одређена питања, иако је његова обавеза била старање о вођењу записника са седница. АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 12. 4. 1930, а.к. 24.

⁹¹¹ До његовог постављења Записници Управе су се увезивали јемствеником, међутим Достанић је инсистирао да се кориче да би се избегло дописивање текста, иако је то било немогуће у оба случаја јер су се записници закључивали потписима присутних чланова Управе. Исто.

⁹¹² Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986, 69; М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 207.

⁹¹³ Члан 104 Статута.

⁹¹⁴ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 278.

⁹¹⁵ *Ко је ко*, Beograd 1928, 53.

рачуноводства.⁹¹⁶ Представници министра финансија били су људи од струке, упознати са свим аспектима Банчиног пословања.

Банка је о сваком свом кораку обавештавала Министарство финансија и тражила одобравање. Нарочито се трудила да сваки експозе новог министра проучи и протумачи све намере везане за своју делатност. У случају да је нека идеја или намера министрова била криво схваћена Банка је брзо предузимала кораке да своја тумачења саобрази са министровим.⁹¹⁷ Овај однос државе, оличене кроз њеног представника министра финансија и Народне банке био је партнерски. Наиме, Министарство је било креатор финансијске политике, а Банка је оперативно спроводила ту политику. Са разгранатом мрежом филијала и везама са већином домаћих и страних новчаних завода била је у могућности да забележи и најмање потресе на увек трусном тржишту новца.

У периоду до 1931, од свих министара финансија, Банка је најактивнију сарадњу имала са Миланом Стојадиновићем. Неспорно је да је он био врло добро упознат са банкарским занатом и да је Народну банку активно укључио у вођење девизне политике. С једне стране, Банка је била више упућена у вођење економске политике државе чији је и она битан чинилац била, а с друге стране то је значило и преиспитивање свих Банчиних поступака.

Оцена те сарадње и односа између Народне банке и државе коју репрезентује Министарство финансија дата је и у самој Споменици поменутог Министарства: *Сарадња Министарства финансија и Народне банке проистиче из саме природе њосла, а заснива се на нарочитим законским одредбама, као и на традицији. Она је нејосредна, лична и интимна и обавља се преко сталној Владиној комесара, или њиме личној и нејресаној саветовања и дојоварања између Министра финансија и Гувернера народне банке и њихових њрејсјавника.*⁹¹⁸

Заједничко деловање Народне банке и Министарства финансија је дошло до изражаја и током лета 1928, након познатих скупштинских дешавања. Када се ситуација додатно закомпликовала након смрти Стјепана Радића, усред узаврелих страсти националне и страначке еуфорије, требало је показати да су динар и банкарски систем стабилни. Рационално процењујући да ће ови догађаји појачати општу несигурност која ће се емитовати у повећаној потражњи за девизама и подизању улога на штедњу из банака, те да ће то попут домина утицати на ликвидност,

⁹¹⁶ Исто, 60.

⁹¹⁷ Народна банка је погрешно протумачила одлуку И. бр. 20461 од 5. 8. 1920. да не треба да отвара жиро рачуне банкама са страним капиталом. Међутим, када је обавештена да је мишљење министрово да би се такви рачуни могли отворати, брзо је реаговала. АНБ I/II, а.к. 86.

⁹¹⁸ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 237.

Народна банка је опремила своју филијалу у Загребу довољним количинама новца и била у константној телефонској вези са управником филијале.⁹¹⁹

Банка је, невољно или вољно, била у служби државне политике. С обзиром на недостатак новца, који је обележио почетак историје Краљевине, између осталих издатака који су се односили на финансирање војске, изградњу железнице, исхрану најугроженијег становништва, издвајала је и позамашне износе за покушаје остваривања националних идеја.⁹²⁰ Протестовала је када се дуг није враћао, а камата расла, већ навикнута на оваква ненадана давања, у којим случајевима није имала другог излаза осим да ова дуговања пребаци на рачун Министарства финансија.⁹²¹ Камен спотицања у односима било је питање дуга и његовог измирења. Кроз читав период, нарочито до 1923, када је задуживање из године у годину расло, Банка је тражила *гаранције* за обезбеђење самог дуга, док касније када се износ усталио и није растао, није помињан све до извршења стабилизације. Због хроничног недостатка новца држава није допуштала ни да се приходи који су долазили од преузимања златних круна књиже за смањење државног дуга. То се дешавало једино на нивоу *маркетинских* потеза када је требало уверити јавност у стабилност националне валуте.⁹²² Међутим, само два дана након што је преузео ресор Министарства финансија, Стојадиновић је опозвао одлуку свога претходника по овом питању. Ово није био усамљен случај, када је Банка покушала да износ незамењених новчаница употреби за отплату дуга по учешћу државе у трошковима око израде новчаница, међутим министар је одмах стопирао ову трансакцију са образложењем да тако нешто није планирано буџетом.⁹²³

Сарадња са Министарством манифестовала се и кроз честе захтеве за помоћ у особљу, ради решавања оперативних активности, што на пољу замене новчаница, пуштања у оптицај, као и у учешћу у свим активностима око девизних послова. У додиру са упосленицима Министарства веома често долазило је до неслагања и неразумевања око начина обављања поверених им активности. Навикнути да се послови у банци извршавају тачно и прецизно, можда не због неког вишег циља већ

⁹¹⁹ Уз посредовање М. Кулмера Централа у Београду је свакодневно са филијалом у Загребу проверавала стање новчаног тржишта у Хрватској, АНБ 1/II, УПР, Записник са 24. седнице УО. 16. 8. 1928, а.к. 5.

⁹²⁰ Банка је у неколико наврата са износом од 2 милиона динара финансирала председника Ријечке конституанте Рикара Занелија и његове присталице, не само у периоду до 1922, већ и касније када се налазио у Краљевини СХС, на захтев Владе. АНБ 1/II, а.к. 89.

⁹²¹ АНБ 1/II, а.к. 199.

⁹²² Одлазећи министар К. Кумануди сагласио се са трансакцијом Народне банке, а све у циљу смањења дуга према држави, Пов.Др. бр. 200 од 16. 12. 1922. АНБ 1/II, а.к. 24.

⁹²³ ДР. бр. 11757 од 7. 11. 1924 АНБ 1/II, а.к. 42.

због приватног интереса, Банчиним чиновницима је била несхватљива опуштеност особља Министарства.⁹²⁴

Дешавало се да ни у пословима које су заједнички спроводили и за које Банка није могла радити без сагласности Министарства овоме недостаје неопходна документација чији је оно било творац.⁹²⁵

У немогућности да у првим годинама настанка Краљевине одговори на све захтеве који су се односили на обезбеђивање новца за разне сегменте живота, у тренутку када је услед многих објективних разлога било потребно далеко више, држава се обраћала Банци као једином извору од којег је могла да црпи преко потребна средства.

На заседањима Народне скупштине, Народна банка није била у фокусу посланика, њихових интерпелација и питања. Највише је помињана у контексту делања Министарства финансија и питања регулисања задуживања. Имајући у виду да је питање сталног државног задуживања било непопуларно код свих посланика, без обзира на партијску припадност, говорница је служила и за изношење парола које често нису имали везе са истином.⁹²⁶ Такође, поједини министри су своје успехе у раду посматрали и кроз призму односа са емисионим заводом: *Исилаше њо кредитиу вршио сам из редовних прихода, не задужујући се код Народне банке и не шћамљајући ниједну банкноту за државне потребе иако ми је мој приходник припремио шерен у Народној банци за тај лак али њо мом мишљењу врло ојасан и клизав њуш.*⁹²⁷

⁹²⁴ У Министарству финансија био сам ради тога посла најмање 15 њуша (а може бити да сам био и 20 њуша), и кад јод сам био шћамо, увек ми је било речено да рачуни још нису сређени..., извештај Стевана Гајића, АНБ I/II, УПР, Записник са 32. седнице ГО, 31. 7. 1920, а.к. 21.

⁹²⁵ У случају наплате потраживања од Руске банке за трговину и индустрију из Петрограда, односно њених филијала у Лондону и Паризу, на бази новца који је српска држава депоновала августа 1915, Народна банка је поседовала оригинале докумената Министарства, на основу којих је извршена исплата 1927. године, АНБ I/II, а.к. 89.

⁹²⁶ Тако је на заседању Народне скупштине најављено да ће део Инвестиционог зајма бити искоришћен и за подмиривање дуга према емисионом заводу, *Сћенографске белешке Народне скупшћине Краљевине Срба, Хрвајна и Словенаца*, ванредни сазив 2. 7. 1921 - 20. 10. 1921, V редовни састанак, 2. 8. 1921, Београд 1922.

⁹²⁷ Из обраћања Милана Стојадиновића, *Сћенографске белешке Народне скупшћине Краљевине Срба, Хрвајна и Словенаца*, редован сазив 1923-1924, XIX редован састанак, 30. 1. 1924, Београд 1924, 420.

КРЕДИТИРАЊЕ ДРЖАВЕ И ПРИВРЕДЕ

Финансијер државе

Иако је и у Краљевини Србији преовладавало мишљење да Народна банка не треба буде извор за појачавање државних прихода, већ да својом примарном мисијом ојача оне делатности од којих држава долази до својих прихода, у пракси то није био случај. Задуживање државе је старо колико и Народна банка. Већ 1884. државни дуг је износио око 300 хиљада динара.

У тек образованој југословенској држави, са врло хетерогеним новчаним тржиштем, тражња државе за новчаним средствима избила је у први план. Већ марта 1919, након повратка Банчине имовине из Марсеја, Министарство финансија је затражило зајам.⁹²⁸ Само у периоду од три месеца (март/јул 1919) држава се код Банке задужила 120 милиона по рачуну привремене размене, дакле у тренуцима када су се налазиле у интензивним преговорима око доношења закона и стављања у законски оквир свих Банчиних активности.

Све до јула 1919. чланови Управе нису истицали своје неслагање са позајмицама, како су наглашавали, свесни ситуације у којој се држава налази. Међутим, по први пут чула су се мишљења да је задуживање без покрића, и да је рачун привремене размене већ достигао висину од 435 милиона, те да прети опасност да, уколико се задуживање настави, банка неће имати у својим трезорима новчаница за своје редовне послове.⁹²⁹ Како су се и даље настављали захтеви Министарства финансија за новим позајмицама, отпор је растао. На више начина, што усменим преговорима са министром, што изјавама на Главном одбору, чланови управе су покушавали да скрену пажњу да се даље задуживање не може наставити. *Још никако не видим, да се ко на меродавним местима збој свега њој озбиљно забринуо и њонудио да наведена зла лечи. Пометљеност, неумешност и равнодушност њо мнојим нашим државним надлежствима, још се њолерирају и не лече; и ако се њо њако њустии да и даље иде како је њошло, доживећемо још и њу несрећу, да се вредност наших новчаница у њадању сроза на вредност њројале монетје – круна.*⁹³⁰ Међутим без обзира на Банчино

⁹²⁸ То је период када још није био донесен Закон о Народној Банци. У првобитном нацрту Закона задуживање државе је требало да добије другачије обележје. Пре свега, није било омогућено држави да као обезбеђење кредита даје благајничке бонове које је сама издавала, *Народна банка 1884-1934*, 145.

⁹²⁹ АНБ 1/1, УПР, Записник са 29. седнице ГО, 19. 7. 1919, а.к. 17.

⁹³⁰ Изјава председника Надзорног одбора Косте Ризнића, АНБ 1/1, УПР, Записник са 40. седнице ГО, 24. 9. 1919, а.к. 17.

противљење, услед немогућности у изналажењу нових извора за покриће државних трошкова и даље се наставило са тражењем позајмица.

Нови захтеви су изазвали даље полемике на седницама управе, где су противници даљег задуживања истицали два зла: неспособност државне администрације *где нема ни њој потребне љубави према нашој земљи и нашем мнојо најпакшеном народу*, као и неспремност нове елите да се укључи у решавање државних проблема: *овом недољедном злу, мнојо дојриносе наша ново-ослобођена браћа. Ја већ видим и осећам да смо ми који смо земљу и нашу браћу ослободили њочели бијши робље ње наше ослобођене браће, која се ни у њоку рајџа према нама нису брајџски њонашали.*⁹³¹ У иначе смутним приликама, када се чекало на постављење министра финансија, као вид притиска на Управу држава се служила и тиме да су често седницама присуствовали званичници из Министарства финансија, који су усмено образлагали потребе за новим зајмовима.⁹³²

Готово из дана у дан стизали су нови захтеви за новцем и они су били тема сваке седнице Банчине управе. За првих девет месеци 1919. дуг је био удвостручен.⁹³³ Међутим, ту свакако није био крај, јер је већ крајем октобра 1919. држава обавестила Банку да јој сваког месеца потребно нових 40 милиона за подмиривање издатака. Закон о Народној банци још није био донесен, у предлозима закона суме кредита су се повећавале, а уведен је и нови термин ванредног кредита који је образложен новим потребама које су резултат санирања ратних разарања и организације нове државе. Након овог захтева, већ је постало извесно да о некој ликвидацији дуга не може бити речи, већ се држава из месеца у месец више задужује, а за подмиривање својих новчаних потреба већим делом се служила новчаницама које је узимала од Банке. У први план је избио проблем који се рефлектовао на читаву државу, а то је пораст инфлације и слабљење вредности динара.⁹³⁴ Све до краја 1919. Банка и Министарство финансија су водили интензивну преписку, која се највећим делом и тицала државног задуживања. С једне стране, Банка је скретала пажњу да држава мора наћи и друге изворе финансирања, већ затечена пред разним захтевима, молбама који су стизали, не само од државних надлештава, већ и од општинских управа,

⁹³¹ АНБ 1/1, УПР, Записник са 41. седнице ГО, 7. 10. 1919, а.к. 17.

⁹³² У интервалу између две владе Љубомира Давидовића, Милан Стојадиновић, генерални директор Министарства је присуствовао седницама, АНБ 1/II, УПР, Записник са 43. седнице ГО, 17. 11. 1921, а.к. 21.

⁹³³ До краја 1918. дуг државе према Банци износио је 276 милиона и 71 хиљаду динара. За првих десет месеци 1919. Банка је дала држави 271 милион 529 хиљада, те је укупан дуг износио око 547 милиона 600 хиљада. АНБ 1/1, УПР, Записник са 41. седнице ГО, 7. 10. 1919, а.к. 17.

⁹³⁴ Од целе суме датих новчаница само око 415 милиона је било покривено златом или девизама. Исто.

свесна да се у свим предлозима закона који су били у оптицају њена аутономија крњи, а износи државног задуживања повећавају.

С друге стране, држава у немогућности да склопи зајам у иностранству, са недовољним пореским приходима и, пре свега огромним трошковима за војску, Банку је доживљавала као једино сигурно новчано уточиште. Може се закључити да је емисиони завод сматрала својим доменом из којег може црпи средства по потреби.⁹³⁵ Наиме, послератни услови нису дозвољавали реалну буџетску процену. Оснивање нових министарстава, повећање чиновничког апарата, нерешено питање инвалида, чинили су само део расхода који су се свакодневно увећавали. Уз то, још нерешена питања граница и међународног статуса нове државе, заједно са честим побунама арбанашког становништва, чинила су да се издвајања за војску не смањују већ се у односу на године рата и повећавају. *Скујоћа* је била реч која се често користила као критика држави која, кроз повећање броја службеника, оснивање нових институција, повећање разних тарифа и пореза, није могла да усмери средства на продуктивне делатности већ је рад институција карактерисан кроз *нуђење и ѿримање мииа*.⁹³⁶

Овај интеррегнум завршен је доношењем Закона којим је емисиони завод још тешње повезан са државом. Сходно њему тачно су биле одређене врсте кредита као и обавеза да се Банчина стања редовно објављују, укључујући и задужења државе. Држава је на располагању код Народне банке имала четири врсте кредита: Стални, за размену крунских новчаница, који је раније био одобрен за размену претворен је у дуг који је требало да се редовним отплатама смањује сваке године. Затим, ванредни кредит у износу од 500 милиона динара на подлози благајничких записа, по којем је Држава дуговала целу суму и који је, сходно члану X прелазних наређења, требало да буде отплаћен у року од 10 година. Рок за отплату је истицао 19. априла 1931, а враћање овог дуга у наредном периоду везивало се за питање законске стабилизације динара.⁹³⁷ Потреба за ванредним кредитима је објашњавана ванредним издацима који потичу делом из самог рата, а делом из послова на организацији нове Краљевине. Овим није прецизно регулисано шта се подразумева под формом ванредних кредита, већ је стављено уопштено образложење да су то све потребе *које се ѿ својој ѿрироди не моју ѿокриѿи редовним изворима*.⁹³⁸ Трећи

⁹³⁵ Г. Министар се чуи да се Главни одбор банчин ѿроѿиви даљем задужењу Државе код Банке у овом времену када се Држава налази у ѿешкој финансијској кризи у недостѿајку друѿих финансијских извора. АНБ 1/1, УПР, Записник са 58. седнице ГО, 9. 12. 1919, а.к. 17.

⁹³⁶ *Полиѿика*, 2. 9. 1919.

⁹³⁷ Након измена и допуна Закона о Народној банци од 9. 12. 1920. и 19. 4. 1921. износ ванредног кредита је био 2 милијарде динара, *Службене новине*, бр. 162, 23. 7. 1921.

⁹³⁸ Исто.

кредит је био онај којим се министар финансија служио у циљу извршења Буџета у периодима када се током године није довољно прихода сливало у државну касу, али је било планирано да се позајмице учињене по овој основи врате Народној Банци. Овај кредит у износу од једне милијарде брзо је потрошен. На крају је ту био и рачун привремене размене, по којем је Народна банка давала држави новчанице на подлози злата, сребра и девиза, рачунајући динар за динар у злату.⁹³⁹ Војислав Вељковић, као министар финансија, први је почео са располагањем сумама по привременој размени.⁹⁴⁰ Међутим, без обзира на све набројане врсте кредита и они су имали своје варијације, тако се кредит по привременој размени делио на суме које су покривене, док се непокривена сума водила као специјална позајмица држави, која уствари није била предвиђена законом и која се стално повећавала.⁹⁴¹

У кратком периоду, од краја марта до краја августа 1920, држава је исцрпла сва средстава Народне банке на име ванредног кредита у износу од 500 милиона динара. Банчина управа била је више него изненађена када је обавештена да је у Финансијски закон за 1920/21. члан 21, унета одредба о новом кредиту у износу од 350 милиона динара, уз образложење да ће се овај кредит користити само ако приходи буду нередовно стизали у државну касу.⁹⁴² Управа на челу са Вајфертом је одбила овај захтев министра финансија Косте Стојановића, позивајући се на закон о Народној банци, односно да је за овај ванредни кредит потребна измена закона са којим се мора сагласити збор акционара.⁹⁴³ Иако је министар био сагласан да се збор одржи, Банка је сазивање акционара условљавала и решавањем питања око исплате ратне штете: *Да би њрисџала на њоменуџу огредбу финансијскоџ закона, Народна банка је сџавила услов да јоџ се њризнагу раџне шџеџе које је услед раџа имала, а које њо њеном рачуну износе око 10 милиона динара.*⁹⁴⁴

Ова надмудривања између државе и Народне банке у тренуцима када је динар перманентно губио на вредности имала су одјека у јавности. С обзиром да је законом била у обавези да објављује своја билансе и стања, повећано задуживање државе није била тајна. И обичним лаицима било је јасно да се кроз повећање оптицаја новчаница, односно штампањем нових, смањују државни расходи. Због тога су се

⁹³⁹ *Извешџај Народне банке за 1926*, Београд 1926, XIII.

⁹⁴⁰ На дан 31. јануара 1920. укупна размена је износила преко 636 милиона динара, *Народна банка 1884-1934*, 148.

⁹⁴¹ У периоду од јануара 1920. до фебруара 1921. она је порасла са око 247,5 милиона на 736,5 милиона динара. Исто.

⁹⁴² И. Бр. 21.405 од 28. 8. 1920, АНБ 1/II, УПР, Записник са 36. и 37. седнице ГО, 1. и 2. септембар 1920, а.к. 21.

⁹⁴³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 36. и 37. седнице ГО, 1. и 2. септембар 1920, а.к. 21.

⁹⁴⁴ *Полиџика*, 15. 9. 1920.

питали: *Да ли ће министру финансија поћи за руком да усвојави равнотежу у прорачуну, и шиме пресјати да и даље ајелује на презор Народне банке.*⁹⁴⁵

С обзиром на узајамну повезаност финансија и политике, тешкоће државе да реши политичке проблеме рефлектовале су се и на поље економије. Партијска поцепаност и честе промене влада утицале су и на буџетску равнотежу која је била исказана кроз дефицит и велику ажију. Стога се примећивало да *Народна банка која је до сада радила овај Сизифов посао, да нејресјано појуњава изразине државних каса, не може још дуго испрајати на овоме јују.*⁹⁴⁶

Оно шта је за Народну банку било мимо прописа и сасвим другачије од устаљене кредитне политике из периода Краљевине Србије, за државу је, према схватању министра финансија, било једино могуће.⁹⁴⁷ Тако је већ крајем септембра 1920, без измењеног закона и неодржаног збора, од Банке тражено 100 милиона динара којим ће се плаћати војска на југозападним и северним границама.⁹⁴⁸ Управа је решила *да још овај јуји одобри неопходне исплате, с обзиром да се налази у моралној немоућности да одбије зајам којим ће се плаћати српска војска, у овај мах у борби са Арнаућима.*⁹⁴⁹

Тек кад је била у ситуацији да даје пристанак на нове позајмице Банка је инсистирала да држава обезбеди, макар и декларативно, покриће за издавање новчаница и да се изјасни о великој разлици која се појавила између новчаница пуштених у оптицај и новчаница стварно употребљених за замену круна.

Захтеви за новим кредитима су се наставили и већ новембра 1920. Министарство финансија је тражило да се уместо 350 милиона, раније назначених у Финансијском закону, а које збор још није изгласао, одобри нови кредит, у износу од једне милијарде. Приликом подношења захтева, Милорад Драшковић је као заступник министра финансија нарочито истакао да *Народна банка треба да верује да је и министру финансија несимпатично задуживање код Банке као средство за покриће државних потреба, и да и он сам осећа много јаче него и једна група усјанова у земљи штејине последице тога задуживања. У првом реду, свакако је мислио на вредност динара и инфлацију, али је, како је и завршио обраћање, усјех у овом правцу условљен још од мнобројних личних и стварних услова који су ван*

⁹⁴⁵ I. Belin, „Situacija Narodne banke Kraljevine SHS“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 6, 4. 11. 1920, 209-210.

⁹⁴⁶ М. Стојадиновић, Финансијски изгледи, *Политика*, бр. 4536, 7. 12. 1920.

⁹⁴⁷ *Искористићавање Народне банке било је неопходно и неизбежно, јер других извора за задовољење државних потреба тада јединствено се није могло наћи, Министарство финансија Краљевине Југославије*, 23.

⁹⁴⁸ Овај износ је тражен као део од 350 милиона према члану 21 Финансијског закона.

⁹⁴⁹ АНБ I/II, УПР, Записник са 43. седнице ГО, 29. 9. 1920, а.к. 21.

домашаја министра финансија. С обзиром да се овај захтев противио духу закона, Милорад Драшковић је предложио једно сасвим лаконско решење, да се о томе изјасни збор акционара *и да ујрава њружи држави кредит без икаква страха од одговорности*.⁹⁵⁰ Не заустављајући се на тим опаскама Драшковић је, поредећи новчане токове Краљевине са оптицајем валута у Немачкој, Италији, Француској и Румунији, изводио закључак да се у оптицају налази најмање динара, не водећи рачуна о стварној вредности валута.⁹⁵¹

Реакција Управе око овог захтева имала је свакако везе са партијском провенијенцијом њених чланова.⁹⁵² На седници је као глас разума једино деловала изјава вицегувернера М. Стојановића *да се чуди да чланови ујраве моју шако лаке руке решавајући о шако великим сумама и давајући шако велике зајмове које ујичу шако убијачно на вредности динара*.⁹⁵³ Без обзира на овакав Стојановићев став, који су подржали и Тихомиљ Марковић и Мата Јовановић, Управа је без веће расправе о потреби консолидовања југословенских финансија прихватила захтев Министарства за новим кредитом.

Како су дани пролазили, мењао се и износ кредита који је тражен, да би на крају износио једну и по милијарду. Решењем Министарског савета, И. бр. 24006 од 24. новембра и на основу Уговора између државе и Народне банке предвиђено је да Банка Министарству финансија отвори нови ванредни кредит.⁹⁵⁴ Збор акционара, који је одржан 15. новембра, дао је овлашћење Управи да се договори око измене закона. Већ 9. децембра 1920. измењени су ставови 2 и 3 члана X прелазних наређења којим се повећава задуживање државе па се поред ванредног кредита од 500 милиона динара, на подлози благајничких бонова, отвара нови у вредности од једне и по милијарде динара, с тим да се држава обавезује да овај дуг врати у року од 10 година.⁹⁵⁵

Дуг државе код Народне банке био је неухватљива ставка, који је прво вођен на различитим рачунима и под различитим ставкама, тако да је суштински било јако тешко приказати реалну цифру задужења. Није била тајна да су се државни буџети завршавали са дефицитом, који су се покривао искључиво задуживањем

⁹⁵⁰ АНБ I/II, УПР, Записник са 50. седнице ГО, 10. 11. 1920, а.к. 21.

⁹⁵¹ И бр. 23721 од 9. 1. 1920, АНБ I/II, а.к. 88.

⁹⁵² В. Вељковић и Д. Протић су се изјаснили у корист захтева М. Драшковића, док је Л. Ђеловић био против, АНБ I/II, УПР, Записник са 50. седнице ГО, 10. 11. 1920, а.к. 21.

⁹⁵³ У целини узев дуг државе је према стању од 30. 10. 1920 износио 2,9 милијарди динара, и новим зајмом би био повећан на 3.8 милијарди динара. Исто.

⁹⁵⁴ АНБ II, УПР, Записник са 57. седнице ГО, 21. новембар 1920, а.к. 21.

⁹⁵⁵ Децембра 1920, највећи део овог кредита утрошен је за набавку одеће за војску. Преписка Банке и Министарства финансија, АНБ I/ II, а.к. 89.

код Народне банке. У првим годинама, са несигурним и неутврђеним границама и великим издацима за војску, државни приходи су били несигурни те су и нереално увећавани како би се саставио буџет, макар и на папиру.⁹⁵⁶ У хроничном недостатку новца главни извор државних финансија био је позајмљивање тек одштампаних новчаница.⁹⁵⁷

Такође, као врста кредита постојао је и рачун привремене размене, по којем је Држава у свако доба могла узимати новчанице на подлози злата или девиза без икакве накнаде, у суми од највише 600 милиона.⁹⁵⁸ Према прописима прелазних наређења Закона, Банка је добила у задатак да пусти у оптицај нову емисију новчаница којом би биле замењене круне и новчанице у сребру Краљевине Србије. Да би се посао завршио у што краћем року, Банка је од Министарства финансија примила поручене новчанице, са задатком да их као своје привремене пусти у оптицај. У ствари и то је био још један државни дуг за који је био отворен рачун и са којег је, у време замене круна Држава узимала средства, без одобрења Банке. Новчанице које су биле издате на привремену размену нису улазиле у контингент, а емисиони завод је по правилу могао издавати у узносу за који добије покриће. Сама Банка је у свом Извештају за 1920. објаснила ово стање: *Пошто покриће није стизало онда када су се појаве јављале, Банка је морала часно и без тих покрића да даје држави своје новчанице. Доцније, покриће није никако ни стизало, али је обећање увек дато да ће стигнути. Уједна банчина се борила постојећим начинима задуживања државној доказујући да је то пре одмаћање него помагање државних финансија. Али потреба одржавања државе у моментима када се држава још ствара, и кад приходи не утичу у државну касу, а на зајмове на страни не може се ни мислити, надјачава све њене разлике Уједна, и она постојећим силама потреба, и даје држави позајмице без покрића, очекујући да се привремено покриће да.*⁹⁵⁹

Министарство финансија није негирало овакав свој начин рада, потпуно немоћно да било шта промени. Коста Стојановић је августа 1920. морао да призна да и поред најбоље стручности, воље и труда, нису били у могућности да предвиде тачно стање државних прихода и да је буџетска равнотежа постигнута замишљеним приходима, који се нису могли оправдати ни на који начин *Министарство је пређобом имало само две могућности: или да овим новчаницама исплати најнужније*

⁹⁵⁶ И. Бецић, *Министарство финансија*, 189.

⁹⁵⁷ Alan Fogelquest, *Politics and economic Policy in Yugoslavia*, USA 2011, 103.

⁹⁵⁸ Члан 13 Закона, *Службене новине* бр. 162, 2. 7. 1921.

⁹⁵⁹ *Извештај Народне банке за 1920*, Београд 1920, XX.

*државне потребе за војску, саобраћај и остале привредне набавке, или да државни апарати неискоришћивањем хитних потреба престане даље функционисати.*⁹⁶⁰

Министарство је стално одуговлачило са достављањем података о тачном броју новчаница пуштених у оптицај и новчаница стварно употребљених за замену круна. Доштампавање крунских вредности на динарским новчаницама вршило се у Београду, Сарајеву, Љубљани и Загребу, а Министарству је стално недостајао још неки извештај делегата за тачне податке. С обзиром да је Министарство финансија имало кључ од депоа у којем су се чувале новчанице предвиђене за размену, онда постаје јасно колико Банка није имала утицаја на трошење тих средстава.⁹⁶¹

Највећи нтензитет задуживања постигнут је у периоду од 1920-1921. када се укупан дуг са 3 милијарде и двеста милиона динара попео на 4 милијарде и 400 милиона динара. Након 1923. престаје задуживање код Банке, али нема ни отплате дуга који је 1930. године износио 4 милијарде и 20 милиона динара.⁹⁶²

Редовни континенти кредита били су одређени чланом 12 Закона о Народној банци од 26. јануара 1920, а Држава је имала кредит на бази државних благајничких записа у износу од 150 милиона, са каматом од 2% на годишњем нивоу. Користећи се овим правом, министар финансија је у кратком периоду, од 13. септембра 1920. до 16. маја 1921, искористио цео износ кредита.⁹⁶³ Већ у марту обратио се Банци са захтевом за повећање износа овог кредита, али Управа је исти одбила, са образложењем да се са задуживањем мора престати, јер утиче на курс динара који је у сталном паду у односу на европске валуте. Несумњиво да је празна државна каса натерала министра Куманудија да чим је примио *одбијеницу* сазове конференцију на којој је Управи образлагао хитне потребе за кредитом.⁹⁶⁴ То је, без сумње, представљало вид притиска на Банку и овим методом су се служили сви министри финансија без изузетка, у случајевима када је долазило до размимоилажења ставова са Банчином управом. Као и много пута раније, обећања су била иста да зајам неће представљати дугорочно задуживање, већ само једногодишњи кредит који ће бити унешен као ставка у Финансијски закон, с тим да мора бити ликвидан на крају буџетске године.

⁹⁶⁰ АНБ I/ II, а.к. 42, Акт Ибр. 21404 од 24. 8. 1920.

⁹⁶¹ АНБ I/ II, а.к. 42, Акт НБбр. 15812 од 9. 9. 1920.

⁹⁶² Задужење државе код Народне банке – кратак историјат кретања дуга од 1920-1931, АНБ I/II, а.к. 88.

⁹⁶³ Коста Стојановић је на дужности министра финансија био од 18. августа 1920, све до своје смрти 4. јануара 1921, када га је наследио Коста Кумануди који је на том положају остао до 16. децембра 1922, И. Бецић, *Министарство финансија*, 68-69.

⁹⁶⁴ Банка је писмо послала 29. марта, а већ следећег дана сазвана је конференција, АНБ I/II, УПР, Записник са конференције, 30. 3. 1921, а.к. 21.

Постало је јасно да је након почетне еуфорије око уједињења, вођење политике и усаглашавање ставова, било националних, било партијских, представљало читав низ уступака за која су била потребна финансијска средства. Питање државног уређења на тренутак је ујединило политичке противнике, радикале и демократе, што је резултирало заједничком владом коју је формирао Никола Пашић, јануара 1921. Након тога започела је кампања усмерена на тражење нових политичких партнера, а све у циљу обезбеђивања неопходне скупштинске већине. Тако је у марту постигнут договор са Југословенском муслиманском организацијом којој је, између осталог, обећано да ће бити обезбеђена новчана средства у износу од 255 милиона динара за одузета кметска селишта.⁹⁶⁵ Најсликовитије виђење неопходности задуживања код Банке изрекао је на конференцији К. Кумануди: *Полиитичке йриликe у самој земљи, нарочитио доношење усїава и сїваранье йоїйребне већине у Скуїшїїини за изїласанье Усїава йїакве су, да је йоїйребно да Држава учини извесне издайїке за извесне ойшїїе йоїйребе, јер йоједине їруїе сїављају йиїїанье свої їласа за Усїав од задовољења йїих йоїйреба. Да вам найоменем само йиїїанье инвалидско, йиїїанье айрарно, йиїїанье саобраћаја и.т.д. а за решење свих йїих йиїїанья йоїйребан је новац.*⁹⁶⁶ Министар је даље сасвим оголио стање финансија у Краљевини – с обзиром да зајам није склопљен у иностранству држави не преостаје ништа друго већ да се окрене свом емисионом заводу. Као аргумент у убеђивању навео је план да се половина износа искористи у продуктивне сврхе, за изградњу саобраћајница, а друга половина за подмиривање рупа у буџету. Као гаранција за овај кредит понуђена је хипотека на државном добру *Беље*.⁹⁶⁷ Управа је прихватила ова образложења, иако њој *исїїина није изїледало да ће нов зајам биїїи сїварно йривремен, йошїїо је он имао биїїи исїїлаћен новчаницама ван банчиної конїїиїенїїа као уосїїалом и сви ранији дуїорочни заїмови, али је највише йолаїала на обећање да ће йїо биїїи йоследња йозаїмица државе код Народне банке*.⁹⁶⁸ Притисак државе огледао се и у томе што је проблеме које није успевала да реши, као што је снабдевање целе територије животним намирницама, покушавала да наметне Банци, покушавајући да је присили на непродуктивно кредитирање.⁹⁶⁹

С обзиром да се новчана ситуација није променила боље и да је потреба за новцем расла, изменама и допунама члана 12 Закона од 19. априла 1921, износ

⁹⁶⁵ Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho 1883-1939 – politička biografija*, Sarajevo 2009, 38.

⁹⁶⁶ АНБ I/II, УПР, Записник са конференције, 30. 3. 1921, а.к. 21.

⁹⁶⁷ Иста гаранција је дата и за ванредни кредит, *Народна банка 1884-1934*, 150.

⁹⁶⁸ Исто.

⁹⁶⁹ Захтев да се кредитирају удружене Љубљанске банке искључиво за набавку жита за становништво Словеније, АНБ I/ II, Записник са 15. седнице ГО, 26. 4. 1920, а.к. 21.

кредита је повећан на 1 милијарду динара са каматом од 1% годишње. Овај зајам био је подељен на две партије: на партију Министарства саобраћаја и партију Министарства финансија, а био је искоришћен за разне буџетске потребе.⁹⁷⁰

У периоду јун/октобар 1921. држава је од Народне банке позајмила укупно 417 милиона динара.⁹⁷¹ Овакав начин рада Министарства финансија, с обзиром да је трајао од краја рата, већ је добио одлику сталности, те су и савременици приметили да *главно врело наших прихода јесу и остају зајмови код Народне банке и са њиме упуштање у употребу нових новчаница*.⁹⁷² Наиме, ресор финансија је критикован да није напустио начине рада који су карактеристични за ратну економију и да не предузима мере које би допринеле повећању прихода и смањењу расхода.⁹⁷³

С обзиром да је исцрпла све могуће начине кредитирања код Народне банке, Влада је члановима 12 и 46 Финансијског закона за 1922/1923. одредила нови термин за зајмове. Према речима Косте Куманудија *није питање о неком новом зајму државном код Банке, него само питање о привременој позајмици коју би Банка на основу буџетских кредитних дала појединим Министарствима и које би позајмице исплаћивали Банци из државних прихода које банка прима и пошто исплаћивали у току буџетске године*.⁹⁷⁴ У најкраћем, министар финансија је тражио новац за Министарства ради куповине и подмиривања потреба, а те суме ће се Банци враћати из државних прихода. Став чланова управног одбора да рад министарстава треба финансирати из државних прихода а не зајмовима, поклапао се са ставовима ондашњих економских стручњака: *Основне заблуде у економској политици свих влада до 1922. биле су све мере које су фаворизовале проширење производње, произвођаче*.⁹⁷⁵

Табела бр. 15 – Државно задуживање код Народне банке

Година	Износ у динарима
1921.	3.283.291.499,96
1922.	4.418.213.650,10
1923.	4.517.550.447,76

Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS*, 488

⁹⁷⁰ Већи део од 70%, је ипак искористило Министарство финансија, док је само 30% отишло Министарству саобраћаја, *Народна банка 1884-1934*, 150.

⁹⁷¹ Славко Шећеров, *Наше финансије 1918-1925*, Београд, 1926, 23.

⁹⁷² Ivo Belin, „Državne finansije i Narodna banka“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 5, 1. 5. 1921, 185-188.

⁹⁷³ Исто.

⁹⁷⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са Конференције, 27. 9. 1922, а.к. 1.

⁹⁷⁵ С. Шећеров, нав. дело, 67.

Имајући у виду да је Народна банка служила као државна каса у непрестаном државном задуживању, веома често је била на мети јавности као установа која штампа новац и самим тим је узрочник инфлације. С обзиром да је била у обавези да објављује своја стања, питање повећања оптицаја није била тајна. Због тога, када је августа 1922. оптицај премашио пет милијарди динара, Банка је прозвана *да шћамѝа банкноѝе без мейшалноѝ йокриѝа и без йрѝовачкоѝ йорѝѝфеѝа... она на ѝај начин йосѝаје сукриваѝ, шѝо наша валуѝа овако бесѝримерно срозава на ниже*.⁹⁷⁶ Као вид притиска поново је сазвана Конференција Управног одбора на којој су, поред министра финансија, присуствовали министри војске, саобраћаја и социјалне политике, који су образлагали потребе својих министарстава.⁹⁷⁷ С обзиром на патриотске тонове и потребе набавке муниције, Управа се, на крају, сложила да одобри позајмицу од 200 милиона динара, с тим да се 60 милиона искористи одмах, а осталих 140 до краја марта 1923.⁹⁷⁸ Било је и примера када Банка није попустила и када је на захтеве министра финансија одговарала одречно.⁹⁷⁹

Иако су и чланови Управе местимично протествовали против задуживања државе, сами су, као представници политичких партија, давали прећутну сагласност да судбина државних финансија буде повезана са судбином емисионог завода. Наиме, свесни да је повећање државног дуга значило и апсолутно рушење вредности динара, у коначном нису имали механизме у спречавању инфлаторних кретања. Неспособност државе да средства добијена од зајмова, било унутрашњих или спољашњих, употреби за намењену им сврху, само су повећавала даља задуживања код емисионог завода, која нису значила ништа друго до пуштање у оптицај нових новчаница, којима се процентуално смањивало покриће из девизних и златних резерви. У ситуацији када порески систем није профункционисао, када су издаци за одржавање војног апарата били огромни и у сваком случају расходи државе која се тек уигравала већи од прихода, једина поуздана институција која је брзо могла да

⁹⁷⁶ Поређења ради, половином 1920. у оптицају је било око 2,5 милијарде динара, Политика, 7. 9. 1922. Такође, акционарима је замерано што на зборовима дозвољавају усвајање годишњих извештаја који не садрже валидне податке о висини државног дуга и котирању динара у иностранству. Ђока Ћурѝин, „Utisci sa skupštine Narodne banke“, *Nova Evropa*, knj. II, br. 4, 21. 4. 1921, 151-153.

⁹⁷⁷ Септембра 1922. штампа је известила да Народна банка није одобрила нова задуживања, A. Fogelquest, нав. дело, 195.

⁹⁷⁸ Члан управе Д. Протић изјавио је да је готов да жртвује новац у корист наоружања. АНБ I/II, УПР, Записник са Конференције УО, 27. 9. 1922, а.к. 1.

⁹⁷⁹ Министарство финансија је обавестило Банку да је одобрило позајмицу државном имању *Беље* која је потребна за исплату радника доведених из Чехословачке, акт бр. 5758 од 7. 11. 1922. Банка је актом бр. 89114 од 14. 11. одговорила да *не може изаћи у сусреш овој молби, јер нема за ѝо материјалне моѝћносѝи*. АНБ I/II, а.к. 87.

обезбеди новац била је Народна банка. Покушавајући да то кредитирање сведе у законски оквир Народна банка је, у мањој или већој мери, пружала отпор.

Влада Николе Пашића, која је образована децембра 1922, затекла је празну државну касу. Нови министар финансија Милан Стојадиновић, био је непријатно изненађен сазнањем да је одлазећи министар Кумануди измирио део државног дуга према Банци у моменту када је већ био у оставци. Напросто, део дуга је био враћен од новца добијеног од продаје злата. Стојадиновић се у својим поступцима није разликовао од својих претходника. Наиме, у случајевима када је државна каса била празна, а хитно је требало новца за исплату плата, сви су се увек обраћали Народној банци. Револтиран поступком претходника Стојадиновић је тражио да се та средства прекњиже и врате поново на рачун Министарства финансија.⁹⁸⁰ Како је и сам Стојадиновић касније наводио *џон мој њисма био је џакав да је Ујравни одбор Народне банке одмах решио да ми се враће најрај џих сџо милиона*.⁹⁸¹

Можда управо због тог искуства са Народном банком, Стојадиновић ће у својим налозима за извршење разних исплата додати опаску *да је неки налој неџозив и има се извршаваџи за све означено време, џа и у случају кабинетџске џромене у Минисџарсџву финансија и џромена владе*. Када је постао министар финансија он је економско-финансијску ситуацију описао кроз дефицит у државном буџету, девизну кризу, инфлацију и скупоћу и прокламовао је своју политику дефлације. У једном од првих обраћања Банци, из јануара 1923. изнео је очекивања Министарства финансија везана за Народну банку, као и програм рада његовог ресора. За Народну Банку то је значило *да не даје лаке руке кредитџе џрџовини и индусџрији*. Тражио је да се у том правцу истраје и да се поступно спроводи смањење већ датих кредита, као и да се темељно испитује сваки нови захтев за доделу. Такође, сматрао је да се укупном сумом већ издатих кредита могу постићи повољнији резултати, *а све у циљу јачања националне џроизводње*, јер валутна политика коју спроводи Министарство мора наћи потпору у кредитној политици Банке. По његовим речима, главни задатак Министарства биће да се државни дуг никако не повећава већ по могућству смањује, а то ће се остварити штедњом у државним расходима и повећањем државних прихода, а све у циљу да би се зауставила *машина за шџамџање*.⁹⁸² Политика дефлације имала је и своје критичаре који су упозоравали да таква политика не значи и смањење оптицаја динара и доказивали да то није случај. Наиме, продајом долара добијених из Блеровог зајма и продајом 24 милиона

⁹⁸⁰ Акт Министарства финансија, Пов. Др Бр. 200 од 16. 12. 1922. Исто.

⁹⁸¹ М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 165-166.

⁹⁸² АНБ I/II, УПР, Записник са 3. седнице УО, 30. 1. 1923, а.к. 2, Акт Ибр. 2781 од 29. 1. 1923.

златних круна добијених из ликвидационе масе Аустро-угарске банке, Банка је била принуђена да штампа и пушта у оптицај нове количине новчаница.⁹⁸³

Током 1923. и 1924. држава се није задуживала код Банке.⁹⁸⁴ Сума задужења од три милијарде динара није се мењала ни током 1925.⁹⁸⁵ Свакако је овај престанак задуживања повољно деловао на стабилизацију курса динара. Међутим, питање о исплати овог дуга је било у тесној вези с питањем како ће се и на који начин решити питање динара и његове подлоге. Поједини акционари захтевали су да Управа енергичније затражи исплату државног дуга, предлажући различите модалитете, било предвиђеном сумом у буџету, било зајмом или продајом државних добара.⁹⁸⁶ Како држава није реаговала, све су били јаснији повици, понајвише од Банчиних акционара, који су упозоравали да се држава уопште не труди ни да започне са враћањем дуга.⁹⁸⁷

Народна банка је у јавности била, нарочито у почетку, критикована да због толиког кредитирања државе није у стању да изађе у сусрет захтевима привреде. Дуг је показивао немоћ државе да своје потребе намири порезима и зајмовима у иностранству. Управо та несразмера између кредита додељеног држави и привреди означавана је као узрок свим новчаним недаћама.⁹⁸⁸ С обзиром како су савременици оцењивали њени кредити били доста *скучени*, као највећи финансијер привреде опстајали су новчани заводи.

Иако није више било непосредног задуживања код Народне банке, несумњиво је и да се и министар Стојадиновић, који је пропагирао строгу политику дефлације, у одређеним моментима услед несташице новца обраћао емисионом заводу за помоћ. Иако је настојао да сва плаћања према чешким фирмама искључиво за набавке Министарства војног остану поверљиве оне су биле тема скупштинских расправа.⁹⁸⁹

⁹⁸³ Ivo Belin, *Problemi naše valute*, Zagreb 1924, (даље: I. Belin, *Problemi naše valute*), 37.

⁹⁸⁴ *Извештај Народне банке за 1924*, Београд 1924, XI.

⁹⁸⁵ Подаци о висини дуга варирају, износ од три милијарде динара помиње се у Извештајима Народне банке, док се у литератури помиње износ од четири милијарде динара, I. Belin, *Problemi naše valute*, 34.

⁹⁸⁶ Записник са 5. редовног збора акционара од 8. 3. 1925, *Извештај Народне банке за 1925*, Београд 1925, 33-44.

⁹⁸⁷ Записник са 6. редовног збора акционара, 7. 3. 1926, *Извештај Народне банке за 1926*, Београд 1926, 35-53.

⁹⁸⁸ С обзиром да је државни дуг крајем 1923. износио око 4,5 милијарде динара, спекулисало се да би, уколико би се тај износ доделио за кредитирање привреде, били решени сви економски проблеми, I. Belin, „Krizа naše privrede“, *Nova Evropa* knj. VIII, br. 11 i 12, 11. 10. 1923, 305-311.

⁹⁸⁹ К.Кумануди је на скупштинском заседању 28. 3. 1926. прозвао Стојадиновића да су ова плаћања на основу издатих државних бонова који се протежу на период од 1926-1931, уствари требало да буду један нов државни зајам, а да није требало да у то меша Народну банку. АНБ I/II, а.к. 86.

Министру је нарочито замерано што је у ове махинације увлачио Банку када уопште није било сигурно да ли ће Држава из својих прихода моћи да исплати ове обавезе.⁹⁹⁰ Стојадиновић је тражио од Народне банке да спроведе опсежну истрагу о томе како је документ са ознаком *јоверљиво* доспео у руке бившег министра финансија, али без успеха.⁹⁹¹

Нико Суботић, министар финансија у влади Антона Корошеца, у свом кратко-трајном мандату итекако је увидео како је срећа променљива. Само неколико месеци раније, у изгледу је била стабилизација динара, везивање за златни стандард и склапање једног великог инвестиционог зајма који је требало утрошити на побољшање саобраћајних веза у краљевини. Већ крајем јула 1928, када је преузео мандат, изгледало је да се Краљевина враћа на прве године свога бивствовања, када је једини извор финансирања било узимање кредита код Народне банке.

У немогућности да нађе изворе прихода за радове који су започели на изградњи железничких колосека, средства су узимана из редовних прихода, што је неминовно водило до стварања дефицита у буџету. Због тога је Суботић, сматрајући да нема другог излаза, на састанку са гувернером Игњатом Бајлонијем затражио 60 милиона динара зајма, уз обећање да ће се сума првом приликом вратити Банци. Суботић је тражио подршку гувернера да се његов захтев изнесе пред чланове Управе. На седници Управног одбора није ишло глатко, јер је Управу напустио оптимизам који је постојао у првим годинама Краљевине и тражено је да министар приступи енергичном санирању државних финансија, у првом реду смањивањем издатака за војне потребе. Такође, поново је наглашено да од 1923. Банка не даје више гаранције за државне исплате и да је то одлука за коју знају сви акционари. Међутим, као и много пута до тада, Управа је попустила и дала одобрење, уз противљење петорице чланова Управног одбора.⁹⁹² Након одобрења Управе, поставило се питање како наћи покриће за пуштање у оптицај те суме. Наиме, по Закону и Статутима није било регулисано како ће се рачунати подлога за покриће већ се само постављао однос између новчаница у оптицају и покрића, на тај начин што је за сваку издату новчаницу Банка требало да има покриће у металу или у девизама, дакле целокупан оптицај је требало да буде покривен за једну трећину. Међутим, ни Закон ни Статут нису регулисали како се злато и девизе који служе за покриће рачунају, односно да ли динар у злату вреди три динара у новчаницама или прво треба обрачунати

⁹⁹⁰ Исто.

⁹⁹¹ Банка је одговорила да је документ био *чуван у каси и да нико није могао издати ове јогајке*, АНБ 1/II, а.к. 86, Пов. бр 28 од 30. 3. 1926.

⁹⁹² Против су гласали: Ђорђе Вајферт, Драгутин К. Протић, Велимир Карић, Тодор Мијаиловић и Ђорђе Радојловић, АНБ1/II, УПР, Записник са 28. седнице УО, 16. 10. 1928, а.к. 5.

вредност златног динара у новчаницама, па онда множити са три. Управо због ових различитих начина рачунања Банка се увек трудила да при објављивању својих осмодневних стања прикаже да постоји пуно покриће у злату и девизама за новчани оптицај.⁹⁹³

Услед хроничног недостатка новца за плаћање разних државних потреба индустријским предузећима која су лиферовала одећу, обућу или друге потрештине, држава им је давала само незнатне суме новца у готовом, док су за остатак уговорене цене добијали државне бонове са роком отплате до три године. У немогућности да те државне бонове пласирају у иностранству, предузећа су их, као залогу за кредит, достављала и Народној банци. Међутим, Банка није са одушевљењем примала ове бонове који су уствари представљали пролонгирање државне обавезе али није сме-ла да их одбије, те јој је једино преостало да се нада да ће кредити бити исплаћени и да ће бонови бити враћени клијенту.⁹⁹⁴

С обзиром да је од априла 1928. започет рад на стабилизацији динара и измена-ма Закона и Статута, који није завршен услед политичких догађаја који су исходова-ли и недобијањем зајма у иностранству, обустава давања кредита била је на снази и током 1929, због бојазни да се новчанице пуштене у оптицај не појаве пред Банком као средство за куповину девиза чије су резерве ионако биле знатно умањене. Без обзира на одлуку о недавању кредита Банка је изашла у сусрет индустријским пре-дузећима која су молила за ломбардне зајмове на основу државних бонова.⁹⁹⁵

Посматрајући задуживање државе код Народне банке до 1931. разликујемо два периода: први, који почиње након уједињења и завршава се са 1922. годином, је период интензивног задуживања, када је сума укупног дуга по разним основама била у порасту; и други, који почиње од 1923, који означава престанак задуживања, али не и почетак враћања узетих сума. Овај други период, који се завршава доношењем закона о новцу и Народној банци показао је да сама држава из сопственог обрта није била у могућности ни да започне са враћањем дуга, те је тај проблем, након пу-но расправа, решен још једним иностраним зајмом Краљевине Југославије.

⁹⁹³ АНБ1/II, УПР, Записник са 29. седнице УО, 19. 10. 1928, а.к. 5.

⁹⁹⁴ АНБ1/II, УПР, Записник са 3. седнице УО, 30. 1. 1929, а.к. 6.

⁹⁹⁵ Кредите су добила предузећа која су имала удела у капиталу Народне банке – Теокаревић, Илић, Српско бродарско друштво; АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 5. 1929, а.к. 23.

Кредитирање привреде

Кредитна функција Народне банке развијала се кроз два нивоа: кроз кредитирање државе и кредитирање привреде. Кредитирање државе одвијало се у оквиру законских оквира али и ван њега, на основу неког акта владе или министра финансија.

Ова два кредитна ангажмана Народне банке, иако различита, била су битно условљена један другим. Наиме, с обзиром да је до 1923. државни дуг био у сталном порасту, потом је престало задуживање, али се дуг није смањивао, а то је одмах значило и смањена средства за кредитирање привреде. Средства којима је Банка располагала била су ограничена сходно члану 20 Закона о Народној банци на износ *од њири њуија онолико колико има мейалне њодлоје*. Банка је увек одобравала већи износ кредита од износа свог континента, с обзиром на праксу да кредити нису били у потпуности искоришћени. Управо због тога кредитирање привреде било је углавном краткорочне природе.⁹⁹⁶ Кроз читав период, због заробљених средстава која су представљала државни дуг, Народна банка није прешла на дугорочно кредитирање привреде. Критичари њене политике тврдили су да она представља *државну блајајну, иде су инџереси њривреде у свему њодређени инџересима државе*.⁹⁹⁷

Кредитирање привреде било је одређено и државним потребама. *Тражим од Народне банке, да она њружа кредитије у њрвом реду нашим националним заводима њрема њиховој солвенџности и искључиво за њоџребе овоџодишње жиџне и воћне бербе*.⁹⁹⁸ Поред тога што је непрекидно тражила кредите за своје потребе, држава је и преко Министарства трговине и индустрије имала посебне захтеве у кредитирању привреде, све у циљу да се купи национални и социјални мир.⁹⁹⁹ Случај око давања кредита Синдикату банака којем је уступљена набавка и продаја шећера за рачун Министарства финансија, говори о немогућности државе да експлоатише сопствене ресурсе и ради на повећању фискалних прихода. Наиме, крајем 1920. оформљено је *ad hoc* удружење састављено од најмоћнијих новчаних завода из целе државе под називом Синдикат банака Краљевине СХС за снабдевање земље шећером.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁶ Највећи део кредита привреди састојао се из есконтованих тромесечних меница, *Народна банка 1884-1934*, 151-157; Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS*, 667.

⁹⁹⁷ Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS*, 667.

⁹⁹⁸ АНБ 1/II, УПР, Записник са 33. седнице ГО, 10. 8. 1920, а.к. 21, Акт И.бр. 20461 од 5. 8. 1920.

⁹⁹⁹ Министарство је тражило да се одобри ванредни сезонски кредит новчаним заводима из Сарајева. Иако их је Банка претходно одбила, није било друге него да им преко филијала у Сарајеву повиси редован кредит, АНБ 1/II, УПР, Записник са 29. седнице УО, 7. 9. 1921, а.к. 1.

¹⁰⁰⁰ У Синдикат су, између осталих, ушли: Београдска задруга, Извозна и Прометна банка, Београдски кредитни завод (из Београда); Прва хрватска штедионица, Српска банка, Јадранска банка (из

Без обзира на политичке и страначке несугласице и неслагања око концепције уређења државе овде су се на заједничком задатку нашле водеће институције свих националних капитала. Намера је била да се услед недостатка магацинског простора посао са монополске управе пренесе на Синдикат који би на име зараде од Министарства финансија добијао по 1,1 динар за сваки килограм набављеног шећера. Синдикат није имао довољно средстава те је Министарство финансија инсистирало да Банка кредитира читав посао са износом од 150 милиона динара. Главни одбор је већином гласова одбио захтев Министарства налазећи да сваки монопол треба да експлоатише сама држава а никако да га даје у закуп банкама.¹⁰⁰¹ Коста Стојановић је изненађен овим Банчиним одбијањем захтевао од Вајферта да се овај предлог поново поднесе на разматрање, понављајући да је у циљу што већег прихода од потрошње шећера покушао да се прво договори са фабрикама, али у томе није успео као и да се монополска управа није прихватила посла због недовољног броја чиновника и магацинског простора. Међутим став Банке није промењен по питања кредитирања Синдиката. Изненађен овом одбијањем захтевао је од Министарства трговине и индустрије да преко свог представника препоручи банци да одобри тражени кредит, са образложењем *да је њовређен не само инџерес акционара банчиних, већ и државе*. У међувремену је Самостална монополска управа већ донела решење да преузима послове око куповине и продаје шећера тако да је ова расправа постала беспредметна.

Банка је настојала да буде модератор привредног развоја државе али је у томе спречавало много чиниоца. Ванредно кредитирање је било резервисано само за државу. Такође, у немогућности да оствари вишак капитала и уложи га у повећање трговине или производње, привреда је захтевала повећање износа кредита што би утицало на пораст динара у оптицају. Ни чланови Управе као представници привредне елите нису имали јединствени став по овом питању, поједини су тврдили да нема довољно новчаница у оптицају што ће неминовно утицати на сузбијање извоза и још веће новчане катастрофе.¹⁰⁰²

Од 1920-1931. Банка је примењивала своју кредитну политику као средство утицања на новчано тржиште било да је у питању либерална или рестриктивна политика. У целом овом периоду Банка је одобравала различите врсте кредита.

Загреб); Љубљанска кредитна банка (из Љубљане); Српска привредна банка, Муслиманска централна банка, Хрватска централна банка (из Сарајева); Централни кредитни завод (из Војводине). АНБ 1/II, УПР, Записник са 55. седнице ГО, 11. 12. 1920, а.к. 21.

¹⁰⁰¹ Чланови Управе који су били и у управи банака које су се налазиле у Синдикату уздржали су се од гласања. Исто.

¹⁰⁰² АНБ 1/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 28. 9. 1922, а.к. 22, Издвојено мишљење Мирослава Кулмера и Светислава Шоле.

Према корисинцима кредити су били непосредни, као кредит подносиоца менице и посредни, кроз задуживања по есконту меница по којој су обавезу преузимала и лица на чије име није гласио кредит. Према времену коришћења кредита редовни су они који су могли бити коришћени током целе године, а сезонски кредити, који су користили у одређено годишње доба.¹⁰⁰³

Након ратних разарања, било је потребно приступити радикалној обнови привреде, због чега је убрзаним темпом дошло до доношења Закона о Народној банци 1920. и то из два разлога: да би се што пре предузеле све мере за решавање крунског питања и да би се што пре приступило обнови, за шта су преко потребни били кредити, односно новац. Ако се упореди износ кредита крајем 1919. са износом на крају 1920. види се да је износ порастао за преко 5 пута и да су највећи корисници кредита управо крајеви који су били највише опустошени ратом.¹⁰⁰⁴ Овај тренд настављен је и следеће године, те је износ датих зајмова порастао на 597 милиона или око 100% више у односу на 1920. Банка је током 1920. решавала питања одобравања кредита за фирме и новчане заводе само из Србије.

Када се прати развој кредитне политике према привреди преломне су 1922, 1925. и 1931. година које означавају почетак односно завршетак одређених процеса и активности. Први период који је започео након уједињења крајем 1918, а завршио се крајем 1922. је период кредитирања привредне обнове земље. Овај период карактерише обиље новца који је делимично долазио и од штампања новчаница којима је покриван буџетски дефицит.¹⁰⁰⁵ Ово се одразило и на износ кредита који је од уједињења био у сталном порасту. Банка је 1922. дала преко милијарду и по динара меничних и ломбардних кредита, што је у исто време представљало и горњу границу Банчиних законских средстава.¹⁰⁰⁶ Обележје читавог периода је да је Народна банка у највећем броју кредитирала новчане заводе, односно да је у мањем броју кредитирала индустријска предузећа. Кредитирање је вршила преко својих филијала у којима су били оформљени посебни одбори који су процењивали кредитну способност тражиоца кредита на основу прецизних упустава која се тичала кредитирања новчаних завода. Већ средином 1922. обавестила је своје филијале да банкама дају кредите у висини од 50% од уплаћеног капитала, а само *првокласним банкама* могли су се одобравати зајмови до 75% од уплаћеног капитала и резерви,

¹⁰⁰³ Народна банка 1884-1934, 176.

¹⁰⁰⁴ На крају 1919. Банка је потраживала 44,2 милиона динара, а крајем 1920. 266,9 милиона динара АНБ1/ II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а.к. 40.

¹⁰⁰⁵ Бошко Мијатовић, „Економска политика и конјунктура у Југославији 1919-1925. године“, *Годишњак за друштвену историју* 3, 2013, 99-118.

¹⁰⁰⁶ *Време*, 1. 12. 1938.

као и да ће давати ванредне сезонске кредите који ће се морати исплатити у року од три, односно најдаље шест месеци и да ће ову врсту кредита одобравати само централа.¹⁰⁰⁷ За новчане заводе постојале су различите каматне стопе, у распону од 5% до 6%. Међутим, с обзиром да није имала контролну функцију, није имала ни механизме да забрани банкама да наплаћују камату и до 12%, имајући у виду да је код зеленаша каматна стопа прелазила 20%. Потреба за новцем је, према извештају Народне банке за 1922, била велика, међутим емисиони завод је био омеђен законом који је одређивао да се не може издати више новчаница од троструког износа подлоге у злату. Покушавајући да детектује проблеме који се односе на несташицу новца наглашавано је да је највећи део уложен у разне шпекулативне послове који су доносили у првом реду брзу зараду. У прилог томе је и податак да је до новембра 1922. основано 3.495 нових предузећа, од којих је за само неколико месеци 122 пало под стечај. Обичан посматрач би извео закључак да је у питању велики привредни полет, међутим Банка је у извештају поставила питање с којим средствима ће та предузећа пословати.¹⁰⁰⁸ Исте године додељени су кредити за 3.845 корисника – у првом реду то су били новчани заводи, а затим и индустријска предузећа.¹⁰⁰⁹ Све до краја означеног периода Народна банка је највећим делом кредитирала новчане заводе и самим тим непроизводне делатности, док је у мањем обиму директно улагала у индустрију.¹⁰¹⁰

Током 1922. Банка је била преплављена захтевима новчаних завода из Словеније и Далмације за кредитирањем, којима није могла изаћи у сусрет, пре свега

¹⁰⁰⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 27. седнице УО, 18. 7. 1922, а.к. 1.

¹⁰⁰⁸ *Извештај Народне банке за 1922*, Београд 1922, XXII.

¹⁰⁰⁹ *Банке и приватне фирме, инд. предузећа и зем. задруге*:

Место	Укупан број	Стечај	Место	Укупан број	Стечај
Вараждин	60	3	Зрењанин	48	--
Загреб	432	1	Љубљана	289	5
Марибор	185	--	Нови Сад	165	2
Осијек	134	7	Панчево	28	--
Сарајево	281	--	Сплит	93	--
Скопље	290	--	Суботица	132	4
Шабац	411	--	Београд	947	100

¹⁰¹⁰ Године 1922. индустрија је користила кредите у износу од око 288 милиона, док су новчани заводи користили око 805 милиона динара. У периоду од 1923. до 1930, иако су у сталном порасту била издвајања за индустрију она никада нису достигла издвајања за приватне банке, *Народна банка 1884-1934*, 177.

омеђена Законом о Народној банци.¹⁰¹¹ Поред новчаних завода и индустријска предузећа из Хрватске и Словеније су указивала да се приликом давања кредита траже веће гаранције од њих, него од предузећа из Србије. Ове жалбе дошле су до министра трговине и индустрије који је тражио да Банка одговори на ове наводе.¹⁰¹² Користећи се свим расположивим средствима ове институције су своје захтеве и примедбе упућивале Народној банци, али истовремено и Министарству као вид притиска и захтевали изјашњење. Несумњиво да је привредна ситуација утицала на пораст захтева за кредитирањем. По признању словеначког удржења банака (Друштво банчини заводова из Љубљане), словеначки заводи нису у сезони 1920/1921 искористили додељене им есконтне кредите пошто су имали довољно сопствених средстава. Међутим новчана криза која је избила крајем 1922. понукала је словеначке банке да се обрате Народној банци. С обзиром да је емисиони завод имао омеђена средства, кредити се нису могли дати. Позивајући се на своје водеће место у индустријском развоју Краљевине, заводи су захтевали сезонске кредите, правичну расподелу кредита на читаву државу, укидање ограничења, као и већу самосталност у раду њених филијала.¹⁰¹³ С друге стране, став Министарства био је да побољшање вредности домаће валуте лежи у развоју домаће индустрије којом би се подмиривао још већи проценат потрошње, те да је обавеза централне банке да даје кредите за инвестиционе циљеве, док су сезонски кредити везани за извозни посао, за трговину а не за индустрију.¹⁰¹⁴ Овај период, карактеристичан по послератном оптимизму, када се више водило рачуна о томе како да се новац добије, а не како и у шта да се уложи, завршио се престанком штампања динара. Новчана криза која се појавила с јесени 1922. била је изазвана првенствено кризом у грађевинарству. Сама криза, која је довела до несташице новца, изазвала повлачење штедних улога из банака којима је тим потезом нестајао капитал и све то заједно са повећањем цена животних намирница и режијских трошкова, као и повећањем пореза, учинили су да каматна стопа порасте.

Промена у кредитној политици временски се поклапа са доласком Милана Стојадиновића на место министра финансија децембра 1922. када почиње нови период у односима Банке и Државе. Не би требало пренебрегнути чињеницу да

¹⁰¹¹ Часопис *Трговски лист* је сматрао да се инфлација не може сузбити снижавањем износа додељених кредита, већ се проблем може решити увођењем клиринга, безготовинског плаћања и мера против тезаурисања новца, *Trgovski list Ljubljana*, 27. 2. 1923.

¹⁰¹² *При кредитовању индустријских предузећа мора се водити рачуна о сигурности предузећа, о величини кредита, о старости предузећа о квалитету домаћем или страном*, АНБ1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 27. 6. 1922, а.к. 1.

¹⁰¹³ АЈ-65-1084-2059.

¹⁰¹⁴ Исто.

је управо Стојадиновић показивао највише интересовања за Банчин рад, најчешће тражио мишљење о појединим потезима и слушао чланове управе и директоре о предузетим мерама. Без обзира на то да ли је у питању гест стицања популарности или не, остаје чињеница да је за његовог министровања емисиони завод посматрао као равноправног партнера у сређивању националних финансија.¹⁰¹⁵

Иако је Милан Стојадиновић истицао да одобрава политику дефлације коју је водила Народна банка, његови критичари су наглашавали да се почетком 1923. није ни могло другачије. Наиме, исцрпени су сви ресурси, јер Банка није могла да издаје нове новчанице на рачун есконта.¹⁰¹⁶ У складу са главном политиком одржавања стабилности националног новца, септембра 1922. донета је одлука којом је обустављено давање нових кредита и повећање оних који су већ дати. Криза је највише била изражена у Хрватској и Словенији и то од друге половине јануара 1923.¹⁰¹⁷ Сви новчани заводи су исцрпели своје кредите, а и исплата меница се одвијала уз знатне потешкоће. С обзиром да се криза највише осетила у Загребу, Банчини представници Драгољуб Новаковић и Драгутин Протић су делегирани да испитају узроке ове кризе. Како су их новчани заводи обавестили, разлози за кризу у Хрватској су били вишеструки: извоз стоке, а понајвише свиња који је био поново омогућен, изазвао је велику тражњу новца који се потом није вратио банкама већ је остао код сељака. Даље, држава није плаћала или је каснила са плаћањем индустрији а самим тим и новчани заводи који су их финансирани су остали без новца, такође на пословима градње је било мобилисан велики капитал и наравно лош саобраћај. Због помањкања новца тражено је да се повећа оптицај новчаница и да се престане са редуцирањем кредита. Такође, у Словенији где је положај новчаних завода био бољи тражена је већа помоћ за индустрију али из средстава којима Банка располаже, а не повећањем оптицаја новчаница.

С друге стране Банчин став био је, подржавајући политику дефлације, да би повећање контингента утицало на смањивање вредности динара, а да је криза изазвана прекомерним инвестицијама.¹⁰¹⁸ Акционари и чланови Управе су у складу са

¹⁰¹⁵ М. Стојадиновић је министар који је највише пута присуствовао седницама Управног одбора, АНБ I/II, УПР, Записници са седница УО, 1919-1931.

¹⁰¹⁶ С. Шећеров, нав. дело, 56-59.

¹⁰¹⁷ Разлог овој кризи било је подизање депозита које су код банака имали страни држављани нарочито у хрватским банкама, *Извештај Народне банке за 1923*, Београд 1923, XXVII.

¹⁰¹⁸ На конференцији су присуствовали представници Народне банке и представници водећих банака и предузећа у Хрватској: Прва хрватска штедионица, Загребачки парни млин, Даница д.д., Хрватска есконтна банка, Југословенска банка, Српска банка, Савез индустријалаца и чланови УО НБ из Загреба: Мирослав Кулмер и Владимир Турковић, АНБ I/II, УПР, Записник са 4. седнице УО, 17. 2. 1923, а.к. 2.

банкарским пословањем били сагласни да се новац добијен од улога на штедњу не може улагати у индустријска предузећа, што је по правилу значило инвестирање на дуг рок, а да онда када дође до несташице новца, кредити се траже од Народне банке.¹⁰¹⁹ Банка је тврдо следила политику министра Стојадиновића и одлучила да остане при својој политици и да умањи вредност кредита за још 10%.¹⁰²⁰ На овој конференцији и поред захтева да се повећа контингент новчаница, Банка је заступала свој став *да се криза ни у ком случају не би могла излечити издавањем нових новчаница, неће би се она само продужила и неминовно поново јавила чим би динар пао у вредности*.¹⁰²¹ Многе банке су се отворено протестовале када је од њих затражено да половину износа ванредног кредита врате од 1. октобра 1923, а другу половину у року од три месеца од дана употребе.¹⁰²² Поред новчаних завода који су упркос забрани тражили повећање кредита и саме филијале су обавештавале да извозници неће бити у могућности да у року од три месеца врате своја задужења.¹⁰²³

С обзиром да Банка није била у могућности да даје нове кредите било редовне било ванредне током извозне сезоне 1923. министар трговине и индустрије је тражио да се спроведе прво ревизија, а потом и укидање кредита. Нови кредити је требало да буду подељени само извозницима који заиста имају сопствену производњу. Притиснута захтевима Народна банка је у сарадњи са министрима финансија и трговине и индустрије Стојадиновићем и Јанковићем одлучила да се на основу аванса из зајма Државне хипотекарне банке који још није био потписан изда нова количина новчаница и подели у тромесечне извозне кредите.¹⁰²⁴

Поред перманентних оптужби из Хрватске и Словеније на рачун Народне банке и њене дистрибуције кредита, емисиона банка је била на мети трговачког и занатлијског света у унутрашњости Србије.¹⁰²⁵ Колико је криза била јача толико је банка била преплављена захтевима за одобравање кредита. Читав дијапазон жалби се крајем 1923. срушио на Народну банку. Прво у питању су биле жалбе због

¹⁰¹⁹ Овај став Банке је остао непромењен до краја, али ће она зарад спречавања социјалних и економских потреса увек прискакати у помоћ загребачким банкама. Исто.

¹⁰²⁰ Исто.

¹⁰²¹ *Извештај Народне банке за 1923*, Београд 1923, XXVIII.

¹⁰²² Извозна банка је оштро реаговала уз наводе да неће моћи кредитирати извоз шљиве АНБ I/II, УПР, Записник са 26. седнице УО, 18. 8. 1923, а.к. 2.

¹⁰²³ Филијала у Цетињу је јављала да извозници не узимају сезонске кредите из бојазни да их не могу вратити узимајући у обзир лош саобраћај, већ је тражила да се повећа износ раније одобреног редовног кредита, АНБ I/II, УПР, Записник са 27. седнице УО, 22. 8. 1923, а.к. 2.

¹⁰²⁴ АНБ I/II, УПР, Записник са 9. седнице УО, 21. 7. 1923, а.к. 22.

¹⁰²⁵ О томе више види: Иван М. Бецић, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1/2002, 134.

расподеле кредита, према наводима који су долазили из Хрватске, да фаворизује у кредитирању крајеве бивше Краљевине Србије до примедби из унутрашњости Србије да престане са редукцијом кредита и помогне опустошене крајеве.¹⁰²⁶ Одговори Банчини су увек били исти – да новца нема, да се контингент новчаница у оптицају не може повећавати и да цензорски одбори при филијалама сами одлучују. С друге стране ни све групе корисника кредита нису биле задовољне и жалиле су се да уопште нису заступљене, јер се пре свега фаворизује кредитирање индустрије.¹⁰²⁷ Такође, они који су тражили зајмове су истовремено и слали предлоге како да се ти кредити дистрибуирају и под којим условима. И сами акционари имали су идеје како треба да изгледа кредитна политика Народне банке. Неки су замерали што се више кредитирају већи новчани заводи, а не они са малим капиталом, док су други замерали што се кредитирају само одређене банке.¹⁰²⁸

Као вид критике кредитне политике Народне банке, а и ради остваривања неке врсте притиска, у Загребу је сазвана октобра 1923. конференција банака у организацији Прве хрватске штедионице, са темом о несташици новца у промету, нарочито у јесењем периоду.¹⁰²⁹ Конференцији су присуствовали и чланови управе Мирослав Кулмер и Владимир Турковић. У експозеу који је изнео Никола Берковић, директор Земаљске банке из Сарајева, која је уствари била део *Weiner Bank-Verein*, а усвојили сви чланови Конференције апострофирана је држава и њена лоша финансијска и пореска политика као први узрок новчане кризе, јер је повећањем пореза и разним монополима утицала на повећање цена животних намерница и опште свих трговачких трошкова.¹⁰³⁰ Даље, на конференцији је анализиран пораст цена (око 50 %) који није био у складу са новчаним оптицајем (око 25%). С обзиром

¹⁰²⁶ Акт Трговачко-обртинчке коморе у Загребу од 11. 9. 1923, Акт Трговачко-обртинчке коморе у Дубровнику од 21. 8. 1923, Акт Нишког трговачког удружења од 29. 9. 1923, АНБ I/II, Записник са 12. седнице ГО, 12. 10. 1923, а.к. 22. Током 1921. Прва хрватска штедионица није искористила додењени јој кредит при филијали у Загребу већ је тражила да се износ пребаци у њену филијалу у Београду, АНБ I/II, УПР, Записник са 36. седнице УО, 4. 10. 1921, а.к. 1.

¹⁰²⁷ Акт занатлијске коморе од 26. 9. 1923. и Акт Савеза хрватских обртника у Загребу, АНБ I/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 12. 10. 1923, а.к. 22.

¹⁰²⁸ Извештај са четвртог редовног збора акционара од 9. марта 1924, *Извештај Народне банке за 1924*, Београд 1924, 33-45.

¹⁰²⁹ Конференцији су присуствовали: Кредитни завод за трговину и индустрију из Љубљане, Земаљска банка и Српска централна привредна банка обе из Сарајева, а из Загреба: Хрватска ескомптна банка, Хрватска славонска земаљска хипотекарна банка, Хрватска свеопћа кредитна банка, Југословенска банка, Славенска банка, Српска банка и Прва хрватска штедионица. Из Србије се нису одазвале Прометна банка и Београдска задруга док је Извозна банка проследила писмо у које је изнела своје гледиште, *Pro memoria o konferenciji*, АНБ I/II, УПР, Записник са 13. седнице ГО, 6. 11. 1923, а.к. 22.

¹⁰³⁰ Никола Берковић рођен је 1862. у Врбовцу (Хрватска). Председник Трговачко-обртинчке коморе за Босну и Херцеговину, председник и потпредседник многих индустријских предузећа у овом

на хронични недостатак капитала банке су неминовно повећале каматне стопе. Ове банке су сматрале да с обзиром да држава не успева да обезбеди инострани зајам, једини излаз из ситуације је у страном капиталу и кредиту, иако је страни капитал *кисела јабука, ипак ваља у њу зајирисити*, јер нема другог начина да се унапреди производња.

У овој критици валутне политике посебно је апострофирана Народна банка која са својим укоченим конвенцијом, који је исцрпљила, дошла у ћор-сокак из којеј не може изаћи, ња стога не може да послужи нашој привреди све и кад би се за то указала и најбрешнија и најлепшимнија потреба.¹⁰³¹ Као решење за Банчино кредитирање наводи се потреба да се у јесењој кампањи повећа оптицај новчаница у сврху извоза за око 500 милиона. На конференцији је гроф Кулмер, али као представник Савеза новчаних и осигуравајућих завода изнео предлог да се држава позове на отплату свог дуга Народној банци и да се враћени капитал уступи кредитирању привреде.

На овој конференцији нису учествовале банке из Србије, иако су биле позване, а Извозна банка је у свом одговору на тему конференције послала одговор који је био дијаметрално супротан закључцима из Загреба. Споља гледано као да се пословало у два различита система и државе. Наиме, Извозна банка је сматрала да ће сазивање конференције на психичком плану изазвати збњу и страх улагача који ће подићи своју готовину из банака и да нестацица новца не постоји, већ само криза кредита, као и да Народна банка не може сносити кривицу за новчане заводе који су финансирани нерентабилна индустријска предузећа. Напослетку, Извозна банка је истакла да је циљ снажење динара и враћање државног дуга, као и слободна трговина девизама на берзама и ван њих.¹⁰³²

И поред закључака са конференције који су прочитани на седници Главног одбора, Народна банка је остала на гледишту да криза није изазвана оскудицом новца него лошом употребом кредита и да сходно томе решење за ту кризу не може бити повећање оптицаја, *него лечење узрока који су њу кризу изазвали*.¹⁰³³ Ово поступање је у Хрватској схваћено као *одбијање Народне банке да учествује у саницији кризе у југословенској привреди*.¹⁰³⁴

делу Краљевине. Поседовао је дугогодишње искуство рада у аустроугарским банкама. V. Aleksić, *Banka i Moć*, 23-24.

¹⁰³¹ Експозе Николе Берковића на Конференцији, АНБ1/II, УПР, Записник са 13. седнице ГО, 6. 11. 1923, а.к. 22.

¹⁰³² Одговор Извозне банке, Конференцији, АНБ1/II, УПР, Записник са 13. седнице ГО, 6. 11. 1923, а.к. 22.

¹⁰³³ Исто.

¹⁰³⁴ Marko Bauer, „Narodna banka i Industrija“, *Riječ* br. 259, Zagreb, 1923.

Може се рећи да су све одлуке Банчине биле у садејству са министром финансија који се безброј пута и на седницама Управе изјаснио да додатног штампања новчаница неће бити.¹⁰³⁵ Критичари овакве политике су указивали на мали новчани оптицај, али централна банка је доказивала да је новчани оптицај повећан али не штампањем новчаница и државним задуживањем, већ куповином девиза.¹⁰³⁶

Поред тога што је била жестоко критикована због износа кредита који даје, Банка је била на мети критике и због висине своје каматне стопе од 6%, која је иако ниска није допринела санацији кредитних прилика, *једино је оном уском крују људи који код Народне банке имају знајне йројекције и знајне кредитне у неку руку йоклоњена она разлика између каматне стоје Народне банке и каматне стоје која иначе важи на новчаном йржишћу, друјим речима дајо им је да зараде нешћо шћо ничим нису заслужили.*¹⁰³⁷ Другим речима критикована је за аутистичну политику која није пратила кретања на тржишту капитала и није разумевала различите степене развитка привреде. Питање рестрикције кредита изнедрило је друго, а то је употреба кредита добијених од Народне банке. Наиме, било је јасно да новчани заводи за кредит за који су давали 6% камате, касније крајњим корисницима дају по чак и по неколико пута већој камати. Овај проблем није било новије природе, још је Законом из 1908. године покушано да се стане на пут зеленашким манирима приватних банака. Међутим, од тога се одустало јер законом није било одређено да Народна банка има контролну функцију приликом даље експлоатације кредита. Сваки пут када би Банка покушала да од Удружења банака, наорчито оног са седиштем у Београду, прибави тачан извештај о висини камате која се наплаћује од комитената, као и о висини камате по улозима на штедњу, увек је наишла на негодовање и одбијање, иако је податке тражила од банака које је кредитирала. Одговори су били препуни разлога о висини камата од колебљивости динара, поскуплења живота и повећања режијских трошкова.¹⁰³⁸

Напоследку, само давање кредита се заснивало на принципу добре воље и сагласности и даваоца и примаоца, без обзира на висину каматне стопе. Ово питање је утицало на део чланова Управе да траже да и сама Банка повећа своју камату,

¹⁰³⁵ Народна банка треба сваки предлог о инфлацији да одбије. инфлација води у пропаст, води банкротству као у Аустрији, Русији и данас у Немачкој,... из обраћања Милана Стојадиновића АНБ1/II, УПР, Записник са 13. седнице ГО, 6. 11. 1923, а.к. 22.

¹⁰³⁶ Прем подацима новчани оптицај у 1923 је повећан за 790 милиона, *Извештај Народне банке за 1923*, Београд 1923, XXIII.

¹⁰³⁷ До именовања на место вицегубернера 1935. на које се сам препоручио М.Стојадиновићу, жесток критичар кредитне политике Народне банке, АЈ-37-63-382, I.Belin, *Problemi naše valute*, 11.

¹⁰³⁸ АНБ1/II, УПР, Записник са 13. седнице УО, 5. 5. 1923, а.к. 2.

правдајући то тиме да ова ниска стопа не утиче на смањење код приватних банака, а притом умањује зараду Банке.¹⁰³⁹

Од 1920. до краја 1922. надлежност за одобравање кредита била је у рукама есконтних одбора у филијалама. Међутим Статутима из 1922. право додељивања кредита је пренесено искључиво на Управни одбор, док су есконтни одбори по филијалама добили неку врсту саветодавне улоге. Иако је 1925. дошло до промене у вођењу кредитне политике када је поново започето са давањем нових и повећањем оних кредита који су већ дати, право доделе кредита је остало на Управном одбору. Чврста рука водеће личности ресора Министарства финансија је утицала на стабилизацију и јачање курса динара као и на престанак задуживања државе код емисионог завода што је утицало и на повећање износа за кредитирање привреде. С друге стране извозна трговина је због доброг жетвеног приноса добила подстицај што је утицало да се и код новчаних завода слије већа количина готовог новца. Све ово утицало је на одлуку Народне банке да 1925. *присвоји одобравању нових кредитија*.¹⁰⁴⁰

Поступак при додели кредита је био следећи: уз молбу за доделу кредита сва акционарска друштва су била у обавези да поднесу и своја месечна стања, билансе као и податке о члановима Управног одбора. Уколико је молба била са територије рада неке филијале, управник те филијале био је у обавези да спреми реферат који је садржао *податке о њавници, фондовима о раду и најредку новчаној завода или друштва*.¹⁰⁴¹ Сви подносиоци захтева су били у обавези да допусте инспектору Народне банке контролу свога рада. Да би била упозната са пословањем, а такође да би донекле спречила и ступање новчаних завода у разне недозвољене радње, инспектори Народне банке су вршили преглед финансијске документације и рада банака који су били корисници кредита.¹⁰⁴² Све док су клијенти уредно подмиривали своје обавезе, они, а и новчани заводи који су их кредитирали новцем добијеним од емисионог завода, нису били под лупом инспектора. Међутим на прве вести о потешкоћама у пословању или још горе о стечају вршена је провера пословања. Наиме емисиони завод је избегавао сарадњу са новчаним заводима са спорним капиталом јер би у случају не враћања кредита, започињао дуг процес потраживања из стечајне масе. Уколико је било речи о стечају неке фирме вршена је провера пословања завода

¹⁰³⁹ Ово гледиште је најгласније заступао Драгутин Протић, вицегувернер, АНБ1/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 10. 3. 1924, а.к. 22.

¹⁰⁴⁰ *Извештај Народне банке за 1925*, Београд 1925, XXIX.

¹⁰⁴¹ Правила о кредитовању и есконтовању Народне банке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 15. децембар 1922, Београд 1923.

¹⁰⁴² Извештај о прегледу књига и рада Привредне банке у Великој Кикинди, АНБ1/II, УПР, Записник са 28. седнице УО, 14. 10. 1926, а.к. 3.

који их је највише кредитирао. С обзиром да су нарочито у српским варошицама послови били испреплетани и да су на меници као осигурању пословања међусобно јамчили једни за друге највећа опасност је била да стечај једне фирме не изазове потешкоће у пословању других. Банка је провере често вршила тајно због бојазни од реакције пословног света.¹⁰⁴³ Оно што је било карактеристично у првом реду за Србију, је то што су углавном некретнине на којима су већ постојала огромна задужења биле гарант пословања појединих банака и фирми. Наравно, укидање кредита значило је бржу пропаст предузећа.¹⁰⁴⁴ С обзиром да је наплата дуговања односно потраживања ишла веома споро, а да су залогу увек чиниле некретнине које су се продавале на лицитацијама некада и испод своје праве вредности, Банка се на тај корак одлучивала као последњу меру.¹⁰⁴⁵ С обзиром да се питање ваљаности пословања новчаних завода одмах доводило у питање када су у њему били присутни инспектори Народне банке, веома често су за јавност давана умирујућа саопштења која се односе на ликвидност, а која нису имала утемељења.¹⁰⁴⁶

Наиме, Народна банка је имала и примедбе и на рад своје филијале у Загребу, јер је провером установљено да менице које уносе поједини новчани заводи не представљају довољно ликвидан материјал и у том смислу издали и додатна обавештења цензорском одбору. Централа Банчина у Београду је вршила контролу рада филијала са двоструким задатком, прво да би контролисала рад саме филијале, али да би се упознала са функционисањем новчаног тржишта на одређеној територији. Готово по правилу посете Банчиних инспектора су у тим срединама изазивале додатну узбуну, нарочито уколико су те посете биле ванредне.¹⁰⁴⁷ У овом случају показало се колико психологија има везе и са новцем, будући да је проблем настао на

¹⁰⁴³ Приликом стечаја фирме *Никола Аћимовић и компанија* из Чачка требало је извршити преглед Чачанске штедионице чији је главни акционар био Аћимовић, али је он одложен да се не би створила *мучна атмосфера*. С обзиром да је долазак новог лица изазивао велику пажњу, Банчин инспектор је због тога у прво време боравио у Краљеву. АНБ1/II, УПР, Записник са 36. седнице УО, 28. 10. 1929, а.к. 6.

¹⁰⁴⁴ Поменута фирма *Никола Аћимовић и компанија* из Чачка имала је задужења не само код Народне банке и Чачанске штедионице већ и кредите код Извозне и Државно Хипотекарне банке и Рудничке штедионице. Исто.

¹⁰⁴⁵ У случају Банке Никола Бошковић а.д. наплата дуговања је растезана преко четири године и у периоду од 1926-1930. АНБ 1/II, а.к. 89/1.

¹⁰⁴⁶ Иако је извештај показао мањкавости у раду филијале у Загребу, саопштење за јавност је било у другачијем тону: *Констатовано је да банчини кредити нису исцрпљени у њиховој употреби, што је за похвалу и што доказује да су заводи који имају улоге на штедњу добро схватили функцију кредитних банчина*, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 15. 11. 1926, а.к. 22.

¹⁰⁴⁷ Навала улагача на шалтере Хрватске Есконтне банке и Прве Хрватске обртне банке октобра 1926. АНБ1/II, а.к. 128.

основу чланка у Југословенском Лојду који је апострофирао две веће *банке* којима прети опасност од стечаја.

У својим настојањима да делује као контролор банкарског пословања, иако је то излазило из њених законских оквира Народна банка је покушавала да умањи износе које су новчани заводи зарачунавали приликом додељивања кредита, и посебно је указивала на проблем различитих каматних стопа у зависности од имовинског, социјалног и правног статуса тражитеља. Наиме, приликом прегледа 11 новчаних завода у Краљеву, Чачку, Пожеги и Ужицу констатовано је да сељачке менице чине 60% од целокупног есконта. Свакако да су у крају који је део Шумадије и који се претежно бави пољопривредом најзадуженији су били сељаци. Највећи проблем је био несразмера између цена онога што се производи и продаје и онога што сељак мора да купи.¹⁰⁴⁸ Из тога је произилазила огромна задуженост сељака, јер су новчани заводи камату наплаћивали сељацима и до 30%.¹⁰⁴⁹ Као разлог за такво поступање наводили су тежу наплату од сељака и истицали да их без обзира на висину камате бране од зеленашких канџи.¹⁰⁵⁰ Чланови управе сматрали су да ће мерама као што је додела кредита непосредно привредницима утицати на смањење камате.¹⁰⁵¹

Према подацима Удружења банака 1926. у Краљевини је пословало 718 завода са укупном главницом од приближно 2 милијарде, а кредит код Народне банке је користило 315 завода.¹⁰⁵² Питање појефтињења кредита било је и политичко питање које се потезало и на седницама Народне скупштине. Тако је Славко Шећеров, чувени економиста, посланик Демократске странке тражио је од владе Николе Узуновића изјашњење шта је учињено у погледу смањења каматне стопе. Наравно Министарство трговине и индустрије је податке затражило од Народне банке.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁸ Пре рата сељак је у Шумадији за 100 килограма сувих шљива могао да купи 6 пари опанака или 40 килограма шећера или 160 килограма соли, а почетком 1927. за исту количину сувих шљива могао је да купи упола мање (3 пара опанака, 20 кг шећера и 100 кг соли), Извештај о прегледу новчаних завода..., АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице УО, 3. 3. 1927, а.к. 4.

¹⁰⁴⁹ Колика је била несразмера у висини камате види се по томе што је градским трговцима наплаћивано 20%, а мањим трговцима и занатлијама око 24%, Извештај о прегледу новчаних завода.... Исто.

¹⁰⁵⁰ *Слушао сам у Чачку за једној зеленаша који иначе нема кредити код Народне банке да најлаћује динар на банку месечно и обично кажу, наведе сељака да он сам пошћивши која имућној човека форме ради, да има шрећега и шиме створи сељаку кривичну одговорност. На овај начин он увек најлаћи своја пошраживања са шико великим инштересом, јер сељаку шрећи кривичном шужбом за фалсификаци.* Извештај о прегледу новчаних завода.... Исто.

¹⁰⁵¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 9. 4. 1927, а.к. 23.

¹⁰⁵² Подаци о броју завода се разликују, према подацима које износи Добривоје Стошовић у Краљевини је 1926. радило 672 завода, АЈ –Збирка Добривоја Стошовића (81), ф 1, ј.о. 1.

¹⁰⁵³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 15. 11. 1926, а.к. 22.

Током 1927. Банка је начелно решила да ниједан новчани завод не може имати код ње већи износ кредита од 50 милиона динара. Исте године је 968 предузећа и физичких лица је тражило редован кредит, а одобрено је 424 зајма.¹⁰⁵⁴ Ова одлука је важила до краја 1930. Основни разлози за постојање једног таквог ограничења били су велика тражња за кредитима као и настојање Банке да средства пласира код већег броја банака, а не само код неколицине великих, сконцентрисаних у привредним средиштима Краљевине. Међутим, на захтев Прве хрватске штедионице максимум је подигнут на 80 милиона иако је сама Штедионица у смислу концентрације капитала била управо антипод Банчине кредитне политике.¹⁰⁵⁵ И ова одлука није донесена једногласно. Поједини чланови Управе су сматрали да *Народна банка не треба све више и више да постоји* банка банака већ да *тежи да додељује више непосредних кредити*.¹⁰⁵⁶ Такође, сматрали су да је задатак и брига о стабилности динара који не треба да буде доведен у питање додељивањем сувишних кредита, у предвечерје стабилизације.¹⁰⁵⁷

Сваке године Банка је вршила ревизију кредита прегледом рада филијала. На годишњем нивоу то није значило процентуално велики број укинутих кредита. Током 1929. од укупно 131 новчана завода, корисника кредита, укинут је кредит за 5 банака, а од 1757 разних предузећа која је Банка кредитирала, укинут је кредит 31 фирми.¹⁰⁵⁸ Главна начела по којима се Банка руководила том приликом била су у првом реду потпуна сигурност за Банчино потраживање, привредни и финансијски статус тражиоца кредита, врста пословања и локалне потребе за кредитом. Такође, код појединих филијала постојао је релативно мали број ималаца кредита који уживају велике износе кредита и обрнуто.¹⁰⁵⁹

Велика економска криза није погодила Југославију у исто време када и државе западне Европе. Парадоксално звучи да крајем 1929, када су се државе налазиле у јеку кризе, економски показатељи у Југославији означавали су *несумњиво најредовање*.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 14. 2. 1928, а.к. 23.

¹⁰⁵⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице ГО, 22. 12. 1930, а.к. 24.

¹⁰⁵⁶ Став бившег министра финансија Богдана Марковића, АНБ 1/II, УПР, Записник са 38. седнице УО, 31. 12. 1930, а.к. 8.

¹⁰⁵⁷ Исто.

¹⁰⁵⁸ Подаци се односе на подручја која покривају рад филијала у Нишу, Скопљу, Битољу, Панчеву, Вршцу, Зрењанину, Новом Саду, Суботици, Вараждину, Марибору, Љубљани и Загребу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице ГО, 22. 12. 1928. а.к. 23.

¹⁰⁵⁹ У Филијали Загреб су од 103 кредита 20 уживале банке, 48 акционарска друштва, а само 35 приватне фирме; насупрот томе, у филијали у Скопљу од 587 ималаца кредита, само 25 су банке, 6 акционарска друштва, а 556 приватне фирме. АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО, 12. 6. 1930, а.к. 24.

¹⁰⁶⁰ *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XIV.

Тек у другој половини 1930. привредна делатност слаби и то се највише осећало у пољопривреди, с обзиром на пад цена тих производа. У Југославији је 1930. обим спољне трговине опао за 11.3%.¹⁰⁶¹ Почетком 1930. одлучено је да кредитирање врши као и раније, али само до извођења стабилизације, кад је планирано да се систем кредитирања приближи начину који је постојао код емисионих банака Европе, које су имале обавезу да исплаћују своје новчанице златом или девизама. Такође одлучено је да се есконтна стопа Банчина спусти са 6 на 5½%, као и да се каматна стопа по ломбардним зајмовима спусти са 8 на 7% почев од априла месеца.¹⁰⁶² Ову меру Банка није посматрала као сталну већ као привремену меру која се може мењати када год то захтевају прилике на новчаном тржишту. У том циљу настојала је да анимира и друге две државне банке да раде на снижавању каматних стопа.¹⁰⁶³ Такође, Банка је циркуларом обавестила све приватне новчане заводе о својој одлуци и сугерисала да банке не плаћају већу камату на улоге од 6% и да не наплаћују већу камату по кредитима од 11% годишње.¹⁰⁶⁴

У ишчекивању стабилизације Банка је у првим месецима 1931. наставила да води кредитну политику као и раније, с тим што је обустављена додела нових редовних кредита и повећање претходно додељених.¹⁰⁶⁵ Када се аустријско новчано тржиште са пропашћу Кредит аншталта нашло у великим потешкоћама што се рефлектовало и на новчане заводе и индустрију Краљевине, требало је приступити одбрани металне и девизне подлоге. Повећање каматних стопа у Бечу и Пешти утицало је и на одлив девиза из Краљевине. Један од начина одбране било је и по-скупљење кредита. Међутим како је то питање сада било у процепу због нових прописа најпре је одлучено је да се расправа одложи за касније.¹⁰⁶⁶ Међутим када је крајем јуна постало јасно да је јако тешко задржати девизе у земљи, и да се отказују већ раније дати кредити из иностранства, Банка је одлучила да подигне висину своје каматне стопе.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶¹ Исто.

¹⁰⁶² Мишљења Управе су била подељена. Поједини чланови су сматрали да снижење неће имати ефекта на снижење каматне стопе код приватних банака, АНБ 1/II, УПР, Записник са 13. седнице УО, 27. 5. 1930, а.к. 7.

¹⁰⁶³ Маја 1930. одржан је састанак са представницима Државне хипотекарне банке и Поштанске штедионице по питању заједничке акције ради снижења каматне стопе. Исто.

¹⁰⁶⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице УО, 17. 6. 1930, а.к. 7.

¹⁰⁶⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 7. 5. 1931, а.к. 25.

¹⁰⁶⁶ АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 15. 6. 1931, а.к. 25.

¹⁰⁶⁷ Есконтна стопа је повећана са 5½ на 6½%, а камата по зајмовима на залог од 7 на 8%, АНБ 1/II Записник са 21 седнице УО, 27. 6. 1931, а.к. 9. Још у другој половини 1928. Банка је на својим седницама расправљала о могућностима повећања своје каматне стопе. Несређене политичке прилике, хронични недостатак новца, су били разлози који су по Д. Новаковићу били довољан

У периоду вођења кредине политике у Краљевини Србији, Народна банка је веће износе одвајала за кредитирање сезонских послова и пласирања у првом реду пољопривредних производа у иностранство. Међутим са развојем индустрије и усавршавањем прераде извозних производа, ова врста кредита у Краљевини СХС све више је добијала карактер редовног кредита који су користили и индустријска и трговачка предузећа. Из тих разлога Банка је у периоду од 1920. до 1931. ову врсту кредита давала и индустрији и пословним банкама које су се бавиле извозним пословима. Од 1926. на захтев извозника који нису имали редован кредит него само сезонски решено је да сви имаоци сезонских кредита могу задужити посредно код Банке, поред непосредног задуживања у висини одобреног сезонског кредита.¹⁰⁶⁸

Табела бр. 16 – Распоред сезонских кредита у децембру 1927.

место	износ кредита у милионима	место	износ кредита у милионима
Београд	166,560	Ниш	13,430
Бања Лука	9,220	Нови Сад	18,600
Битољ	1,050	Осијек	9,900
Вараждин	4,200	Панчево	7,980
Зрењанин	3,350	Сарајево	29,530
Вршац	4,610	Скопље	20,350
Загреб	64,700	Сплит	3,700
Љубљана	7,000	Суботица	2,900
Марибор	11,900	Цетиње	8,785
Мостар	2,120	Шабац	9,380
		укупно	399.355

Извештај Народне банке за 1927.

Рок за завршетак сезонских кредита је обично био крај маја месеца. Међутим, почетком 1929. донета је одлука да се сезонски кредити дају на три месеца и продужавају највише два пута, а с обзиром да су послови разноврсни и дешавају се у различито време Банка је одредила месеце који важе за одређене гране привреде.¹⁰⁶⁹

разлог. Међутим Управа се није сагласила са предлогом пре свега наводећи да повећање камате од 1 или 2% неће спречити и отклонити шпекулацију, АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице ГО, 22. 12. 1928. а.к. 23.

¹⁰⁶⁸ АНБ 1/II, УПР, Записник са 28. седнице УО, 14. 10. 1926, а.к. 3.

¹⁰⁶⁹ За трговину зрнасте хране: јул-март, тов стоке и кланична индустрија: април-октобар, дрвна индустрија: април-новембар, кожарство: јануар-август, прерада воћа: новембар-мај, млечни

Питање извозничког кредита било је важно не само за Народну банку, већ и за читаву привреду уопште. Извозна трговина је представљала најачи извор прихода за становништво и од активности те трговине зависиле су у великој мери и цене пољопривредних производа.

Током 1930. одобрено сезонских кредита укупно око 385 милиона а искоришћено око 195 милиона динара.¹⁰⁷⁰ Почетком 1931. јавили су се захтеви за продужење сезонских кредита. Став вицегувернера Андрије Радовића кога је подржавао и директор Милан Протић је био да се више уопште не одобравају сезонски кредити с обзиром на смањење цена производа који се извозе и рад Привилегованог извозног друштва кога је кредитирала Банка.¹⁰⁷¹ Међутим преовладало је мишљење осталих чланова Управе и гувернера да се у *интересу народне привреде* поступи другачије. Посебно је наглашено да се они додељују искључиво и само на три месеца. Управа није знала шта ће се тачно догађати након реорганизације и обавезе да одржава стално покриће од 35%. Највећа бојазан је била у сазнању да никако се не може предвидети шта ради и троши сама држава. Питање кредита је у првој половини 1931. било везано и за питање покрића. Управо због тога Банка је оклевала и са одобравањем и редовних и сезонских кредита.¹⁰⁷²

У целини узев, у вођењу кредитне политике према привреди, Народна банка се руководила економским нормама које су у први план стављале сигурност зајма и зараду али је у неким случајевима пресудан био и политички утицај.¹⁰⁷³ Случај око Средишне Привредне и задружне банке у Загребу и Хрватског Славонског господарског друштва и читавог низа друштава и предузећа је пример надмоћности политике над економијом и стављања државних интереса изнад привредних и економских.¹⁰⁷⁴ Ова банка је била корисник кредита Народне банке од започињања њене

производи: мај-новембар, живина: март-децембар, АНБ 1/II, УПР, Записник са 19. седнице УО, 17. 5. 1929, а.к. 6.

¹⁰⁷⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 15. седнице ГО, 22. 12. 1930, а.к. 24.

¹⁰⁷¹ Њихово мишљење је био да је боље повећати контингент редовних него продужавати сезонске кредите, АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 7. 5. 1931, а.к. 25.

¹⁰⁷² АНБ 1/II, УПР, Записник са 16 седнице ГО, 29. 5. 1931, а.к. 25.

¹⁰⁷³ Ivan Becić, „Kreditna politika Narodne banke Kraljevine Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, 1/2010, 73-83.

¹⁰⁷⁴ Хрватско-славонско господарско друштво је основано 1841. у Загребу са циљем рада на унапређењу пољопривреде путем стручних предавања, дистрибуцијом новина и књига, оснивањем огледних добара расадника и воћњака а све у циљу едукације становништва. Године 1921/1922. Друштво је као већински акционар основало Средишњу привредну и задружну банку и предузећа *Плуи*, *Зрно* и *Рајшар*, сви заједно чинили су концерне Хрватско-славонског господарског друштва. Своју експанзију друштво је доживело у Краљевини СХС и 1924. у њему је пословало 200 чиновника, 300 набављачких задруга, 551 чланова, 60.000 задругара http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8345 (27. 4. 2018).

кредитне функције у Краљевини СХС у износу од 19 милиона динара. Приликом редовног прегледа рада ових институција од стране Народне банке уочене су велике неправилности, већ почетком 1924.¹⁰⁷⁵ На основу извештаја Банчиног инспектора Јована Ђуричића могло се закључити да су све институције, укључујући и трговачка предузећа *Рајтар*, *Плуи* и *Зрно*, творевине Друштва које свима управља и да сви заједно имају велика дуговања.¹⁰⁷⁶ Само незнатним делом извршен је повраћај датих зајмова, те је Банка донела одлуку да се не може продужити рок за враћање кредита. Министарски савет је због тих неправилности у раду Друштва и задруге који су били корисници кредита Народне банке, захтевао да се у филијали у Загребу у присуству министра трговине и индустрије, главног директора и чланова управе Кулмера и Турковића одржи седница са представницима Друштва и Банке за ненаменско трошење новца на стварање трговачких предузећа и давање трговачких кредита који је требало бити коришћен за исхрану пасивних крајева, и за помоћ земљорадничким задругама и њиховим члановима. У овом послу нарочито су биле оштећене српске земљорадничке задруге, које су од укупно 12 добиле само 2 милиона динара, а такође добијени кредит коришћен је за трговачке послове а не за помагање задружних установа. Међутим ни ове откривене махинације нису спречиле државу да да супергаранцију на велика задужења и гарантује њихову наплату.¹⁰⁷⁷ Народна Банка је наглашавала да о наплати дуговања не може бити ни речи и да интереси и државе захтевају да се најпре спроведе санација тих установа, а тек након тога наплата дуговања. Као прву меру у санацији Народна банка је тражила да се из Банке односно Друштва уклоне директори и да не учествују у даљем раду. Банчин инспектор Јован Ђуричић поднео детаљан извештај о ликвидности Банке и Друштва, у којем наводи да с обзиром на величину капитала једини начин окончања поступка је ликвидација. Међутим с обзором и на политичку и националну конотацију а и разматрања да би процес ликвидације довео у питање наплату Банчаних потраживања, решено је да се у споразуму са Министарствима покуша процес санације.¹⁰⁷⁸

И само делање министра финансија је било двозначно, најпре је Стојадиновић септембра 1924. потврдио да Банка упише заложно право на непокретности

¹⁰⁷⁵ Ради исхране пасивних крајева одлукама Министарског савета Народна банка је са гаранцијом државе доделила кредите следећим институцијама: Господарско друштво – Загреб, Љуба Радовић и другови – Никшић, Задружни савез – Сплит, Житни завод – Љубљана, Окружни потрошачки савез – Мостар и Илија Гвозденовић – Бар, АНБ1/II, а.к. 89.

¹⁰⁷⁶ Инспектор је закључио да им биланси нису увек израз правог пословања *већ да су често вештачки доштеривани и улејшавани*. АНБ1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 5. 4. 1924, а.к. 2.

¹⁰⁷⁷ Акт ДР бр. 93913 од 1. 9. 1924. АНБ 1/II, а.к. 83.

¹⁰⁷⁸ АНБ1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 24. 10. 1924, а.к. 22.

Друштва и његове банке и на тај начин осигура своја потраживања, да би затим усмено обавестио главног директора да би их стављање интабулације довело у тежак положај. Коначно, Министарски савет је фебруара 1925. прихватио предлог за санацију, а Министарство финансија је Банци дало гаранције за дуговања од 19 милиона, *имајући у виду улогу тих усџанова у привредном и националном животи наше државе*.¹⁰⁷⁹ Према Банчином предлогу поступак санације би трајао две године, а наплата дуговања спровела би се у року од три до пет година. Међутим током 1925. испоставило се да је санација немогућа, а да би стечајни поступак донео велике материјалне штете држави, Банци и великом броју ситних улагача. С обзиром да је овај случај имао политичку конотацију Банка је била овлашћена да са представником надлежног Министарства изврши намиривање дуговања а потом и укидање друштва.¹⁰⁸⁰ Решењем Министарског савета из октобра 1925. Прва хрватска штедионица преузела је на себе обавезу да изврши ликвидацију и Друштва и Банке, под условима да врати дуг Народној банци и да за рачун својих подраживања држава преузме њихову непокретну имовину.¹⁰⁸¹ Ово није био усамљен случај да Банка са потешкоћама наплаћује своја потраживања. Држава је гаранцију дала и за кредит Задружног савеза из Сплита у износу од 10 милиона динара.¹⁰⁸²

Једна од перманентних критика која се односила на кредитну политику и која се протезала кроз читав период између два светска рата је свакако била што не одобрава директно кредите привредницима, већ се то чини преко новчаних завода који наплаћују уствари своје посредничке услуге. Такође Банка је кредитирала и предузећа и новчане заводе у којима је главну улогу имало исто лице.¹⁰⁸³ Тек када је концерн Драгише Матејића запао у невоље и није могао да исплати камате по доспелим обавезама, стављена је хипотека на његову имовину где је један од поверилаца била и Народна банка.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁹ АНБ 1/II, а.к. 80, ДРБр. 21200 од 25. 2. 1925.

¹⁰⁸⁰ Председник Хрватско-славонског господарског друштва од 1902. па све до гашења 1925. био је Мирослав Кулмер, а Фрањо Пољак директор који је као министар аграрне реформе користећи своју функцију усмеравао рад друштва према Србији <http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=38345> (15. март 2017)

¹⁰⁸¹ У питању су биле две стамбене зграде у Загребу које су постале државна својина, М.С. бр. 119 од 20. 10. 1925, АНБ 1/II, а.к. 83.

¹⁰⁸² АНБ 1/II, а.к. 89.

¹⁰⁸³ У питању је Драгиша Матејић који је користио кредите Народне банке као већински власник Есконтне банке, фабрике коже „Бели Орао“ и рудника „Јерма Габерник“ те је таква Банчина политика оштро коментарисана на Зборовима акционара. Записник са 8 Збора акционара, 4. 3. 1928, *Извештај Народне банке за 1928*, Београд 1928, 37.

¹⁰⁸⁴ АНБ 1/II, а.к. 85.

Унутрашња организација банкарства је имала непосредан утицај на могућност финансирања индустрије. За разлику од Хрватске где су постојали моћни новчани заводи са разгранатом мрежом филијала, у Србији су преовлађивале финансијски слабије банке, без филијала које су капитал добијале од Народне банке преко робних послова и реесконта.¹⁰⁸⁵ Такође, без обзира на перманентне оптужбе које су се односиле на фаворизовање Србије у систему кредитирања без сваке сумње остаје чињеница да је Банка муњевито реаговала на сваку вест о неликвидности банака и директним увидом покушавала да реши затечене проблеме.¹⁰⁸⁶ Питање поверења у банке и систем њиховог пословања, почивало је на тананим нитима. На прве гласине о неликвидности, улагачи који нису заборављали негативна искуства из прошлости тражили су свој новац. Ова појава имла је психолошку компоненту, и када би се улагачима изашло у сусрет и када су испоштовани рокови за враћање улога, бура би се обично стишавала.

Територијална подела кредита

Територијална расподела кредита је питање које је поред економског, имало свакако политичко-национално страну. Наиме у читавом периоду Народна банка је била на мети не само привредних, већ и политичких кругова Хрватске који су јој замерали систем расподеле кредита, јер како су сматрали, емисиона банка није установа која служи интересима појединца већ би по правилу требало да кредитира крајеве у којим су концентрисани индустрија и трговина као и интензивна земљорадња.¹⁰⁸⁷ Констатација да се кредитна политика Народне банке, неправедна према пречанским крајевима, узимала као опште место и о томе готово и да није било расправе за финансијски свет, поготово из Хрватске.¹⁰⁸⁸

У самој концепцији банкарства сукобиле су се две традиције: Привилеговане народне банке Краљевине Србије која је настојала да не кредитира само банке и предузећа са великим капиталом, већ и она са малим средствима. У Србији се привредни живот почео развијати тек након српско-турских ратова 1876-1878.

¹⁰⁸⁵ М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 269.

¹⁰⁸⁶ На вест о навали улагача на шалтере Хрватске есконтне банке и прве Хрватске обртне банке из Загреба која је последица натписа у Југословенском Лојду, Банка је послала своје представнике у Загреб, Извештај Д. Протића и Д. Новаковића о раду у Загребу, АНБ 1/II, а.к. 22.

¹⁰⁸⁷ Током истраживања ове теме коришћени су подаци које су у својим радовима наводили хрватски економисти (Бићанић, Белин, Плавшић) који су се бавили овом проблематиком као и подаци из архивске грађе чији је стваралац Народна банка, као и објављени извештаји Народне банке. Разлике су очигледне у подацима, али и у њиховим тумачењима.

¹⁰⁸⁸ *Novosti*, 28. 12. 1928. Интервју Станка Шверљуге.

године и тада се јавила већа потреба за капиталом који је био један од разлога оснивања Народне банке. Међутим свест о вредности штедне није била развијена као што је била у Хрватској, а посебно у Словенији.¹⁰⁸⁹ Традиција Аустро-Угарске банке је била да на основу вредности једне фирме њеног производног капитала, солвентности на тржишту сама процени колико то предузеће заслужује кредит. Одлуку о додели кредита сматрала је за интерну ствар и није их саопштавала у својим извештајима. У случају када се фирма обраћала ради есконта меница добијала је кредит до унапред одређене суме, или је била одбијена.¹⁰⁹⁰

Непосредно након уједињења и у првим година живота нове Краљевине није било притужби на рачун кредитне политике Народне банке. Наиме у том периоду издвајала се приближно иста сума кредита и за Србију и за Хрватску.¹⁰⁹¹

Табела бр. 17 – Списак одобрених кредита код филијала Народне банке од почетка рада до јула 1922.

Филијала	Новчани заводи	Предузећа	Приватна лица
Бања Лука	3,025.000	—	380.000
Зрењанин	6,259.500	10.767.500	7,585.000
Вараждин	7,035.000	1.900,000	21,275.000
Вршац	1,500.000	200.000	20.410.000
Загреб	287,810.000	33,510.000	18,410.000
Земун	3,060.000	—	7,845.000
Љубљана	86,025.000	8,675.000	44,970.000
Марибор	11,795.000	—	42,820.000
Мостар	3,150.000	—	5,682.000
Ниш	10,190.000	—	39,800.000
Нови Сад	22,890.000	—	8,200.000
Осијек	53,919.000	14,050.000	3,125.000

¹⁰⁸⁹ У доба када је у Србији започето са оснивањем кредитних организација у пречанским крајевима је радило преко 30 новчаних завода., АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седнице УО, 7. 7. 1930, а.к. 7.

¹⁰⁹⁰ У Србији је 1913. код Народне банке имало кредит 1.181 фирма у износу од око 547 милиона, прерачунато према вредности динара почетком 1930. (подаци се односе на предкумановску Србију). Код Аустро-Угарске банке 1912. имало је кредите 792 фирме са простора Краљевине у износу од 835 милиона, АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седнице УО, 7. 7. 1930, а.к. 7.

¹⁰⁹¹ Србија је 1921. код Народне банке уживала 233 милиона, а Хрватска 205 милиона динара есконтног кредита. Ante Malbaša, *Reforma Narodne banke i interesi hrvatske privrede*, Osijek 1940, 12.

Филијала	Новчани заводи	Предузећа	Приватна лица
Панчево	5,036.000	80.000	13,000.000
Сарајево	57,545.000	2,250.000	3,075.000
Скопље	8,400.000	—	36,546.000
Сплит	19,773.000	—	2,400.000
Суботица	9,895.000	825.000	16,405.000

АНБ1/II, а.к 33

Филијала у Загребу је убедљиво тада била највећи корисник кредита Народне банке, односно у збиру новчани заводи, индустријска предузећа и физичка лица са територије Хрватске.

Чињеницу да није захтевала више кредита у првим годинама, хрватска јавност, је објашњавала чином патриотизма и филантропије. Тако је Мирослав Кулмер изјављивао на збору акционара: *кад смо њрви њуђ дошли у Беођрад, видели смо да су Србија и Беођрад њреживели целу рајџну јолјођу. Видели смо њорушене домове и њразне радње. Срце нам се цејало кад смо све њо видели. Ја сам њрви њохрлио куђи и као њредседник Прве хрватџске шџеђионице, одмах сам наредџо да се ођтвори филијал у Беођраду, и ми смо овде дошли с њарама да њриђекнемо у њомођ онима којима је кредитџ био њако њођребан. Ми смо донели вама и душу и срце своје, и ми нисмо имали срца да у њо време њражџмо кредитџа за наше крајеџе и да ња ођимамо овој сирџиђи овде.*¹⁰⁹²

Али када је с краја 1922, у циљу заштите динара обустављено давање нових кредита, а 1923. године износи свих кредита смађени општом редукијом за 10%, осетили су се први знаци незадовољства са хрватске стране. Обустаџа одређивања нових кредита је трајала све до маја 1925, и за све то време Банка је вршила ревизију свих кредита у својој централи у Београду. Тек од тада су се повеђали захтеџи за кредитима из Хрватске, Словеније и Војвођине, с обзиром да се нису могли задовољити кредитима локалних новчаних завода. Упоредо са стабилизацијом динара и нормализацијом валутних прилика очекивало се да ће Народна банка повеђати суме веђ додељених кредита и приступити реализацији нових. То се и десило, али је од почетка 1926. кредитна политика Народне банке постала тема и парламентарних заседања и разних струковних удружења привредника који су у мађој или веђој мери критиковали начин дистрибуције кредита. Нарочито гласни су били представници

¹⁰⁹² Записник са 9. збора акционара, 10. 3. 1929, *Извешџај Народне банке за 1929*, Београд 1929, 50.

Хрватске сељачке странке.¹⁰⁹³ Банци је ишла у прилог и чињеница да су чланови њене Управе били и народни посланици који су из прве руке били у могућности да о томе говоре на седницама Управе.¹⁰⁹⁴ Народној банци је замерано *да не ипоказује довољно разумевања ни национално-иолиитичке свесии*.¹⁰⁹⁵ Критика је била посебно усмерена на кредитирање Босне и Херцеговине. Милановић је одговорио на критике Милана Сршкића.¹⁰⁹⁶ Такође, током јануара и фебруара у чак два листа која су излазила у Љубљани појавила се критика кредитне политике која се односила на доделу кредита Словенији и неразумевању Банчине управе према улагањима у индустријску производњу.¹⁰⁹⁷ Став према Банчиној политици није променило ни присуство Карела Трилера, члана Главног управног одбора.¹⁰⁹⁸

Критике на рад емисионог завода су биле следеће: 1.) недовољно кредитирање привреде – од укупног оптицаја новчаница само једна четвртина је издвајана за те потребе; 2.) висина каматне стопе – која је била далеко испод тржишне чиме је створен круг привилегованих корисника који су тако добијени кредит даље дистрибуирали.¹⁰⁹⁹ Посебно неслагање је било око питања ко су корисници кредита. Обе стране су се слагале да највећи корисници кредита у складу са европским искуством морају бити новчани заводи, али само они најмоћнији и највећи како су сматрали привредни кругови преко Саве и Дунава, а не и мањи који су делали ван привредних центара. Као пример наводили су Загреб у којем су била седишта најмоћнијих новчаних завода који су по висини главнице и резервног фонда далеко надмашивали капитал београдских банака.¹¹⁰⁰ Као једини излаз из за њих горућег проблема видели су у повећању каматне стопе Народне банке са наводима *да је кредитии само нарочииа*

¹⁰⁹³ Павле Радић: *Народна банка даје кредитии само Београду и Србији, Сйенографске белешке Народне скуйишине Краљевине СХС*, V књига, XXXXII редован сазив 12. 3. 1928, 242.

¹⁰⁹⁴ Петар Милановић, посланик демократске странке, управник Рудничке банке у Горњем Милановцу први је обавестио Управни одбор о догађањима у Народној скупштини. АНБ I/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 16. 2. 1926, а.к. 22.

¹⁰⁹⁵ Из излагања Милана Сршкића у Народној скупштини. Исто.

¹⁰⁹⁶ Милановић је прво упознао посланике са системом кредитирања Народне банке а онда изнео податак да није искоришћено више од 40% одобрених кредита у БиХ, АНБ I/II, УПР, Записник са 4. седнице УО, 26. 2. 1926., а.к. 3.

¹⁰⁹⁷ *Jutro, Slovenec*, 16. 1. 1926.

¹⁰⁹⁸ Карел Трилер је присуствовао протестном Збору словеначких индустријалаца. Иако је на седници Управе негирао, све новине су пренеле да је он *са жалошћу консйицирао да су у ишом одбору од 17 засйуиуника чаршије само 5 иречана*, *Трйовински иласник*, 7. 2. 1926.

¹⁰⁹⁹ *Госйода око Народне банке морала би објасниии и себи и нама, како ипо да један ирйовац који случајно има веза ужива један кредитии са 6%, док њеиов конкуренй, који за нашу иривреду можда више вреди, мора да илаћа 20 иа и 30%*, Ivo. Belin, „Kreditna politika Narodne banke“, *Nova Evropa*, кпј. XVII, br. 8, 26. 4. 1928, 283-288.

¹¹⁰⁰ У поређењу износ је био готово 2,5 већи у корист Загреба. Исто.

*врста робе: њејова цена, која се одржава у висини камајџака, равна се као и све друге цене – према понуди и понуджњи.*¹¹⁰¹ Такође Банци је замерано да користи систем контингентирања кредита. Шта је то уствари значило? Унапред је одређивана висина кредита и корисник кредита, било банка или неко предузеће је као гаранцију депоновало менице. Веома често се дешавало да се додељени кредит не искористи у целости и те суме новца се нису даље распоређивале. У почетку, током 1927. чланови Управе заокупљени проблемима око избора гувернера нису реаговали на ове замерке хрватских и словеначких привредних кругова. Са доласком Игњата Бајлонија на место гувернера, августа 1928. ситуација се мења јер се он од почетка свог мандата трудио да узавреле страсти између различитих подручја смири и путем одржавања конференција и *да постојне јаче зближење између привредних кругова Београда и оних из Зајреба и Љубљане.*¹¹⁰² Није се либио да у Загребу саслуша приговоре који су трајали од оснивања Краљевине: *неправилно распоређивање кредити.*¹¹⁰³

На примедбе о повлашћеном положају Србије Банка је одговарала подацима из својих годишњих извештаја, где је било уочљиво да су код података за Београд, поглавито загребачке банке, један део добијеног кредита преносиле на своје филијале у Београду, а код података за Загреб да је једна четвртина додељених кредита пренета на седиште филијала ван Хрватске и Славоније.¹¹⁰⁴

Табела бр. 18 – Статистика примљених молби по филијалама по различитим врстама кредита с пресеком на дан 15. септембра 1928.

место	нови редовни кредит	повећање редовних кредита	нови сезонски кредит	повећање сезонских кредита
Београд	55	40	2	1
Битољ	14	—	—	—
Ниш	39	24	—	—
Скопље	61	27	10	5
Шабац	—	—	—	—

¹¹⁰¹ Исто.

¹¹⁰² АНБ 1/II, УПР, Записник са 30. седнице УО, 3. 11. 1928, а.к. 5.

¹¹⁰³ Према подацима И Белина у периоду од 1925-1929. Србије је нових кредита добила у износу од 227 милиона а Хрватска 84 милиона динара, I. Belin, „Kreditna politika i rad Narodne banke“, *Nova Evropa*, knj. XXII, br. 2, 16. 8. 1930, 95-118.

¹¹⁰⁴ *Извештај Народне банке за 1928*, Београд 1928, 8. Није била тајна да новчани заводи првенствено они из Хрватске за кредите користе новац добијен од штедних улога, и да је искоришћено само 34,4% износа од добијених кредита за 1927, из говора Хинка Кризмана, *Сћенографске белешке Народне скујшћине Краљевине СХС*, V књига, XXXXII редован сазив 12. 3. 1928, 242.

место	нови редовни кредит	повећање редовних кредита	нови сезонски кредит	повећање сезонских кредита
Бања Лука	7	7	5	—
Мостар	5	6	—	—
Сарајево	6	2	2	—
Зрењанин	8	—	—	—
Вршац	2	7	—	—
Нови Сад	5	6	—	—
Панчево	2	2	—	—
Суботица	7	—	2	—
Сплит	4	8	4	—
Љубљана	2	10	1	—
Марибор	—	24	—	4
Вараждин	1	2	3	—
Загреб	9	6	2	—
Осијек	3	2	3	—
Цетиње	23	8	—	—

АНБ 1/II, УПР, Записник са 27. седнице УО, 2. 10. 1928, а.к. 5

На основу података може се закључити да је потреба за кредитима била израженија у Србији него у пречанским крајевима о чему говоре и подаци о искоришћености одобрених кредита.¹¹⁰⁵ Чак се и принцип коришћења кредита разликовао. У Србији су, било предузећа, било банке кредит искоришћавале у потпуности и то из два разлога: *прво то име је подизало уред а друго тиме су појединашавали свој укупан кредити.*¹¹⁰⁶ У Хрватској су се банке служиле кредитом Народне банке само као резервом своје ликвидности.¹¹⁰⁷ Овим подацима Банка је поткрепљивала своје тврдње да је кредит потребнији Београду и Србији, а да велики новчани заводи из Хрватске страним капиталом подмирују потребе за кредитима.¹¹⁰⁸ Чак су и хрватски економисти наводили да након 1918. јача утицај страног капитала који

¹¹⁰⁵ Београд искоришћеност 80,6 % а Загреб 56,8% (подаци за 1928.), АНБ 1/II, УПР, Записник са 18.седнице УО, 7. 7. 1930, а.к. 7.

¹¹⁰⁶ Саопштење гувернера И. Бајлонија о раду Народне банке, *Политика* 2. 7. 1930.

¹¹⁰⁷ Крајем 1930 загребачке банке су имале 419 милиона динара одобреног кредита а искористиле су само 171 милион динара за разлику од београдских банака које су од добијених 947 искористиле чак 711 милиона динара, Р. Бићанић, *Економска подлога хрватског питања*, 76.

¹¹⁰⁸ Исто.

је раније био *домаћи*.¹¹⁰⁹ Србија је у читавом међуратном периоду имала највише поднетих захтева за доделу кредита јер је са разрушеном инфраструктуром и последицама рата свакако имала најхитније потребе за капиталом.¹¹¹⁰ Критичари расподеле кредита су наводили и пример Босне сматрајући да је она привредно највише страдала и да би у складу са бројем становника морала имати кредит око 300 милиона динара.¹¹¹¹ Али с друге стране Војислав Шола је као представник Управе из тих крајева извештавао *да је у Босни Херцеговини преко 80% индустрије у рукама страног капитала који бира из тих крајева само необразовану радну снагу и да се капитал појо економски најлакше између 12-24%*.¹¹¹²

На седницама Управе, као и на зборовима акционара могла су се чути различита мишљења која су се тичала управо ове проблематике. Незадовољство Војводине исказао је Гедеон Дунђерски акционар и члан Управе речима: *у Војводини капиталне стопе су од 12-17%, и сама Народна банка не посвећује давању кредита онима који највише заслужују. Док је 1927. филијали Ниш одобрено око 60 милиона кредита, Марибору 42, Осиеку 29, дошло је Нови Сад примио око 26 милиона*.¹¹¹³ Такође Милан Ђурчин се као акционар питао на збору *како 1172 фирме у Београду*

¹¹⁰⁹ У периоду 1923-1925, 30% новог капитала за финансирање предузећа је дошло из Аустрије или преко Аустрије а 10% из Мађарске, Rudolf Bičanić, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, 1967, 102.

¹¹¹⁰ Приказ поднетих захтева за одобравање кредита (АНБ 1/II, УПР, Записник са 18 седнице УО, 7. 7. 1930, а.к. 7):

Место	1927.	1928.	1929.	Место	1927.	1928.	1929.
Београд	482	218	269	Ниш	73	62	80
Бања Лука	13	12	11	Нови Сад	18	14	17
Битољ	42	21	28	Осиек	2	4	5
Вараждин	4	1	3	Панчево	5	3	2
Зрењанин	4	6	13	Сарајево	25	9	19
Вршац	12	4	—	Скопље	123	76	91
Загреб	18	21	11	Сплит	20	5	12
Љубљана	6	9	10	Суботица	11	9	15
Марибор	19	3	11	Цетиње	51	84	45
Мостар	19	13	2	Шабац	19	—	8

¹¹¹¹ Босна је 1928. користила кредит у износу од 113 милиона динара. I. Belin, „Kreditna politika i rad Narodne banke“, *Nova Evropa*, књ. XXII, br. 2, 16. 8. 1930, 95-118.

¹¹¹² Извештај В. Шоле, АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 7. 11. 1928, а.к. 23.

¹¹¹³ Извештај Г. Дунђерског. Исто.

имају кредити код Народне банке, а у Зајребу 102, Мосиару 115, у Нишу 640, Скопљу 641 и Вараждину 37 и како је Народна банка неком мајка неком маћеха.¹¹¹⁴

Међутим, у другачијим тумачењима изгледало је и да је статистика варљива и да бројке зависе само од угла гледања и рачунања. Наиме на истом збору акционара Петар Гребенац је рачунао да је Београду дајто кредити укупно 554 милиона а Зајребу 300 милиона динара, што није велика разлика узимајући у обзир број становника и стварања за време рата.¹¹¹⁵

Иако су учествовали у раду Управе, чланови из Хрватске и Словеније нису исказивали незадовољство кредитном политиком емисионог завода, све до 1929. године. У извештајима о привредним приликама који су израђивали чланови Управе за своје територије више је изражено незадовољство радом државе. Тако је Мирослав Кулмер сумирао резултате рада државе у претходних 10 година: *нерешена питања стабилизације валуте, уређења аграрних и ратних дугова, аграрних односа, изједначења закона на читавом територију државе, пољопривредној кредити, привредних уговора са сусједним државама, сорадања са страном државних надлежних узроковало да је наша привреда лишена социјалне базе на којој ће се моћи развијати и да је данас тако рекућемо рађено с неким социјалним програмом.* М. Кулмер је даље наводио да је спроведена аграрна реформа која се односила на укидање великог и средњег поседа лоше утицала на развој пољопривреде, која више није могла бити курентна у односу на поседе који су остали у Мађарској и Пољској, као и на развој сточарства.¹¹¹⁶

С друге стране оптужбе о недостатку капитала, односно о недовољном улагању у Хрватску делују у супротности са ширењем делатности пословних банака преко филијала. Наиме као што је речено ни банкарски систем у пречанским крајевима није представљао једну целину. Новчани заводи који су имали своја седишта у аустријском делу Монархије нису смели да отварају своје филијале у Мађарској и обратно. То је значило да нпр. Љубљанка кредитна банка није имала филијале у Хрватској и Славонији, док Прва хрватска штедионица није могла имати своје подружнице у Далмацији. Међутим након Првог светског рата оне крећу у експанзију и отварају своје филијале у местима где то раније нису могле, те своју делатност шире и на подручја која нису била у систему Хабзбуршке монархије.¹¹¹⁷ У складу са тим подацима свакако не стоје примедбе о недовољном приливу кредита

¹¹¹⁴ Записник са 9. збора акционара, 10. 3. 1929, *Извештај Народне банке за 1929*, Београд 1929, 38.

¹¹¹⁵ Записник са 9. збора акционара, 10. 3. 1929. Исто, 43.

¹¹¹⁶ Извештај М. Кулмера, АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 7. 11. 1928, а.к. 23.

¹¹¹⁷ Прва хрватска штедионица је већ 1923. имала 3 филијале у Словенији и по 2 у Србији и Далмацији, док је Славенска банка, исте године такође из Загреба имала већ 9 филијала у Словенији и 2 у

односно капитала, јер онда пословне банке не би шириле своју делатност на друге крајеве.

Такође, критике су ишле даље са опаском да се поделом кредита помажу поједини крајеви науштрп привреде других крајева и да Народна банка својом кредитном политиком омета консолидацију привредног живота. Посебно је апо-строфирана висина кредита у Београду и код филијала у Србији, Јужној Србији и Црној Гори, односно да је у тим крајевима велики број ималаца кредита за разлику од осталих делова Краљевине. И на ове наводе се одговарало поређењем каматних стопа које су у Македонији и на Косову биле далеко веће него у Хрватској и Словенији.¹¹¹⁸ Према подацима Народне банке укупан износ кредита додељених Србији и Јужној Србији износио је 793, а Хрватској, Славонији, Босни и Херцеговини, Даламцији и Војводини укупно 835 милиона.¹¹¹⁹

Кредитна политика Народне банке је била нарочито на удару јавности 1930.¹¹²⁰ По мишљењу И. Белина промена у кредитној политици Народне банке наступила је са доласком Милана Стојадиновића на место министра финансија. Политика дефлације, која је имала за последицу редукацију кредита, завршила се на штету пречанских крајева, у првом реду Хрватске. Белин је указивао да Србији није био умањен контингент кредита који је добијала, док је Хрватска добијала мање у односу на 1922. и подвлачи *да је у току 1929. остало је све њри стваром: фаворизовање бе-оградске чаршије на штећу чийаве остале државе, односно њривреде.*¹¹²¹

У суштини, критика целе хрватске јавности је ишла у неколико праваца: прво критеријуми по којима се вршила дистрибуција кредита, јер је сматрано да Хрватска и Словенија као привредно најразвијенији крајеви морају добијати већи капитал. Посебно је подвучено да је Београд престоница и политички центар, али не и привредни центар Краљевине. Даље, критика се односила на састав и рад

Србији, Ivo Belin, „Najnoviji razvitak našeg novčarstva“, *Nova Evropa*, knj. 8, br. 11 i 12, 11. 10. 1923, Zagreb 1923, 323-345.

¹¹¹⁸ У Словенији је каматна стопа била најнижа у распону 10-12%, У Хрватској камата по есконту је износила између 10-25%, У Македонији и на Косову камате су се кретале у широком распону од 12 до чак 30%, нарочито је било развијено зеленашење где камата нарочито у тетовском крају достигала и до 200%. АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седнице УО, 7. 7. 1930, а. к. 7.

¹¹¹⁹ Подаци су за 1929, АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седнице УО, 7. 7. 1930. док А. Малбаша наводи да је 1930. однос додељених кредита био 852 милиона за Србију насупрот 225 милиона за Хрватску, Ante Malbaša, нав. дело, 12

¹¹²⁰ Часопис Нова Европа и уредник Иво Белин посветили су добар део августовског издања из 1930. раду Народне банке који је садржавао критички осврт И. Белина са изјавама вицегувернера М. Кулмера и гувернера И. Бајлонија, I. Belin, „Rad Narodne banke“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. XXII, br. 12, 16. 8. 1930.

¹¹²¹ Исто, 100.

Управног одбора који је одлучивао о подели кредита.¹¹²² Овде се посебно алудирало на родбинске, пријатељске и ортачке односе међу појединим члановима Управе, јер су они, како се наводило, сматрали имовину Народне банке својом *џрђијом*.¹¹²³ Давнашња замерка која је постојала још од почетка рада Народне банке Краљевине СХС је била висина њене каматне стопе. Банци је замерано да не послушкује тржиште и његове законе и да не мења висину каматне стопе. Сматрало се да је то ишло у корист повлашћеним заводима, корисницима кредита, док није утицало на друге заводе да смање своју каматну стопу.¹¹²⁴ Без обзира колико били оштри у својој критици, морали су и да признају да су велико ограничење у кредитној политици, средства заробљена, као државни дуг.¹¹²⁵

Дистрибуција кредита преко које су се преклапали српско-хрватски односи и сукоби била је тумачена са различитим полазним очекивањима: наиме Хрвати су након уједињења очекивали да ће сада као економски далеко развијенији део Краљевине, преузети оно место које су у двојној монархији имале северна Италија и Чешка и ове тврдње изражавали су ставом да је *новчарсџво џредсџављало релатџивно највећу снаџу хрватџске џривреде ...и да су хрватџске банке велике и концентџрисане, док је у Србиџи најроџив џреовладао сисџтем, малих, џаланачких џолулихварских банака*.¹¹²⁶ С друге стране, у својим осудама, су заборављали чињеницу да је Народна банка завод са привилегијама које су дате од државе, уствари акционарско друштво, где су акције поседовали огромна већина акционара из Србије, који су захтевали да дистрибуција кредита буде пропорционална њиховој привредној снази.¹¹²⁷ Изјаве Мирослава Кулмера, као тек изабраног вицегувернера су биле у умеренијем тону. Иако је објашњавао да није био задовољан територијалном дистрибуцијом кредита његове критике и сугестије су пре свега биле усмерене ка реформи коју је требало извршити. При том је мислио на то да Банка полако напушта своју кредитну

¹¹²² У ствари хрватска и словеначка привредна елита је захтевала да дистрибуција кредита иде преко филијала које би требало да имају широку аутономију у одлучивању. Исто, 106.

¹¹²³ *Данас је џлавни критџериј који одлучује код Народне банке ко ће и колико ће ко, да добије кредитџа веза са џојединим члановима Уџравноџ одбора*. Исто, 101.

¹¹²⁴ Исто, 112.

¹¹²⁵ Рудолф Бићанић је у свом делу *Економска џодлога хрватџскоџ џиџања* посебно поглавље *Финанцијска дикџиџура државних банака* посветио Народној банци и осталим државним банкама са тезом о неправилној територијалној расподели кредита. Његови ставови су готово истоветни са размишљањима И. Белина.

¹¹²⁶ R. Vićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, 177-201*.

¹¹²⁷ Приликом уписа акција 1921. у Београду је нове акције уписало 416 акционара (правна или физичка лица), а у Загребу само 33.

функцију као главну, већ да се пре свега бави регулисањем новчаног промета и да посредно утиче на вредност динара.¹¹²⁸

С друге стране Банка је у својим одбранама и појашњењима за вођење кредитне политике увек у први план истицала неравномерност привредног развоја и степен напретка банкарског система. С обзиром да су банкарске институције без обзира на облик биле развијеније и са већом традицијом у пречанским крајевима њихови производи су били и разноврснији. На те разлике свакако се надовезало и разрушена привреда након Светског рата која је свом силином погодила Србију што није био случај и са пречанским крајевима. У таквој ситуацији намера Народне банке је прво била за привреду Србије успостављање стања које је било пре атентата у Сарајеву.¹¹²⁹

Међутим, користећи се статистикама које су настале као доказ о неадекватној територијалној дистрибуцији кредита ни најупорнији критизери Банчине кредитне политике нису могли да прећуте податак да је износ кредита по становнику био далеко већи у Словенији и Хрватској, него у Србији.¹¹³⁰ Такође, када се говори о степену искоришћености кредита као о параметру потребности капитала, од свих одобрених редовних кредита најмањи проценат искоришћености је био у Загребу 23,8 и Марибору 24,3%, што нас наводи на закључак да додељени капитал није био потребан јер је био добијен из другог извора.¹¹³¹ Од филијале до филијале разликовали су се корисници кредита. У Хрватској су најмањи део користиле приватне фирме док је у Србији и Црној Гори ситуација била обрнута, процентуално највећи број

¹¹²⁸ *Привредни њрећлед*, 8. 6. 1930.

¹¹²⁹ Хрватски кругови су истицали да се већа потреба за кредитом у Београду и Србији могла прадати само првих година после рата. Такође спочитавало се Банци да сеоском живљу који је највише страдао током рата није притекла у помоћ, она је дала своје јефтине кредитне у њрвом реду њојединим људима из чаршије, који су у Рају најмање сирадали односно којима је био сирадање и те како од државе надокнађено. I. Belin, „Rad Narodne banke“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. XXII, br. 12, 16. 8. 1930, 130.

¹¹³⁰ АНБ1/II, УПР, Записник са 15. седнице УО, 11. 6. 1930, а.к. 7.

Територија	Износ кредита у динарима	Износ по становнику
Србија	740,753.500	188
Босна	120,070.500	64
Хрватска	586,880.000	215
Војводина	135,742.000	98
Словенија	267,452.500	253
Далмација	34,950.000	56

¹¹³¹ *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XXIV.

корисника су биле приватне фирме које су веома често уживале врло мале износе кредита.¹¹³²

Када посматрамо кредитну политику Народне банке може се рећи да је она своју функцију која се односила на давање кредита започела тек 1920. године. Кроз читаву 1919. била је закупљена, пре свега пословима који су се односили на законско утемељење њеног рада, послове око преузимања филијала, унификације новца, те је тек у другој половини 1920 отпочела са давањем кредита преко својих филијала. У својој кредитној функцији је била ограничена Законом који је дозвољавао да може издати трипут више новчаница колико има подлоге. Истини за вољу, Банка је у завијеној форми помињала да је један од отежавајућих услова код вођења кредитне политике био свако државни дуг.¹¹³³

Кредитном политиком Народне банке често нису били задовољни не само пречански, већ и србијански крајеви. Оптужбе, поднесци и жалбе који су Банци упућивани преко државних надлештава па чак и кабинета министарског савета били су честа појава. Поред националног, бележимо и социјални и сталешки моменат. Опште уверење да су за добијање кредита потребна велика јемства и да је у питању сложена бирократија је оно с чим се Банка борила кроз читав период. Расподела кредита у ужем кругу по правилу најимућнијем је такође једно од општих места као и повике на њен назив *Народна* јер не одговара правом стању.¹¹³⁴

Закон из 1931. донео је промене и у кредитној политици јер је прописао да једном лицу или фирми, Банка не може одобрити већи кредит од 5% укупног кредита у меницама или ломбарду. Бројни критичари кредитне политике Народне банке често су у први план истицали рестрикцију кредита која је изазвала и умањени напредак трговине и индустрије. С друге стране управо таква политика је омогућила успешно вођење девизне политике. Наиме са смањењем новчане масе предвиђене за кредитирање, значило је и смањење новца у оптицају, што је неизбежно довело до мање тражње за увозом односно девизама.

Иако су с једне стране банкарски и финансијски кругови захтевали да Народна банка повећа свој контингент кредита, с друге стране чула су се размишљања да њен задатак свакако није да *ствара нови новац*, односно да повећава свој оптицај. Ово

¹¹³² У Загребу од 103 корисника само је 35 фирми у Осијеку од 37 само 7 су приватне фирме, док у Скопљу од 587 корисника 556 су фирме, На Цетињу од 319.310 су корисници приватне фирме. АНБ1/II, УПР, Записник са 15. седнице УО, 11. 6. 1930, а.к. 7.

¹¹³³ *Кад би држава исплаћивала свој дуг код Банке, динар би боље стајао, и онда би за оптицај било потребно мање новчаница зато што би им вредност била већа.* Dragoljub Novaković, „Kreditna politika Narodne banke i kriza kredita“, *Nova Evropa*, knj. VIII, br. 18, 21. 12. 1923, 538-544.

¹¹³⁴ *Та Народна банка не сме више бити јосиодска*, из представке генералу Петру Живковићу. 4. 2. 1929, АЈ-65-1084-2059.

питање је било активно кроз читав период и сводило се на дилему да ли је потребно повећавати оптицај динара, кроз веће кредитирање привреде или сам развој привреде треба да оправда потребу повећања оптицаја.¹¹³⁵

Иако је Народна банка доживљавана као продужена рука државе, у свим сферама привреде она није могла да надомести непостојање јасне државне политике. Наиме, министарство задужено за спровођење привредне, односно индустријске политике – Министарство трговине и индустрије у читавом међуратном периоду спадало је у оне, не главне ресоре које су добијале водеће партијске или личности блиске Двору.¹¹³⁶ Због тога су се многа питања везана за трговину, као што је царинско питање решавана у *јачем Министарству*, Министарству финансија. Министарство трговине и индустрије није било у могућности да уреди банкарски сектор који је новац добијен од штедње улагао у индустрију и тако био на климавим ногама, те су кредити били и скупи и краткорочни. У таквој ситуацији Народна банка није могла да надомести непостојање закона о заштити улагача, контроли банака и одговорности управе новчаних завода.¹¹³⁷

ВАЛУТНЕ МЕРЕ – ФАКТИЧКА И ЗАКОНСКА СТАБИЛИЗАЦИЈА ДИНАРА

Последице рајне економије

Ванредне прилике након рата јасно су се испољавале кроз несређене валуте многих држава, а нагле флукуације пружале су прилику за све врсте шпекулација. Оваква ситуација није била позната ни људима који су се бавили економским доктринама, а ни обичном свету.¹¹³⁸ Управо због тога држава је лутала у

¹¹³⁵ D. Plavšić, нав. дело 57-58.

¹¹³⁶ До увођења диктатуре јануара 1929. ово Министарство је водило 17 личности од којих су неке: Момчило Нинчић, Иван Крајач или Мехмед Спахо обављали ову функцију у више Влада али увек у кратком временском интервалу.

¹¹³⁷ У Народној скупштини се као опште место узимао податак да су биланси банака фиктивни, изјава народног посланика Саве Косановића по питању биланса Прве српске земљорадничке банке и Банке и Штедионице за Приморје на Сушаку и проблема исељеничких улога, *Степнографске белешке Народне скупштинске Краљевине СХС*, V књига, XXXXII редован сазив 12. 3. 1928, 240-242.

¹¹³⁸ О девизној политици: Славко Шећеров, *Наше финансије 1918-1925*, Београд 1926; Душан Узелац, *Девизна политика Краљевине Југославије 1919-1929*, Београд 1931; Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 2003; M. C. Kasel and E. A. Radice (edited

проналажењу ваљане политике која ће учинити динар стабилним с једне стране, а с друге обезбедити довољно злата или девиза за плаћања у иностранству, с обзиром да разорена привреда у први мах није могла задовољити нарасле потребе.¹¹³⁹ Питање валутне стабилности и уопште намере, шта се жели са динаром, најбоље је формулисао Драгољуб Новаковић: *Хоће ли се динар ирејусијиии њејовој судбини, да се слободно ирема ириликама развија и иење или иада или ће бији некоја ко ће бринуји о динару и ко ће њејову вредности рејулисати ијежећи да се у њејовом иењању иосјиину извесне ејшине сјабилизације њејове вредности?*¹¹⁴⁰

Првенствени задатак вођења девизне политике јесте постизање и одржавање стабилности националне валуте. Сама стабилност једне валуте мери се са више параметара, али су свакако два најважнија: куповна снага и интернационални курс. Након Првог светског рата ковано злато је готово ишчезло из саобраћаја и девизе су постале скоро искључиво средство плаћања у међународном промету. С обзиром на учестале варијације којима су били изложени девизни курсеви, државе су да би спречиле разне спекулације прибегавале репресивним и превентивним мерама у циљу регулисања девизне трговине. Те мере састојале су се углавном, с једне стране у прописима, а с друге стране у казнама које су биле предвиђене у случају огрешења о те прописе. Након Великог рата, институције које су спроводиле девизну политику су биле Министарство финансија и Народна банка. За емисиони завод то је била нова улога с обзиром да овакве послове није радио пре рата. Банка се у Краљевини Србији није бавила оваквим пословима, динар је имао златно важење, те о некој задатој девизној политици није могло бити речи.

Након Првог светског рата, упоредо са разрушеном привредом, у економском погледу европске државе суочавале су се и са нестабилношћу својих валута, што је додатно оптерећивало даљи развој и улагања у привреду. Како су се и далеко развијеније земље суочавале са овим проблемом, не чуди што се и у Краљевини СХС пре и након унификације валуте овај проблем појавио у пуној снази. Као и остале европске државе и Краљевина је покушавала да овај проблем реши у превом реду административним мерама.

by), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, Volume II, Interwar policy. The War and reconstruction, Oxford, 1987; Ivan Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923* Beograd 2003; И. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012.

¹¹³⁹ Приказ валутне политике дао је Коста Кумануди: *Валутна политика која после рата почива на начелима и методима дојле неизнајим у свеју захтевала је са иоледом на сјецијалне ирилике у иек сјвореној држави, нарочију иажњу, Министарство финансија Краљевине Југославије*, 220.

¹¹⁴⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 20. 8. 1925, а.к. 3.

Девизна политика је била повезана и са сталним задуживањем државе код Банке. Издаци државе се нису могли попунити из редовног буџетског прихода јер су они били исувише слаби и недовољни, те је због тога једини излаз био задуживање. Вредност динара на страном тржишту и његова куповна моћ били су од уједињења па све до краја јануара 1923. били у паду. Разлога за то је било пуно, али опустошена земља, велики трошкови око организације и реорганизације Краљевине имали су за последицу и државно задуживање код Банке. Све у циљу стабилности динара, држава је рестриктивним мерама ограничила изношење девиза из земље али и кованог новца од племенитих метала. Пад динара је најчешће описиван политичким узроцима. Томе у прилог иде и изјава Милорада Недељковић: *Та сѣраховиѣа ѿо-лиѣичка несређеностѣ, ѣа неизвесностѣ суѣрашњице, ѣо је оно шѣо узнемирава нашу валуѣу. То је основни орѣански узрок наше ѣройасѣи.*¹¹⁴¹ Чини се да је ово мишљење истакнутог финансијског стручњака сублимирало све проблеме нове државе који су у овом периоду били вишеструки: разорена привреда, недостатак девиза, још нерегулисано питање репарација, унификација новца. Све ово утицало је на вредност националне валуте. Прва влада Стојана Протића и њен министар финансија Момчило Нинчић морали су да се суоче са најкомплекснијим питањима прво око организације рада самог Министарства а затим и око израде првог буџета. Немајући других механизма да утиче на инфлаторна кретања, Момчило Нинчић се у прво време послужио административним мерама за које је сматрао да ће повољно утицати на вредност динара, стога је Уредбом од 30. марта 1919. основана девизна централа под званичним називом Централа за плаћање у иностранству. Народна банка је поред Министарства финансија, Министарства трговине и индустрије, трговачке и индустријске коморе имала свог представника у Центри која је радила до краја септембра 1920. Читав обрт је ишао преко емисионог завода. Циљ Централне је био да прикупи све девизе, које су биле коришћене за државна плаћања у иностранству, док су вишак добијали и увозници.

Према извештајима који су стизали у Банку највећи промет је оствариван у италијанским лирама, иако је у том периоду трговина била највише упућена на Аустрију. Централа није дуго опстала са радом из једноставног разлога, што због већег увоза него извоза није могла да обезбеди довољно девиза за потребе државе, а самим тим ни увозника.¹¹⁴² Динар је почео да се котира на Београдској берзи од 1. марта 1919, али је његова вредност стално слабила све до јуна 1920. На страним

¹¹⁴¹ *Трјовински гласник*, 11. 8. 1922.

¹¹⁴² По речима Игњата Бајлонија девизна централа је у своме раду доживела фијаско, АНБ 1/1, УПР, Записник са 46. седнице ГО, 29. 10. 1919, а.к. 17.

берзама почиње да се појављује тек од 1921. и то на оним берзама које су имале трговачке везе са Краљевином (Пешта, Беч, Трст и Солун).¹¹⁴³

Перманентан пад вредности динара у овом периоду не чуди, имајући у виду да су у Краљевини паралелно у оптицају биле две валуте чији се износ стално повећавао.¹¹⁴⁴ Веома брзо јавиле су се разне шпекулације, увозници су предавали девизе онда када су биле најскупље, пролонгирани своје обавезе, док други своје девизе нису ни враћали у земљу, већ су у иностранству куповали другу робу. Како би се ојачала вредност динара и ублажила велика ажија, Министарство финансија је на Београдској берзи одобравало продају девиза по нижем курсу. Међутим, и сама држава је девизе задржавала за своја плаћања у иностранству и тиме будила незадовољство трговачког света. Ненавикнути на овакве мере, челници Народне банке, који су пословали у епохи либералног капитализма, упорно су у својим обраћањима министру финансија указивали да се курс динара не може сачувати административним мерама у тренутку *када је међународни трговински биланс пасиван, производња мала услед недостига радне снаге, неуређеног саобраћаја и незауписања чак и малих количина злата*.¹¹⁴⁵

Међутим држава изгледа није имала других начина да спречи пад динара осим интервенција на Берзи. Иако је увек извршавала захтеве Министарства, Банка није пропуштала прилику да напомене да су ове интервенције кратког даха и да се побољшање једино може постићи стварањем и организовањем девизне централе код Народне банке.¹¹⁴⁶ Ни јавност није била задовољна радом Централне, указујући да на тржишту административне мере не могу имати резултата.¹¹⁴⁷

Након краткотрајног опоравка динар је августа 1920. поново почео да губи на вредности и у октобру се за куповину 100 француских франака морало издвојити душло више динара. Пад је почео чим су престале државне интервенције на берзи, жетвени принос је подбацио, а лош саобраћај је још погоршао дистрибуцију истог.¹¹⁴⁸ Све ово је захтевало енергичнију интервенцију државе. Готово по правилу промене

¹¹⁴³ M. C. Kasel and E. A. Radice (edited by), *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*, Volume II, *Interwar policy. The War and reconstruction*, Oxford, 1987, 576-581.

¹¹⁴⁴ Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд, 2010, 33.

¹¹⁴⁵ АНБ1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 22. 1. 1920, а.к. 21.

¹¹⁴⁶ Преписка са Министарством финансија, АНБ 1/II а.к. 89; Касније је и сама Држава признала да оснивање Централне није испунило очекивања: Постигнути резултати су били потуно негативни, *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 220.

¹¹⁴⁷ *Trgovski list*, Ljubljana, 27. 11. 1920. Такође Велимир Бајкић је био против свих облика државног интервенционизма у сфери спољне трговине и трговине девизама, „Новчарство“, *Изабрани списи Велимира Бајкића*, приредио Бошко Мијатовић, Београд, 2009, 118.

¹¹⁴⁸ G. Nikolić, нав. дело, 84.

у Министарству финансија користиле су се за критике рада претходника којима се на терет стављало задуживање код емисионог завода и слабљење националне валуте.

Након укидања Централе, Министарство финансија је лутало у проналажењу одговарајуће девизне политике, одобравањем час слободног, час увођењем рестриктивног увоза. Први корак је био прелазак свих послова Централе на генерални инспекторат односно Одсек за чековску радњу и девизне послове, на основу Уредбе о регулисању промета са девизама и валутама која је ступила на снагу октобра 1920. Сходно Уредби, сваки увозник наше робе морао је извршити замену своје валуте за динар односно круну код Народне банке или новчаних завода који су добили посебна овлашћења од Министарства финансија и за то добити посебно уверење. Такође, с друге стране извозници су се уредбом обавезивали да ће еквивалент стране валуте који је добијен за продату робу, унети у земљу и продати Народној банци. Извозници су на овај начин добијали уверење које је служило као гарант при царињењу робе. Обавеза Народне банке и овлашћених завода је била да воде регистар уверења и да их на недељном нивоу достављају генералном инспекторату. По члану 13. једна трећина свих откупљених девиза припадала је држави односно Народној банци. Сви овлашћени новчани заводи били су дужни, да без икакве провизије, предају страну валуту Банци.¹¹⁴⁹

Намера Министарства финансија била је да се на овај начин све девизе сконцентришу код емисионе банке, која је била једини центар за прикупљане страних валута. Циљ ове уредбе био је да држава преко Народне банке сакупи и осигура један контингент девиза из којег ће моћи да подмири сва плаћања према иностранству, као и да створи резерву са којом ће у доба *мртве* сезоне моћи да интервенише на домаћем тржишту. Све ове административне мере нису спречиле даљи пад вредности динара. Оснивањем Одбора за промет девизама и валутама код Народне банке и њених филијала сматрало се да ће се помоћи у спречавању увоза непотребних артикала и на тај начин повећати укупан сток девиза. Веровало се да ће се ограничавањем увоза и рестриктивном политиком одбора у одобравању кредита ојачати вредност динара. Појавиле су се критике да одбори у свом раду нису били објективни, него да су у одобравању играли улогу и лични моменти.¹¹⁵⁰ Иако цењен као економски стручњак и јавни радник, Коста Стојановић није успео да у вођењу девизне политике побегне од наслеђених проблема својих претходника. Дефицит

¹¹⁴⁹ Савременици су тумачили донешење ове Уредбе коју је спровео Коста Стојановић, министар финансија као државни монопол на право на девизе, Аполон Еропкин, „Наша валута“, *Економисти*, Београд, бр. 9-10, септембар-октобар 1925, 680-681.

¹¹⁵⁰ Д. Узелац, нав. дело, 183.

у буџету је и даље био последица ратне деструкције и напора да се успостави јединствени систем функционисања финансијских институција.

Народна банка се нашла између две ватре, с једне стране Банчини чиновници су радили по утврђеним правилима Министарства финансија тражећи безброј дозвола, овлашћења, одобрења, потврда, гаранција и фактура у утврђеној административној машинерији, док су са друге стране подносиоци захтева били управо привредници и трговци, акционари Народне банке.

Имајући у виду да су од уједињења до јануара 1921. ресором финансија руководила четворица министра, именовање Косте Куманудија означило је промене у смислу трајања, с обзиром да је он на челу овог ресора провео две године, па иако промене нису биле одмах видљиве, припремио је терен за успешну стабилизацију валуте. Већ јула 1921. Коста Кумануди је у писму Народној банци образложио своје намере: *Досадашњи начин њлањања државних у иностранству као и набавка њо- њребних валуџа и девиза за ова њлањања, њоказао се је и као њејрактџичан и у већини случајева као шџеџан њо државне ња и њо оџшџе финансијске њџтересе. С џоџа сам решен да са досадашњом њраксом њрекинем њреносеџи све њослове, коџи су у вези са државним њлањањима у иностранству, на Народну банку.*¹¹⁵¹

Следећи корак био је израда уговора на основу којег је Народна банка преузела послове око набавке девиза за државна плањања у иностранству, као и преузимање свих плањања у иностранству за потребе државе. Овај уговор, који је имао 11 тачака, одређивао је да се за све набављене девизе обрачунава исти курс по којем су купљене. Једна од обавеза је била и достављање Министарству финансија тромесечног извештаја о свим извршеним исплатама.¹¹⁵² Банка је прихватила овај Уговор који је ступио на снагу 23. јула 1921. Све исплате државне у девизама које је обављало Министарство финансија преко својих благајни у земљи и страних кореспондената у иностранству од јула 1921. преузела је Народна банка.¹¹⁵³ Иако се емисиони завод није оглушио о захтеве Министарства финансија био је мишљења да се укидањем административних мера може доћи до праве вредности динара која може бити мања или већа, али да споразум неће донети побољшање курса динара. Као и много пута до тада Банка је изјавила *да се њобољшање може њосџиџи само радом, шџедњом, увођењем реда у државним финансијама, оџклањањем буџеџских дефицитџа и њовлачењем из оџџиџаја сувише изданџих новчаница.*¹¹⁵⁴

¹¹⁵¹ И. Бр. 7821 од 7. 7. 1921. АНБ1/II, УПР, Записник са 18. седнице ГО, 9. 7. 1921, а.к. 21.

¹¹⁵² На изради овог Уговора учествовали су Коста Кумануди, Драгутин Протић, Игњат Бајлони и Драгољуб Новаковић, 1 АНБ1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 20. 7. 1921, а.к. 21.

¹¹⁵³ ИБр. 8238 од 22 јула 1921, АНБ1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 27. 8. 1925, а.к. 22.

¹¹⁵⁴ Исто.

Без обзира што је Банка била скептична по питању Уговора, показало се касније да је ипак унео неки ред, бар што се тиче регулације девизног тржишта, које је било ослобођено изненадне потражње девиза, јер су се девизе набављале за државу по најповољнијем курсу и кроз читаву годину подједнако.¹¹⁵⁵

У циљу даље стабилности динара министар финансија је јула 1921. забранио и изношење злата, међутим вредност злата на берзама је расла, што је била последица кријумчарења из Краљевине. Да би се спречиле даље шпекулације, већ августа 1921. је уведена и забрана продаје страним држављанима и обавеза да све банке и мењачке радње које се баве куповином и продајом валута воде евиденцију од куповини и продаји, те курсу, а за све који нису поступали по овом наређењу била је предвиђена новчана казна.¹¹⁵⁶ Међутим, и по речима самог Министарства *све мере њредузимане за њоњење ових разбојника у фракoвима, остјале су без икаквих резултата само зато што су казне биле новчане.*¹¹⁵⁷ С обзиром да се ни овим мерама није усталила вредност динара, Коста Кумануди је на основу Правилника о регулацији промета са девизама и валутама септембра 1921, а на основу претходног споразума са Банком основао један шири одбор којем је стављено у задатак да се брине о уређењу увоза и да проучава сва питања која се тичу валутних односа.¹¹⁵⁸ Иако су се у размишљањима о паду вредности динара као један од главних узрока наводиле и нестабилне политичке прилике, честе промене влада и велики утицај регента, ни доношење Видовданског устава није средило валутне прилике. Политичке странке у зависности од тога да ли су били власт или опозиција су се међусобно оптуживале за штампање новчаница без покрића и *уравнојечења буџета с њомоћу линографије.*¹¹⁵⁹

У првим послератним годинама у омеђавању девизне политике Народна банка и Министарство финансија имали су различите погледе на вођење исте. Док је Министарство финансија стајало на становишту да су за пад вредности динара најзаслужније шпекулације на тржишту, Народна банка је напротив сматрала да постоји много узрока који су довели до пада вредности националне валуте: несређеност у државним финансијама, неуређеност саобраћаја, недовољна

¹¹⁵⁵ Народна банка 1884-1934, 161.

¹¹⁵⁶ И бр. 8853 од 12. 8. 1921. АНБ 1/II, а.к. 90

¹¹⁵⁷ И бр. 9079 од 26. 8. 1921. АНБ 1/II, а.к. 90.

¹¹⁵⁸ Чланови одбора су били Драгутин Протић и Драгољуб Новаковић испред Народне банке, Фердинанд Грамберг и Милан Стојадиновић као представници банака из Београда, Никола Костренчић, Фран Виндишер, Вјекослав Јелавић као представници банака и трговачких комора из Загреба, Љубљане и Сарајева, АНБ1/II, Записник са 23. седнице ГО, 2. 12. 1921, а.к. 21.

¹¹⁵⁹ Mirko Kosić, „Valutna kriza“, *Nova Evropa*, knj. III, br. 7, 11. 10. 1921, 211-215.

производња итд.¹¹⁶⁰ Истовремено, челни људи емисионог завода су пре свега захваљујући разгранатим везама са иностранством упозоравали да је став централизације и монопола над девизама могао имати смисла само током ратног стања и да је рад на поправци динара и регулисању рада са девизама рад на дуже стазе *ио је рад оићклањања свих узрока који динар кваре, неиздавање новчаница за државне иоићребе, иовећање рада у самој земљи, иојачање извоза, сређивање државнои буџеића, уклањање дефицијића, иоићравка саобраћаја, шииедње, шииедње и само шииедње.*¹¹⁶¹

Међутим, без обзира на супротна виђења, нема података да је у Банци било отпора спровођењу ове државне политике. Сагласно споразуму, куповала је девизе током целе године и вршила државна плаћања и у земљи и у иностранству. Држава је потом откупљивла девизе по курсу, по којем их је Банка купила, а вишак девиза се продавао с тим да је постојала обавеза државна да надокнади губитак уколико се појави. Из месеца у месец Министарство је задавало нове задатке Банци у немогућности да утврди стабилност динара који је од почетка 1919. до јуна 1920. доживљавао константан пад. Још једна у низу обавеза је била и обавеза да даје стручна мишљења о потребама разних државних набавки у иностранству.¹¹⁶² Ни ове мере нису биле довољне да се спречи опадање вредности динара и недостатак девиза, те је Министарство финансија захтевало од Банке да затражи зајам у иностранству.¹¹⁶³ Поставило питање да ли треба поново увести рестиктивне методе у промету са девизама. Већ се показало да ове методе нису донеле побољшање. Све ове честе промене у вођењу девизне политике код савременици су оцењивали *ићр-иовина са девизама и валуићама није код нас слободна, неио је везана у смислу да је зависила од административних мера, а не од закона тржишта.*¹¹⁶⁴

Узроци пада вредности динара су били многоструки и лежали су у економском животу, државним финансијама, несређеним политичким приликама, лошим саобраћајним везама, све ово узроковало је да вредност динара варира и да се на трговину гледало као на шпекулативни посао. *Данас је шииекулација без мало занимање свакои човека који живи у овој земљи.*¹¹⁶⁵ Без обзира на став Банке, министар финансија је био за увођење монопола на промет са девизама, где би сва трговина

¹¹⁶⁰ *Слаба куйовна моћ нашеи динара и њеиов њеиовољан курс, чине да се у саобраћају ићрживише новаца, неиоишио је ићребало иодину дана раније, Из извештаја Уиравнои одбора Удружења банака, Београд 1922, 19.*

¹¹⁶¹ АНБ1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 18. 11. 1921, а.к. 21.

¹¹⁶² АЈ-65-1084-2060, И бр. 13091 од 24. 11. 1921.

¹¹⁶³ Банка је овај предлог одбила са образложењем да јој је немогуће добити зајам у иностранству, АНБ1/II, УПР, Записник са 31. седнице УО, 16. 9. 1921, а.к. 1

¹¹⁶⁴ С. Шећеров, нав. дело, 161.

¹¹⁶⁵ Изјава Д. Новаковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 32 седнице УО, 17. 9. 1921. а.к. 1.

била сконцентрисана код емисионог завода.¹¹⁶⁶ Тако је, решењем министарског савета фебруара 1922. Народна банка овлашћена да само она може продавати динаре у иностранству. Ради лакшег спровођења поменутог решења Банка је своја права пренела појединим банкама у Београду, Загребу и Љубљани.¹¹⁶⁷ Све ове банке образовале су Одбор Повлашћених банака при Народној банци, при чему је председник Одбора био из Народне банке. Одбор је у суштини имао саветодавну функцију, а све у циљу реалног побољшања вредности динара. Међутим ни овај систем није довео до жељених резултата, у почетку вредност динара је скочила али је онда нагло почела да пада тако да се за 740 динара могло купити 100 франака. Државни зајам који је склопљен у САД-у јуна 1922. донео је доларе у земљу. Куповина је вршена директно по налозима Министарства финансија и Банка није имала никаквог утицаја на продају долара већ је била пуки извршиоц закључених продаја и куповина. У периоду септембар – новембар, док је било долара на берзама јачала је и вредност динара али када је децембра месеца обустављена, динар је почео да нагло пада и 27. децембра 1922. 100 франака вредело је 695 динара.

Лутање свих влада у начину вођења девизне политике описује податак да је од 1919-1924. било је осам измена у уредбама и правилницима. Савременици су критиковали Народну банку у вођењу девизне политике да је стихијска и да се спроводи искључиво по наредбама Министарства финансија. Банка је означавана као послушник Министарства финансија, која је по наредби интервенисала када би вредност динара била у паду, док са друге стране није ништа чинила да спречи раст динара, када је његова вредност била подизана разним шпекулативним пословима. И сама је признавала *да за све време док је трајала инфлација разне административне мере биле су илузорне и динар је нејресивно падао*.¹¹⁶⁸ Сама инфлација која је трајала фактички од уједињења све до почетка 1923, изазивала је и забуну код обичног света. Наиме, на почетку је повећан оптицај круне и стални повици о њиховом убацивању у земљу сматрани су за главног узрочника пада вредности валуте. Није се водило рачуна да је током 1919. и динар изгубио на својој вредности. Када је унификација завршена очекивало се да ће доћи до постепеног пораста вредности динара, који ће и ућуткати све оне критизере валутне релације 4 круне за 1 динар. Међутим, до

¹¹⁶⁶ АНБ1/II, УПР, Записник са 40. седнице УО, 10. 11. 1921. а.к. 1.

¹¹⁶⁷ Марта 1922. потписан је споразум са Извозном банком, Француско-српском банком, Енгеско-трговачком банком, Подунавским акционарским трговачким друштвом и Земаљском банком из Београда, Првом хрватском штедионицом, Хрватском славонском земаљском банком, Српском банком, Хрватском есконтном банком и Југословенском банком из Загреба, Јадранском банком, Југословенском унион банком и Љубљанском кредитном банком из Љубљане, АНБ1/II, УПР, Записник са 7. седница ГО, 5. 4. 1922, а.к. 21.

¹¹⁶⁸ *Народна банка 1884-1934*, 159.

тога није дошло и вредност динара је наставила да пада и током наредних година. Узрок овом је представљало и огромно задуживање државе код евисиног завода које је своју институционалну снагу добило доношењем Закона, почетком 1920. Ово задуживање је значило и штампање новчаница, односно огромно увећање новчаног оптицаја који је отворио пут инфлацији. На пад вредности динара је утицао читав низ фактора од негативног трговинског биланса, недостајуће инфраструктуре и великог увоза. Победничке велике силе хтеле су да обнове предратне међународне услове, као и сопствене водеће улоге. Међутим главно обележје 19. века, слободна трговина је ишла на руку само развијеним државама. Краљевина Југославија као сиромашна, пољопривредна земља, била је принуђена на увођење заштитних мера. Протекционизам је био један од главних елемената државног интервенционизма. Послератне владе наставиле су да примењују рестрикције из ратних година за забрану увоза и извоза. Забране су примењивале Краљевина СХС и Чехословачка до 1923, а Мађарска и Румунија до наредне, 1924. године.

Финансијско лечење динара

Нови период у вођењу девизне политике и места Народне банке у тој политици означио је долазак Милана Стојадиновића на положај министра финансија, децембра 1922. С обзиром да је са мањим прекидом водио овај ресор све до априла 1926, овај, за југословенске прилике дуги период означио је спровођење политике континуитета.¹¹⁶⁹ За разлику од својих претходника Стојадиновић није мислио да се разним административним мерама и уредбама може спречити пад вредности динара.¹¹⁷⁰ Његовим доласком на место министра финансија укидају се одбори *са ојаском да нису дали жељене резултате док су с друге стране створили режим индивидуалних дозвола и прекидају се експерименти с уредбама.*¹¹⁷¹ За разлику од његових претходника, који су Народну банку сматрали као простог извршиоца Уредби, Стојадиновић је, већ са искуством у банкарским пословима, захтевао од емисионог завода да активније узме учешћа у вођењу девизне политике и буде равноправни партнер Министарству финансија.

У пракси, од јануара 1923. извозници су могли да купују девизе код овлашћених банака на основу доказа о увозним декларацијама. О куповини стране валуте

¹¹⁶⁹ У периоду до децембра 1922. Финансијску политику Краљевине заступала су чак петорица министара.

¹¹⁷⁰ М. Стојадиновић, *Наше валутне невоље*, Београд 1921, 40. Иако је био противник мешања државе у чисто економске ствари као што је била вредност динара, Енглеско-трговачка банка чији је он био представник учествовала је у раду одбора повлашћених банака при Народној банци.

¹¹⁷¹ АЈ-65-1084-2060, И бр. 3340 од 23. 12. 1922.

били су обавезни да воде евиденцију и банке али и извозници.¹¹⁷² Већ од фебруара је заустављен пад вредности динара када се за 100 франака добијало 600 динара. Марта 1923. Милан Стојадиновић је ставио у задатак Банци да оснује девизно одељење, које ће у најширем радити све девизне послове и да започне са куповином и продајом девиза на берзама за рачун државе преко рачуна привремене размене. У ту сврху чак су се Банчини чиновници бавила проучавањем рада берзи у Милану, Женеви, Цириху и Паризу. Наиме намера му је била да се код релевантних европских берзи нађе особа од поверења која би пратила кретање динара и била у сталној телеграфској вези са Народном банком, са задатком да купује динаре и да их продаје онда када вредност динара буде нагло скакала. Овим би се, сматрао је Стојадиновић продаја динара регулисала и надзор би преузела Банка, а истовремено динар би се чешће појављивао као монета у иностранству.¹¹⁷³ План министра финансија са којим је била упозната и Народна банка је био да се динар котира и на европским берзама као регулаторима снаге монета и да се постепено повећава његова вредност. Другим речима, Стојадиновић је веровао у снагу берзанског пословања, руководио се и максимом *да једна валуџа вреди онолико колико се њи ражи*.

Током 1923. Банка је у договору са министром финансија куповала трећину девиза од извоза и снабдевала државу потребним средствима за плаћања у иностранству. Ови поступци су означили стварање једног фонда код емисионе банке у страним валутама који је служио за државна плаћања у иностранству, одржавање стабилности националне валуте и уједно служио као подлога новчаном оптицају. Постигнут је и психолошки ефекат, јер се држава није појављивала на девизном тржишту великим куповинама девиза.¹¹⁷⁴ Такође, друго средство које је било употребљено да би се задржала вредност динара било је регулисање задуживања државе код Народне банке, као и уређивање државних финансија путем буџета, смањењем дефицита. Динар је постепено јачао и да би се учврстио, намера Стојадиновића је била да се делатност Народне банке прошири и да се поред куповине девиза за плаћања у иностранству приступи и куповини и продаји девиза ради праћења вредности динара на девизном тржишту.¹¹⁷⁵ Другим речима, министар је инсистирао да Банка води активну девизну политику. Централна банка је у вођењу девизне политике била

¹¹⁷² АЈ-65-1084-2060, И бр. 3342 од 25. 12. 1922.

¹¹⁷³ Извештај Д. Новаковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 12. 10. 1923, а.к. 22.

¹¹⁷⁴ М. Стојадиновић је како и сам каже *ујошребљавао њсихолошка средсџва хладној расуђивања и обилато користио своје личне везе у Енглеској трговинској банци ради интервенција на берзи*, М Стојадиновић, *Ni rat ni пакт*, 167.

¹¹⁷⁵ Од почетка фебруара 1923. све до августа 1925. динарски курс је био у сталном порасту. На почетку овог периода за 100 динара се могло добити 5,12 швајцарских франака а на крају периода 9, 17. *Народна банка 1884-1934*, 162.

продужена рука државе, односно министра финансија, оперативац који је у име и за рачун државе трговао на берзама, а све са једним циљем – одржавања стабилности динара. По речима министра Стојадиновића: *ишћанање вредности динара у толикој мери шантира ошће државне и народне интересе, да би у данашњим приликама била не прешка већ злочин оставиши динар својој судбини.*¹¹⁷⁶ Рестриктивна монетарна политика је битно утицала и на стабилност и јачање динара. Чак ни промена владе и министра финансија, средином 1924, која је готово увек доносила и осцилације у вредности динара, није утицала на стабилност националне валуте.¹¹⁷⁷ Ова активна девизна политика значила је да је Банка куповала вишак девиза који је почео да се нуди на берзи услед прилива страног капитала, с обзиром да то није радила држава која готово хронично у својим касама није имала никакве резерве.¹¹⁷⁸

У јавности су се водиле полемике око законитости оваквог Банчиног рада, с обзиром да у Закону о Народној банци није постојала одредба која је регулисала тако активну девизну политику. Наиме чланом 11. Закона, Банка је могла да купује менице и девизе у иностранству, али из сопствених средстава. На ове примедбе истицано је да је дужност сваког емисионог завода да се стара о свим начинима за бољу заштиту и јачање националне монете, која се ни би могла извести без јачања девизног стока што уствари представља и начин стабилизације динара.¹¹⁷⁹ Само током првих осам месеци 1925. купљено је за рачун Министарства стране валуте у износу од милијарду и двеста милиона динара. Девизе су се користиле не само за плаћања у земљи и иностранству, него и за вођење валутне политике, а све у циљу одбране и стабилности динара. Банка је у неколико наврата упозоравала министра финансија да су све девизе купљене Банчиним новчаницама и тиме је повећан оптицај.¹¹⁸⁰ Наиме, током 1924. снажење динара поклопило се одличном жетвом и извозом пољопривредних производа, те је скок цена на светском тржишту био довољан да компензује раст вредности југословенске валуте. Међутим, скок динара почетком 1925. није донео ништа добро југословенском извозу. Тада се увидело да *динар који стално скаче резерво није ништа мање зло од динара који стално пада, и*

¹¹⁷⁶ Министарство финансија Краљевине Југославије, 223.

¹¹⁷⁷ Јула 1924. владу је формирао Љубомира Давидовића а за министра финансија је постављен Мехмед Спахо. Новембра 1924. Владу је поново формирао Никола Пашић а Милан Стојадиновић је поново заузео ресор финансија.

¹¹⁷⁸ *Изабрани списи Велимира Бајкића*, 122.

¹¹⁷⁹ АНБ I/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 27. 8. 1925, а.к. 22.

¹¹⁸⁰ Акт Народне банке бр. 94424 од 16. 9. 1925, АНБ I/ II а.к. 90, Актом бр. 108371 од 10. 10. 1925. Банка је обавестила и Министарство трговине и индустрије о свом раду на вођењу девизне политике у сарадњи са министром финансија АЈ-65-1084-2060.

да је за *йривреду најбоље када је валуџа сџабилџована на једном курсу*.¹¹⁸¹ Због тога је Народна банка започела са откупом свих вишкова девиза који су се појављивала на берзама.¹¹⁸² С обзиром на полемике у јавности, девизна политика је била тема свих седница Главног одбора банке током 1925. Због тога, Банка је затражила да се и Законом уреде *сџални йринцији за будући рад на динару*. Наиме, у обраћању министру финансија, Главни управни одбор је у три тачке изложио основе које су уствари представљале полазиште за период фактичке стабилизације динара.¹¹⁸³

Министар се сложио да се овај предлог Банчин спроведе кроз процедуру измене закона. Стојадиновић је сматрао да је закључивање уговора са Банком потребно зато што Банка не ради тај посао за свој рачун и свој ризик, него је потребно да тај ризик поднесе цела земља, јер и корист од регулисане вредности динара иде у прилог читавој Краљевини.¹¹⁸⁴ Такође, сматрао је да дужност регулисања валутних односа спада искључиво у компетенцију државе, а да је Банка позвана да својим искуством помогне. Према његовој идеји министар финансија би добио овлашћење да у споразуму са Банком одређује износ девизних резерви.¹¹⁸⁵ Међутим Стојадиновићу се журило, а законска процедура је била компликована и захтевала је прво сагласност збора акционара. На предлог Д. Новаковића усвојено је да се озакоњење рада са девизама спроведе кроз уговор о куповини и продаји девиза. Због тога је уз предлог Закона о буџетским дванаестинама за децембар 1925. министар финансија предложио Скупштини тумачење члана 20. Закона о Народној банци. У најкраћем министар финансија је био овлашћен да са Банком склопи уговор о куповини и продаји девиза, као и да одређује количину девиза код Банке, а све то у циљу да би се *йриџремио йоџребан фонд за дефиниџивну валуџину реформу*.¹¹⁸⁶ Према овом законодавном тумачењу 20. члана у редован контингент новчаница нису

¹¹⁸¹ Дрво као један од најважнијих извозних артикала је управо због високих цена изгубио курентност на светском тржишту, *Народна банка 1884-1934*, 163.

¹¹⁸² Економисти су се слагали око питања улоге Народне банке и сматрали да се девизно тржиште мора контролисати. *Емисијона банка йреузџмајући вишак девиза који ће ове јесени да йриџекне и сџављајући ја на йролеће на расџолајање йривреди моџла би уџицаџи у йравцу да динар остџане на истџој висини*. I. Belin, „Dinar i Gospodin ministar finansija“, *Nova Evropa*, knj. X, br. 1, 1. 7. 1924, 30-32.

¹¹⁸³ 1. *йродужџиџи досадашњи рад да би се сџречиле флуџџуације вредности динара*; 2. *динар не сме биџи йод уџицајем шџекулације или моменџалних йриџлика*; 3. *Законом се морају уредџиџи йринцији рада на динару који се не би моџли без йоџребе мењаџи*, АНБ1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 27. 8. 1925, а.к. 22, АЈ-65-1084-2060.

¹¹⁸⁴ АЈ, 37 – 32- 235.

¹¹⁸⁵ И ова замисао је остварена чланом 14 Закон о дванаестинама: *да йо одобрењу Минисџарскоџ саветџа, а у сџоразуму са Народном банком одређује колики кад сџџок девиза код Народне банке йреба да буде*. *Народна банка 1884-1934*, 165.

¹¹⁸⁶ АНБ1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 28. 10. 1925, а.к. 22.

улазиле новчанице које су се давале за куповину на берзама у иностранству.¹¹⁸⁷ Без обзира на позитивне последице ово ће створити још једну нелогичност у билансу Народне банке.¹¹⁸⁸

Иако је себе прокламовао као *сјасиоца динара* и што је до половине 1925. готово удвостручена вредност динара, девизна политика М. Стојадиновића и Народне банке имала је многе критичаре.¹¹⁸⁹ Замерано је да та политика није дала никакве корисне резултате који би се огледали у развоју привреде. Појављивала се стагнација у производњи која је у многим гранама постала нерентабилна, а новац се повлачио и прикупљао у банкама. Индустријска предузећа су смањивала или обустављала своју производњу, а многа предузећа су била или у стечају или пред стечајем. Сматрано је да је динар вештачки оснажен зарад бољег кредитног рејтинга Краљевине. Овако оснажен динар сматрали су да је лош за производњу. Такође, критиковали су висину државних дажбина а нарочито непосредних пореза, који изазивају *скупоћу животиња, радне снаге и кредитиња*. Проблеми у производњи одражавали су се и на извозну трговину.¹¹⁹⁰ Главна критика Банчине девизне политика је била да држава не даје Баци новца за куповину девиза, него то чини Банка и на тај начин повећава оптицај новчаница.

С друге стране Банка и Држава нису опонирале и изјављивале су да *Народна банка у јуној сајасности са државом, јосјавила је девизну јолијтику на бази јри-нудној оптикуја, да би вредности динара вратила на ону висину која одговара нашем економском и финансијском сјању*.¹¹⁹¹

Неспорно је да је девизна политика Милана Стојадиновића у којој је активно учествовала и Народна банка имала поштоваоце у иностранству.¹¹⁹² Заиста је ова

¹¹⁸⁷ В. Бајкић је усвајање ове законске одредбе тумачио речима: Невоља је најбољи саветник, *Избрани сјиси Велимира Бајкића*, 122.

¹¹⁸⁸ Указивало се на то да постоји у оптицају више динара него што је званично приказивано, Г. Nikolić, нав. дело, 101.

¹¹⁸⁹ Стојадиновићу је поред похвала који су се односиле на стабилност динара, замерано да се та стабилност вештачки одржава и да због високих цена пољопривредни производни нису ку-рентни на иностраном тржишту, Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, 408.

¹¹⁹⁰ Мишљење Владе Т. Марковића, директора Извозне као *јрејисјавника извозничкој лобија* банке АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 28. 10. 1925, а.к. 22.

¹¹⁹¹ *Јубиларни зборник Краљевине СХС*, Београд 1928, 168.

¹¹⁹² *Метјоди финансијској лечења и учвршћивања вредности ваше монетије којима сје се ви јослужили су они јрема мом сазнању који су најбоље у Евроји успели*, извод из писма главног секретара Банке француске који је Извештај Народне банке проследио председнику владе Поенкареу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 24. седнице УО, 3. 9. 1926, а.к. 3.

законска одредба послужила као узор француској влади и Поенкареу, и искоришћена је као средство спречавања даљег снажења франка у јесен 1926.¹¹⁹³

Такође, у вођењу девизне политике Банка је рачунала и на исељенике и њихова средства. Ова средства била су једна од активних ставки платног биланса и њихов прилив је значио јачање девизних резерви и давао је већ простор за маневрисање у девизној политици.¹¹⁹⁴ Поред слања хуманитарне помоћи намењене углавном ратној сирочади, након рата се повећао и број новчних пошиљки који су исељеници слали својим породицама. С обзиром да су ова средства имала велики значај, држава је настојала да их прикупи у што већој вредности и истовремено да својим пропагандом мобилише што више девиза. Нарочито су била од важности за Краљевину у првим годинама, што због плаћања у иностранству, што због недостатка страних инвестиција, те су скромне зараде постајале привлачни новчани износи када су се посматрали као скуп прихода и имовине. Још 1919. дакле пре доношења Закона, у договору са Министарством финансија чекови емиграната из Америке које су они слали својим породицама понајвише у Лику, Далмацију, Херцеговину и Црну Гору упућивали су се за наплату преко Народне банке. Исељеници, навикнути на низак животни стандард, издвајали су уштеђевину од својих надница и слали је својим породицама. Процедура је била следећа: на основу споразума са две банке из Њујорка, исељеницима из Краљевине, код ње и свих њених филијала и агенција, укључујући и Канаду, издавани су чекови у зависности од износа долара који су депоновани, а који су били насловљени на Народну банку, на основу којих су се у Краљевини исплаћивали динари по дневном курсу.¹¹⁹⁵ У својим објавама Банка је наглашавала да ће примати новац, било чеком, било налогом за исплату и да ће исплаћивати послате суме у доларима прерачунате у динаре. Да породице не би биле оштећене разним посредницима којима је ишла на руку необавештеност људи којима је новац слат, Банка је условила исплату чекова само породици лица на кога чек гласи. С обзиром да је током 1919. динар губио на вредности готово свакодневно, појавиле су се разлике у износима за оне који су новац добијали на почетку односно на крају месеца. Управо због тога они који су слали, а и они који су у Краљевини примали новац, захтевали су да им се део исплати у динарима, а део

¹¹⁹³ *Изабрани сјиси Велимира Бајкића*, 122.

¹¹⁹⁴ Процене у погледу броја прекоморских исељеника укључујући и ону најбројнију заједницу у Сједињеним државама кретале су се у распону од неколико стотина хиљада па чак до милион исељеника југословенског порекла. Vesna Đikanović, *Iseļjenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918-1945*, Beograd 2016, <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:14087/bdef:Content/get> (28. 4. 2018)

¹¹⁹⁵ У постизању споразума учествовао је и Славко Грујић, посланик Краљевине у Вашингтону, АНБ 1/II, УПР, Записник са Збора акционара 1925, а.к. 29.

у доларима.¹¹⁹⁶ Колико је ово била важна ставка говори и чињеница да је чланом 11 Закона о Народној банци Краљевине СХС предвиђено да се здрава валута наших исељеника у првом реду долари прикупи и искористи као подлога динара.

У прилог овој заинтересованости државе иде и податак да су преко посланства објављивани огласи о принципу рада са доларским чековима посредством Банке и да су штампани у чак пет листова у Сједињеним Америчким Државама.¹¹⁹⁷ Размишљало се чак и о оснивању исељеничке банке са седиштем у Њујорку. Уз почетне потешкоће посао је добро организован и показао је резултате током 1920.¹¹⁹⁸ Народна банка је тражила да се појача активност југословенских дипломата у правцу привлачења исељеничког новца у Краљевини, како је речено у *интересу ићи интенивнијеи шиљања данас најздравије валути на свету долара у ствари крај*.¹¹⁹⁹ Међутим, од 1921. опадање вредности динара подстакло је америчке банке да понуде куповину чекова на динаре, који нису више били трасирани на Народну банку, с обзиром да они нису имали своја потраживања у динарима.¹²⁰⁰ С друге стране, у жељи да се домогну девиза, приватне банке су почеле да нуде веће каматне стопе. Међутим, када се вредност динара стабилизвала и када се више није могло зарадити на курсним разликама, од 1925, након реорганизације поштанско чековног промета, ове послове је преузела Поштанска штедионица, на основу споразума са Америчком дирекцијом пошта. Овако преузете чекове Народна банка откупљивла по дневном курсу.

С обзиром да се више није директно бавила овим пословима поједини акционари су инсистирали, али без успеха да се укине тачка 11 члана 19 Статута.¹²⁰¹ Само 1924. у земљу је преко упутница, писама и преносиоца ушло 20 милиона долара.¹²⁰² Након стабилизације динара ове послове је поново вршила Банка.¹²⁰³

¹¹⁹⁶ Због опасности да долари оду из земље шверцом Министарство финансија није одобрило овај захтев, *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, XXXIX.

¹¹⁹⁷ *Српски дневник* из Њујорка, *Уједињено Српство* из Чикага, *Српски гласник* и *Јагран* из Сан Франциска, *Србобран* из Питсбурга, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 7. 11. 1927, а.к. 23.

¹¹⁹⁸ Да би се стало на пут разним махинацијама – откупу чекова по ниским ценама, одређено је да се чекови исплаћују само оним лицима на чије име гласи чек, *Извештај Душана Шајновића*, АНБ 1/II, УПР, Записник са Збора акционара 1925, а.к. 29.

¹¹⁹⁹ Vesna Đikanović, *Iseljenci u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918-1945*, Beograd 2016, 104.

¹²⁰⁰ Један долар је 1919. вредео око 23 динара, да би се у следеће три године његова вредност била 112 динара, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 7. 11. 1927, а.к. 23.

¹²⁰¹ Старање о томе да се здрава валута наших емиграната прикупи и искористи у интересу домаћег новчаног оптицаја, тачка 11, члан 19 из Статута, КБр. 39601 од 11. 6. 1922.

¹²⁰² М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 267.

¹²⁰³ Највећи прилив исељеничких дознака је забележен 1929. у износу од 766 милиона долара, *Извештај Народне банке за 1929*, Београд 1929, XVI.

Динар без осцилација

Приликом периодизације валутне политике Краљевине савременици су период од августа 1925. до 28. јуна 1931. означавали као период фактичке стабилизације динара. За све то време динар је задржао исти паритет према једној од *најсолиднијих свейских златних девиза, швајцарском франку, а тиме и према осталим девизама уколико су ове биле стабилне. Тај паритет износио је 9,12 до 9,13 шв. франака за 100 динара.*¹²⁰⁴ Емисиони завод је у овом периоду наставио да води активну девизну политику кроз интервенције не само у Београду, већ и преко својих филијала у Загребу и Љубљани, већ и у иностранству преко својих банака кореспондената. Најважнији валутно- девизни прописи су у периоду 1925-1929. остали су углавном непромењени. У пракси је ово значило да су и челни људи емисионог завода и чиновници добро савладали посао око интервенција на берзама, а све у циљу спречавања осцилације вредности динара.

Постигнут споразум између Народне банке и државе који се односио на стварање девизних резерви, заједничком акцијом са Министарством финансија имао је своја искушења током година које су следиле. Ради ефикаснијег старања о девизама, Народна банка је пратила стање свих монета на европским берзама. Тако је током 1926, дошло до варијације курса лире што за Југославију свакако није била добра вест јер је 30%, од целокупног извоза, чинио извоз у Италију. Ово је значило да је исти проценат удела те монете у девизним резервама. С обзиром на колебљивост курса лире, требало је наћи начина да се истог дана или сутрадан оне промене у доларе, фунте и франке. Захваљујући Банчиним везама са кореспондентским банкама, постигнут је споразум са швајцарским Банкферајном у Цириху да се лире продају истог дана када су и купљене.¹²⁰⁵

Иако је током овог периода курс остао релативно стабилан, јачина динара се одржавала уз помоћ емисионог завода. Средином 1926. дошло је до варијација стања девизних резерви, 1925. стање је било преко једне милијарде док је у једном тренутку износило, средином 1926. само 130 милиона.¹²⁰⁶ Овом мањку девиза поред привредних, каснији извоз, временске непогоде свакако су допринели и политички разлози, имајући у виду да је априла 1926. ресор финансија преузео Нинко Перић. С обзиром да је салдо девизних резерви успешно стабилизован, емисиони завод је са поносом могао да изјави да је *током 1926. Народна банка је доживела неколико*

¹²⁰⁴ Народна банка 1884-1934, 167.

¹²⁰⁵ АНБ 1/II, Записник са 24. седнице УО, 3. 9. 1926. а.к. 3.

¹²⁰⁶ Стање девизних резерви је променљива категорија крајем 1926. се поправио и износио 614 милиона динара, Народна банка 1884-1934, 169.

*ѝроба издржљивосѝи целоѝ новоиосѝављеноѝ сисѝема рада, који се ѝом ѝриликом ѝрви ѝуѝ ѝоказао оѝѝорним.*¹²⁰⁷

Ни сама Управа Банке и њени акционари нису били монолитна институција те су се на зборовима акционара често чуле критике да је у вођењу девизне политике Банка продужена рука министра финансија, пошто од њега зависи да ли ће се *шѝо куйоваѝи и ѝродаваѝи.*¹²⁰⁸ Углавном, критичари из редова акционара били су из редова управе приватних акционарских завода који су жалили што не добијају свој део колача.

На те оптужбе Банка је одговарала: *Шѝа ми радимо? Куйујемо девизе кад их има сувише на ѝржишѝу. Зашиѝо? Да не би оѝишле, да се не би ѝоѝрошиле и не-сѝале из саобраћаја. Чувамо их као добри домаћини за моменати када су ѝоѝребне вама-ѝрѝовини и индусѝрији онда када их има најмање у ѝрометиу, кад бисѝе ви их морали да ѝлаѝиѝе скуѝим новцем.*¹²⁰⁹

Иако су поједини чланови управе и сам вицегувернер Протић били скептични по питању стабилизације девизних резерви иностраним зајмом, заступајући став да се зајмовима не поправља вредност динара, већ да вредност динара треба да осликава финасијско стање државе, ипак је Главни одбор препоручио склапање једног зајма који би био *дойуна валуѝној ѝолиѝици.*¹²¹⁰ И сама Банка је, без обзира на преговоре о државном зајму, преговарала са представницима Блера и Комп. из Њујорка о кредиту у износу од 3 милиона долара које би се искористио у вођењу девизне политике.¹²¹¹ С обзиром да се није успело у Банци Енглеске на активностима за добијање кредита, јер је добијање кредита било условљено регулисањем ратних и предратних дугова, настављени су преговори са представницима Блера и Комп, са планом да се кредит повуче у периоду јануар-март 1927. Амерички банкари су условљавали да Народна банка средства из овог зајма искључиво користи за стабилизацију курса, а не за отплату дугова Краљевине СХС.¹²¹² До коришћења кредита није дошло, али ова мера предострожности је свакако имала повољно психолошко дејство.

Крајем 1926. дошло до промена у вођењу ресора финансија, и то као и негативан трговински биланс условили су поново несташицу девиза. С обзиром да

¹²⁰⁷ Исто.

¹²⁰⁸ Из обраћања Владе Марковића на 6 редовном збору акционара, 7. 3. 1926, *Извешѝај Народне банке за 1926*, Београд 1926, 35-53.

¹²⁰⁹ Објашњење Д. Новаковића на 6 редовном збору акционара, 7. 3. 1926. Исто.

¹²¹⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 9. 9. 1926, а.к. 22.

¹²¹¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 36. седнице УО, 14. 12. 1926, а.к. 3.

¹²¹² АНБ1/II, а.к. 88.

је политика новог министра Богдана Марковића свакако укључивала склапање и активирање зајмова у иностранству, маја 1927. када је Банка откупила девизе из друге транше Блеровог и Селигмановог зајма, то је неминовно довело до повећања оптицаја динарских новчаница. Са приливом ових девиза, Банка је сматрала да повећан оптицај неће утицати на пораст цена и да ће довести до смањивања каматне стопе, с једне стране а с друге повећане девизне резерве оставиће могућност да се и даље води активна девизна политика и утиче на стабилизацију динара. Међутим, проблем недостатка девиза појавио се већ крајем 1927.¹²¹³

На седницама Управе, већ су се могле чути критике валутне политике коју је водила држава. Наиме, постало је јасно да без прилива девиза које су једино могле доћи путем склапања иностраног зајма, Банка не може да одржава стабилне девизне резерве. Када су се након склапања споразума са Банком Енглеске појавиле прве вести везане за законску стабилизацију динара, децембра 1926. Драгутин Протић, вицегубернер се изјаснио против *јер његово ниједан од битних услова за дефинитивно решење његових питања не постоји у нашој земљи.*¹²¹⁴ Наиме, он је сматрао да се законска стабилизација не може спроводити у земљи која толико зависи од интервенција са стране и која није у могућности да својим трговинским билансом обезбеди стабилан девизни фонд.¹²¹⁵ Ово мишљење је делио и Велимир Бајкић који је указивао на проблем девизних резерви који нису биле велике и зависиле су од спољних утицаја.¹²¹⁶

У ишчекивању склапања инвестиционог зајма који је био условљен и мерама законске стабилизације, Банка се у немогућности да интервенише на берзама одлучила за склапање једног револвиг кредита у износу од 15 милиона швајцарских франака са банком Сосиете де Банк Суис из Базела. Док су трајали преговори десио се познати догађај у Народној скупштини.¹²¹⁷ Главни директор који је боравио у Базелу морао је у прво време да прекине преговоре. Преговори су настављени али су се одвијали у битно измењеним околностима. Уговор је закључен на три месеца

¹²¹³ Ради поређења покриће је 1926. износило 28,6 а крајем 1927. 35,7%, што значи да се покриће повећало за 7%, АЈ-81-1-1.

¹²¹⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 17. 1. 1927, а.к.23.

¹²¹⁵ Исто.

¹²¹⁶ *Изабрани списи Велимира Бајкића*, 124.

¹²¹⁷ С обзиром да су прве вести швајцарске новине примиле из Пеште које у својим написима нису биле благонаклоне претила је опасност да уговор не буде потписан. *Тек након писања француских новина, које су целу ствар претвориле хладнокрвно и дајући целом случају његов прави смисао, нарочито инсистирајући да за изабрањаност једног посланика иако је он партије Владине не може одговарати цео народ, узбуђење се мало умирило и није имало утицаја на мој рад око закључка уговора.* Из извештаја Д. Новаковића, АНБ 1/II, УПР, Записник са 18 седнице УО, 27. 6. 1928, а.к. 5.

са могућношћу да се продужи за још три, најдаље до 30. децембра 1928, што су били врло неповољни услови имајући у виду да је у питању револвинг кредит. Као гаранција за овај кредит дати су благајнички бонови у номиналном износу од 200 милиона динара.¹²¹⁸

Пуцњи у скупштини свакако су утицали на несташицу девиза и повлачење улога на штедњу из приватних банака. Наиме још једанпут се показало колико је за стабилност једне валуте важно психолошко дејство које изазивају политички догађаји. По правилу једна од првих последица је повлачење штедних улога из банака, које неприпремљене за овакве изненадне догађаје западају у проблеме ликвидности, јер су новац који морају исплатити ангажовале на неке дугорочне инвестиције.

Девизна политика коју је водила Народна банка и напори да се динар одржи стабилним је добијала похвале и од оних који су је нападали за територијалну дистрибуцију кредита. Ово је значило да је Банка користећи све механизме који су јој били дозвољени путем Берзе, продаје и куповине девизе, склапањем кредита у иностранству успевала да задржи стабилност динара.¹²¹⁹

Први њокушај озакоњења стабилности динара

Вођење девизне политике Краљевине СХС од уједињења било је руковођено, пре свега напорима да се одржи стабилност динара и да се спрече његове осцилације према најјачим валутама, у првом реду према америчком долару и швајцарском франку. Након завршетка ратних дејстава, економија је тежила да се врати у токове и правила која су важила пре светског сукоба. Међутим, пољуљани политички односи стварали су и неравнотежу у европским финансијама. Законска стабилизација је економски појам који се појавио након Великог рата и значио је одређивање тачне вредности папирне валуте у односу према злату. Након напуштања златног стандарда европским државама је било јако тешко да обнове своје посрнуле и разрушене економије с једне стране и с друге да одржавају стабилности својих валута, везујући их за златно важење. Управо због тога, све европске државе у деценијама које су уследиле улагале су напоре за стабилизацију својих валута. У зависности од наслеђеног стања, привредних ресурса, политичких прилика и многих других чинилаца европске државе су, пре или касније следиле задате примере за стабилизацију валуте, која се огледала у измиравању дугова

¹²¹⁸ Исто.

¹²¹⁹ *Novosti*, 28. 12. 1928. Интервју са С. Шверљугом.

према емисионом заводу и везивања националне валуте за злато односно девизе. Краљевина Југославија је такође морала да изабере један од путева према законској стабилизацији следећи примере других привредно развијенијих европских држава.

План за стабилизацију је извршен у Белгији у два наврата прво у другој половини 1925. године са следећим карактеристикама: враћање највећег дела државног дуга Народној банци помоћу спољашњег зајма, успостављање конвертибилности франка, смањење новчаног оптицаја, смањење потрошње у земљи и увоза путем рестрикције кредита. Међутим неуспех у склапању иностраног зајма и нагло опадање вредности франка учини су покушај стабилизације неуспешним те је друга стабилизација извршена октобра 1926. са реалнијим односом франка према фунти, издавањем железница у приватну експлоатацију и склапањем кредита у иностранству.¹²²⁰ Стабилизациони зајам је омогућио држави да отплати највећи део дуга код своје Народне банке.¹²²¹

Италија је пут стабилизације лире започела 1926. када је Италијанска банка добила искључиво право издавања новчаница која је до тада делила са Напуљском и Сицилијанском банком. Ове две банке пренеле су своју металну подлогу у злату, сребру и девизама на Италијанску банку која је од тада била у прилици да води живљу монетарну политику. Након тога започело се са регулисањем летећих дуга, консолидовањем иностраних зајмова, инфлација је обустављена и све је то довело до буџетске равнотеже. У Италији је прво изведена фактичка стабилизација лире, која се током 1927. држала стабилно на светским берзама. Све ово је уверило италијанску владу да може приступити законској стабилизацији што је и учињено децембра 1927. када је лира повратила заменљивост за злато. Овом одлуком уведена је замена новчаница Италијанске банке за злато односно девизе страних земаља у којима су се новчанице мењале за злато.¹²²² Све ове промене неминовно су водиле и променама у организацији емисионог завода кроз увећање капитала које је остварено уписом нових акција од стране обласних штедионица.

Опште место које је карактерисало извршење послова на стабилизацији валуте, је готово у свим европским државама немоћ да се она изврши из сопствених привредних, односно економских ресурса, без помоћи са стране у виду иностраног

¹²²⁰ Првобитно је однос био 107 франака за једну фунту, а потом 175 франака, АНБ I/ II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а.к. 52.

¹²²¹ Душан Мишић, „Законска стабилизација динара и Народна банка“, *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Београд 1930, 42-44.

¹²²² Да би још више учврстила лиру Италија је склопила два инострана зајма у доларима и то један европски у износу од 75 милиона и други са банкарском кућом Морган из Њу Јорка у износу од 50 милиона, АНБ I/ II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а.к. 52.

кредита Такав је био случај и са Пољском која је своју прву новчану реформу извршила када је започела са радом Пољска емисиона банка априла 1924, увођењем нове новчане јединице – злота. Међутим, ова прва стабилизација је трајала нешто више од годину дана и већ маја 1926. вредност злота је била за упола мања према златном паритету. Друга стабилизација је изведена уз помоћ спољног зајма 1927. када је цео износ предат Пољској народној банци. У Чехословачкој је стабилизација изведена 1929. када је круна добила златно важење. У целини узев мере које се односе на стабилизацију валуте почињу да се примењују од 1926. с тим да је у Француској стабилизација извршена 1928, у Румунији и Чехословачкој 1929. године.¹²²³

Сама Краљевина СХС односно Југославија је имала нешто другачији пут приликом реализације златног важења националне валуте. Наиме у Краљевини Србији је од 1885. године био на снази биметализам када је у оптицај поред златне, уведена и сребрна новчаница. Иако је тада Народна банка била против увођења новчанице у сребру, временом се показало да је *једино она била у стању да одговори захтевима емисионе банке и њене кредитне полиције*.¹²²⁴ Такође у двојној монархији није било законски утврђено златно важење круне. Из искуства других држава видело се да и по питању златног стандарда постоје различити приступи. Наиме у САД и Шведској је био на снази принцип у коме злато није гаранција и подлога за папирни новац, већ у коме је злато циркулисало у облику кованог новца. Насупрот томе у Великој Британији и Данској је постојала обавеза размене новчаница једино за злато у полугама, за одређене износе. Трећи начин је био посредно везивање за систем златног важења, односно заменљивост за девизе које се могу заменити за злато у суштини на посредан начин.

Питање стабилизације је поред економског, било и политичко јер је представљало регулисање места Југославије у систему европских земаља. Као што је речено, од 1925. постигнута је стабилност цена и према његовој куповној снази консолидовао се и укупни привредни живот, међутим због међународних плаћања динар је морао имати и неку врсту осигурања да би био коришћен у иностранству. Према том како се наводило: *Злато једино представља ону интернационалну робу, која је довољно стабилна, довољно трајна да је свако радо прима*.¹²²⁵

Из архивске грађе Народне банке Србије несумњиво се закључује да се идеја о преласку на златни стандард, стабилизацију динара и регулисању дуга државе јавила већ у другој половини 1926, а њена реализација је започела успостављањем

¹²²³ Исто.

¹²²⁴ Народна банка 1884-1934, 35.

¹²²⁵ D. Plavšić, нав. дело, 42.

веза са емисионим заводима Енглеске и САД.¹²²⁶ Следећи примере европских држава питање стабилизације динара је било повезано са питањем склапања међународног зајма. Свим актерима је било јасно да овај прелаз, без обзира што динар већ низ година није имао знатне осцилације, не може бити изведен без помоћи *са стране*. Међутим приликом посете Лондону, главном директору Народне банке су предочени услови које Краљевина мора да испуни, као и да се то питање може решавати *и тек после регулације српских међусавезничких дугова и обавеза које проистичу из предрајних међународних емисија*.¹²²⁷ Тек након тога, енглески банкари су изјавили да су вољни да одобре кредит почевши од марта 1927, а све у циљу одржавања курса динара.¹²²⁸

На програму стабилизације се радило у Министарству финансија, у комисији чији је члан испред Народне банке био Драгољуб Новаковић. Како је главни директор извештавао на седницама Управе, још је далеко од дефинитивног програма стабилизације која се ни у ком случају не би могла извршити без учешћа Народне банке. Иако је то питање интересовало и штампу па и удружење банака, челници емисионог завода су стајали на становишту да је *ишћење стабилизације ишћење још година министра финансија, а извођење стабилизације може бити ишћење Народне банке, ако се она још извођења прими*.¹²²⁹ У јавности се потенцирало мишљење да се законском стабилизацијом не мењају до тада створени односи фактичке стабилизације јер динар остаје динар и према злату вреди онолико колико је вредео за време трогодишње стабилизације.¹²³⁰ Нарочито се потенцирало да неће бити никаквог поремећаја ни у ценама надница, нити животних намирница и да је законска стабилизација, одређивање тачне вредности динара у односу према злату и обезбеђење да се за динаре у свако доба може добити злато или вредност равна злату. Средства за замену добијала би Банка из два извора од којих је један био редован и односио се на добит од привреде и извозне трговине, а други свакако нередован и онај којем се често прибегавала а то су били зајмови у иностранству. Са

¹²²⁶ Несумњиво да се идеја јавила 1926. и то на основу извештаја са пута Д. Новаковића и разговора који су вођени у Лондону а не тек годину дана касније, И. Бецић, *Министарство финансија*, 322.

¹²²⁷ Извештај Д. Новаковића 20. 12. 1926 АНБ1/II, а.к. 58.

¹²²⁸ И Британско посланство је јављало *да је током 1927. динар претрпео само мање флукуације и курс од 275 динара за једну фунту се и даље одржава. Питање коначне стабилизације динара је било дуго отворено а до сада с тим у вези нису донети никакви закони. Законска стабилизација биће вероватно везана за подизање једног страног зајма у том циљу*. Ž. Avramovski, *Britanci o Краљевини Југославији I*, 477.

¹²²⁹ АНБ1/II, УПР, Записник са 8. седнице УО, 29. 3. 1928, а.к. 5.

¹²³⁰ *Динар је већ три године айсолутивно стабилизиран. Законска стабилизација динара Југославије је више један технички него економски проблем*, И. Белин Валутна реформа и Народна банка, АЈ 81-1-3.

великом сигурношћу министар финансија Богдан Марковић је објавио почетком фебруара да је током боравка у Лондону успео да осигура зајам од педесет милиона фунти стерлинга који ће бити употребљен за јавне радове.¹²³¹

С обзиром на хроничан недостатак девиза, држави се журило, те је већ априла 1928. Банци доставила предлог Пројекта Закона о стабилизацији с обзиром да је тражено изјашњење јер је пројектом одређено да Банка треба да изнесе законску стабилизацију.¹²³² Пројекат закона је садржао свега 12 чланова и утврдио је златно важење динара као и начине регулисања државног дуга: редовним отплатама, склапањем инвестиционог зајма у иностранству, износом добијеним од валоризације злата и сребра и исплатама које би се уносиле у буџет за исплату дуга.¹²³³ Судаћи по излагању Богдана Марковића који је као министар дошао да лично Управи образложи предлог, влада је приступила изради овог Закона јер је он представљао услов за добијање инвестиционог зајма који је био тражен од енглеско-америчког конзорцијума банака.¹²³⁴ Влада је сматрала да је зајам потребан, јер се земља налазила у тешкој привредној и финансијској ситуацији, а да је сам Закон само помоћно средство које ће довести до остварења зајма. У том циљу став Владе је био да се и Закон о Народној банци не треба мењати *с њом је и замишљена стабилизација на досадашњој вредности динара*.¹²³⁵

Иако се Главни управни одбор сагласио са предлогом Закона, чула су се и мишљења да за стабилизацију нису испуњена три основна услова: добре државне финансије, буџет без дефицита и активан међународни биланс плаћања. С обзиром да је стабилизација представљала и прелазак динара на златно важење, који ни у европским земљама није био завршен, сматрали су да је требало сачекати са искуствима европских држава, Банка иако није била у потпуности сложна са

¹²³¹ Сходно изјави министра финансија прелиминарни уговор је био потписан са енглеско-америчким конзорцијумом банака у којем су водећу улогу имали Ротшилд банка и Блер компанија за зајам за стабилизацију и јавне радове са износом прве транше од 12 милиона фунти. Заједно са Богданом Марковићем у преговорима је учествовало Војин Ђуричић, директор Државне хипотекарне банке. Како је наглашавано *зајем је закључен и без Радићеваца у влади, Полишика*, 8. 2. 1928.

¹²³² При Банци ужа комисија у саставу: И- Бајлони, Д. Протић и Д. Новаковић је расправљала о Предлогу, АНБ1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 4. 1928, а.к. 23.

¹²³³ С обзиром да је крајем марта Д. Новаковић известио да пројекат није готов а да се он нашао пред Управом већ 11. априла, сведочи је да је пројекат Закона урађен на брзу руку, а све у циљу добијања иностраног кредита.

¹²³⁴ Током боравка у Лондону Д. Новаковић је поред успостављања односа са Банком Енглеске, разговарао и о стабилизацији динара као и о склапању иностраног зајма. Извештај Д. Новаковића 20. 12. 1926. АНБ1/II, а.к. 58.

¹²³⁵ Из обраћања Б.Марковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 4. 1928, а.к. 23.

предложеним предузела је све активности, у жељи да јој се не њребаџи да је омела остварење државној инвестиционој зајма.¹²³⁶

Велики део јавности је, с обзиром да је од 1925. динар имао исти однос према златном новцу, сматрао да је стабилан, према фактичком стању његове куповне моћи, те због тога није пресудно важно хоће ли новац имати 33,3 или 50% златног покрића, него да ли је привреда консолидована, да је извоз једнак увозу односно да су примања од иностранства равна обавезама давања. Због тога, мишљења су била да не би требало дозволити да извођење законске стабилизације буде зависно од добијања иностраног зајма.

Међутим држави се журило, па је Д. Новаковић већ 16. априла 1928. у Лондону започео преговоре уз помоћ Банке Енглеске.¹²³⁷ Остаје непознаница зашто се Краљевина одлучила за преговоре у Енглеској.¹²³⁸ Преговори нису ишли по плану, прво, Банка Енглеске је понудила само стручну помоћ током преговора са банкарима а никако да буде гарант извршења програма стабилизације. Помоћ главном директору током преговора је пружао Ђорђе Ђурић, краљевски посланик у Лондону.¹²³⁹ С обзиром да је став Банке Енглеске био да се њод ст̄абилџацијом има разумел̄и њош̄џуна размена новчаница за злат̄о и девџзе без икаквој о̄раничења и да не може биџи ст̄абилџације без ис̄лаџе буџеџских дефиџиџа из новој зајма, постало је јасно да се траже веће гаранџије и да је измена Закона о Народној банџи неминовна.

Са овим ставом Банке Енглеске сложили су се и представници банкарске куће Ротшилд, потенцијални главни финансијери зајма Краљевини. Наиме, поновљени су ставови да је неопходна измена Закона о Народној банџи којом би били обухваћено регулисање државног дуга према емисионом заводу. С обзиром на новонасталу ситуацију, Д. Новаковић није имао овлашћења да преговара око овако великих промена тражио је инструкџије из Београда.¹²⁴⁰ Без јасних упутстава, у немогућности да реагује, Новаковић је одуговлачио, док су представници банкарске куће Ротшилд

¹²³⁶ Исто.

¹²³⁷ Д. Новаковић је у Лондону боравио од 11. априла до 20. маја, АНБ1/II, УПР, Записник са 12. седнице УО, 22. 5. 1928, а.к. 5.

¹²³⁸ Засигурно је да је против овог корака била Банка Француске, АНБ1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 6. 12. 1928, а.к. 5.

¹²³⁹ Ђорђе Ђурић (1880-1962) је био у том периоду и члан Управног одбора Банке потоњи министар финансија, иначе син Јована Ђурића, вицегувернера Народне банке у периоду 1902-1911, СБР 3, 646-648.

¹²⁴⁰ На џу своју дейешу никакав од̄говор иако сам два џуџа џражио нисам добио, јер дейеша од 23. није од̄говорила на џоствављена џиџаља, из Извештаја Д. Новаковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 25. 5. 1928, а.к. 23.

самоиницијативно израдили предлог закона о стабилизацији и Народној банци, те главном директору није остало ништа друго него да помену та акта, приликом повратка из Лондона преда министру финансија који је боравио у Паризу. С друге стране с обзиром да је било најављено да ће прва уплата бити извршена још априла месеца, јавност је постала нестрпљива и питала се шта се догађа са обећаним кредитом.¹²⁴¹

Предлог који је добио Богдан Марковић био је радикалнији, са много већим обавезама државе. Прво, предвиђао је подмирење државног дуга према Народној банци у целокупном износу и то од суме зајма и од ревалоризације Банчиног биланса према одређеном курсу. У редакцији из Лондона садржана је и обавеза да ће се државни дуг редовно умањивати износом од најмање 35 милиона годишње у буџету, целокупним уделом државе у чистој добити Народне банке. Такође предвиђено је било да Народна банка одржава однос од најмање 33⅓% између металне подлоге и укупног износа новчаница у оптицају.¹²⁴² И на крају, иако првобитни предлог из Београда није ни помињао измену Закона о Народној банци, предлог из Лондона је садржао одредбу *да њрелазна наређења и остале одредбе Закона о Народној банци уколико су у сујројносѝи са овим Законом њресѝају да важе*.¹²⁴³ Влади се журило да што пре склопи зајам, те је прибегла решењу које није било ни законска стабилизација а ни одустајање од ње. Наиме вођени идејом да се због незавидне финансијске ситуације и смањења девизних резерви што пре оствари замисао о једном инвестиционом зајму, предлагали су нешто само њима знано тзв. *релативну заменљивосѝ новчаница за њојребе њлаћања у њносѝрансѝиву*. С друге стране банкарске куће предвођене Ротшилдима, тражили су чврсте гаранције и инсистирали да ако се већ врши законска стабилизација мора бити она коју прописује Друштво народа.¹²⁴⁴

Цела ситуација се додатно закомпликовала политичким дешавањима, расправама око усвајања Нептунске конвенције, предлог министра о релативној заменљивости динара банкарски нису прихватили и захтевали су да се измене у закону изврше према њиховој корекцији.¹²⁴⁵ Народна банка је била разапета између министра финансија који се налазио у Паризу и захтевао да се усвоје његове корекције,

¹²⁴¹ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, 556.

¹²⁴² АНБ1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 25. 5. 1928, а.к. 23.

¹²⁴³ АНБ1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 26. 5. 1928, а.к. 23.

¹²⁴⁴ Потпуна заменљивост динара за злато и девизе, АНБ1/II, УПР, Записник са 12 седнице УО, 22. 5. 1928. а.к. 5.

¹²⁴⁵ На учестала питања новинара, одговарано је да зајам није пропао, да ће бити коначно решен и потписан 8. јуна и да ће аванс стићи почетком септембра *Политика*, 7. 6. 1928.

Владе у оставци која се сагласила са предлогом енглеских банкара, све у страху да не буду прекинути преговори, јер би то значило и недобијање зајма.

На крају према инструкцијама Министарског савета за Збор акционара је припремљен предлог Закона и Статута према енглеској редакцији јер према закону за усвајање било каквих измена био је потребна сагласност Збора акционара.¹²⁴⁶ Сви преговори вођени су под будним оком штампе која је готово свакодневно извештавала о преговорима за склапање зајма и објављивала да ће прва транша зајма бити остварена у септембру месецу.¹²⁴⁷

Крајем јуна 1928. заступник министра финансија Мехмед Спахо је са представницима Банке у неколико наврата одржавао састанке све у циљу усаглашавања одредби око измена закона о Народној банци. На састанцима Спахо је уверавао вицегувернера Бајлонија да је питање склапања зајма завршено и да се само чека повољан моменат да се приступи емисији.¹²⁴⁸

Међутим догађаји у Народној скупштини, потом смрт Стјепана Радића, те оставка владе, били су разлози што су преговори у Лондону прекинути и несређене политичке прилике даље су се рефлектовале на вођење девизне политике и прилив девиза.¹²⁴⁹ Политички догађаји условили су и пад вредности акција и обвезница које су се котирале на безама, Народна банка је свесна ове ситуације још енергичније интервенисала, све у циљу одржавања стабилности динара.¹²⁵⁰

У сврху реализације зајма објављен је позив за 8. јули за ванредни збор акционара, који је на дневном реду имао измене и допуне Закона и Статута Народне банке.¹²⁵¹ Измене Закона и Статута, које су саставили Британци ишле су у правцу веће самосталности емисионе банке и независности од власти и политике. На пример знатно је редуковано право вета државног комесара, затим надзорна власт је била пренета са Министарства трговине и индустрије на Министарство финансија. Такође, главница је предлогом Закона подигнута на 240 милиона динара. Сви чланови Закона по којима је држава имала право на кредит код Народне банке укинати

¹²⁴⁶ АНБ1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 7. 7. 1928, а.к. 23.

¹²⁴⁷ Током јуна месеца листови Правда, Време и Политика су извештавали о преговорима око склапања зајма, па чак и цитирали једног народног посланика: *Свршен је и нишија му нису ови догађаји овде нашкодили*, мислећи наравно на догађаје у Народној скупштини, *Правда*, 27. 6. 1928.

¹²⁴⁸ Челници Банке нису делили оптимизам М. Спаха напомињући да су девизне резерве мале и да Банка нема инструкције да ли да и даље врши интервенције на Берзи, Записник са Конференције 25. 6. 1928, АНБ1/II, а.к. 58.

¹²⁴⁹ Економисти су сматрали да су се валутној реформи испречиле само политичке прилике настале после 20. јуна, И. Белин *Валутна реформа и Народна банка*, АЈ 81-1-3.

¹²⁵⁰ G. Nikolić, нав. дело, 107.

¹²⁵¹ *Народно јединство*, Сарајево, 9. 6. 1928.

су, а сви досадашњи дугови водили би се и приказивали као једно задужење и на ту суму би држава плаћала камату од 1%. Новчана подлога Народне банке морала је бити искључиво њена својина, која је требало да се састоји из злата у кованом новцу и у полугама која би се налазила у Банчиним трезорима у земљи и у трезорима банака у иностранству, сребра у новцу и у полугама, али само у количинама које би се на дан ступања на снагу закона налазиле у Банци и девиза које су стварно замењиве за злато. Делокруг и пословање Банчино је мање више остало непромењено.

Збор је одржан док је влада била у оставци, са потпуно нејасним задатком шта урадити? Било је потребно изменити Закон и Статуте позивајући се на Закон о стабилизацији који није прошао скупштинску процедуру, а све то зарад зајма који није био потписан.¹²⁵² Насупрот тим ставовима, Управу је жестоко критиковао Велимир Бајкић, у својству акционара који је сматрао да је требало прво остварити зајам у иностранству, потом Закон о стабилизацији и тек онда кренути на измене Закона и Статута.¹²⁵³ На крају, Збор је дао одрешене руке Управи да даље, у договору са Министарским саветом може спровести измене Закона и Статута. Како до реализације зајма није дошло ови предлози су остали у форми пројекта и никада нису ступили на снагу. Извештај Народне банке о десетогодишњици свога рада у Краљевини стављао је себи у задатак да се у другој деценији оствари законска стабилизација као приоритет, који ће донети многе бенефите у првом реду сарадњу са другим емисионим банкама. С обзиром да зајам није склопљен у иностранству у штампи су се појавили написи о сумњама у вредност динара. Ове приче су подгреване темама о психози у широким слојевима која подиже своје динарске улоге у страху од даљих политичких догађања.

Нова влада Антона Корошеца формирана је августа 1928. и министар финансија Нико Суботић нису имали јасне смернице да ли ће се преговори наставити или одложити.¹²⁵⁴ У сваком случају било је јасно да нови министар није упознат

¹²⁵² На збору један део акционара који је представљао Влада Марковић заступао гледиште да се све измене добре за акционаре и привреду уопште. Записник са ванредног збора акционара 8. 7. 1928. *Извештај Народне банке за 1928*, Београд 1928, 48.

¹²⁵³ Стари чланови Управе Бајлони и Протић су одмах спочитали Бајкићу да када је требало усвојити први Закон о Народној банци као представник министра финансија, није био такав легалиста Записник са ванредног збора акционара 8. 7. 1928. Исто, 51.

¹²⁵⁴ Британско посланство је извештавало да су око зајма вођене бескрајне дискусије и чак након пада кабинета и каснијег именована министра финансија Суботића није се дефинитивно признало да су преговори доживели неуспех, *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji I*, 556.

са током активности око склапања зајма и доношења закона о стабилизацији и да тражи све информације од Банке.¹²⁵⁵

Без обзира на узавреле политичке и националне страсти, сви су били једнодушни у оцени да пад вредности динара никоме не би донео добро. С једне стране београдска штампа је објављивала умирујуће чланке о стабилности националне монете, док се у Хрватској огласио Станко Шверљуга председник Загребачке берзе *да и за динар вриједи она народна, да је најчестџијија она девојка о којој се у селу најмање џовори.*¹²⁵⁶ Будући министар је у помирљивом тону пословично критиковао кредитну политику Народне банке и запостављање интереса хрватске привреде, али је нагласио да *рушиџи динар значи рушиџи власџиџиу џривреду и сјеџи џрану на којој седимо,* као и да ће девизна политика Народне банке одржати динар стабилним.¹²⁵⁷

Уједињено краљевство је са пажњом пратило сва догађања у Краљевини изазвана убиством у скупштини. Наиме, децембра 1928. јасно је назначено и Драгољубу Новаковићу приликом његовог боравка у Паризу и разговора са Сипманом, блиским сарадником гувернера Енглеске банке да су банкари и даље били заинтересовани за питање емитовања зајма. По први пут исказано је јасно интересовање за српско-хрватске односе и условљавање да се ни једно питање везано за зајам не може решити без регулисања тих односа.¹²⁵⁸ Било је јасно да је питање зајма у директној вези са недавним догађајима у Народној скупштини. Од вајкада уздржани Енглези се нису либили да изјаве *да су џолиџичке џрилике у нашој земљи џакве да је за сада немоџуће емиџоваџи и џласираџи зајам на лондонском џрџиџиџиу, јер су џе џолиџичке џрилике сџвориле неџоверење џрема нашој земљи.*¹²⁵⁹ У сваком случају постало је јасно да ће и уколико дође до закључења зајма то бити тек када енглески банкари буду проценили да су се прилике у Краљевини побољшале, а то је према тврдњи Сипмановој могло бити тек октобра 1929. Јасно је послата порука да се било каква економска интервенција и финансијска помоћ према Краљевини може остварити тек када се приступи решавању српско-хрватских односа и смиривању политичких трзавица.

¹²⁵⁵ *Госџодин министџар није још сџиџао да џроучи цело џиџање џошџо џек сада џрибира званична докуменџа јер никаквоџ извешџаја, изузимајуџи усменоџ није добио од бившеџ министџра финансија.* АНБ1/II, УПР, Записник са 22. седнице УО, 1. 8. 1928, а.к. 5.

¹²⁵⁶ *Novosti*, 28. 12. 1928.

¹²⁵⁷ Исто.

¹²⁵⁸ *Мноџо се инџтересовао за џиџање нашеџа сџора са Хрваџима. Изџледа да се никаква финансијска оџерација не би моџла извешџи џре неџо шџо се џиџање са Хрваџима расџрави на овај или онај начин,* из извештаја Д. Новаковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 6. 12. 1928, а.к. 5.

¹²⁵⁹ АНБ1/II, УПР, Записник са 37. седнице УО, 31. 12. 1928, а.к. 5.

Увођење диктатуре рефлектовало се и на стање југословенских финансија.¹²⁶⁰ Постало је јасно да не може бити речи о добијању зајма у земљи парламентарне монархије, док су с друге стране у Краљевини поједини економисти акт диктатуре тумачили и као могућност за успешне активности у свим гранама привреде, јер је прекидом политичких трвења створена вера у националну валуту.¹²⁶¹ Нови министар финансија Станко Шверљуга је већ неколико дана након именовања разговарао са гувернером и изјавио *да жели да и даље оствари сарадњу између Министарства финансија и Народне банке*. С друге стране Игњат Бајлони је затражио да се Банка извештава о току преговора у Енглеској, јер је то питање везано и за измене Закона и Статута.¹²⁶²

Неповерење у динар довело је до велике потражње за девизама. Према Банчаним проценама девиза је било довољно једва до марта 1929. Изгледа да у првим месецима од увођења диктатуре Банка није остваривала уобичајене контакте са Министром финансија па јој је било јако тешко да се одреди у вођењу девизне политике.¹²⁶³ Оно што је Банка предузела било је већ у складу са њеном традицијом вођења девизне политике, путем интервенција на берзама. Све у циљу одржавања вредности динара, марта 1929. опет је започето или како су други тумачили вратило се старој пракси одређивања курсева по којима су се продавале девизе, на берзама у Југославији. С обзиром да су девизне резерве вариране током 1929, експресно ради побољшања стања динара Народна банка је склопила револвинг кредит са америчком банком из Њујорка у износу од 5 милиона долара.¹²⁶⁴ Кредит је био склопљен за рок од три месеца и трајао је за период март-мај 1929. Најважнија одредба споразума је била да се кредит не може употребити ни за какву другу сврху осим за јачање девизне подлоге Народне банке.¹²⁶⁵

Интересантно је напоменути да се догађаји у Сједињеним Америчким Државама и крах берзе нису рефлектовали на финансије Југославије, те је Народна банка могла са задовољством да изјави да ови догађаји *нису имали икаквог утицаја на вредност динара*.¹²⁶⁶ Већ следеће, 1930. ситуација се променила те је у свом извештају констатовала *да ни у једној земљи на свету привредне крилике нису биле*

¹²⁶⁰ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Beograd 2006.

¹²⁶¹ Д. Узелац, нав. дело.

¹²⁶² АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице УО, 16. 1. 1929, а.к. 6.

¹²⁶³ *У погледу финансијских питања а нарочито државној зајма, Банка нема ни потребних података ни обавештења*, из обраћања И. Бајлонија Управи, АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице УО, 7. 2. 1929, а.к. 6.

¹²⁶⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице УО, 25. 2. 1929, а.к. 6.

¹²⁶⁵ АНБ 1/II, а.к. 103.

¹²⁶⁶ *Извештај Народне банке за 1929*, Београд 1929, XXIX.

йовольне.¹²⁶⁷ Банка је наставила да води активну девизну политику којом је бранила стабилност динара. Међутим пасиван трговински биланс, као и умањени прилив девиза из иностранства, у првом реду исељеничких долара, утицао је на умањење девизних резерви.

Крајкоптрајно златно важење

С првим знацима кризе, почетком 1930, обнавља се рад Министарства финансија по питању стабилизације динара. Ове намере су биле потврђене и на Збору акционара, где је истакнуто да су јануарским променама, сређивањем привредних прилика реорганизацијом државне управе, увођењем штедење у финансијама створени услови за добијање једног зајма и у циљу *стабилизације динара и у циљу великих инвестиција*¹²⁶⁸. Станко Шверљуга није могао предузети кораке без договора са Банком те су августа започели преговори. Поред Игњата Бајлонија у преговорима су учествовали и Мирослав Кулмер, вицегувернер и чланови Управног одбора Драгиша Матејић и Светислав Шумановић и као Банчини стручњаци Милан Протић и Милан Париводић.¹²⁶⁹

Банка је још јула 1928. без усвојеног Закона о стабилизацији дала сагласност на измене Закона и Статута, због чега је на Збору акционара жестоко критикована Управа.¹²⁷⁰ Када се поново покренуло питање стабилизације динара, битно су биле измењене, пре свега привредне околности изазване великом економском кризом која се почела осећати у Југославији. С друге стране питање динара је било условљено и од Банке за међународне обрачуне у Базелу, а све због даље исплате немачких репарација. Оно што је било изненађење за емисиони завод је био битно измењен предлог Закона и Статута који није био разматран на ванредном збору акционара.

Нове измене које је Министарство финансија захтевало односиле су се на отплату државног дуга и на повећање Банчиног капитала, изненадиле су акционаре и Управу. У претходном предлогу нацрта Закона о стабилизацији држава је за исплату свога дуга требало да обезбеди 4 милиона фунти стерлинга, док је у новом предлогу износ смањен на 3 милиона, а Банчин капитал је повећан на 500 милиона динара. Управа је након примљених предлога Министарства финансија и даље остала при ранијем предлогу сматрајући да је износ од четири милиона минималан. Став

¹²⁶⁷ *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XIV.

¹²⁶⁸ *Политика*, 10. 3. 1930.

¹²⁶⁹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 18. седнице УО, 7. 7. 1930, а.к. 7.

¹²⁷⁰ *Извештај Народне банке за 1928*, Београд 1928, 48.

Банке је био да у Краљевини постоје велике флукуације девизних резерви које су резултат аграрног карактера привреде, чији биланс плаћања у првом реду зависи од исхода жетве и њеног повољног реализовања. Због тога је немогуће девизне резерве сматрати као сталну подлогу, већ само као средство за одржавање стабилности динара. Управа Банке је у својим обраћањима Министарству финансија више пута подвлачила *да се стабилизација врши за будућности за један дуи период времена.*¹²⁷¹

Табела бр. 19 – Стање девизних резерви

Година	Најмањи % покрића	Највећи % покрића
1926.	17,59	26,72
1927.	20,33	34,89
1928.	19,33	26,96
1929.	19,12	34,58
1930.	31,14	37,02

АНБ 1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 29. 8. 1930, а.к. 8

На крају, Банка је подвукла да је питање регулисања државног дуга основ да се и даље функционише и да се приликом извршења стабилзације не догоди привредни застој што би имало негативне последице. Управо због тога, сматрала је, истовремено треба приступити закључењу већег иностраног зајма који би био искоришћен у инвестициона улагања. Такође сматрала је да је довољно повећање капитала на износ од 300 милиона који ће бити подељен на 60 хиљада акција од по пет хиљада динара.¹²⁷² Управа је остала при ставу који је усвојен на ванредном Збору акционара из јула 1928, а то је да се повећање Банчиног капитала изврши sukcesивно.¹²⁷³ Наводила је да је њена тежња да подлога буде у кованом злату, као и да треба да задржи карактер приватне установе, односно да се у унесе једна нова одредница по којој би држава и државне институције могле да имају само 10% од уплаћеног капитала. Таква иста одредба постојала је у статутима румунске и грчке Народне банке, док је у Пољској приликом стабилзације валуте држава постала власник трећине акција, али није имала право гласа на збору и ограничену дивиденду. У Чехословачкој је приликом оснивања емисионе банке држава постала власник трећине акција, али нико па ни држава није имао више од једног гласа.

¹²⁷¹ Питање стабилзације земаљске валуте, АНБ1/II, а.к. 90.

¹²⁷² АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице ГО, 22. 8. 1930, а.к 24.

¹²⁷³ Банка ће моћи постепено повећавајући свој капитал на суму од 500 милиона динара кад се појереба укаже и по споразуму са Министром финансија, завршни став чл. 7, АНБ 1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 29. 8. 1930, а.к. 8.

Такође, Банка је и овом приликом поновила своју намеру коју је промовисала од оснивања, а то је да њене акције буду у поседу што већег броја људи и да максимум гласова које један акционар може имати на збору буде 30. Даље, захтавала је да се поред постојећег вета државног комесара у предлог закона унесе и одредба о праву вета за гувернера. Управа је захтевала још једну измену а то је била могућност за Банку да купује државне обвезнице за свој рачун.¹²⁷⁴ Након ових Банчиних примедби које су упућене Министарствима финансија и трговине и индустрије није било реакције из министарстава неколико месеци све до краја новембра 1930, када је Банци поново предочен нацрт Закона о Народној банци.

Као што су се целокупни послови везани за покашај стабилизације динара 1928. били везани за Велику Британију и њене напоре да англосаксонским капиталом ослаби француски утицај у Југославији, активности које су започеле након увођења диктатуре, а везане за питање стабилизације одвијале су се под буним оком Француске. Нема сумње да је овоме допринео утицај краља Александра и његових настојања да се покаже да су чином укидања парламентаризма и националних трвења створени бољи услови за привредни развој.¹²⁷⁵ Имајући у виду да су се прво у Великој Британији осетили знаци велике економске кризе, Француска је поврдила свој утицај у земљама чланицама Мале Антанте и активно учествовала у пословима на стабилизацији динара и леја.

У изради, као експерт учествовао је Гастон Жез (Gaston Jeze)¹²⁷⁶ париски професор који је и аутор свих законских и техничких прописа о стабилизацији.¹²⁷⁷ Он је са прекидима боравио у Београду од августа и прво се упознавао са радом Народне банке, а потом је са сарадником Болжером, (Jean Volgert) инспектором Банке Француске радио искључиво у Министарству финансија. У тај нацрт увршћен је Банчин став о висини подлоге и неповећавању Банчине главнице.¹²⁷⁸

Највише полемике изазвало је питање поновног вредновања Банчиног капитала, с обзиром да се тиме умањивало дотадашње право акционара.¹²⁷⁹ На крају став Управе је био да прихвата реевалуацију 10 милиона златних динара из капитала у корист државе. Нацрт закона је садржао одредбу која је изостављала

¹²⁷⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 29. 8. 1930, а.к. 8.

¹²⁷⁵ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 179-182.

¹²⁷⁶ Гастон Жез (Тулуз, 2. 3. 1869 – 5. 8. 1953. Девил), француски академик, професор права, био је пријатељ Винтиле Браћану једног од вође Национално-либералне странке у Румунији, 1928. боравио у Румунији због питања стабилизације, у Београду 1930, *Време*, 2. 12. 1930.

¹²⁷⁷ Jozo Tomašević, *Financijska politika Jugoslavije*, Zagreb 1935, 42.

¹²⁷⁸ Француски листови су јављали да се у Југославији припрема нови закон о Народној Банци, АЈ-38-745-578, *Le Temps*, 29. 9. 1930.

¹²⁷⁹ На овоме је инсистирао Г. Жез, АНБ 1/II, УПР, Записник са 13. седнице ГО, 2. 12. 1930, а.к. 24.

могућност кредитовања Привилеговане аграрне банке, са овим предлогом се Управа није сложила. Такође Управа је инсистирала да страни држављани не буду Банчини акционари. Држава је предлогом Закона желела да постави и нова правило по питању поделе добити. Преузети румунски модел по којем је предвиђен минимум и максимум дивиденде није био по вољи Управе. Највеће неслагање са пројектом закона било је по питању избора чланова Управе. Акционари, као и чланови Управе чинили један релативно затворени круг који је представљао и интересну заједницу. С тим у вези захтевали су да се задржи право Збора на избор Управе и да се то право не додељује Коморама и савезу земљорадничких задруга. Друга критична одредба се тичала забране по којој чланови Управа новчаних завода не могу бити чланови Управе Народне банке.¹²⁸⁰ Међутим, Банка на ове своје представке није добила одговор Министарства финансија, све до маја 1931. када је Гувернер обавестио Главни одбор *да се очекује државни сјољни зајам за сјтабилизацију а у вези са шим измена Закона о Народној банци.*¹²⁸¹

Док су трајали преговори око питања стабилизације, током 1930. стање девизних резерви је варирало и претило да ће поново уздрмати вредност динара. Почетком 1931. износ је пао чак на 84 милиона динара. Управо због неизвесности око стања девизних резерви и стабилности динара, Банка је била принуђена да потражи помоћ у иностранству. Захваљујући политици, добрим односима две државе, али и породичним везама гувернера Бајлонија јануара 1931, Банка је склопила револвинг кредит са чешким банкама, који је у себи садржао клаузулу која је била растегљива по питању износа.¹²⁸² Међутим неповољне привредне прилике и пад извоза учинили су да се Банчине девизне резерве још више умање.¹²⁸³

Питање законске стабилизације је била тема о којој се доста писало.¹²⁸⁴ Један део јавности је постављао питање: Да ли је држава заиста била дужна Народној банци 4 милијарде које се воде по књигама, или је тај дуг фиктиван, искључиво рачунски и књишки? Душан Плавшић, хрватски финансиски стручњак, банкар, помоћник министра финансија Косте Куманудија 1922. је чак 1930. године објавио и дело

¹²⁸⁰ Д. Матејић је изнео примедбу да је видљиво *да је закон шисала особа која не шознаје шрилике у земљи*, а Б. Марковић да ће бити *шешко да људи који не шознају банкарске шослове знају шослове Народне банке* АНБ 1/II, УПР, Записник са 13.седнице ГО, 2. 12. 1930, а.к. 24.

¹²⁸¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 7. 5. 1931, а.к. 25.

¹²⁸² Уговор је гласио на 3 милиона а могао се за још повећати на 2 милиона долара, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 18. 2. 1931, а.к. 25.

¹²⁸³ Фебруара 1931. девизне резерве су износиле 77 милиона динара, АНБ 1/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 9. 3. 1931, а.к. 25.

¹²⁸⁴ *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1930. У књизи су своје виђења питања стабилизације изнели делатници из читаве Југославије: Ђиво Супило, Адемага Мешић, Јован Т. Марковић, Драгутин Хрибар, Милан Јеловац итд.

Држава и Народна банка. У књизи која носи понаслов *Неколико погледа на питање о законској стабилизацији динара*, Плавшић образлажући примере Француске, Велике Британије и Чехословачке износио је своје мишљење да не постоји никакав посебан разлог да би се дуг државе према Народној банци приликом стабилизације морао платити, већ како наводи *неопходно је једино да се тај дуг консолидира као што је учињено у свим споменућим државама.*¹²⁸⁵ С друге стране сматрало се да се *Непризнањем дуга Народниј банци чини се веома рђава услуга стабилизацији динара, јер би ми сами њиме признали да динар не вреди онолико колико се каже.*¹²⁸⁶

Такође, током 1930. објављен читав низ чланака у српским и хрватским часописима са темом стабилизације и регулисања државног дуга код Народне банке. Док је већина чланака у помирљивом тону разматрала неопходност измирења дуга код Народне банке било да потиче из пера српских или хрватских јавних радника, један је чланак узбуркао јавност и изазвао највише полемика.¹²⁸⁷ Став Живка Топаловића да *Држава ништа не дује народној банци јер је једини трошак Народне банке око штампања новчаница и дуг треба само посматрати као рачуноводствени запис.* Наиме, поредећи стање са периодом када су динари били замењиви за злато Топаловић сматра да су четири милијарде дуга само штампани папир. Такође, у оштрим тоновима нападао је акционаре да траже нека права која им не припадају.¹²⁸⁸ Сматрао је да се не могу једнако третирати дуг државе и приватних лица, зашта су се залагали Велимир Бајкић и Милан Стојадиновић. Овај чланак је изазвао реакцију саме Банке која је истицала *да интереси народне привреде и новчане стабилности налажу да се са оштријом државној дуга иде даље* и да не може бити речи о некој незаслуженој добити акционара.¹²⁸⁹ Иво Белин је такође одговорио Топаловићу да сумње нема да дуг постоји, те да би враћање тог дуга значило и привредни полет земље с обзиром да би Банка тај новац несумњиво дала за кредитирање привреде.¹²⁹⁰

¹²⁸⁵ D. Plavšić, нав. дело, 32.

¹²⁸⁶ Ову тезу је заступао председник Трговачко-Индустријске и Занатске коморе у Новом Саду, Коста П. Миросављевић, „Народна привреда и стабилизација монете“, *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1930, 45-46.

¹²⁸⁷ Чланци Иве Белина, *Полијтика* 4. и 5. август 1930, Душана Плавшића, *Riječ*, 16.8.1930, Владимира Ђорђевића, *Полијтика* 15.8.1930.

¹²⁸⁸ *Држава треба да се задужи. Ми грађани треба да тај дуг враћамо, а њар треба да поклонимо акционарима.* Политика, 7.8.1930, Своје ставове Живко Топаловић, као главни секретар централног секретаријата радничких комора да се дуг Народној банци начињен у папирном новцу не може вратити златом, је поновио у чланку „Dinarsko pitanje“, *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1930, 9-15.

¹²⁸⁹ Чланак је потписан са иницијалима А. Ј. аутор је Александар Јовановић шеф одељења за економска изучавања, *Полијтика*, 9.8.1930.

¹²⁹⁰ *Полијтика*, 11.8.1930.

Отишао је и корак даље и наглашавао да је држава у стању да без спољног зајма спроведе прелаз на златни динар. Такође, залагао се да се законска стабилизација што пре спроведе по систему *не одлажи за суџира оно што можеш учинити данас*.¹²⁹¹ Полемика је заустављена чланком у Правди који је потписао Коста Кумануди, у којем је посебно апострофирано да је чланак део *једне срамне кампање њрошњив највеће, најснажније наше њривредног фактора, Народне банке*.¹²⁹² Друго питање које је извирало из првог било је питање целисходности спољног зајма и за шта би зајам био употребљен. Наиме, уколико би зајам био употребљен за регулусање државног дуга и одржавање стабилности девизних резерви, да ли је то значило да привреда није довољно јака да издржи све налете тржишта.

Банка је сасвим сигурно била далеко више укључена у планове о стабилизацији 1928. године када је учествовала и у изради предлога Закона о стабилизацији и преко свог главног директора имала је податке из прве руке. Приликом активности на извршењу стабилизације 1931. Банка је у неку руку стављена пред свршен чин, није била упозната ни са пословима на склапању спољашњег зајма, већ је само била обавештавана око активности које је спроводило Министарство финансија, а све у циљу доношења новог закона о Народној банци.

Први корак у поступку стабилизације био је склапање Стабилизационог зајма који је влада Краљевине склопила са конзорцијумом француских банака са Банком Париске уније на челу 8. маја 1931.¹²⁹³ Сасвим је сигурно да је приликом склапања овог зајма посредовала Банка Француске која је била упозната са стањем на терену.¹²⁹⁴ Врло је вероватно да је управо и она инсистирала да се зајам склопи што раније, како би Југославија имала свог представника у Банци за међународне обрачуне.¹²⁹⁵ Колико јој је било стало да се питање зајма повољно реши, говори и изјава француског гувернера да када би се уредило питање Отоманског дуга *зајам би се могао реализоваи за осам дана*.¹²⁹⁶ Потписивање овог зајма дочекано је са

¹²⁹¹ *Трјовински гласник*, 1930 бр. 143.

¹²⁹² *Правда*, 14.8.1930.

¹²⁹³ D. Gnjatović, *Državni dugovi*, 154-159.

¹²⁹⁴ Банка Француске је преко свог инспектора Болжера који је боравио у Београду са професором Жезом била упозната са стањем Народне банке. Приликом састанка са М. Протићем гувернер Банке Француске је изјавио да се стиче утисак да су у Југославији извршене све припреме за стабилизацију динара и поредећи са Румунијом изјавио: *Разлика између стања у Румунији и стања код вас јесте као ноћ и дан*, Извештај М. Протића о путу у Париз, Цирих и Базел, АНБ1/II, а.к. 103.

¹²⁹⁵ Поред Белгије Југославија је била највише заинтересована за питање репарација. Исто.

¹²⁹⁶ Исто.

различитим изјавама, не само у земљи већ и у иностранству.¹²⁹⁷ Подвлачена је политичка позадина ове *финансијске операције* те да је окренутост Југославије својој заштитници Француској условила закључење зајма у овако *нейовољним условима*.¹²⁹⁸ Остаје непознаница да ли је повлачење из преговора са Банком Енглеске имало искључиво политичку позадину.¹²⁹⁹ Такође, остаје нејасно, с обзиром да у архивској грађи не налазимо податке о даљим контактима са лондонским банкарима, да ли су преговори прекинути једнострано и шта је узрок томе. Сасвим сигурно је да су напори Француске били усмерени да своје политичке савезнице и финансијски веже за себе.¹³⁰⁰

Такође, овим поводом огласио се и гувернер Бајлони који је склапање зајма везивао за чланство Југославије у Банци за међународне обрачуне, као и Војин Ђуричић, управник Државне хипотекарне банке који је питање зајма повезивао са развојем југословенског новчаног тржишта.¹³⁰¹ За разлику од таквих виђења у Грчкој је закључење југословенског стабилизационог зајма сасвим дугачије коментарисано.¹³⁰² Све активности на увођењу стабилизације, односно везивању динара за златно важење у Југославији, нису била део изолованог процеса, већ део свеукупних активности које су се спроводиле и у суседним земљама.

¹²⁹⁷ Потписивање зајма пропратили су 12. маја 1931. Време, Правда, Трговински гласник загребачке Новости док је Велимир Бајкић у уводном чланку Политике нарочито истакао да је зајам закључен *без икаквих одбијања на име ранијих реулисања дугова, што значи да ће цео зајам бити стављен на расположење нашој држави*. Париски Тан донео је кратак коментар уз вест о закључењу зајма: *Услови зајма осејно су бољи од услова зајмова код других држава. То је најмање нејовољан од свих зајмова које је Југославија закључила после рата*. Франкфуртер Цајтунг је такође извештавао о склопљеном зајму, 9. 5. 1931.

¹²⁹⁸ The Times, 19. 5. 1931. АНБ1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања а.к. 52

¹²⁹⁹ Сходно извештају британског посланства: *Пресудна улога Француске у Југославији и чињеница да је она одобрила овој земљи зајам како би је помогла у финансијским тешкоћама у знатној мери су ограничиле британски утицај*, Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga druga 1931-1938, Beograd 1986, 30.

¹³⁰⁰ Поред Југославије проблемом монетарних прилика у Румунији у периоду 1929-1933. бовио се експертски тим како су га називали *доктори за новац* у саставу: Пјер Кенј, Жан Болжер, Емил Моро и Шарл Рист, Dominique Torre, Elise Tosi. "Charles Rist and the French missions in Romania, 1929-1933. Why the 'Money Doctors' failed"? *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, Fourth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN), 2009, 91-107.

¹³⁰¹ *Политика*, 14. 5. 1931.

¹³⁰² Грчки листови су наводили да је југословенски зајам закључен под неповољнијим условима у односу на грчки који је склопљен у Лондону, због висине камате. Уз то како су наводили Југославија се обавезала да ће регулисати свој део отоманског дуга и обавезала се у исто време на веће набавке код француске индустрије, *Билтен одељења за економска изучавања бр. 79*, 4. 6. 1931, Београд 1932.

Након склапања зајма на реду је било доношење Закона о стабилизацији. Међутим, нови закон је имао ново име и био донекле другачији од оног из 1928. Са предлогом овог Закона била је упозната и Банка, која није имала примедби. Први пут прописано је да вредност динара буде 26,5 милиграма чистог злата. Најважније одредбе које су се директно тичале Народне банке биле су обавеза да одржава покриће у злату или у девизама најмање у износу од 35% од укупног износа свих њених обавеза по виђењу, као и обавеза да замењује новчанице без ограничења количине. Први пут је извоз злата и девиза постао слободан, а примена закона је започињала на Видовдан 1931.¹³⁰³ С обзиром на кратак рок до примене постојало је пуно техничких питања које је требало решити. Било је потребно да Банка до тог датума купи потребну количину злата, као и да закључи своје пословне књиге и објави своја стања.

Почетком јуна Народна банка је од министра финансија добила нацрте Конвенције, Закона и Статута, с молбом да их прихвати и такве презентује Збору акционара чије је одржавање било планирано за 14. јун.¹³⁰⁴ Емисиони завод је на понуђене нацрте, у првом реду на Закон дао следеће примедбе: 1.) подела добити државе и акционара, као и износ дивиденде; 2.) начин избора чланова Управног одбора. Наиме према предлогу државе дато је прво министру финансија да предложи 16 кандидата за 8 места. Банка се није слагала са овим предлогом с обзиром да су се већ три водеће личности гувернер и два вицегувернера постављала на предлог министра финансија, краљевским указом; 3.) умањење надлежности Управног одбора, кроз редукцију права учествовања у одобравању кредита; 4.) Управа је сматрала да је целисходно да се део у висини од 60 милиона динара који буде припао држави унесе у резервни фонд, на тај начин Банка би имала већи капитал и на психолошком плану не би било осцилација у вредности акција након стабилизације, 5.) Управа Банчина је изразила сумњу да ће одржавање минималног покрића од 35% бити готово немогуће с обзиром на велике потребе за девизама; 6.) Такође Управа је тражила убацивање једног новог члана који је постојао у Закону о Чехословачкој Народној банци а то је обавеза и право Банке да води евиденцију о свим пословним кредитима и девизама и да их контролише у циљу избегавања злоупотреба; 7.) Управа је била против формалног забрањивања есконта меница са потписима чланова Управе, као нецелисходног с обзиром да су то право имали Извршни комитет, а у филијалама управник.¹³⁰⁵ Што се тиче Конвенције она је представљала одобрење уговора између државе и Народне банке за извршење закона о

¹³⁰³ Закон о новцу Краљевине Југославије, *Службене новине*, бр.104а, 11. 5. 1931.

¹³⁰⁴ Позив за збор акционара је објављен у *Службеним новинама* бр. 104а од 11. 5. 1931.

¹³⁰⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 4. 6. 1931, а.к. 25.

новцу, Банка на овај закон од 10 чланова није имала суштинских примедби. Њим је предвиђено регулисање државног дуга и повећање Банчине главнице.

У року од десетак дана све припреме око доношења Закона биле су завршене.¹³⁰⁶ У интензивним преговорима са министром финансија учествовали су гувернер и вицегувернер и чланови Управе: Мелко Чингрија и Андрија Радовић, као и директори Милан Протић и Милан Париводић и правни саветник Живан Спасојевић.¹³⁰⁷ У месецима превирања свака интересна група акционара је желела да оствари погодности које би се рефлектовале на даљи рад Банке. Тако је акционаре из Хрватске преко вицегувернера Мирослава Кулмера мање интересовала златна подлога и регулисање државног дуга, а више децентрализација управе у којој би и филијале имале право одлучивања о додели кредита.¹³⁰⁸

Поред интензивне преписке и уобличавања примедби на законске акте, у овом периоду гувернер је са директорима био позиван на седнице Владе како би појаснио ставове Банке, која је понајвише инсистирала на висини капитала и захтевала да буде примењен износ који је био усвојен 1928. а то је 240 милиона, а не 180 како је инсистирала влада. Поједини чланови Управе, у првом реду А. Радовић су захтевали да се поново изврши процена Банчине непокретности и истицали да све емисионе банке из окружења имају већи капитал од југословенске.¹³⁰⁹

У одвојеној представци министру финансија он је истакао да се Банка налази на прекретници, као и 1920. када је склапала уговор са државом. Управо из тог разлога потребно је утврдити и вредност акција. По његовом рачуну, капитал Банчин би износио 249 милиона, резервни фонд 100 милиона и фондови својина акционара око 32, укупно 372 милиона. Мишљења других чланова Управе нису била толико радикална, Јован Т. Марковић је сматрао да се не може говорити о томе да држава нешто отима Банци. У питању је добијање концесије/повластице и држава поставља услове који су тешки, али на акционарима је да дају последњу реч.¹³¹⁰ Одговор на Банчине представке стигао је већ 10. јуна у виду акта министра финансија. У најкраћем сва писма и расправе су се показале узалудним. Настојања да се акционарима гарантује дивиденда у износу од 400 динара није била усвојена. Али оно што је изазивало највише отпора и трвења било је питање Управе. Главни управни одбор је тек што је прихватио гледиште Владе да се Гувернер поставља краљевским указом на предлог министра финансија и без подношења листе кандидата

¹³⁰⁶ Први предлог је Банци достављен 4. јуна а Закон је усвојен 17. јуна.

¹³⁰⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 5. 6. 1931, а.к. 25.

¹³⁰⁸ *Novosti*, 16. 10. 1931.

¹³⁰⁹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 9. 6. 1931, а.к. 25.

¹³¹⁰ Исто.

од стране Управног одбора, како је било у Закону из 1920, када је стигао предлог да то буде случај и са два вицегубернера. Управа је истог дана реаговала и захтевала да вицегубернери буду постављени на исти начин као и гувернер, али из средине Управног одбора и на његов предлог. Главно образложење за овај захтев они су црпили из члана 2 нацрта по којем Банка врши јавну службу о новцу и одговорна је за ту службу. Отуда је, како су указивали и логична последица да Управни одбор или његови представници воде целокупну Банчину кредитну, дисконтну и девизну политику. У сваком случају би онда у извршном одбору од 5 чланова само двоје било из редова Управног одбора. Такође Банчина Управа је била и против одредбе која је условљавала да гувернер и вицегубернери не буду чланови управних одбора било којих акционарских друштава *и да је врло тешко испунивши услов не водити ма какву радњу или посао.*¹³¹¹

Став Управе, коју су чинили представници у првом реду привредне и финансијске елите Краљевине био је у супротности са схватањем државе која је у руководству Банке видела државне службенике који ће без поговора извршавати и одговарати на све постављене задатке. Њихов став је јасно изражен у реченици: *На челу Народне банке треба да буду људи који дубоко познају привредни животи не само по годинама већ из искуства.*¹³¹²

С друге стране намера државе је била јасна, Банка ће постати институција државе и инструмент за спровођење њене монетарне политике. Само поседовање акција неће значити и добит, подела дивиденде није била загарантована, а учешће на зборовима и у Управном одбору више ће бити част у смислу вршења јавне функције.

С обзиром да је одржавање Збора било заказано за само четири дана а да је Управа и даље имала суштинске примедбе на нацрт Закона, поред примедби које су биле уручене министру писменим путем, као вид притиска одлучено је да поред гувернера и вицегубернера и Богдан Марковић и Мелко Чингрија усмено изложе и образложе своје ставове.¹³¹³ Када је постало јасно да примедбе неће бити усвојене, у атмосфери преиспитивања одржана је још једна седница Главног одбора, пред сам збор. Највећа бојазан чланова управе је била питање реперкусија по Банку уколико се предложени нацрти не усвоје, с обзиром како је наводио гувернер *немамо више времена ни могућности да приволимо Владу да прими наше захтеве.* Став Бајло-нија је био да је ситуација знатно лошија него она из 1928. и самим тим предлози

¹³¹¹ А. Радовић је био за то да се усвоји принцип Румунске народне банке у којој се два вицегубернера бирају из редова Управног одбора од дуплог броја кандидата, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО, 10. 6. 1931, а.к. 25.

¹³¹² Исто.

¹³¹³ Исто.

неповољнији по Банку и да на крају крајева није *испоставио резултат* којим би Гувернер могао да се *похвали*. Он је апеловао на осећај дужности са намером да када се ситуација побољша Банка издејствује измене. Постојала је опасност да Управа на збору не иступи као целина с обзиром да су поједини чланови сматрали да је новим законом битно окрњена њена аутономија.¹³¹⁴ На крају је ипак одлучено да на Збору чланови Управе не говоре и подрже усвајање предложених пројеката.

Министар Шверљуга и влада нису променили своје ставове, те је тако пред збор изнесен онај предлог који је Министарство изнело пред Управу још 10. јуна. У уводном обраћању акционарима гувернер Бајлони је истакао да је задатак овог збора да уреди стање које је створено стабилизацијом динара. У кратком осврту на вредност националне монете истакао је динар је имао најнижи курс јануара 1923. када је 100 динара вредело само 3,69 швајцарских франака. Међутим од августа 1925. динар је имао доста стабилну вредност између 9,12 и 9,14 франака за 100 динара. У ствари законска стабилизација је само озаконила фактичко стање и утврдила да је динар добио златну вредност од 26½ милиграма злата што је значило да 100 динара вреди 9,12 франака. Даље Бајлони помиње и покушај стабилизације из 1928. који није остварен и да су предлози Уговора, Закона и Статута прилагођени *новој ситуацији*. По његовим речима *са стирани државе и са стирани Главног управног одбора учињено све што је било могуће, да би се дошло до једне солуције која задовољава оштрије интересе наше земље и оне акционара Народне банке*.¹³¹⁵

Оно што је највише занимало акционаре било је, наравно питање вредности капитала и акција. Још приликом оснивања Народне банке Краљевине СХС, био је признат акцијски капитал из Краљевине Србије у вредности од 10 милиона златних динара. У свим годишњим извештајима и рачунима тај капитал се тако и приказивао и, по мишљењу акционара, Влада то није оспоравала. Друго, акционари су сматрали да је било потребно претходно установити вредност Банчине имовине. Такође, акционари, а посебно Влада Марковић су били мишљења да је подлога од 35% недовољна и да ће то утицати на привредне прилике.

Потпуно другачији од свих предлога изнео је Андрија Радовић, који је поднео оставку на чланство у Главном управном одбору да би могао да говори на збору у својству акционара. Његов предлог, иако се о њему није ни расправљало заслужује

¹³¹⁴ Против су били Владимир Турковић, Милан М. Јовановић и Велимир Карић, док су Мелко Чингрија, Јован Марковић и Богдан Марковић заступали помирљивији став, АНБ I/II, УПР, Записник са 10. и 11. седнице ГО, 10. и 12. 6. 1931, а.к. 25.

¹³¹⁵ Записник са ванредног збора акционара, 14. јун 1931, *Извештај Народне банке за 1931*, Београд 1931, 38.

пажњу јер представља посебно виђење банкарског сектора Краљевине.¹³¹⁶ По његовом мишљењу постоје два важна питања: питање претварања Народне банке у банку целе државе у циљу да и пречански крајеви постану њени акционари и питање великих банака које је у Хрватској добро решено са пословањем Прве Хрватске штедионице, док у србијанским крајевима не постоји тако јака приватна банка, већ њену улогу игра Народна банка.¹³¹⁷ Стога, предлаже оснивање два новчана завода: банке за трговину и индустрију која би помогла да разорена српска привреда доживи просперитет и нове емисионе банке Југославије која би имала капитал од 180 милиона динара подељен на 60 хиљада акција. Овај капитал би се стекао делимично уписом нових акција, а делом од акција Народне банке. Упис нових акција био би по националном кључу, подељен на све бановине. С друге стране од преосталог капитала Народне банке основала би се једна банка за трговину и индустрију.¹³¹⁸ Подлога Народне банке у злату и девизама све покретности и непокретности постали би својина те нове банке, док би чиновништво и сва документација постали део банке Југославије. Радовић се залагао да нова емисона банка буде аутономна.¹³¹⁹ Даље предлагао је већа права Управе у избору гувернера и вицегувернера. Такође, залагао се да не дође до концентрација акција тако што би се дозволио максимум од 50 гласова. На крају он је изражавао и сумњу у практична знања професора Жеса који је лоше проценио и вредност Банчине имовине и акција.¹³²⁰ Овај предлог збор није усвојио и акционари су гласали за понуђене предлоге државе.¹³²¹ Због протеста што његови предлози нису усвојени, Андрија Радовић је поднео оставку на чланство у Главном управном одбору.

У суштини акционари су као и много пута до тада стављени пред свршен чин. Сам збор је сазван да би се формално испратила законска обавеза, а акционари нису имали избора. У случају да су одбили да прихвате изнесене предлоге, имали би да одаберу или да се парниче са државом или да повуку свој новац-акције из

¹³¹⁶ Радовић је повео широку агитацију да његов предлог добије подршку. Поред главног директора и Управе са предлогом је био упознат и Двор. АЈ-Двор (74)-86-127, АНБ 1/II, а.к. 30.

¹³¹⁷ Предлагао да се оснује као емисиона установа *Банка Југославије*, док би нова банка заменила Народну банку у њеној досадашњој кредитној улози, нарочито у србијанским крајевима и звала би се *Банка за трговину и индустрију*, Записник са ванредног збора акционара, 14. јун 1931, *Извештај Народне банке за 1931*, Београд 1931, 43-44.

¹³¹⁸ Радовић прави паралелу са Привилегованом аграрном банком. АЈ- 74-86-127.

¹³¹⁹ *Ми смо до сад имали законе и статутес аутономном фасадом, што је лепо дејствовало у иностранству и ако се у ствари начела аутономије нису увек примењивала.* Исто.

¹³²⁰ Исто.

¹³²¹ Одржавање Збора са задатком усвајања Уговора, Закона и Статута био је предмет пажње готово свих југословенских гласила. *Трговински гласник*, 30. 5. 1931. Београд, *Jutro*, Љубљана, *Jugoslovenski Lloyd*, Загреб, *Deutsches Volksblatt* Нови Сад 16. 6. 1931.

Банке, које је било тешко проценити у смислу њихове праве вредности а остала је и непознаница како би то утицало на привредне прилике, али би свакако дошло до потреса и поремећаја у привредно финансијским односима. С друге стране и највећи акционари, односно чланови Управе као део привредне елите, али и представници политичких партија не би супроставили интересима групација чији су били чланови. Нема сумње да су забринутост акционара односно Управе за свој статус појачавала и мишљења *да би Држава могла да реулише законом, ња и мимо воље Народне банке, њишање о свом државном дугу*.¹³²² Иако је Живко Топаловић, у духу социјалистичких идеја нападао акционаре да ће враћањем дуга они бити на добити ипак је у јавности преовладавало размишљање да ће враћање државног задужења послужити за стабилизацију динара и његово везивање за златно важење.

Уговор за извршење закона о новцу, закључен између Државе и Народне банке на дан 13. 6. 1931. усвојио је већ следећег дана збор акционара, а озакоњен је 17. јуна и обнародован 20. јуна од када је постао и пуноважан.¹³²³ Већ 28. јуна ступио је на снагу Закон о новцу који је у члану 1. утврдио вредност националног новца у односу на злато. По члану 3 тога закона Банка је била обавезна да све суме преко 250 хиљада динара замењује за злато у полугама или за девизе које се одмах могу такође заменити за злато слободно за извоз по утврђеном курсу. Извоз злата и девиза је био слободан. С обзиром да је девизни правилник укинут, министар финансија је на основу члана 2. Закона о Народној банци донео решење које карактерише прелазно време и који садржи одредбе о вођењу евиденције у погледу обрта девиза.¹³²⁴ Најважнија одредба овог решења по Народној банку је била да је она контролни орган по свим девизно-валутним пословима након 28. јуна. Тада је и објављено и прво недељно стање Народне банке у складу са Законом. Статути су потврђени 25. јуна од стране заступника министра финансија Николе Узуновића. Саобразно закону закључене су све Банчине књиге, састављен је биланс и звршена су сва потребна књижења. Свим овим поступцима извршена је потпуна припрема за примену стабилизационог плана.

У Банчином пословању наступиле су велике промене: Прво, у износу металне подлоге јер је целокупна подлога прерачуната на основу новог паритета динара, с обзиром да је до тада вођена по динарском паритету пре Великог рата. Промене су добрим делом дошле и због знатног повећања девизних резерви, који је потекао од пријема девиза из приноса 7% стабилизационог зајма. Такође из металне подлоге

¹³²² Славко Шећеров, „Вредност динара и отплата дуга Народној банци“, *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1930, 18-20.

¹³²³ *Службене новине* бр. 137 од 20. 6. 1931.

¹³²⁴ *Службене новине* бр. 144 од 29. 6. 1931.

је издвојено сво сребро које је до тада улазило у рачунање металне подлоге, још по основу српског биметализма из 1885. године. Ово сребро је употребљено на ковање сребрног новца у ситним апоенима од 2, 1, 0,5 и 0,25 динара. Целокупан износ злата чувао се у Банчиним трезорима, а један мањи део био је депонован код Банке Француске, од које је било и купљено, јер дотадашња подлога није била довољна да би се постигло покриће од 25% у злату. Друго, у износу државног дуга који је смањен у великој мери. Државни дуг је до 28. јуна износио 4 милијарде и 22 милиона, а на дан 28. јуна 1 милијарду и 800 милиона. На жалост смањење дуга није извршено оствареним државним приходима, већ износом из стабилизационог зајма.

Треће, главница, која је била предвиђена у износу од 50 милиона, а до 1931. је било уплаћено 30 милиона, повећана је на суму од 180 милиона. Уз велики отпор Банчин, повећање главнице је извршено тако што је у главницу укључен део из добити, део из резервног фонда и из фонда за поуну дивиденде. Четврто, резервни фонд је образован заједничким средствима Банке и Државе у размери 60:40 по којем односу би се тај фонд поделио у случају ликвидације. По ранијем закону висина резервног фонда је била лимитирана на 20% од уплаћеног капитала.

Након усвајања закона и конвенције, кроз штампу је све више провејавало схватање о другачијој улози Народне банке. Чуло се да с обзиром да Банка ужива монопол издавања новчаница треба и да преузме на себе старање о националној валути. Јавно мњење се формирало на основу натписа да је до 1931. Банка водила тзв *дивиденду њолиџику* која је била усмерена на прибављање користи за њене акционаре док ће сада стабилност динара бити у првом плану. Листови блиски држави објашњавали су и важност Народне банке која је оличена и кроз именовање гувернера и вицегувернера.¹³²⁵ Такође чула су се и мишљења да је страни капитал захтевао да се законским путем утврди курс динара.

С обзиром да је била главни финансијер стабилизације динара, Француска је с пажњом пратила дешавања у Југославији. Према извештају Банке Француске однос готовине (злата и девиза) према обавезама по виђењу је износио 41% закључно са 28. јуном 1931. док је новембра 1930. према стабилизационом плану био предвиђен проценат од 49 одсто.¹³²⁶ Такође у Француској је детектовано да се Народна банка суочила са огромном тражњом девиза из више разлога: дефицита у трговинском билансу, измиривања обавеза према иностранству и бечке финансијске кризе. Наиме, на недељном нивоу Банка Француске је пратила догађања у Југославији и њене реакције на стабилизациони програм. За Народну банку је био задужен инспектор

¹³²⁵ *Привредни њреїлед*, 21. 6. 1931.

¹³²⁶ У Архиву Банке Француске чува се низ извештаја под заједничким насловом *Note Sur La Situation Monetaire Yougoslave*/Оцена монетарног стања у Југославији са почетним датумом са 10.8.1931.

Болжер који је заједно са професором Жезом учествовао у креирању самог програма. Он се похвално изражавао о напорима Банке да контролише тражњу за девизама која би по његовом мишљењу *морала бити сведена на минимум једном доследном рестриктивном кредитном пољитиком*.¹³²⁷ Међутим, и поред *сировођења енергичне кредитне пољитике*, мишљење Банке Француске је било да ће Југославији бити потребан још један, нови зајам у износу од 6-10 милиона долара.¹³²⁸ Очигледно је да је Француска преко своје Банке пратила сва дешавања на југоистоку Европе.¹³²⁹ Августа 1931. уочено је да Народна банка Краљевине Југославије уместо да ограничи захтеве за кредитне, пустила у промет нове динаре у значајној пропорцији кредита који је био одобрен. С тим у вези у извештају Банке Француске стоји следећа напомена: *Изгледа да је сада прави тренутак да се изврши приписак на Народну банку и да јој се укаже на функцију страних кредита који су јој одобрени, као и на то да она нема право да ресконтинује менице уколико су те менице под надзором као залога за кредит у доларима*.¹³³⁰ Виђење традиционалног савезника Француске које се односило на економске прилике није било ни мало повољно за Југославију. Општи став био је да без стране помоћи Народна банка неће бити у стању да одржи покриће које је стално варирало. Ово је само значило да је нови зајам на помолу.¹³³¹ Показало се да је законска стабилизација била условљена страним зајмом и да се стабилност динара не може уредити законом, већ да искључиво зависи од одржавања активног трговачког биланса.

Као и много пута до тада догађаји у Европи претекли су Краљевину и Народну банку. Наиме у јеку планирања стабилизације динара и преласка на златно важење, маја месеца највећа банка у Аустрији изјављује да је неспособна да продужи даље пословање.¹³³² Точак промена се покренуо, с обзиром да је ова банка била у непосредној вези нарочито са новчаним заводима из Хрватске и Словеније, дошло

¹³²⁷ Исто.

¹³²⁸ У свом закључку Болжер указује да је Југославија због свог трговинског дефицита и Хуверовог плана, којим су јој ускраћена девизна средства од репарација, принуђена да излаз потражи у позајмици како би попунила и најмање ставке у својим свакодневним обавезама. Исто.

¹³²⁹ У том контексту каматна стоп Народне банке Краљевине Југославије је поређена са стопама Народних банака Мађарске и Аустрије. Исто.

¹³³⁰ Исто.

¹³³¹ Августа 1931. започети су преговори са Банком Француске и Банком за међународна поравнања/обрачуна око одобравања кредита у износу од 3 милиона долара, Архив банке Француске *Conseil General*/Главни савет Банке седница одржана 13. августа 1931.

¹³³² Санирање Кредитаншталта преузели су држава, Народна банка и Ротшилд кућа, *Билтен одељења за економска изучавања*, бр. 67, 14. 5. 1931.

је до повећаног одлива девиза.¹³³³ То је био први знак за узбуну, која се повећала када је 13. јула стигла вест о паду једне од највећих немачких банака. Све ово је утицало да Немачка Рајхсбанка подигне своје каматне стопе. Амерички председник је јуна месеца објавио мораторијум на исплату немачких репарација и ратних дугова, а септембра 1931. Енглеска је укинула златно важење фунте. Дуго планирана законска стабилизација Краљевине Југославије је показала да је немогуће опстати сам, већ је неминовно везивање за европске оквире. Као кула од карата европска дешавања и криза су се прелили на Југославију. Трговински биланс у првих пет месеци показивао је дефицит, а на то се надовезао и пад цена пољопривредних производа. Народна банка се нашла пред новим искушењем спречавање одлива капитала.¹³³⁴ Попут домина, неприлике су се ређале једна за другом а узроковале и кризу поверења у банке и подизање штедних улога.

Увођењем законске стабилизације динара, девизни прописи су престали да важе све до октобра 1931. У време када су све земље у окружењу почеле да уводе девизна ограничења, ни Краљевина није имала избора, па убрзо прелази на клириншки начин плаћања.¹³³⁵ Чак ни напори Банке за међународне обрачуне да на конференцији у Прагу која је одржана новембра месеца 1931. установи најнижи праг заједничких девизних прописа није дала резултата. Званично, златни динар је престао да постоји 7. октобра 1931. када су донесени нови прописи који су подразумевали знатна девизна ограничења.¹³³⁶

Питање *златног динара* које је било тема не само економских већ и политичких расправа одмах након завршетка Великог рата, завршило се и пре него што је почело његово дејство на трговину и привреду уопште. Иако су се појавила мишљења да је стабилизација извршена касно (В. Бајкић), економисти су без изузетка сматрали да ће она донети само бољитак југословенској привреди.

Народна банка се у вођењу девизне политике придржавала неколико принципа. С обзиром да је у њеним рукама био инструмент вођења девизне политике, а то је откуп, она је на овај начин добијене стране валуте користила за интервенције на берзи водећи рачуна да прима само стране валуте чији је курс стабилан. Кретање курса динара у међуратном периоду било је резултат економских, финансијских, политичких и психолошких фактора. Кадар који је у Народној банци креирао девизну

¹³³³ Oesterreichische Kredit-Anstalt је у свом склопу имала стотине предузећа која су се добрим делом налазила на некадашњој територији двојне монархије, N. Vučo, *Ekonomska istorija sveta*, 350.

¹³³⁴ *Извештај Народне банке за 1931*, Београд 1931, XXIV.

¹³³⁵ Исто.

¹³³⁶ Многи економисти са дистанце углавном сматрају да је напор обнављања система конвертибилности у злато после Првог светског рата био грешка, N. Ferguson, нав. дело, 64-65.

политику био је квалитетан, са познавањем водећих економских доктрина тога времена.¹³³⁷

Поједини економисти су критиковали дефлациону политику Народне банке са образложењем да вештачко одржавање курса динара не одговара привредном стању земље. У таквој ситуацији када се средином 1931. кренуло у поступак законске стабилизације динара залихе девиза су биле неспретно потрошене и уместо враћања поверења у националну монету, настало је и формално бекство од динара.¹³³⁸

ЗАКОНИ ИЗ 1920. И 1931. ГОДИНЕ – СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

Доношење Закона о Народној банци Краљевине Југославије означило је завршетак једног периода у историји националног банкарства. Новац и управљање њим су схваћени као јавна служба, која је од стране државе стављена у дужност емисионој банци. Банка је постала бесплатни државни благајник. У суштини, тај посао је обављала и раније, али је сада то било нарочито подвучено уз обавезу *да јој одобрава привремене позајмице за потребе благајничке службе у периодима када државни приходи не досиђу за покривање расхода*.¹³³⁹ Време трајања привилегије је продужено са 25 на 30 година. По први пут послови који су се тicali јавног дуга, а обављало их је Министарство финансија су пребачени на Банку.¹³⁴⁰ Такође, јавно су декларисане њене обавезе у међународним институцијама, са посебним освртом на Банку за међународне обрачунае. У циљу транспарентности додата је и обавеза да у Службеним новинама објављује своја недељна стања, на прописаном обрасцу која су показивала поред осталих података и однос покрића у злату и девизама.

Закон из 1931. донет у склопу прописа у вези са законском стабилизацијом динара, значио је знатно заоштравање зависности Народне банке од државе. Ова зависност се огледала и у детерминисању управљачког кадра јер је предвиђено да се гувернер поставља на предлог министра финансија, без права за Управу да за овај положај предлаже кандидате из својих редова. На исти начин, краљевим указом су се постављала и два вицегувернера, дакле не више избором из редова Банчине управе. У пракси, ово је значило да гувернер и вицегувернери уопште не морају бити

¹³³⁷ G. Nikolić, нав. дело, 226-227.

¹³³⁸ Душан Плавшић, „О санацији нашег банкарства“, *XX век: књижевности, наука, уметности, друштво*, фебруар 1938, 125-140.

¹³³⁹ Службене новине бр. 137, 20. 6. 1931.

¹³⁴⁰ *Она ће бесплатно вршићи исплате које изискује служба државног дуга у земљи и у иностранству; вршиће емисије државних зајмова и зајмова других јавних установа*; члан 11 закона. Исто.

акционари Народне банке, већ државни чиновници који су након постављења били у обавези да постану, више формално, власници одређеног броја акција. Трајање њиховог мандата је уместо четири продужено на шест година. Поред забране да гувернер буде члан управе друге банке која је постојала и раније проширено је ограничење и на сва акционарска друштва као и да гувернер *не може водити ма какву радњу или њо сао*.¹³⁴¹ По први пут је уведена одредба о могућности смене гувернера на предлог министра финансија. Након Првог светског рата по Закону о Народној банци, Управни одбор је бирао пет кандидата (уместо три), и предлагао за положај гувернера, док је вицегувернера постављао самостално из своје средине. Фактички, Народна банка је постала више део Министарства финансија, попут државних монопола, а све мање акционарско друштво које је имало самосталност у вођењу својих послова.

Законом је уведено управљачко тело под називом Извршни комитет који су сачињавали гувернер, вицегувернери, и два члана Управног одбора. и како му само име каже ово тело је било задужено за руковођење свим Банчиним активностима. За разлику од претходног закона, Управни одбор су сачињавали гувернер, вицегувернери и 22 члана. По први пут стављена је опаска да чланови морају бити упућени у *џрџовинска, индустријска, финансијска и њо љо њривредна њи њања*, а бирали су се из редова акционара. Сва одређења која су стављала гувернера и вицегувернера у ранг државних чиновника добила су своју потврду у забрани *да Народна банка не може есконџоваџи ниједну меницу са њо њи њсом џувернера, вицеџувернера или члана Уџравноџ одбора одређеноџ за члана извршноџ комитџеџа*.¹³⁴²

Надзорни одбор бројао је седам чланова које је бирао збор акционара, на период од три године.¹³⁴³ Владин комесар се постављао на предлог Министра финансија, а не као раније на предлог министра трговине и индустрије. Главна скупштина или збор акционара је Банчин орган који су сачињавали сви акционари који су имали 10 и више акција. У корист државе постојало је и једно обезбеђење материјалног карактера, према коме *џодлоџа Народне банке, као сасџавни део земаљске имовине и као основа новчаноџ сисџема, није моџла биџи унеџа у акџиву за џоделу између акционара и државе у случају ликвидације Народне банке*.¹³⁴⁴ Како су поједини чланови

¹³⁴¹ У случају И. Бајлонија послове око пиваре је преузео његов брат Фрања Бајлони, М. Костић, *Уџон Беоџрада*, 40-47.

¹³⁴² Члан 62 Статута, бр. 41683, 25. 6. 1931.

¹³⁴³ Надзорни одбор је раније бројао 9 чланова, *Службене новине*, бр. 162, 23. 7. 1921.

¹³⁴⁴ Миодраг Угричић, *Новац у Јуџославију за време Друџо свейскоџ раџа*, Београд 2000.

управе приметили *акционари би имали да се задовоље чашићу да врше једну јавну службу.*¹³⁴⁵

Југословенска држава није била изузетак, јер је у већини европских држава гувернера постављао монарх, односно председник на предлог Владе или министра финансија. Уз мања или већа одступања неминовно је било учешће државе у поступку избора челних људи емисионих завода. Сваки емисиони завод је имао своје специјалне прописе који су се односили на одабир чланова управних одбора, али је држава у мањој или већој мери утицала на њихов одабир и постављење. У Великој Британији за чланове управног одбора бирали су се представници трговачког, индустријског и банкарског света, с тим да је било дозвољено да директор неке приватне банке буде и члан Управе. У Француској је видљиво присуство државе кроз одредбу да три члана морају бити виши чиновници Министарства финансија поред представника занатства, трговине и индустрије. У Немачкој, Аустрији, Мађарској и Грчкој је важила одредба да чланови Управе не могу бити државни чиновници, док је за Банке Бугарске, Грчке и Румуније важила одредба да чланови Управе не могу бити народни посланици.¹³⁴⁶

По Закону о одобрењу уговора између државе и Народне банке за извршење Закона о новцу Краљевине Југославије од 11. маја 1931, број акција је остао исти – 60 хиљада, али је Банчин капитал, по свом номиналном износу повећан са 30 на 180 милиона динара, што је значило да је номинала сваке акције износила 3 хиљаде динара. С обзиром да није било времена за израду нових акција, ово је решено простим означавањем на самим штампаним акцијама.¹³⁴⁷ При томе направљен је преседан јер се повећање капитала није извршило новим уплатама већ на начин што су досадашњем капиталу били додати износи Фондова за попуну дивиденде и куповину злата за главницу, износи резервисане добити из девизног посла и део резервисаног фонда.¹³⁴⁸

У већини европских централних банака није постојало учешће државе у акцијском капиталу.¹³⁴⁹ За разлику од њих у неким земљама држава је учествовала у

¹³⁴⁵ АНБ1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 9. 6. 1931, а.к. 25.

¹³⁴⁶ Одредба о забрани да народни посланици буду чланови Управе није никада постојала у Србији и Југославији, АНБ1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања а.к. 52.

¹³⁴⁷ АНБ1/II, УПР, Записник са 23. седнице УО, 9. 7. 1931, а.к. 9.

¹³⁴⁸ М. Угричић, нав. дело.

¹³⁴⁹ Случај Немачке, Француске, Грчке и Швајцарске, АНБ1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања а.к. 52.

капиталу кроз куповину акција за државне установе и фондове.¹³⁵⁰ Најизразитији пример Чехословачке која је при упису акција узела $\frac{1}{3}$ акција свог емисионог завода.

У сваком случају Закон је представљао дубоку прекретницу у делању Народне банке, која је постала полудржавна установа, не само са могућношћу државе да учествује у главници, већ и у чистој добити, већ и преносом на Банку једне од најважнијих јавних функција – старање о новцу. Након преноса ове функције било је сасвим природно да ће држава појачати надзор над Банком и остварити јаче учешће у њеној Управи. Старање о новцу уступало се Банци као јавна служба.¹³⁵¹ По схватању Велимира Бајкића, ово новина до тада није нашла примену у европском законодавству о емисионим банкама. Самим тим и чланови Управе су се сматрали јавним службеницима, који су за обављање послова морали имати звање, стручну квалификацију, способност и морал.

Са усвајањем Закона 1931. иако је Народна банка настављала да ради под истим именом цела суштина њене делатности се променила. Не само да је у рачуноводственом смислу извршена провера књиговодствених стања у седишту и филијалама и сравњивање биланса која је довела до затварања свих исправа са јасном назнаком да почиње рад нове установе, већ и у сваком другом, која ће означити да је од приватног акционарског друштва које је основано са задатком да јефтинијим кредитима помогне трговину и радиност прерасла у државну институцију са главним циљем да штити стабилност националне валуте. Отуда и пренос свих надзорних функција са Министарства трговине и индустрије на Министарство финансија.

Може се рећи да је нарочито из пречанских крајева поздрављен нови закон јер су из наше емисионе банке искључена сва обележја *шйекулајивној йодузећа, йривајни йрофий и корисий дионичара није више једнаједна од главних сврха овој новчаној завода. Код њеја сад морају да одлучују једино ойћениийи инйтереси државе и народа, он мора да уйиче на йосйодарски развийак државе.*¹³⁵²

Доказ да се са усвајањем Закона завршава једна етапа у развоју Народне банке је и молба почасног гувернера Ђ. Вајферта да не буде биран за члана Управног одбора.¹³⁵³

¹³⁵⁰ Пољска, Румунија, Мађарска и Аустрија, АНБ1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а.к. 52.

¹³⁵¹ Ова новина у Закону није промакла, *Jugoslovenski Loyd*, Zagreb, 14. 7. 1931.

¹³⁵² *Narodne novine*, Zagreb, 23. 6. 1931.

¹³⁵³ АНБ1/II, УПР, Записник са 13. седнице ГО, 11. 7. 1931, а.к. 25.

И савременици су били свесни да се овим законом мења из основа функција и делатност Народне банке и да је на првом месту испред свега њена монетарна улога. Наиме, новац је схваћен као мерило вредности и средство размене добара па тек онда као средство плаћања и кредита. Управо због тога кредитна функција више није била примарна.

Законом о новцу је уведен режим девизног важења. То је значило да је Народна банка била у могућности да замену новчаница не врши у злату, већ у девизама са златним важењем. И овим Законом Краљевина се придружила читавом низу европских земаља које су усред кризе настојале да тезауришу злато и ради сваке сигурности их чувају у својим депоима. Усвајањем закона уведена је знатна промена у томе што је Банка морала да покрива све своје обавезе по виђењу, а не само као до тада новчанице. Наравно ова одредба је имала дејства и на обим кредита. Границе оптицаја постале су много уже, јер су зависиле од покрића. Целокупан државни дуг, као и износ новчаница емитованих за набавку девиза био је изузет од покрића и претстављао је ванредни контингент. Ове одредбе представљале су не само степеницу више у надзору државе над емисионом банком, већ и почетак изграђивања система контроле над банкарским сектором. У складу са европским законодавством намера је била укидање ситних, паланачких банака, које су биле непожељне због високих камата.

Закон је донешен је у склопу валутне реформе која је Југославију требало да уведе у систем европских држава, чије су монете имале златно важење. Сви донесени прописи је требало да учврсте углед Краљевине, земље са стабилном златном и девизном подлогом. Такође ово покриће је имало и психолошки ефекат код домаће јавности која је требало да верује у снагу динара. Поједини економисти су изражавали сумњу у вредност динара наглашавајући да је период фактичке стабилизације динара умногоме одржаван спољним зајмовима, а не снагом привреде.¹³⁵⁴ Само ти зајмови омогућавали су Народној банци прилив девиза којима је могла да интервенише и одржава стабилност динара и то у периоду када није било скоро никаквих прописа о покрићу динара. Вођење девизне политике је била ствар договора између Банке и Министарства финансија, док је од 1931. емисиони завод био у обавези да врши размену за девизе. Догађаји који су уследили су показали да извршена валутна реформа није дала резултате и да је национална монета изгубила трећину своје вредности. Неповољни привредни тренутак, напуштање златног стандарда,

¹³⁵⁴ Само 1927. од Блеровог и зајма Државне хипотекарне банке добијено је 42 милиона долара, а 1928. од шведског зајма 22 милиона долара, подаци према И. Белин, *Питање одржања стабилности динара после извршења валутне реформе* АЈ Централна индустријска коорпорација Краљевине Југославије (76) -86-169

престанак наплате репарација као и умањени приходи од исељеничких дознака утицали су на пад вредности динара који ће се делимично опоравити тек две године касније.

НАЦИОНАЛНА И МЕЂУНАРОДНА ИНСТИТУЦИЈА

НАРОДНА БАНКА У СИСТЕМУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ БАНАКА

Период до уједињења

Југословенску државу је након уједињења 1918. чинило низ покрајина које су се разликовале по многим параметрима. Свакако један од најбитнијих параметара је била њихова економска снага и приходи који су потицали из различитих основа. На то су се надовезала ратна разарања која нису погодила све територије равномерно и учинила да се већ постојеће разлике продубе.¹³⁵⁵ У таквој ситуацији постојања разних система и стандарда, оштрих политичких превирања, тешко да се може говорити о некој јединственој економској политици нове државе. С обзиром да банкарство спада у економску сферу живота једне државе и оно је било тачка раздвајања, а не тачка приближавања у југословенској држави.

Главно обележје банкарства је његова хетерогеност, као одраз економске, политичке, културне хетерогености југословенске државе. Банке су се разликовале по начину оснивања, величини и пореклу акцијског капитала, те територији на којој су деловале. На пример, велики број банака у Србији је последица политичке борбе и страначке припадности, док су у Босни банке деловале по принципу националне и верске припадности. Условно речено, банкарство је у нову државу ушло са традицијама банкарства наслеђеног из Двојне монархије и Краљевине Србије, која је након Балканских ратова укључила и традиције отоманског система.

Према подацима који су настали непосредно пред почетак Великог рата, у Хрватској и Славонији су пословала 1039 новчана завода која су се бавила банкарским пословима. Они су понајвише укључивали штедне улоге и кредитирање са укупним прометом од преко 760 милиона круна. Од тог броја највише новчаних завода било у Славонији, нарочито у Срему. Највећа концентрација банкарства је била у градовима, те је тако на 10 хиљада становника новчаних завода било 4,74 у Загребу, 2,69 у Осијеку, 3,7 у Вараждину, а 8,41 у Копривници.¹³⁵⁶ Неких битних разлика између банака, као акционарских друштава и штедионица није било, јер су

¹³⁵⁵ Србија је 1919. располагала са свега око 70 фабрика за разлику од Хрватске и Словеније које су заједно имале око 960 фабрика, великим делом очуваних чак и проширених, В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 56-86.

¹³⁵⁶ *Алманах Краљевине СХС*, свезак I, III-6. D, (даље: *Алманах*), 123.

штедионице мање-више обављале све уобичајене банкарске послове, док су послове по текућим рачунима у већем обиму обављале банке.

Као и Хрватска, Војводина је имала дугу традицију банкарског пословања. Особеност је да су банке и штедионице настајале као вид акције предузимљивог трговачког света, који је желео више капитала за нова улагања. Оснивање Новосадске штедионице 1864. је означило почетак ширења банкарског пословања. Већ 1884. у Војводини је било 117 различитих новчаних установа, банака, штедионица и завода. Карактеристично је да након Берлинског конгреса, а посебно са доласком династије Карађорђевић на српски престо 1903. јачала је тенденција истицања српског националног обележја у имену новчаних завода. Такође, и Војводина је била покривена мрежом филијала Поштанске штедионице којих је 1894. било преко 300.¹³⁵⁷

Релативно широка мрежа банака у Војводини локалног карактера, наставила је своје пословање након Првог светског рата, укључујући и велики број банака било из Аустрије било из Мађарске које су раније пословале на овом простору. Национализација тих страних банака је извршена само формално и то најчешће уласком у управне одборе партијских заслужних људи који нису уложили свој капитал, али су добијали знатне суме за своје учешће у раду.¹³⁵⁸ Што се тиче капитала, он се кретао од скоро 9 милиона динара које је поседовала Општа привредна банка из Суботице, док је у истом периоду 1921. Српска банка из Панчева располагала са 2,5 милиона укупног капитала.¹³⁵⁹ У Војводини је 1923. било укупно 123 новчана завода а њихова подела према националном пореклу капитала је била следећа: 41 немачка банка, 35 српских банака, 34 мађарских банака, 7 словачких и 6 румунских.¹³⁶⁰

За разлику од Хрватске и Војводине особеност банкарског пословања у Словенији су чиниле штедионице/кредитне задруге које су биле устројене по Рајфајзен или по систему Шулце Делић. Особеност оваквог система је да се ове задруге нису упуштале у веће послове већ су превасходно служиле као извор кредитирања својих улагача. Током 19. века је започело је са радом и више градских штедионица као што је Местна хранилница у Љубљани основана 1889. До оснивања већих банка дошло је почетком 20. века када је уз помоћ капитала чешке Живностенске банке 1900. отворена Љубљанска кредитна банка. Аустријске банке су преко својих филијала кредитирале словеначку привреду.¹³⁶¹ У Међимурју, које је по површини обухватало око 700 km је нпр. у периоду између два рата деловало 4 штедионице: Чаковечко-

¹³⁵⁷ *Историја банкарства у Војводини*, 121.

¹³⁵⁸ Исто, 289.

¹³⁵⁹ *Алманах*, 128.

¹³⁶⁰ *Историја банкарства у Војводини*, 288.

¹³⁶¹ М. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 126.

међимурска, Прелошка, Доњомеђимурска и Которибска. Акције ових штедионица су поседовале банке из Љубљане и Загреба, као и предузећа из тог краја.¹³⁶²

У Далмацији је деловало доста филијала новчаних завода које су имале своје центре ван ње. Као и у Словенији у сваком већем месту постојала је штедионица које су готово све централизоване као задруге у задружном савезу у Сплиту који је од 1920. деловао као задружна банка. С обзиром на национални састав становништва као и да се налазила у интересној сфери Италије, у Далмацији су деловале и банке са италијанским капиталом. И у Краљевини СХС банкарство је било сконцентрисано у Дубровнику и Сплиту. Банка са највећим капиталом у Далмацији 1921. је била Српска централна банка са седиштем у Дубровнику која је имала укупно око 10 милиона динара.¹³⁶³

Развој банкарства у Босни и Херцеговини започео је након окупације те територије од стране Аустро-Угарске. Прве банке основане су са аустријским, а потом и са мађарским капиталом.¹³⁶⁴ Особеност овог подручја је да се капитал концентрисао на националној и верској основи. Ова тенденција је настављена и у међуратном периоду.¹³⁶⁵ Концентрација капитала је била у Сарајеву са којим су биле везане и све покрајинске банке и штедионице које нису располагале довољним капиталом. У складу са својим економским програмом Аустро-Угарска је убрзо након анексије отворила филијале своје банке прво у Сарајеву а потом у Мостару и Бања Луци. Године 1921. у Босни и Херцеговини је пословало 60 новчаних завода, од којих је свакако најмоћнија била Земаљска банка, основана страним капиталом од скоро 17 милиона. Поред ње најмоћнији национални заводи су били Српска централна банка и Хрватска централна банка.

Крајем 1908. у Краљевини Србији је било 140 новчаних завода са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара. Из године у годину број је растао те их је 1910. било 162, док је следеће године основано још 17 нових завода. Крајем 1919. постојало

¹³⁶² О томе више: Jasna Požgan, „Prilog istraživanju međimurskih štedionica do njihove likvidacije nakon drugog svjetskog rata 1920-1949“, *Arhivski vjesnik*, god 51, 2008, 259-274, Žarko Lazarević, „Slovenian Banks during the Great Depression, Economic and Financial Stability in SE Europe“ *Historical and Comparative Perspective, Fourth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN)*, 2009, 55-77.

¹³⁶³ *Алманах*, 129.

¹³⁶⁴ Земаљска банка у Сарајеву је основана 1895. уз помоћ аустријског капитала, док је са мађарским капиталом основана 1909. Аграрна и комерцијална банка, М. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 127.

¹³⁶⁵ Велики број банака је већ у имену садржавао ову одредницу: Муслиманска централна банка, Жидовска банка, Српска банка и штедионица, Хрватска трговинска и обртна банка, итд. Исто, 127.

је око 70 банака у Србији које нису почели деловати због несрећених прилика, које владају у земљи као последица првобитних. ¹³⁶⁶

После Првог светског рата Француско-српска банка је и даље бележила највећи обим капитала међу банкама на простору Србије. Иза ње су се налазиле финансијске установе као што су Београдска задруга, Извозна банка, Прометна банка. ¹³⁶⁷ Извозна банка је своју делатност нарочито проширила током Царинског рата измештањем трговинских путева према Солуну, као и Београдска задруга. Ове банке су биле пре свега окренуте трговачким пословима а не улагању у индустрију. ¹³⁶⁸ Неке од банака започеле су улагања у индустрију те је тако Београдска трговачка банка била власник фабрике цемента у Поповцу, Врачарска штедионица је била главни акционар Рибарске бање, Земаљска банка је поседовала фабрику конопље у Свилајнцу док је Прометна банка имала стругаре, сушионице и каменолом на Дунаву. ¹³⁶⁹ Карактеристично за водеће банке у Србији је да су оне настојале да имају акције Народне банке, те да на тај начин уђу у њену управу, како би остваривали утицај при дистрибуцији кредита. ¹³⁷⁰

Одраз економских прилика у Црној Гори свакако је и стање банкарског сектора. Мали број банака је карактеристичан за Црну Гору, за коју није био заинтересован ни капитал страних банака. С обзиром на одсуство заинтересованости страног капитала за оснивање банака у Црној Гори, оне су осниване домаћим капиталом, као Никшићка кредитна банка из 1901. и Подгоричка банка из 1905. Почетком 1912, по угледу на Управу фондова Краљевине Србије, основана је Државна хипотекарна банка Краљевине Црне Горе, у чијем је делокругу било давање хипотекарних и комуналних зајмова. ¹³⁷¹

У новоослобођеним крајевима, који су након балканских ратова ушли у састав Србије, тешко да се може говорити о развоју банкарства с обзиром да је стање банкарства у Турском царству, било у великом заостатку у односу на остале европске државе. Зират банка – Турска земљорадничка банка са седиштем у Цариграду, почела је са радом 15. августа 1888, након 21 године рада тзв. земљорадничких каса. Главни посао је био кредитирање земљорадника на бази хипотеке. Поред филијала постојале се тзв. локалне касе у готово свим местима које су на крају године слале

¹³⁶⁶ Исто, 125.

¹³⁶⁷ Виктор Мирчић, „Француско-српска банка а.д. Београд 1910-1951“, *Архив* 1-2, 2006, 64.

¹³⁶⁸ J. Lampe, M. Jackson, нав. дело, 236.

¹³⁶⁹ *Историја Београда* 2, 423.

¹³⁷⁰ Милош Савчић водећи акционар Прометне банке био је и члан Управе Народне банке, исто важи и за Луку Ђеловића, председника Управе Београдске задруге.

¹³⁷¹ M. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 128.

филијалама извештаје о раду. Односи између филијала и централе били су чисто рачунски, зајмови су по филијалама одобравани независно од Централе. На нашој територији Банка је имала две филијале: Скопље и Битољ и поприлично локалних каса (Призрен, Пећ, Куманово, Штип итд).¹³⁷² Удруживање косовских Срба крајем 19. и почетком 20. века обављало се интересно на економској основи и уз значајну подршку Српске православне цркве.¹³⁷³ У прво време то су новчани фондови при црквама у варошима где је живео српски живаљ који ће касније непосредно пред Први светски рат или након њега прерасти у акционарска друштва.¹³⁷⁴ Поједини новчани фондови, као онај у Призрену формиран је захваљујући и помоћи руске државе која је преко свог конзула издејствовала да фонд у прво време буде смештен у згради конзулата.

Покушаји стварања јединствене банкарске удручја

Без сваке сумње, као привредно развијенији крајеви Словенија, а нарочито Хрватска ушле су у нову државу и са исто тако моћнијим банкарством. Иако су Хрватска и Словенија представљале неразвијенији део Двојне монархије, уласком у нову државу ситуација се променила.¹³⁷⁵ Ако упоредимо укупну висину капитала којим су банке располагале, а изражавао се кроз вредност акција, резервни фонд и стање штедних улога сви параметри иду у корист хрватских банака.

Табела бр. 20 – Најмоћнији новчани заводи у Југославији 1921.

Територија	Новчани завод	укупна вредност у динарима
Хрватска	Прва хрватска штедионица, Загреб	234.947.950
Словенија	Местна хранилница, Љубљана	56.661.523

¹³⁷² Милош Комадинић, „Зират-Банка“, *Економист*, Београд, 1913, 194-200.

¹³⁷³ Ненад Васић, „Банкарство у Косовском вилајету и Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године“ *Баштина* св. 22, 2007, 105-114.

¹³⁷⁴ Фонд цркве Св. Ђорђа у Призрену добио име по Саборној цркви, основан 1901, прерастао у Призренску банку 1914; Фонд Свете богоматере чудотворне иконе пећке, основан 1907, радио као Пећска банка од 1913; Фонд цркве Светог Уроша основан у Урошевцу 1907, Урошевачка банка од 1914; Фонд цркве Светог Николе, основан 1907, Приштинска банка од 1921. Милан Р. Гавриловић, *Привреда јужне Србије*, Скопље 1933, 162.

¹³⁷⁵ *Београдски новчани заводи скупи са свим заводима из Србије, који ноћирају на београдској бурзи, без емисионе Народне банке немају ни двадесет милијона динара дионичке плавнице, то јест мање него што има један већи зајребачки завод сам.* I. Belin, „Uloga банака у народној привреди“, *Nova Evropa*, књ. I, бр. 14, 30. 12. 1920. Никола Станаревић, *Београдске банке у 1911*, Београд 1912, 1-39.

Територија	Новчани завод	укупна вредност у динарима
Србија	Француско-Српска банка, Београд	36.348.000
Босна и Херцеговина	Земаљска банка, Сарајево	16.950.000
Далмација	Српска централна банка, Дубровник	10.021.038
Војводина	Општа привредна банка, Суботица	8.965.927 ¹³⁷⁶

Алманах, 124-129

Док су банке у Србији тек обнављале свој рад у напорима да реконструишу уништене пословне књиге и обнове своја здања, с друге стране хрватске банке у првом реду Прва хрватска штедионица су настојале да прошире своју делатност на читавој територији Краљевине.

Услови рада у новоствореној Краљевини СХС били су знатно измењени у односу на оне у Краљевини Србији и Двојној монархији. Висока инфлација и велике потребе за изградњом порушене земље давале су широк маневарски простор заводима и њиховом капиталу. Прво питање које се морало решити било је повећање главнице банака (јер су оне биле обезвређене) а које се могло остварити новим уплатама акционара или фузионисањем два или више завода.¹³⁷⁷ Иностранци капиталом ставили су се на расположење југословенском банкарству у виду куповине пакета акција наших новчаних завода и одобравања кредита тим заводима.¹³⁷⁸ Карактеристика првих година послератног банкарства је свакако веће улагање у кредитирање трговине и индустрије него остваривање добити путем есконта.

Због подвојености и ограниченог територијалног деловања, чак су се и Удружења банака оснивала по уско територијалном принципу. Тако је 1919. у Загребу основан Савез новчаних и осигуравајућих завода Краљевине СХС у оквиру којег су деловали новчани заводи из Хрватске, Славоније, Словеније, Босне и Херцеговине и неколицина из Војводине.¹³⁷⁹ Иако се овај савез који је своје организовање започео у ратној 1916. години представљао као челник банака читаве Краљевине, кроз обавештења у Југословенском Лојду, он је свакако штитио интересе оних

¹³⁷⁶ С обзиром да су подаци за сва подручја осим за Србију 1921, изражени у крунама, прерачунато према званичном курсу.

¹³⁷⁷ Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1/2002, 134.

¹³⁷⁸ Владимир Розенберг, *Иностранци капитал у југословенској привреди*, Београд 1937, 4.

¹³⁷⁹ Од укупно 98 новчаних и осигуравајућих завода, само 3 су из Војводине, док нема завода из Србије, *Deset godina saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu*, Zagreb 1929; *Споменица десетогодишњице Удружења банака Београд*, 84-95.

најмоћнијих превасходно хрватских банака.¹³⁸⁰ Одмах након уједињења дошло је до конститутивне скупштине Савеза новчаних завода Краљевине СХС, као јединствене организације, међутим Савез са седиштем у Загребу, никада није профункционисао на читавој територији Краљевине, већ 1921. формира се Удружење банака у Београду.¹³⁸¹

Према подацима Министарства трговине и индустрије почетком 1922. у Краљевини је постојало 585 новчаних завода у акционарском облику. Од тога у Србији је пословало 162 завода, у Београду 61, укупно 223, или 37% од укупног броја. На другом месту је Хрватска која је без Загреба имала 134 завода, а са загребачких 29 укупно 163 завода или 28% од укупног броја. Босна и Херцеговина, имала је са сарајевским заводима њих 17, укупно 67, или 11%. У Војводини је пословало 110 завода или 18%, у Словенији 9, а у Далмацији 11.¹³⁸²

Карактеристика банкарског система је свакако била многобројност ситних завода на акционарској основи. У периоду од 1920. до 1926. број се из године у годину стално повећавао.¹³⁸³ Број завода је био убедљиво највећи у Србији, а најмањи у Словенији.¹³⁸⁴ Покрет за фузионисањем банака је био појачан у 1926. и 1927. а један од циљева је био и смањење режијских трошкова. Постојање вароши са 7-8 хиљада становника у којима је постојало пет-шест, по капиталу, малих банака, била је југословенска односно српска специфичност. Док је у Европи услов за оснивање банке обиље капитала, у Србији су се веома често банке оснивале пре формирања капитала. Циљ оснивача је био да преко банака дођу до капитала, угледа и политичког утицаја.

Највећи број банака у Краљевини делао је у форми акционарских друштава. Као и у многим другим сферама привредног живота ни за ову област није постојао јединствени закон, већ су и даље важиле закони затечени пре стварања Југославије. На територијама Србије и Црне Горе важиле су одредбе Закона о акционарским друштвима из 1896. са изменама и допунама из 1898, док се на осталим подручјима

¹³⁸⁰ Izveštaj Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu za godinu 1922, Zagreb 1923, *Deset godina saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu*, Zagreb 1929.

¹³⁸¹ На основу њиховог Извештаја у Београду је крајем 1921. пословало 50 банака. Извештај бележи и раст њиховог капитала са 60 милиона у 1920. на 162 милиона у 1921., Извештај управног одбора о раду Удружења од 1. децембра 1921. до 30. априла 1922, Београд 1922, 40.

¹³⁸² АЈ 81-1-1, Подаци о броју банка се у међуратном периоду разликују, А. Тасић наводи да је 1922. било 641 новчани завод, а 1926. 700 завода, Антоније Тасић, „Југословенско банкарство између два рата“, *Глас ССCLXVI Српске академије науке и уметности*, Одељење друштвених наука, књига 26, Београд 1992, (даље: А. Тасић, *Југословенско банкарство*), 151.

¹³⁸³ У Краљевини је 1920. пословало 586 завода, а 1926. 672, АЈ 81-1-1.

¹³⁸⁴ У Србији на један завод долази 15.095 становника а у Словенији 98.265. Исто.

поступало на основу аустријских и мађарских трговачких закона у зависности од територије. Решењем Министарског савета од 12. новембра 1919. а потом и Законом о оснивању акционарских друштава на територији Хрватске, Славоније, Баната, Бачке и Барање од 30. марта 1922. оснивање акционарских друштава је уједињено истим прописима који су изискивали претходно одобрење Министарства трговине и индустрије.¹³⁸⁵ Међутим поред одобрења надлежног министарства за све остале радње важила је слобода у пословању. Министарство је планирало да се изради Закон о банкама којим би се њихов рад регулисао да пружа довољно јемства солвентности и ликвидности. Сматрало се да би такав закон учврстио поверење у саме заводе и регулисао прилике на новчаном тржишту, те утицао на смањење високе каматне стопе.¹³⁸⁶ Оснивање банака је узело замајац 1922. године, у јеку инфлационог периода и општих настојања да се предузећа, у првом реду банке национализују.¹³⁸⁷ Због инфлације, на берзама се трговало с акцијама банака. Наравно императив зараде је био најглавнија ставка, те су се новчани заводи бавили свим могућим пословима. Није се водило рачуна о томе која је главна делатност банака и каква се врста кредита одобрава. Управо из тих разлога јако је тешко направити поделу међу банкама, с обзиром на врсту посла које обављају. Не постоји разлика између провинцијских и оних који своје центре имају у Београду, Загребу или Љубљани све су биле мешовитог типа и универзалног карактера.

Веома често банке су поред банкарских обављале и трговачке послове, одобравале кредите индустрији или су преко капитала предузећа учествовале у њој. Ова универзалност у пословању је имала своје објашњење у привредним приликама, неразвијеном тржишту и хроничном недостатку капитала.

Тешко је поредити параметре на основу којих се може говорити о успешном пословању неког новчаног завода. Још су савременици приметили да биланси новчаних завода, који би требало да дају праву слику о раду у смислу вредности њене имовине и пословном успеху, не само да нису једнообразни већ су и поједине ставке приказане у различитим вредностима.¹³⁸⁸ То међутим није био једини проблем с обзиром да сами биланси нису били унифицирани и нису садржали заједничке ставке. Чак шта више није постојала ни доследност једне банке у приказивању биланса те је јако тешко пратити рад неког завода или штедионице из

¹³⁸⁵ Feliks Kohn, нав. дело, 19-21.

¹³⁸⁶ До доношења овог закона није никада дошло. Након кризе 1931. држава је преузела улогу спасиоца банкарских предузећа, А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 148-207.

¹³⁸⁷ Исто, 152.

¹³⁸⁸ Код новчаних завода из пречанских крајева имовина је све до 1923. била исказивана у предрачунским вредностима, док су расходи и приходи бележени у динарима.

године у годину. Начела либералног капитализма су налагала да се капитал који је сакупљен у приватним банкама улаже у оне привредне гране које остварују највећи профит. Приликом оснивања Народна банка није обављала контролну функцију над кредитним пословањем приватних банака, иако се у пракси показало да њихова кредитна политика знатно утиче на новчану равнотежу у земљи а самим тим и на стабилност цена. Надзор над радом банака спроводило је Министарство трговине и индустрије, док је Народна банка контролисала рад оних завода које је и кредитирала. Самим тим није била овлашћена за спровођење надзора над приватним банкама и била је неми посматрач разних спекулација.¹³⁸⁹ Централна банка је била у систему повезана са свим заводима којима је давала кредит по било ком основу. Веома често она није могла до танчина ући у њихово пословање пре свега због замршених веза са другим банкама и индустријским предузећима. Механизми контроле били су недовољни, наиме инспектори су имали право увида у рачуновдствене исправе новчаних завода с којима је Банка била у кредитној вези, али и по наводима самих инспектора веома је тешко било утврдити тачност података који су били представљени у књигама.¹³⁹⁰

Однос између емисионог и приватних новчаних завода није био утемељен на основу неког законског акта или наредбе Министарства трговине и индустрије. Али без обзира на то Народна банка је остваривала свој утицај у приватним банкама управо због своје кредитне политике одобравања или укидања зајма, док су се новчани заводи појављивали као имаоци акција Народне банке и тако били у могућности да путем Збора акционара утичу на њену политику.¹³⁹¹ На све вести о угрожености кредитне способности банака, Народна банка је одмах реаговала слањем својих представника и испитивањем могућих узрока за таква стања. Иако је током рада често била на мети критика да се бави развојем српске привреде она је протмно реаговала на прву појаву кризе код загребачких банака.¹³⁹²

Један од начина да Народна банка преко кредитирања новчаних завода утиче на развој привреде уопште, био је преко своје есконтне стопе односно каматне стопе,

¹³⁸⁹ У случају Балканске банке чији је директор био Душан Плавшић из Загреба која је вршила продају чекова без покрића, Банка није могла интервенисати, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 21. 7. 1923, а.к. 22.

¹³⁹⁰ *Немогуће је познавати имовно стање свих дужника банке, банка је инвестирала велике суме у разна предузећа махом ван Београда па се њихова вредност не може јачно одагде проценити*, из извештаја Јована Ђуричића приликом прегледа Београдске уједињене банке, АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице ГО, 6. 11. 1923, а.к. 22.

¹³⁹¹ Према извештају за збор акционара марта 1928, највећи број акција је имала убедљиво Београдска задруга 4166, затим следе: Извозна банка 2.930 Прва хрватска штедионица 1.976, Поштанска штедионица 1.200 АНБ 1/II, УПР, Записници са зборовог акционара, а.к. 30.

¹³⁹² АНБ 1/II, УПР, Записник са 27. седнице УО, 13. 10. 1926, а.к. 3.

која се одобравала банкама и по којој су се обрачунавале менице при откупу. С обзиром да није могла да утиче на пословну политику приватних банака, део акционара и чланова Управног одбора је захтевао да и сама Банка повећа своју есконтну стопу за проценат и тако заради више.¹³⁹³ Међутим томе су се поред млађих чланова Управе противили и представници министарстава трговине и индустрије и финансија указујући да сем интереса акционара не постоји никакав економско-финансијски интерес. Ово питање поново је покренуто октобра 1924. Ђорђе Радојловић, члан Управе, наводећи да новчани заводи не само да нису снизили каматну стопу, већ су је и повисили и да не може бити речи о неком појефтињењу кредита, док је као резултат тога Банка зарадила мање него у 1923. години. Мишљење Војислава Шоле је било супротно Радојловићевом који је сматрао да се каматна стопа не сме повећавати већ би требало да оним новчаним заводима којима се дају кредити, пропише и услове према величини капитала у име камате али најважније је како и зашта се ти кредити користе, без обзира на каматну стопу.

Табела бр. 21 – Територијални распоред корисника кредита Народне банке у 1924.

Место	број банака корисника кредита код НБ	каматна стопа
Београд	29	14-24%
Загреб	14	16-24%
Љубљана	8	12-20%
Нови Сад	12	16-30%
Сарајево	11	14-24%
Бања Лука	10	22-35%
Зрењанин	6	8-26%
Вршац	5	20-24%
Марибор	5	10-16%
Мостар	3	16-30%
Ниш	25	17-35%
Осијек	29	14-28%
Панчево	8	18-30%
Скопље	8	18-30%
Сплит	11	16-30%

¹³⁹³ Ово гледиште су заступали старији чланови Управе: Ђорђе Радојловић, Манојло Клидис, Тодор Мијаиловић. АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 27. 6. 1924, а.к. 22.

Место	број банака корисника кредита код НБ	каматна стопа
Суботица	18	18-30%
Цетиње	7	16-24%
Шабац	7	22-27%

АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 23. 10. 1924, а.к. 22

Банка је у више наврата покушала да ограничи висину каматне стопе, али новчани заводи нису прихватили овај предлог. Чланови Управе нису имали механизме на основу којих би извршили смањење каматних стопа код приватних банака. Висина каматне стопе је била директно повезана и са висином каматне стопе на штедњу, која је била увек висока, с обзиром да се на тај начин брзо и лако долазило до готовог новца. С обзиром да је висина каматне стопе варирала од града до града и да је имала приличан распон од 8-35%, Банка је заузела став да се прво покуша да се омеђи висина каматне стопе на 18 одсто.¹³⁹⁴

Не може се порећи да је Банка настојала да се каматна стопа умањи у сагласију са свим чиниоцима на новчаном тржишту, али је итекако била свесна да су њене могућности омеђене. Већ 1922. упућена је нека врста циркулара свим новчаним заводима у којем је тражено да било појединачно било заједнички приступе акцији умањења каматних стопа.¹³⁹⁵ Овај захтев је остао без одјека, те је и сама Банка у свом годишњем извештају навела да је и пад вредности динара један од узрока високих каматних стопа, јер су се кредити узимали масовно са калкулацијом да ће приликом враћања дуга њихова вредност бити знатно умањена, а све због осцилације националне монете.¹³⁹⁶ Како ови напори нису дали никакве резултате, Банка се средином 1923. обратила новчаним заводима са малим капиталом са захтевом да се или фузионишу или повећају свој акцијски капитал.

С обзиром да ни овај захтев није имао одјека, од 1924. године одржане су многе конференције, са намером да се чује и друга страна. Гувернер Вајферт и остали чланови Управе су организовали састанке са водећим новчаним заводима у Београду, Загребу и Љубљани. На конференцији у Београду којој су председавали главни директор Д. Новаковић и члан Управе Љуба Срећковић изложена је намера да камата буде омеђена на 18%, а на улоге на 10%. На опште изненађење стигла је представка Удружења банака у којој они изражавају незадовољство и неслагање са овом одлуком. Поред спочитавања Банци да она ни по закону ни по Статутима није

¹³⁹⁴ Исто, Најнижа 8% у Зрењанину а највиша и до 35% у Нишу.

¹³⁹⁵ *Народна банка 1884-1934*, 182.

¹³⁹⁶ *Извештај Народне банке за 1922*, Београд 1922, XX.

позвана да регулише ову проблематику, наглашавали су да ово није једнообразна мера за све јер би онда и зараду индустријских предузећа требало ограничити. Њихова схватања одражавају следећи наводи: *За новчане заводе новац је роба. Сваки завод продаје своју робу по цени, коју мисли да може и да треба постојати. Ако некоме не конвенира цена нека је не узме.* Поред тога Удружење банака је навело да би контрола била апсолутно немогућа, и да мерења укидања кредита није израз домаћинске политике Народне банке. *Изгледа да се смело с ума, да Народна банка није у тако јакој позицији, да се и без законске основице јављује као чинилац који може другим декретивама капати*¹³⁹⁷ Такође и заводи који нису били чланови Удружења, обавестили су о одбијању предлога Народне банке.¹³⁹⁸

За разлику од реакције из Београда, у Загребу и Љубљани је овај Банчин предлог примљен сасвим другачије. Савез новчаних и осигуравајућих завода и Друштво Банчаних Завода су одвојено у својим актима изразили спремност да се о овом предлогу разговара, а све у духу побољшања привредног живота уопште.¹³⁹⁹ Имајући у виду да није постигнут договор Банка је оставила рок до фебруара 1925. да сами новчани заводи постигну међусобни споразум.

Као вид притиска, а све у циљу редукције кредита Банка је донела одлуку да од почетка 1924. укине кредите оним банкама које су имале капитал мањи од три милиона динара. С обзиром да је највећи број завода са малим капиталом постојао баш у Србији ова одлука је изазвала незадовољство. Такође, приликом ревизије кредита Банка је заузела став да ће водити рачуна пре свега о банкама дужницима које не плаћају своја дуговања а при том имају мале суме на својим жиро рачунима, као и да ће посебно обратити пажњу о висини интереса који они наплаћују, као и да ће у служби домаћег капитала мешовитим банкама смањити кредит у сразмери домаћег капитала.

Поставља се питање да ли је и у овом случају Банчина улога прецењена, јер се на основу података из Министарства трговине и индустрије закључује да је крајем 1924. у земљи било укупно кредитних односа 12 милијарди, а да је Банка

¹³⁹⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. Седнице ГО, 22. 12. 1924, а.к. 22.

¹³⁹⁸ Врачарска задруга је обавестила о разлозима одбијања, АНБ 1/II, УПР, Записник са 30. седнице УО, 25. 11. 1924, а.к. 2.

¹³⁹⁹ Прва хрватска штедионица је чак израдила и неку врсту нацрта споразума које је требало да се склопи између новчаних завода, а све у циљу смањења каматне стопе. Исто.

учествовала са једном и по милијардом динара што значи са око 12%.¹⁴⁰⁰ Овај однос се није знатно променио ни крајем 1927.¹⁴⁰¹

По статистици Министарства и финансија крајем 1925. у Краљевини је посло-вало 666 банака и новчаних завода. Од тог броја, готово половина, 327 завода користи-ла је кредит код Народне банке. Од тог броја, на упит је одговорило 223 завода из којих се види да 70 завода наплаћује камату 24%; 20-22% ;6-21%; 47-20%; 68-18%; 12-16%; Просечна каматна стопа 10-14% је у Словенији, 15-16% у Загребу, око 18% у Београду, Суботици и Сплиту. Највећу камату су наплаћивале 24 банке из унутрашњости Србије.¹⁴⁰²

С обзиром да је од почетка 1923. Банка вршила ревизију додељених кредита, уведена је пракса да се приликом обиласка филијала, поред чланова есконтног одбора и неког од чланова Управе из Београда, обавезно присуствују и чланови Управе са територије филијале са образложењем да су упознати са привредним приликама тога краја.¹⁴⁰³ На основу биланса стања који су молиоци кредита подносили доношене су одлуке већином гласова да се кредити укину или да им се умањи износ.

Приликом ревизије кредита код филијала, у свим већим местима Краљевине, представници Народне банке су одржавали и неку врсту састанака на којима је главна тема била питање висине камате. На тим састанцима углавном се говорило о камати која је била велика и неподношљива за дужнике. С друге стране Банка је заступала став да новца има довољно и да узети кредити нису искоришћени. Новчани заводи су апострофирали да скупе режије и велики порези поскупљују кредите. Да би се тачно испитали сви узроци *скупоће* Управа је предложила да сазове конференцију, у коју би били укључени сви новчани заводи који имају кредит код Народне банке са главним питањем о висини камате. Као предрадња овој конференцији, планирано је да се припреми нека врста анкете у којој би се сублимирали сви подаци о висини каматне стопе са образложењем и узроцима.¹⁴⁰⁴ Имајући у виду да је у претходном покушају да утиче на висину каматних стопа изазвала велико незадовољство новчаних завода, Банка је нарочито напоменула

¹⁴⁰⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 24. 10. 1924, а.к. 22.

¹⁴⁰¹ Банка је имала кредите у износу од 1.683 милијарде што свакако није било много у односу на 12 милијарди које су доделили приватни новчани заводи., АЈ 81-1-1.

¹⁴⁰² *Извештај Народне банке за 1926*, Београд 1926, XXVII.

¹⁴⁰³ Тако су ревизији кредита у Загребу и Вараждину присуствовали Мирослав Кулмер и Владимир Турковић, у Љубљани и Марибору Карл Трилер и Драгутин Хрибар, у Сплиту Јурај Дубоковић, у Сарајеву и Мостару Војислав Шола, АНБ 1/II, УПР, Записник са 13. седнице УО, 20. 5. 1925, а.к. 3.

¹⁴⁰⁴ Комисију за припрему анкете чинили су: Д. Протић, И. Бајлони, Ђ. Радојловић, Г. Дунђерски, В. Турковић и Д. Новаковић АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 15. 5. 1926, а.к. 22.

да ова анкета не значи никакву присилу и наметање.¹⁴⁰⁵ Почетком 1926. појавиле су се гласине, нарочито у Хрватској да ће Народна банка морати да обустави есконт меница, јер неће бити у стању да свима који имају кредит изврши исплату.¹⁴⁰⁶ Ова бојазан се појавила с тога што Банка за разлику од Француске, Немачке и Енглеске, није могла да када се укаже потреба, своје есконтване менице прода на берзи или реесконтује.

Припрема за одржавање конференције и анкетирање новчаних завода извршени су у другој половини 1926. те је Конференција одржана 15. фебруара 1927. године у Банчиној згради у Београду.¹⁴⁰⁷ Приликом анкете новчаним заводима су била постављена следећа питања: 1.) Чиме новчани заводи правдају велику разлику између камате које плаћају и оне које наплаћују од својих клијената, који су узроци те појаве и 2.) Шта учинити да се отклоне ти узроци и да новац односно кредит у земљи постане јефтинији.¹⁴⁰⁸ На конференцији Драгутин Протић је изнео став да Банка у јавности трпи критике што највише кредита додељује новчаним заводима, уместо индустрији која се за помоћ обраћа страном капиталу. Затим о томе да приватне банке узимају кредите код емисионог завода, а потом их не искористе у целости.¹⁴⁰⁹ Сазивајући конференцију став челних људи је био јасан, Народна банка свакако не одређује цену новца на тржишту, али се не може оглушити о многобројне позиве и истовремено је сугерисала свим новчаним заводима да је конференција и у њиховом интересу јер је због висине интереса свакако јавно мњење против банака.¹⁴¹⁰

На конференцији су се новчани заводи изјаснили да су високи порези како државни тако општински, први узрок високе каматне стопе. Д. Протић је предложио да се Министарству финансија скрене пажња да је фискално оптерећење један од главних разлога за висину каматне стопе и да се приликом доношења закона о порезу ово узме у разматрање. Као други разлог су наведени издаци за плате чиновника, директора и чланова Управног одбора у најкраћем велики режијски трошкови. Несумњиво да су исплате члановима Управе заузимале велики део издатака јер се тиме куповала

¹⁴⁰⁵ Исто.

¹⁴⁰⁶ Изјава Мирослава Кулмера. АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 18. 1. 1926, а.к. 22.

¹⁴⁰⁷ Испред Народне банке Конференцији су присуствовали: Д. Протић и Љ. Срећковић, вршиоци дужности гувернера, односно вицегувернера; Ђ. Вајферт, почасни гувернер; чланови Управе искључиво из Србије: Андрија Радовић, Војислав Шола, Будимир Раденковић, Милош Савчић, Михаило Ђурић и Тодор Мијаиловић; Милорад Зебић, представник Министарства трговине и индустрије; Војислав Катунац, представник Министарства финансија. *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, 33.

¹⁴⁰⁸ На Конференцији су учествовали представници водећих банака Краљевине, укупно 31. Исто.

¹⁴⁰⁹ Народна банка је 1926. банкама дала редовних кредита у износу од 657 милиона динара, а искоришћено је само нешто више од половине суме – 343 милиона динара. *Правда*, 16. 2. 1927.

¹⁴¹⁰ Записник са Конференције, *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, 35.

и партијска послушност, добијала награда за неку извршену активност, али то су била образложења која су мало имала везе са пословањем новчаног завода. Поред ова два разлога, заводи су као разлог за висину камате навели и високи ризик у пословању, као и штете које трпе услед рђаве администрације и спорости у раду судова.

Без обзира на ове ставове новчаних завода, узрок високих каматних стопа лежао је у њиховом пословању. Наиме банке су с једне стране и примале улоге на штедњу, а с друге улазиле у ризичне послове везане за трговину и индустрију, те су стога те каматне стопе представљале компензацију за евентуалне пословне губитке. Други разлог је био многобројност банака и штедионица која није била одраз реалних економских потреба. Најчешће, заводи су се оснивали из личних и партијских интереса. Само у Србији у периоду 1923-1926. било је нових 50 завода.¹⁴¹¹ Такође мали новчани заводи обично нису располагали великим новчаним средствима, па су се задуживали код већих, који су им рачунали камату као приватним лицима. Предвиђени расходи никада нису одговарали стварним, јер је готово увек било накнадних и ванредних кредита. Износ накнадних и ванредних кредита, био је у директној вези са могућношћу кредитирања код Народне банке.¹⁴¹²

Да би дошли до преко потребног капитала за улагање у ризичне или мање ризичне послове, заводи су одређивали високе камате на штедњу. Такође, претерана добит које су банке остваривале је била један од узрока. На поменутој конференцији заводи су изнели података да се њихова добит креће 8 до 10% на уплаћени капитал. То је заиста била сума које се делила као дивиденда акционарима, међутим истина је била другачија. Није се приказивала добит која је улазила у резервне, као и фондове за амортизацију која је била њихова стварна добит.¹⁴¹³ Све ово представљало је врзино коло, које је своје стварне узроке имало у нередовним привредним приликама, жељи за брзим и лаким богаћењем, што је неминовно водило у разне шпекулантске послове који су морали бити покривени сигурним капиталом. Посебно апострофирајући прилике у Србији, Протић је поновио да је један од разлога када говоримо о *скупоћи*

¹⁴¹¹ *Каква је била потреба да се у Врању које је имало три банке, створе у прошлој години још две, у Ужицу у коме је постојало пет банака оснује у 1926. и шест, а у Крајевцу, где је било шест, за-
снуде и седма.* АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 9. 4. 1927, а.к. 23.

¹⁴¹² Крајем 1925. одобрени су нови редовни кредити у износу од 27.300.000 динара. Највећи износ појединачно додељеног кредита износио је три милиона, а највећи број додељених кредита, био је у широком распону од 20 до 150 хиљада динара. АНБ 1/II, УПР, Записник са 35. седнице УО, 12. 12. 1925, а.к. 3.

¹⁴¹³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 4. 6. 1927. а.к. 23.

новца *ио шїо йосїо* је мноїбројни *нейоїребни новчани заводи*.¹⁴¹⁴ Представници власти на конференцији нису имали одговор на све исказане тврдње и ставове и једне и друге стране, осим да окриве неуједначени порески систем у Краљевини.¹⁴¹⁵ По многим покушај Народне банке да у неку руку присилним путем регулише висину каматне стопе доживео је потпуни неуспех.¹⁴¹⁶ Према констатацији челника Загребачке берзе: *їу ће мало йомоћи анкеїе и йреїња реїресалијама, нашој йривреди їреба сїавїїи на расїолаїање нова средсїва а у йрвом реду їреба омоїуїїїи сїраном кайїїїалу, да без икакове оїасносїи и йоїїешкоћа сїруји нашоим йривредом*.¹⁴¹⁷

У суштини Банка није располагала законским механизмима, којима би спречила пословне банке да кредитирају зеленаше. Она је једино могла да усмено наложи заводима да је камата коју они наплаћују претерана и да захтева да се због зеленашења укину поједини кредити.¹⁴¹⁸ С обзиром да је готово половина банака имала неку врсту кредита код Банке, једини прави увид у њихово пословање је била контрола коју су на лицу места вршили Банчини инспектори. На основу архивске грађе, не може се закључити да је Банка имала разрађени план и програм на основу којег је вршила контролу. Намеће се закључак да се контрола вршила стихијски најпре на основу дојаве о проблематичном пословању неке банке.¹⁴¹⁹ И тада је у првом реду Банка била забринута за свој уложени капитал преко кредита а испитујући ликвидност неке банке главна брига је била да јој се врате уложена средства. Ни тада она није могла да сугерише и даје стручне савете у вези пословања неке приватне банке, јер то напосто није била њена функција. Чак ни Министарство трговине и индустрије које је формално имало надзор над радом свих банака с обзиром да је дозвола за оснивање издавана од стране Министарства, док су банке биле у обавези да им достављају све годишње извештаје, билансе стања, промене у

¹⁴¹⁴ Као пример навео је да Ниш са 35 хиљада становника има 13 новчаних завода, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 14. 2. 1927, а.к. 23.

¹⁴¹⁵ *Банка и даље безусїеино настїоји да йриволи осїале банке да смање каматїне сїоїе... Мало је вероваїно да ће њени найори биїїи крунисани усїехом*, *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 406.

¹⁴¹⁶ Чак ни чланови Београдске трговачке коморе није имала јединствен став по овом питању, *Време*, 2. 8. 1927.

¹⁴¹⁷ *Izveštaj Zagrebačke burze za robu i vrednote o poslovanju godine 1927*, Zagreb 1928, 23-29

¹⁴¹⁸ *Зеленашїво у Країујевцу и околини мноїо је развијено. Тако неки Драїомир Љуїић, їрїовац из Країујевца, найлаћује йо 5 динара недељно, на сїоо динара, шїїо изражено у йроценїїима износи 260%*, Извештај Ј. Гановића чиновника Народне банке, АНБ 1/II, УПР, Записник са 26. седнице УО, 29. 9. 1926, а.к. 3.

¹⁴¹⁹ У прилог да редовна контрола није постојала говори и податак да је контролу вршило само неколицина инспектора, чиновници са највишим рангом и платом у Банци, те да они ни физички нису били у могућности да обилазе све приватне банке-кориснике кредита.

власничкој структури није спроводило никакве контроле.¹⁴²⁰ С друге стране банке су спочитавале држави да жели да ојача свој утицај и да пореском инетрвенцијом спута сваку њихову активност која иде ка профиту.

Народна банка се у том систему замршених и законски неутврђених односа налазила између државе с једне стране и пословних банака са друге стране. Веома је често била на мети новчаних завода који су јој спочитавали њен повлашћени положај.¹⁴²¹ Ови сукоби са банкама су углавном били око висине каматне стопе али и због строго тврђених правила којих се Банка у свом раду придржавала. Наиме може се рећи да је целокупно Банчино пословање било строго нормирано и састојало се од врло прецизних уредби и правила које су утврђивале све сегменте њеног пословања. С обзиром да је готово свакодневно била у контакту са банкама, она је тражила и да се поштују све њене норме и у томе није попуштала.¹⁴²² За поједине банке је владало уверење да их потпомажу поједини чланови Управе.¹⁴²³

У односу Народне банке и приватних новчаних завода, јасно су омеђена два периода, први који се завршава са 1926. годином, је период сталног пораста броја новчаних завода. Карактеристика ових завода да су оснивани са веома скромним средствима и да су они приликом давања кредита одређивали суме које су чак премашивале величину уплаћеног капитала. И сама Банка је наглашавала све негативне последице постојања ових малих како их је називала *йровинцијских завода који штаквим радом йубе разлої свої йосйшојања и йрейшварају се у усйшанове неколико*

¹⁴²⁰ *Код нас се изйубила мера шйша је дозвољено а шйша није. Данас су веома честйи случајеви да људи без каййшала оснивају банке. Оваквим се махинацијама мора сйшати на йушй. Морам нарочйшй да на йласим да ћу завесйи велику конйшролу над свим банкама,* Из изјаве Драгутина С. Којића, министра трговине и индустрије, који је био већински власник Крагујевачке окружне банке основане 1908, *Полийшика* 14. 8. 1923. *Срйски биографски речник*, књ. 5, КВ-Мао, Нови Сад, 2011, (даље: СБР 5) 162.

¹⁴²¹ *Посве је наиме несхавайљиво, да би новчани заводи моїли у есконйном йослу држайшй конкуренци-ју Народној банци, која ужива све моїуће йредносйи, а ослобођена је од свих йореза и йрисйшйба,* акт Савеза новчаних и осигуравајућих завода Краљевине СХС, АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице ГО, 18. 6. 1921, а.к. 21.

¹⁴²² Стални посао који се обављао са банкама је био пријем меница, највећи број неправилности је потицао од лоше исписаних меница са различитом врстом и бојом мастила, које је Народна банка као вредносне папире одбијала да прими. На крају пословне банке нису имале избора јер су биле корисници кредита, те су морале да се сагласе са свим правилима која су се од њих захтевала. Преписка са Извозном банком око употребе мастила, АНБ 1/II, УПР, Записник са 23. седнице ГО, 2. 12. 1921, а.к. 21.

¹⁴²³ Пример Гостионичарске банке која је пропала 1929, по изјави Бајлонијевој, владало је уверење да Бајлони и Вајферт подржавају кафеције који су били директни корисници кредита ове банке због лакше дистрибуције пива, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. збора акционара 10. 3. 1929, *Извешйшай Народне банке за 1929*, Београд 1929, 48.

људи, за експлоатацију приватног кредита и улога на штетњу и губе свој карактер установа јавног кредита.¹⁴²⁴

Крајем 1926. године деловало је 672 завода акционарског типа, према следећем распореду:

Табела бр. 22 – Бројно стање новчаних завода 1926.

Територија	Број банака	Територија	Број банака
Србија и Црна Гора	307	Босна и Херцеговина	71
Хрватска и Славонија	143	Далмација	13
Војводина	127	Словенија	11

AJ-81-1-3

Одмах се примећује да се највећи део завода налази у Србији и Војводини, што су још коментарисали ондашњи банкарски да су разлози за то углавном партијски. По величини уплаћеног капитала су следећи подаци:¹⁴²⁵

Табела бр. 23 – Величина уплаћеног капитала

Број завода	Износ главнице	Број завода	Износ главнице
227	до милион динара	7	од 25-50 милиона
327	од 1-5 милиона	2	од 50-100 милиона
47	од 5-10 милиона	2	преко 100 милиона
30	од 10-25 милиона		

AJ-81-1-3

Највећи број приватних банака са капиталом до 5 милиона се налазио свакако у Србији, и са оваквим капиталом оне нису могле да врше утицај на тржишту новца и изађу из својих локалних оквира.

С обзиром да циркулари, препоруке и запажања Народне банке које је слала новчаним заводима нису уродили плодом и нису довели ни до снижавања каматних стопа а ни редукције њиховог броја, од 1927. године односи између Народне банке и приватних новчаних завода улазе у другу фазу у којој пре свега активнијом политиком Народне банке дошло, ако не до смањења броја завода, онда до престанка повећавања њиховог броја и ојачавања акцијског капитала.

¹⁴²⁴ Извештај Народне банке за 1927, Београд 1927, XXII.

¹⁴²⁵ Исто.

Укрупњавање кацијала у банкарском сектору

Све даље предузете мере односиле су се само на заводе кориснике кредита код Народне банке. Тако је од јуна 1927. Народна банка условила повећање минимума уплаћеног капитала на пет милиона динара за Београд, Загреб, Љубљану и Сарајево. За остале делове Краљевине одређен је био минимум капитала на милион, с тим што је у местима са више од пет завода одређен минимум на два милиона динара. Изузетно, остављена је могућност да кредит добије новчани завод који је имао минимум мањи од милион, али уз услов да у том месту постоји само један завод. Банкама које су већ имале кредит, а нису имале одређени износ капитала остављен је био рок до 1. маја 1928, до кад су биле у обавези или да се фузионишу или да повећају оснивачки капитал. Међутим, због учесталих захтева за продужење рока услед немогућности да се одрже зборови акционара и фузија изврши уз њихову сагласност, рок је продужен на 1. мај 1929.¹⁴²⁶ Након истека рока, укинут је кредит свим банкама које нису имале минимум уплаћеног капитала, с тим да је остављен рок од годину дана да Банка изврши наплату својих потраживања. Прихваћена је молба новчаних завода из Босне и Херцеговине за смањењем минимума капитала са 5 на 2 и по милиона динара.¹⁴²⁷ Највећи број банака њих 9, које нису имале потребан капитал имао је своје седиште у Београду. Свакако у односу на број становника највећи проблем су имали заводи у Сарајеву, док банке у Љубљани, Скопљу и Битољу нису имали потешкоћа које су се тичале уплаћеног капитала.

Табела бр. 24 – Територијални распоред новчаних завода са недовољно капитала

Место/Филијала	Број банака које немају потребан капитал	Место/Филијала	Број банака које немају потребан капитал
Београд	9	Осијек	5
Бања Лука	3	Панчево	3
Вараждин	1	Сарајево	8
Зрењанин	8	Сплит	1
Загреб	2	Суботица	5
Ниш	2	Шабац	3
Нови Сад	2		

АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 5. 1929, а.к. 23

¹⁴²⁶ АНБ 1/II, Записник са 2. седнице ГО, 14. 2. 1928, а.к. 23.

¹⁴²⁷ Ово је значило да се одредба односила на Београд, Загреб и Љубљану, али не и на Сарајево, АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 5. 1929. а.к. 23.

Упоредо са овом својом акцијом, Народна банка је захтевала да и држава предузме одређене активности до којих никада није дошло Иако је у плану било доношење закона о банкама којим би се њихов рад регулисао на начин да пружи довољно јемства у ликвидност и солвентност неког завода.¹⁴²⁸ Управо због тога што се целокупно пословање банака заснивало на потпуној слободи, природно да је долазило до пропасти односно ликвидације банака.¹⁴²⁹ С друге стране управо због немешања државе, приватне банке су морале да воде рачуна о својој рентабилности јер нико није хтео да депонује средства у заводу који не послује са успехом. Целокупна Банчина акција на фузионисању новчаних завода је у периоду 1927-1930. постигла поприличне резултате с обзиром да је била условљена добијањем кредита код емисионог завода. Док је 1925. било новчаних завода са главницом до пола милиона динара укупно 232, године 1930. њихов број се смањио на 176.

Успешност напора Народне банке више се огледала не у смањењу броја банака у Краљевини, него у повећању њиховог акцијског капитала. Ако упоредимо број од 635 банака из 1925. са бројем из 1930, приметно је повећање броја завода на 642. Међутим, док је 1925. укупан акцијски капитал износио 1.989 милиона динара до 1930. капитал је повећан за скоро читаву милијарду и износио је 2.954 милиона динара.¹⁴³⁰ Може се рећи да је ова акција на смањењу броја новчаних завода било фузионисањем или претварањем завода са недовољним капиталом у малим местима у филијале великих банака, дала резултате и да је у односу на Министарство трговине и индустрије спроведена сопственом иницијативом и самостално.¹⁴³¹

Један од проблема са којима се Банка сусретала од свог оснивања, био је свакако и питање кредитне способности новчаних завода, трговачких фирми и појединаца којима је давала кредит. Овај проблем постојао је још у Краљевини Србији, али свакако у мањем обиму, с обзиром на број становника, величину територије и број акционарских друштава и појединаца који су кредитирани. Услови у новој држави су се знатно променили, повећан број становника, знатно увећана територија, могућности за склапањем разних послова, већим делом и шпекулативне природе довели су до настајања нових фирми, од којих је већи број био и кратког даха. Оснивање нових новчаних завода и штедионица довело је до нестајања оног трговачког света,

¹⁴²⁸ Народна банка је предложила Министарству трговине и индустрије да не одобрава оснивање банака у Београду, Загребу, Љубљани и Сарајеву који немају минимум 10 милиона оснивачког капитала, АНБ I/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 4. 6. 1927, а.к. 23.

¹⁴²⁹ А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 200.

¹⁴³⁰ *Народна банка 1884-1934*, 185.

¹⁴³¹ Само у овом настојању Народне банке неопходно је потребно да је помоћу и надлежни државни фактори и по нарочито у моменту давања концесије за оснивање нових банака, *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XXIV.

где су углед и кредитна способност имала велику улогу у пословању. Сада се и приликом давања кредита Банка морала ослонити на мишљење есконтних одбора по филијалама и у Централи, уствари немајући механизме да процени солвентност подносиоца захтева. С друге стране новчани заводи су често имали и примедбе на избор чланова есконтног одбора. Став емисионог завода је био да је избор чланова есконтног одбора унутрашња ствар Банчина, те да новчани заводи били клијенти или не, немају права да се мешају.

Веома често тражиоци кредита били су задужени код више банака и било је немогуће сазнати њихова замршена кредитна задужења. У немогућности да се информише о свим подносиоцима кредита банке су се обраћале разним приватним детективским агенцијама које су у њихово име вршили истраживање.¹⁴³² Због тих проблема Удружење банака и Народна банка су заједнички преговарали 1926. године о стварању неке врсте обавештајне централе – бироа који би пружао обавештења о кредитној способности.¹⁴³³

Тек крајем 1928. Народна банка је израдила предлог Уредбе којом се уз сарадњу са Удружењем банака оснивају при Централи и свим филијалама, одељења која ће сакупљати од банака податке о ликвидности дужника и њихових гараната. Све банке које су биле корисници кредита Народне банке биле би у обавези да буду чланови Обавештајног кредитног одсека, који би био нека врста кредитне контроле. Банке чланови достављали би податке о својим корисницима кредита, и за узврат могле би да се информишу о фирмама и лицима које ће потенцијално кредитирати. Било је планирано да Банка изради образце на којима ће се достављати извештаји и да се са радом почне априла 1929.¹⁴³⁴ Међутим до новембра 1929. свега 61 банка је пристала да шаље податке и буде члан Обавештајног кредитног одсека.¹⁴³⁵ На основу списка чланова може се закључити да су то били чланови из Београда и западне

¹⁴³² Један од таквих завода је био *Обавештајни и инкасо завод „Кредит информ“* који је пословао на територији читаве Краљевине. Завод је имао 2.500 дописника (агената) који су извештавали на захтев, о бонитету било банке или неког предузећа. Само за град Београд постоји 25.500 картица са подацима о бројним фирмама. Завод је прикупао информације о имовном стању тражилаца кредита, начину пословања, породичном стању и поред података које можемо сврстати у оне финансијске природе садржи и веома често и психолошке профиле, као и податке из личног живота водећих људи одређеног предузећа или банке. Завод је прикупао податке и за преко 50 фабрика из иностранства (из Италије, Немачке Чехословачке, Аустрије Француске и Велике Британије), Историјски архив Београда, фонд Кредит информ.

¹⁴³³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 9. 9. 1926, а.к. 22.

¹⁴³⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 7. 11. 1928, а.к. 23.

¹⁴³⁵ Овако мали одзив Банка је тумачила чињеницом што највећи новчани заводи нису били чланови, АНБ 1/II, УПР, Записник са 42. седнице УО, 9. 12. 1929, а.к. 6.

Србије.¹⁴³⁶ Ситуација није била повољнија ни у првим месецима 1930, с обзиром да се број није повећавао. Одсек је превасходно радио за Народну банку.¹⁴³⁷ У почетку су новчани заводи нерадо достављали извештаје о стању непосредних и посредних обавеза њихових дужника.¹⁴³⁸ Дешавало се да и поред тога што су податке достављали Одсеку неки заводи су то чинили селективно.¹⁴³⁹ Одсек је престао са радом 1932. не успевши да оствари активност на читавој територији Краљевине.

Проблем ликвидности пословних банака, који је постојао у читавом међуратном периоду представљао је проблем за Народну банку и за новчано тржиште. Средства којим су југословенске банке финансирале производњу, односно привреду била су претежно позајмљена односно туђа средства од којих су највећи значај имали улози на штедњу.¹⁴⁴⁰ Овај проблем свакако није био акутан у временима без финансијских и политичких потреса који би улагаче доводио на шалтере банака у потрази за својим новцем.¹⁴⁴¹ Велики новчани заводи имали су код себе највећи део улога, што је свакако убрзало њихово слабљење након 1931. године.¹⁴⁴² Овакав утицај капитала добијен на основу штедних улога говорио је уствари о хроничном недостатку новца у којем привреда до потребних финансијских средстава долазила готово искључиво преко пословних банака.

Након уједињења, у банкарском смислу пречански заводи, у првом реду они из Загреба свесрдно су прихватили идеју отвореног тржишта капитала на читавој територији Краљевине. Наиме они су готово одмах започели са отварањем својих филијала, или са преузимањем мањих новчаних завода.¹⁴⁴³ С обзиром на ограничења који су имали приликом пословања у Хабзбуршкој монархији, када новчани заводи који су имали централе у аустријском делу нису смели имати филијале у

¹⁴³⁶ Поред тога што ниједан новчани заводи из Хрватске није био члан, ни најсолвентније банке из Србије, попут Извозне, Прометне или Београдске задруге нису биле чланови Одсека. АНБ 1/II, УПР, Записник са 31. седнице УО, 4. 9. 1929, а.к. 6.

¹⁴³⁷ До 31. 1. 1930. Одсек је доставио извештаје Банци о свим фирмама које су се обраћале било за редован или сезонски кредит укупно 1126 предузећа, АНБ 1/II, УПР, Записник са 5. седнице УО. 13. 2. 1930, а.к. 7.

¹⁴³⁸ Од 61 члана, извештаје су послали 43 новчана завода. Исто.

¹⁴³⁹ Пријава Ужичке кредитне банке Народној банци. Исто.

¹⁴⁴⁰ Улози на штедњу су 1931. били три пута већи од укупног износа главнице и резервних фондова банака, А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 165.

¹⁴⁴¹ Свој највиши ниво улози су постигли 1930. са сумом од 10.294 милиона динара, док су 1936. Износили само половину према стању из 1930, Исто, 166.

¹⁴⁴² Исто.

¹⁴⁴³ Најречитији је пример Прве хрватске штедионице која је 29. децембра 1918. већ отворила своју филијалу у Београду, иако Народна банка није отпочела са радом како је навела у свом годишњем извештају. Крајем 1931. Штедионица је имала 56 филијала, АЈ, 65-1468-2452.

угарском делу и обратно, нова територија је пружала велике могућности. Поред Прве хрватске штедионице и Словенска банка је већ 1923. имала своје филијале у Словенији, Србији, Црној Гори, Босни, Војводини и Далмацији. Интересантно је напоменути да Љубљанска кредитна банка није ширила своју делатност на Хрватску, али је филијале отворила у Босни и Војводини.¹⁴⁴⁴ С обзиром на велику експанзију у првом реду хрватских банака као и количину капитала који је био дупло већи од капитала београдских банака чини се да тезе о неравномерном кредитирању од стране Народне банке не стоје, поготово што су пречанске банке изашле из сенке аустријских и мађарских банака и искористиле да пласирају свој капитал на читавој територији Југославије.

С друге стране банке из Србије у Краљевини нису шириле своју делатност на Хрватску и Словенију, већ су пословале у својим локалним оквирима. Велика већина је чак у својим називима садржавала име области или чак варошице у којој је деловала.¹⁴⁴⁵ Уопште централизација свога пословања је карактеристика српског банкарства која је се односила и на Народну банку.¹⁴⁴⁶ Чак и велики заводи са седиштем у Београду ретко су отварали своје филијале у унутрашњости саме Србије, а о неком проширењу послова преко Саве и Дунава није могло бити речи. Најсолидније банке из Београда нису биле агилне ни по питању отварања филијала у јужним деловима који су ушли у састав Србије након Балканских ратова. Поред Француско српске банке која је отворила своје филијале у Скопљу и Битољу још 1913. пре свега користећи везе француског капитала са Отоманском банком, Извозне банке и Јадранско подунавске банке која је своју филијалу у Скопљу отворила тек 1930. и није успела да прошири своју делатност, на том тржишту нема банака из Србије. Али зато је Прва хрватска штедионица још 1922. отворила своју филијалу у Скопљу, започела са кредитирањем индустрије и преко своје испоставе у Велесу улагала у индустрију уља.¹⁴⁴⁷

Поред тога банке су се разликовале и по системима пословања у Хрватској и Словенији су преовладавали конто-корентни кредити – врста краткорочних кредита који су се издавали по текућем рачуну, док је у Србији ова врста кредита имала споредну улогу. Такође, разлика је постојала и код пословања са хартијама од вредности, док су српски новчани заводи пословали у првом реду са папирима које је издала држава, у Хрватској и Словенији се радило искључиво са акцијама разних

¹⁴⁴⁴ Ivo Belin, „Najnoviji razvitak našeg novčarstva“, *Nova Evropa*, knj. VIII, br. 11 i 12, 11. 10. 1923, 323-345.

¹⁴⁴⁵ Чачанска, Крагујевачка, Призренска, итд.

¹⁴⁴⁶ Народна банка је до Првог светског рата отворила више формално само своје филијале у Скопљу и Битољу а не и у Нишу на шта ју је обавезивао и Закон из 1883.

¹⁴⁴⁷ М. Гавриловић, нав. дело, 162.

предузећа.¹⁴⁴⁸ Особеност новчаних завода из Хрватске и Словеније су већа улагања у индустрију, где су поједини заводи поседовали акције читавог низа индустријских предузећа.

Свакако најмоћнија банка у Краљевини је била Прва хрватска штедионица са улозима од преко 1,5 милијарди динара, након ње са искључиво домаћим капиталом Српска банка.¹⁴⁴⁹ Након Првог светског рата и кредитирања трговине, занатства и пољопривреде, Прва хрватска штедионица је прешла и на дугорочне инвестиције и кредитирање индустрије. Индустријске гране које је финансирала биле су веома разноврсне као и подручја на које се финансирање протезало.¹⁴⁵⁰ Из године у годину расло је поверење у солидност банке које је било овековечено слоганом: *Јамчи Прва хрвајска*, те се тако и број улога и улагача стално повећавао. Њена ажурност се огледала и у томе што је већ крајем децембра 1918. упутила захтев надлежном министру Стојану Рибарцу за отварање филијале у Београду у којем истичу: *Прва хрвајска штедионица је без сумње данас највећи и најјачи новчани завод у држави СХС јер располаже са 60 милиона круна акцијске главнице и управља са 300 милиона круна новчаних улога*.¹⁴⁵¹ Њен капитал је износио 50 милиона динара. Већ у пригодној брошури која се односила на обележавање седамдесет пет година рада, истакнута је њена намера да своју експанзију и оснивање филијала врши и на један и на други начин: *преузећем постојећих провинцијалних банака и штедионица и оснујком власних својих настанка на територији Хрватске и Словеније*.¹⁴⁵² Њен индустријски концерн је био огроман, имала је удела у главници 23 индустријска предузећа, а у њих пет је била већински власник. Осим тога учествовала је у капиталу, као власник акција у 9 других банака односно осигуравајућих друштава. У акције 23 индустријска предузећа имала је уложени износ од 64,5 милиона динара, што је чинило 17,41% од индустријског портфеља свих банака који су сачињавали новац и хартије од вредности.¹⁴⁵³ Може се рећи да се са отвореношћу Прве хрватске штедионице према улагањима у велики број индустријских предузећа није слагала Народна банка, која је у својим извештајима истицала да сумња у ликвидност

¹⁴⁴⁸ У Србији се највише трговало са обвезницама ратне штете, И. Белин, *Наше новчарство у 1927*, АЈ-81-1-3.

¹⁴⁴⁹ И. Белин процењује да су четири намоћније банке у Краљевини: Прва Хрватска штедионица, Српска банка, Југословенска удружена банка, Опште југословенско банкарско друштво. Исто.

¹⁴⁵⁰ По подручјима највише је улагала у индустрију у Хрватској и Славонији у првом реду прерада дрвета али је улагала и на територији Хрватске и Босне, била је финансијер Српске фабрике стакла у Параћину, М. Мirković, *Економска историја Југославије*, 335.

¹⁴⁵¹ АЈ-65-1468-2452 Ljubomir St. Kosier, *Prva hrvatska štedionica 1846-1921*, Zagreb 1921, 11.

¹⁴⁵² Ljubomir St. Kosier, *Prva hrvatska štedionica 1846-1921*, Zagreb 1921, 11.

¹⁴⁵³ А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 197.

овог завода *ишо је анџован у велики можемо рећи њреџерани број индустрија и њредузећа*, који је крајем 1926. у Краљевини пословао са 42 филијале.¹⁴⁵⁴ Колико се овај завод убрзано развијао говори и податак да је почетком 1931, дакле пре кризе, имао 56 подружница.¹⁴⁵⁵ Крајем 1930. године улози на штедњу износили су две милијарде динара или седми део свих улога на штедњу у целој држави.¹⁴⁵⁶ Поређења ради исте године улози у Поштанској штедионици су износили нешто више од 209 милиона динара.¹⁴⁵⁷

Последице економске кризе су јако погодиле Прву хрватску штедионицу, која се суочила са подизањем улога који су били далеко већи од оснивачког капитала. Управо због тога она је била једна од првих новчаних завода који су тражили заштиту Министра трговине и индустрије и Народне банке, у погледу пролонгирања рокова за исплату штедних улога и других олакшица.¹⁴⁵⁸ Приликом прегледа стања новчаних завода у Загребу новембра 1926. Банчини инспектори су повољно оценили ликвидност Српске банке д.д. која је имала шест филијала и две афилијације, затим Југословенске банке, која је имала везе са Живностенском банком из Прага, која јој је давала кредите у инострану валуту. Хрватска есконтна банка под управом Станка Шверљуге имала је везе са Интернационалном трговачком банком која је поседовала око 33% њених акција.¹⁴⁵⁹ Ова банка је била најјача по висини уплаћеног капитала од 100 милиона динара. За разлику од Прве Хрватске штедионице није створила систем филијала али је имала концерн од преко 40 предузећа.

Насупрот Првој хрватској штедионици, која је пословала са домаћим капиталом, стајала је Југословенска удружена банка такође из Загреба, која је имала акције у предузећима у којима је учествовао страни капитал и то највише у индустрији дрвета и текстилној индустрији, док је Српска банка учествовала у главници осам индустријских предузећа. Две најмоћније банке у Словенији прво Љубљанска кредитна банка је суделовала у девет предузећа док је Задружна господарска банка такође имала свој концерн.¹⁴⁶⁰ У немогућности да парирају величином капитала хрватским банкама, у Србији су у главници више индустријских и других предузећа

¹⁴⁵⁴ АНБ 1/II, Записник са 9. седнице ГО, 15. 11. 1926, а.к. 22.

¹⁴⁵⁵ АЈ-65-1468-2452.

¹⁴⁵⁶ Мијо Мирковић, *Економска структура Југославије 1918-1941*, Загреб, 1952, 55.

¹⁴⁵⁷ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 266.

¹⁴⁵⁸ В. Кршев, нав. дело, 280.

¹⁴⁵⁹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 15. 11. 1926, а.к. 22.

¹⁴⁶⁰ А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 197.

учествовали Јадранско-подунвска банка која је имала концерн од шест предузећа и Прометна банка¹⁴⁶¹

Народна банка кредитирала је индустрију два и по пута мање него приватне банке. У својим годишњим извештајима наводила да њени кредити индустрији су имали карактер *привремене дојуне*. Свакако главна препрека већем кредитирању индустрије било је то што питање средњорочног и дугорочног кредита није било решено.¹⁴⁶²

Превласт у количини капитала и јачини банкарског сектора остала је иста у целом периоду.¹⁴⁶³ Загреб је опстајао као водећи центар у којем су били сконцентрисани најмоћнији заводи. Године 1930. у њему је пословало 26 банака са 103 филијале, док је у истом периоду у престоници делало 64 новчана завода са 12 филијала. Бројност завода није значила и моћ с обзиром да су београдске банке располагале са нешто преко три милијарде динара капитала, а загребачке са два пута више капитала.¹⁴⁶⁴ Поређења ради у истом периоду у Сарајеву је радило девет новчаних завода са капиталом од 750 милиона динара.¹⁴⁶⁵ У поређењу са бројем становника у Београду је један новчани завод долазио на 4.562 а у Загребу на 5.576 житеља.¹⁴⁶⁶

Неразвијено тржиште новца било је добар основ за уплив страног капитала који је понајвише постојао у југословенским покрајинама, које су биле у саставу Аустро-Угарске државе. Предратни утицај бечких и пештанских банака, остао је јак и када су ове покрајине ушле у састав Краљевине СХС.¹⁴⁶⁷ Након 1925. страни капитал нагло продире у нашу земљу, када државне финансије улазе у сређенију фазу. Инострани капитал је учествовао на банкарском тржишту на два начина:

¹⁴⁶¹ Прометна банка је учествовала у капиталу осигуравајућег друштва Србија, експлоатацији рудника Подвис, Тресибаве и Косово, имала *Бродарско транспортно предузеће, Фабрику вагона и извозних конструкција итд* док је Милош Савчић као њен водећи акционар био и у Управи Народне банке, Беоцинске фабрике цемента и Сартида, Vesna Aleksić, „Prometna banka A.D. u modernizacijskim procesima u Srbiji u prvoj polovini XX veka“, *Bankarstvo I*, Beograd, 2013.

¹⁴⁶² А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 195.

¹⁴⁶³ Од укупног броја новчаних завода у целој земљи на Београд и Србију долазило је 40% а на Загреб и Хрватску 25%. Године 1922. Загребачке банке су имале 2,3 пута веће акционарске главнице, резерве и улоге на штедњу него све београдске приватне банке, *Историја Београда*, књ. 3, двадесети век, Београд 1974 (даље: *Историја Београда 3*), 211.

¹⁴⁶⁴ *Алманах Краљевине Југославије*, Загреб 1933, (даље *Алманах Краљевине Југославије*) 105, 416.

¹⁴⁶⁵ *Историја Београда 3*, 206.

¹⁴⁶⁶ Према подацима за 1930. Београд је имао 292 хиљаде, а Загреб 145 хиљада становника, *Историја Београда 3*, 93, 405.

¹⁴⁶⁷ У Хрватској је учешће тих банака износило око 40%, у Словенији 20%, Војводини 43% и у Босни и Херцеговини 35%, А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 198.

кроз филијале иностраних банака и кроз учешће у главници домаћих акционарских банака. Француски капитал је био заступљен кроз делатност Француско-српске банке, која је почела са радом у Краљевини Србији, а своју делатност проширила у Краљевини Југославији. Поред седишта у Београду имала је своје филијале у Косовској Митровици и Нишу. Иако је отворила своју филијалу у Загребу 1920. никада није показивала већу пажњу ка ширењу у покрајине бивше Двојне монархије, те је ову филијалу угасила 1929. Србија је током читавог међуратног периода остала центар делатности ове банке и кроз учешће у капиталу Борских рудника.¹⁴⁶⁸ Банка *Weiner Bank Verein* односно њене филијале у Београду и Загребу, које је су се претвориле у Опште југословенско банкарско друштво била је представник аустријског капитала, који је највише био заинтересован за улагања у предузећа дрвне индустрије.¹⁴⁶⁹

За разлику од приватних банка, штедионице су се у банкарској кризи показале 1931. показале отпорнијим, када их је било 62, од тога се 29 налазило у Словенији.¹⁴⁷⁰ Разлоге за ово треба тражити у томе што штедионице нису биле умешане у разне спекулативне послове и нису имале везе са иностраним заводима. Њихово пословање је било регулисано на различитим законским основама све до 1938. када је донета Уредба о општинским штедионицама,¹⁴⁷¹ Као и у случају приватних банака највеће штедионице су пословале у западним деловима Југославије. У Словенији је 2/3 те штедне потицало из улога сељака. Прво место међу штедионицама су заузимале Градска штедионица из Загреба и Местна хранилица из Љубљане.¹⁴⁷² Поред Хрватске и Словеније штедионице су се оснивале и у Војводини, од којих је највећа била у Суботици.¹⁴⁷³

Резимирајући развој банкарства у Краљевини, још су савременици приметили да *ирије Уједињења није било говора о југословенском новчарству као о једној органичној целини.*¹⁴⁷⁴ То је било сасвим разумљиво у одвојеним државама, пре Великог рата новчани заводи из двојне монархије, нису имали везе са српским

¹⁴⁶⁸ Виктор Мирчић, „Француско-српска банка а. д. 1910-1951“, *Архив 1-2*, Београд, 2005, 59-71.

¹⁴⁶⁹ Vesna Aleksić, *Banka i моć*, 66-67.

¹⁴⁷⁰ Јако је тешко утврдити број штедионица јер њихов рад није био обухваћен званичном статистиком, А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 179.

¹⁴⁷¹ У аустријском делу двојне монархије важио је закон из 1844. према којем су се штедионице могле оснивати уз јемство општина или добротворних организација, док су у Хрватској и Војводини штедионице основане на темељу Закона о устројству општина и Трговачког закона, Исто, 179.

¹⁴⁷² Само ове две штедионице су 1939. имале улога на штедњу преко милијарду динара, А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 180.

¹⁴⁷³ У Војводини је постојало пет штедионица, *Јубиларни Зборник живота и рада Срба, Хрваџа и Словенаца 1918-1928*, Београд 1928, 548.

¹⁴⁷⁴ И. Белин, *Наше новчарство у 1927*, АЈ-81-1-3.

банкарством, али такође ни између завода са територије Аустро-Угарске настањене југословенским живљем нису били успостављени пословни односи. Међутим, ни током заједничког живота у Краљевини, у банкарству нису остварени процеси интеграције и стварања неколицине моћних банака, који ће своју делатност имати на читавој територији. Главна карактеристика југословенског банкарства у овом периоду је његова деконцентрација. Још су савременици уочавали овај проблем сматрајући да је далеко боље имати у центрима Београд, Загреб Љубљана моћне новчане заводе, него на стотине кредитних завода и штедионица.¹⁴⁷⁵

Југословенско банкарство у овом периоду карактеришу и две опречне појаве. Прво свакако недовољно развијена култура штедних улога. Овај проблем је најмање био изражен у Хрватској и Словенији, где је крајем 1927. концентрација штедних улога била више од половине у односу на друге делове Југославије. У осталим крајевима тезаурисање новца код куће, па чак и од стране трговачког света који се онда није могао употребити кроз улагања, било је честа појава. Критикујући овај проблем савременици су примећивали да и несређене политичке прилике као и стално увођење нових намета утичу на ову појаву.¹⁴⁷⁶ Међутим с друге стране управо ти штедни улози су били у суштини највећи капитал банака, а не њихов сопствени акционарски и управо је тај новац који је био добијен од штедних улога био коришћен за даља улагања у индустрију. Они су непосредно пред банкарску кризу били више него три пута већи од износа главнице новчаних завода.¹⁴⁷⁷ Највећи део улога су представљали улози на штедњу док је улога по текућем рачуну било мање и ова врста улога је припадала пословном свету.

Такође, још једна карактеристика је у односу на број становника сразмерно велики број новчаних завода. Све до 1927. број банака је био у сталном порасту, након тог пре свега захваљујући напорима Народне банке која је инсистирала на повећању акцијског капитала број банака је у постепеној стагнацији.

¹⁴⁷⁵ Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS*, 580.

¹⁴⁷⁶ У питању је инвалидски порез на штедне улоге, *Алманах III-6.d* 122.

¹⁴⁷⁷ А Тасић, *Југословенско банкарство*, 165.

Државне и полудржавне банке

Државна хипотекарна банка

Банкарски систем Краљевине Југославије су поред Народне банке и приватних банака које су радиле сходно законским прописима о акционарским друштвима, чиниле државне и полудржавне банке чије је оснивање било праћено посебним законима. Тако је држава свој утицај у банкарском сектору остваривала преко Народне банке и приватних банака, али и завода у чијем оснивању и раду је учествовала као власник. У питању су Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица или као власник већинског дела акцијског капитала у питању су Занатска и Привилегована аграрна банка.

У покрајинама које су биле под влашћу Аустрије, дакле у Словенији и Далмацији, хипотекарни кредит је био у рукама покрајинских новчаних институција и комуналних штедионица. У Хрватској и Војводини хипотекарни посао није био у рукама државних институција већ у рукама приватних банака. Оне су додељивале хипотекарне кредите на зграде и земљу, и на темељу тих зајмова издавале су заложнице које су пласирали на тржишту.¹⁴⁷⁸ С друге стране, у Србији је хипотекарни кредит, односно добијање кредита уз залог, најчешће некретнину, имало дугу традицију и одвијало се под окриљем државе. Наиме, Државна хипотекарна банка је настала од Управе фондова која је основана 1862. у Кнежевини Србији, када је држава у неку руку ујединила све државне фондове (црквени, манастирски, школски, пупиларни, удовички итд.) у циљу организације банкарског пословања и јачања кредитног система. Основна делатност Управе је била додела хипотекарних кредита, са умереном каматом од 6½ процената. Кроз читав период Краљевине Србије, Управа је ширила своју делатност, те је почетком 1914. поред седишта у Београду имала и 10 подружница.¹⁴⁷⁹ Током Првог светског рата, који је провела у избеглиштву уништене су јој готово све рачуноводствене исправе, те је прве године након завршетка рата провела у реконструкцији својих дужника.

С обзиром на респектабилно пословање из периода Краљевине Србије, иако без икаквих законских прописа, уредаба или решења, Управа фондова је постала централни хипотекарни завод у новој држави. Законом о изменама и допунама у

¹⁴⁷⁸ У Хрватској су се тим пословима бавиле: Прва хрватска штедионица, Хрватска славонска земаљска хипотекарна банка, Ескомптна банка и Земаљска банка, И. Белин, *Наше новчарство у 1927*, АЈ-81-1-3.

¹⁴⁷⁹ У питању су биле испоставе у Чачку, Јагодини, Крагујевцу, Нишу, Пожаревцу, Смедереву, Шапцу, Ужицу, Ваљеву и Зајечару, *Алманах*, 140.

Закону о уређењу Управе фондова од 30. марта 1922. проширен је делокруг рада на читаву територију Југославије и делокруг Банчиног пословања. Тада је и променила назив у Државна хипотекарна банка Краљевине СХС.¹⁴⁸⁰ По закону су јој као извор средстава служили *сви јавни фондови, сви самоуправни капиитали, сви капиитали црквени, манастирски и других јавних устанава, као и њихови новци, које примају као прирезе, сви дејозити код судова и полицејских власи, као и сви новци кућних и сечејних маса.*¹⁴⁸¹ Осим ових послова бавила се примањем штедних улога за које је гарант била држава.

Њена улога је била нарочито значајна у обнови порушене земље, посебно престонице.¹⁴⁸² Средства за дугорочно кредитирање у почетку црпела је из јавних фондова. Све до оснивања Привилеговане аграрне банке 1929. финансирала је и пољопривреду. Када су се та средства показала као недовољна она се окренула тражњи кредита из иностранства на основу издавања обвезница. Низ зајмова је добијен од Швајцарског банкарског друштва у Базелу, почев од 1923.¹⁴⁸³ Временом је ширила своје послове кредитирала општине и повећавала износе штедних улога. Изменама закона од 14. марта 1924. поново је проширена њена делатност кроз давање контокорентних кредита и додељивање зајмова за мелиоризацију земљишта.¹⁴⁸⁴

Током 1926. отворила је филијале у Загребу и Љубљани и тако је своју делатност проширила на читаву државу.

Од 1927. сви послови и активности ове банке бележили су стални раст. Пресудну улогу у повећању активности је имала измена Закона о Државној хипотекарној банци, којим је регулисано да су све јавно-правне установе и самоуправни органи без изузетка морали да отворе рачуне код ње.¹⁴⁸⁵ Ова одлука је првенствено донесена због јавних институција у Хрватској, које су одбијале да отворе рачуне код државних банака, него су пословале преко приватних банака. Овом успону је допринело закључивање кредита, априла 1927. у износу од 12 милиона долара, са роком отплате од 30 година, са банкарском кућом Селигман из Њујорка, са једном иновацијом да се дуг може исплатити и пре истека уговореног рока. Њени послови су се стално

¹⁴⁸⁰ Велимир Бајкић је нагласио *да је промена имена ове институције значи одсуство сваког смисла за традицију*, Јубиларни Зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928, Београд 1928, 538 *Државна хипотекарна банка Краљевине Југославије*, Београд 1936, 7-21.

¹⁴⁸¹ *Државна хипотекарна банка Краљевине Југославије*, Београд 1936, 7-21.

¹⁴⁸² Поред Београда ДХБ је кредитима финансирала обнову Скопља, Тетова и Струмице, М. Гавриловић, нав. дело 165.

¹⁴⁸³ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 248-249.

¹⁴⁸⁴ *Jugoslovenski Lloyd, Privredni Almanah, Zagreb 1929*, 22.

¹⁴⁸⁵ Закон о уређењу Управе фондова, издање Државне хипотекарне банке, Београд 1935.

развијали те је 1927. износ датих зајмова прекорачио 1,5 милијарди динара.¹⁴⁸⁶ За разлику од приватних банака каматна стопа је била знатно умеренија, и постепено се чак умањивала те је тако 1927. износила 10% али је до 1931. сукцесивно сведена на 7%. С обзиром на висину каматне стопе која није била толико повољна као камата Народне банке, али знатно повољнија у односу на приватна акционарска друштва и она је била оптуживана да приликом доделе кредита фаворизује српску привреду у односу на пречанску. И не само то већ да је по основу прихода из разних фондова који се налазе у Хрватској а повлачи их Државна хипотекарна банка, много више узела, а да је у Хрватску уложила само неколико процената својих пласираних средстава.¹⁴⁸⁷

У организацији посла њен рад је био подељен на седиште у Београду, главне филијале које су се налазиле у Загребу, Љубљани, Нишу, Новом Саду, Скопљу Цетињу, Сплиту, Сарајеву и Бања Луци и агенције у Чачку, Ваљеву, Крагујевцу, Земуну, Зрењанину Пријепољу и Битољу.¹⁴⁸⁸ Приликом отварања појединих филијала први задатак им је био да се изврши ликвидација покрајнских завода који су имали у свом основу хипотекарно пословање. Тако је филијала у Скопљу преузела ликвидацију Зиратне банке, а филијала у Цетињу послове бивше Хипотекарне банке Краљевине Црне Горе.¹⁴⁸⁹

О томе колико је за државу била важна Државна хипотекарна банка сведочи и избор за функцију управника, који су од оснивања обављали важни људи у ресору финансија Краљевине, најпре Богдан Марковић, а потом Војин Ђуричић од 3. априла 1927. где је током његовог мандата који је трајао преко 12 година, дошло до највећег успона ДХБ. Односи између Народне и Хипотекарне банке били су често и у форми међусобних оптуживања и размирица о којима је обавештавано и надлежно министарство. Овај ривалитет је растао како је Хипотекарна банка ширила своје послове и за многе представљала најмоћнији завод у земљи.¹⁴⁹⁰ Народна банка је током читавог периода одмеравала своја права и дужности у односу на друге државне банке. У том контексту често је апострофирала Државну хипотекарну банку. Поводи и разлози су били различити, од статуса тих банака, код плаћања пореза, судских такси и дажбина, који по свом значају нису били превише важни али и до

¹⁴⁸⁶ АЈ 81-1-1.

¹⁴⁸⁷ R. Vićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 187-193.

¹⁴⁸⁸ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 250.

¹⁴⁸⁹ ДХБ је од 1930. је започела кредитирање новчаних завода из Македоније на основу ломбарда (примања у залог) маковог семена и опијума, М. Гавриловић, нав. дело 167.

¹⁴⁹⁰ B. Kršev, нав. дело, 207.

неких веома крупних који су се одражавали на Банчину делатност.¹⁴⁹¹ Још је Управа фондова била корисник кредита Народне банке те је ову традицију наставила и Државна хипотекарна банка која је користила кредит код Банке по два основа. Највећи износ је био реесконтни кредит који је износио 30 милиона динара, али је на захтев ДХБ-а 1930. године повећан на износ од 50 милиона динара, и ломбардни кредит који се није повећавао и износио је 10 милиона динара.¹⁴⁹²

Иако је током читавог периода рада трајао *тихи рат* између Народне и Државне хипотекарне банке око погодности које су користиле у име и за рачун државе, Народна банка је планирала да током 1930. спроведе заједничку акцију у виду покушаја даљег смањења каматне стопе код новчаних завода. С обзиром да је висина каматне стопе, била у директној вези са каматом на штедњу, Народна банка је на Државну хипотекарну банку и Поштанску штедионицу вршила притисак да умање каматне стопе на штедњу а за узврат их је кредитирала.¹⁴⁹³

Поштанска штедионица

Поштанска штедионица је основана са задатком да ослањајући се на поште, прикупља штедњу и спроводи плаћања путем чека, на темељима Аустро-Угарске организације поштанског промета. Само оснивање штедионице ишло је обрнутим путем, усмислуда супрвоосниване филијале, а потоми централа, заразлику од осталих институција којима је оснивање кренуло из престонице. Босанско-херцеговачки уред Поштанске штедионице у Сарајеву је основан 1911, наставио је са радом, без прекида и после 1. децембра 1918. Затим је организован Поштанскочековни завод у Љубљани 1. фебруара 1919. на традицијама функционисања чековног промета у Аустро-Угарској.¹⁴⁹⁴ Поштанскочековни завод у Загребу је почео са радом 1. августа 1920. на основу прописа који су важали за Поштанску штедионицу у Будимпешти и покривао је Хрватску, Славонију и Војводину, док је чековни промет обновљен у Далмацији 1. маја 1921. за рачун штедионице у Сарајеву. Упоредо са територијалним разгранаванем посла, вршено је и нормирање рада Штедионице и то Законом

¹⁴⁹¹ Банка је настојала да се у Закон унесе одредба која јој даје за право да може спроводити стечајеве својих дужника и наплатити изазвану штету. ДХБ с обзиром да се бавила давањем хипотекарних зајмова имала је право да имање дужника који падне под стечај не улази у стечајну масу, члан 62 Закона о ДХБ, АНБ I/II, а.к. 23.

¹⁴⁹² АНБ I/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 15. 10. 1930, а.к. 24.

¹⁴⁹³ Државна хипотекарна банка је плаћала 6% на улоге а Поштанска штедионица у зависности од величине улога 4-5%., Конференција 26. 5. 1930. АНБ I/II, а.к. 83.

¹⁴⁹⁴ Поштанска штедионица у Бечу је основана 1883, а у Будимпешти 1886.

о поштанско-штедном, чековном и вирманском промету који је ступио на снагу 5. априла 1922.¹⁴⁹⁵

У Србији и Црној Гори је организација поштанско-чековног промета започела најкасније, током 1922. године. Разлоге треба тражити у чињеници да привредна и индустријска елита ових крајева, није познавала овај вид промета новцем. Поштанска штедионица у Београду је отпочела са радом октобра 1923. у палати Москва, и преузела је од Чековног Уреда у Загребу чековни промет, док је питање штедних улога одложено за каснији период. Тако је у извештају министру пошта и телеграфа Вељи Вукићевићу казано да је 1924. *Прва њословна њодина у којој је Поштанска штедионица њочела обављати своје послове, на целокујном њодручју наше државе.*¹⁴⁹⁶ Коначна и формална централизација била је спроведена Законом о буџетским дванаестинама за период април-јул 1925, тако што су заводи у Љубљани, Загребу и Сарајеву претворени у филијале Поштанске штедионице. Оснивачки период се завршио са отварањем филијале у Скопљу 1927. Чековни промет је био организован тако да су Поштанска штедионица у Београду и њене филијале у Сарајеву, Љубљани, Загребу и Скопљу, биле у непосредној вези са сваком поштом у држави. Све до 1925. Поштанска штедионица је функционисала поглавито, као чековни завод за плаћање. Може се рећи да је Поштанска штедионица израсла у еминентну новчану установу, пре свега захваљујући једноставности свог пословања, које је било ослобођено непотребне папирологије.¹⁴⁹⁷ Управо због тога су савременици подвлачили да *иако је она државна усџанова, њреба нарочито исџати лакоћу њословања и њредусреџљивост њсџу као шџо је сређемо у њриваџним банкарским њредузеђима.*¹⁴⁹⁸

С обзиром на велики број пошта које је штедионица користила као своје филијале, веома брзо се етаблирала као један од водећих завода у Краљевини.¹⁴⁹⁹ Једноставност у њеном пословању као и мрежа исплатних места као и особља (поштара) који су новац доносили на кућну адресу, учинила је да преко ње започне и дистрибуција свих редовних примања преко државе било плата, пензија или инвалиднина. Може се рећи да је управо она унела и иновације у промету, тако

¹⁴⁹⁵ *Министарсџво финансија Краљевине Јуџославије*, 265.

¹⁴⁹⁶ *Поштанска штедионица, њословни извешџај за 1924*, Београд, 1925, 3.

¹⁴⁹⁷ Чековни рачун су могли отворити и правна и физичка лица и преко пошта вршиле су се све чековне исплате и уплате.

¹⁴⁹⁸ М. Гавриловић, нав. дело, 173.

¹⁴⁹⁹ Крајем 1924. у Краљевини је постојала мрежа 1562 главних и 426 помоћних пошта. *Поштанска штедионица, њословни извешџај за 1924*, Београд 1925, 4.

да се он све више вршио без употребе ефективног новца¹⁵⁰⁰. Сво ово допринело је броју чековних рачуна којих је крајем 1919. било 3.546 да би до краја 1925. њихов број порастао за четири пута и износио је 12.459.¹⁵⁰¹

Табела бр. 25 – Власници чековних рачуна по занимањима

Државне службе	374
Самоуправна тела	129
Школе	39
Црквене власти	103
Новчани заводи и осигуравајућа друштва	1.710
Индустријска и трговачка предузећа	7.078
Новине	388
Удружења и клубови	993
Разни	1.636

Пословни извештај Поштанске штедионице за 1925, Београд 1926, 4

Одјула 1926. Штедионица је започела са издавањем својих штедних књижица.¹⁵⁰² Минимални улог за штедњу износио је 10, а максимални 100 хиљада динара.¹⁵⁰³ У Поштанској штедионици, више је провладала бројност него количина новца која је улагана на штедњу, с обзиром да су највећи улагачи били ђаци и државни чиновници, а најмањи број је био индустријалаца и рентијера.¹⁵⁰⁴ Број чековних рачуна је био у сталном порасту, те је почетком 1928. чековни промет износио око 2 милијарде динара месечно.¹⁵⁰⁵

Једна од важних делатности Поштанске штедионице је била и међународни упутнички промет, пре свега са Сједињеним Америчким Државама, због слања новца наших исељеника. Разгранатост пошта била је један од разлога што је овај вид

¹⁵⁰⁰ Током 1925. извршила је уплата односно исплата у износу од скоро 16 милијарди динара путем вирмана, *Пословни извештај Поштанске штедионице за 1925*, Београд 1926, 4.

¹⁵⁰¹ Исто, 3.

¹⁵⁰² До краја 1926. издато је 12.503 књижице. Овако велики број улагача тумачен је чињеницом да се у свакој пошти могла добити књижица, депоновати новац и извршити било која трансакција. *Пословни извештај Поштанске штедионице за 1926*, Београд 1927, 5.

¹⁵⁰³ Број издатих књижица је растао из године у годину те је 1931. износио 177.252 улагача. Ни економска криза није смањила обим штедње те је 1937. било 474.511 штедиша; *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 265.

¹⁵⁰⁴ *Пословни извештај Поштанске штедионице за 1926*, Београд 1927, 24.

¹⁵⁰⁵ АЈ, 81-1-1.

новчаних трансакција управо заживео код Штедионице. Октобра 1923. на основу споразума са Поштанском управом САД, започета је сарадња у оба смера. Из Краљевине се на месечном нивоу максимално 100 долара могла слати исељеницама, а исто тако и од њих добијати новац. Из године у годину прилив долара је растао, започео је са сумом од преко 443 хиљаде да би 1926. износио око 584 хиљаде.¹⁵⁰⁶ Од краја 1927. Поштанска штедионица је обављала и међународни вирмански промет и са Мађарском, Аустријом, Немачком, Француском, Чехословачком и Белгијом.¹⁵⁰⁷

Кредитна политика Поштанске штедионице је била усмерена ка краткорочном кредиту, а средства за кредите је обезбеђивала од износа једне половине својих штедних улога и једне четвртине чековних улога и из свог резервног фонда.¹⁵⁰⁸ Принцип расподеле кредита је био да се дели на области сваке дирекције (Београдска, Загребачка, Сарајевска и Љубљанска) пропорционално висини улога на штедњу који су прикупљени на одређеној територији.¹⁵⁰⁹

С обзиром на ширину свога пословања апарат Поштанске штедионице је био бројан и износио је око 700 запослених.¹⁵¹⁰ На челу Поштанске штедионице се налазио Милорад Недељковић, истакнути економиста, професор на Правном факултету, који је обављао дужност генералног директора.¹⁵¹¹ Надзорно веће као контролни и саветодавни орган састојало се од шест чланова. Чланови су били представници Министарства пошта и телеграфа, Министарства финансија и представници приватних банака.

Поштанска штедионица као организатор поштанско-чековног промета и Државна хипотекарна банка, као носилац хипотекарног кредита, још већи значај добиле су након 1931. када код ова два завода долази до највеће концентрације штедних улога.¹⁵¹²

¹⁵⁰⁶ *Пословни извештај Поштанске штедионице за 1926*, Београд 1927, 19.

¹⁵⁰⁷ *Jugoslovenski Lloyd, Privredni Almanah*, Zagreb 1929, 24.

¹⁵⁰⁸ Све до краја 1925. Резервни фонд је износио 20 када је повећан на 100 милиона динара, *Пословни извештај Поштанске штедионице за 1925*, Београд 1926, 6.

¹⁵⁰⁹ Територијална расподела кредита је такође критикована, R. Vićanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 192-194.

¹⁵¹⁰ Поређења ради, у Народној банци је 1929. било 536 упосленика. *Извештај Народне банке за 1929*, Београд 1929, 18.

¹⁵¹¹ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 263.

¹⁵¹² А. Тасић, *Југословенско банкарство*, 155.

Занатска банка

Оснивање Занатске банке је доказ да се банкарски систем у Краљевини развијао стихијски, без утврђеног програма. Наиме само тако се може објаснити чињеница да је Занатска банка основана пре него ли банка која је требало да реши проблем дуговања сељака у једној аграрној земљи. Ако се може рећи да је остао неуређен индустријски кредит, који је доносио далеко већи профит, то није био случај са занатским кредитом. Оснивање ове банке имало је везе са активностима Занатске коморе које је тражила да се обнова занатских радионица изврши из репарација и непрестано лобирала да се донесе закон који би уредио занатлијско питање.

Од почетка рада у Краљевини, Народна банка је била преплављена захтевима за кредитирање занатлијског света. Ова врста кредита није била интересантна за Народну Банку, која је највише пословала са трговачким кредитима. С обзиром да се није увек могло изаћи у сусрет тим захтевима, држава је одлучила да се оснује посебан новчани завод, који ће се искључиво бавити кредитирањем те гране привреде. Иако је Банка кредитирала занатлије, то је по мишљењу Занатске коморе било недовољно и она је од 1923. разним резолуцијама тражила повољније услове. Исте године се у Министарству трговине и индустрије, радило на изради статута Занатске банке, али није дошло до њеног оснивања.¹⁵¹³ У Народној скупштини су се нарочито радикали залагали за изгласавање овог Закона, који је поново постао актуелан за време владе Николе Пашића децембра 1925, када је како су новине извештавале, министар финансија Стојадиновић одредио износ удела државе у акцијама нове банке.¹⁵¹⁴ Народна банка је децембра 1925. поздравила оснивање Занатске банке за кредитовање занатлија и изјавила да ће како је помагала директним позајмицама, да ће исто тако помоћи и кредитима банку¹⁵¹⁵. Занатска банка је основана јануара 1926. као акционарско друштво, у којем је 40% капитала поседовала држава, а 60% приватни акционари-занатлије. Већ септембра 1926. министар трговине и индустрије је одобрио правила у којима је јасно дефинисан њен циљ: *Циљ је Банке да њомаже занатлије и занатску радност снабдевањем ишћо њовољнијим кредитом и њомајањем стварања занатлијских задруга. Она ће њодстипицаши оснивање кредитних и осталих занатлијских задруга.*¹⁵¹⁶ Оснивачки капитал је износио 75 милиона динара и био је подељен на 375 хиљада акција, свака

¹⁵¹³ У шезњи да ојача наше занатство и домаћу радност у ошћие Влада је у сћоразуму са Занатском комором ошћочела рад на формирању Занатске банке, која ће орћановати јефћини кредити нашим занатлијама и њомајаши развој наше радности, Самоујрава, 14. 11. 1923.

¹⁵¹⁴ Време, 5. 12. 1925.

¹⁵¹⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 10. 12. 1925, а.к. 3.

¹⁵¹⁶ Акт МТИ, VI, № 3806, 23. 9. 1926. АНБ 1/II, а.к. 82.

у вредности од 200 динара. Приватни акционари уплатили су 60% од главнице до краја 1930. Широка агитација је била спроведена међу овим сталежом, те је тако око 9 хиљада занатлија уплатило акције.¹⁵¹⁷ Држава се одрекла права на дивиденду, а банка је уживала фискалне повластице. Већ марта 1928. Народна банка је издала саопштење које је објављено у дневним новинама да више неће одобравати кредите занатлијама и да је сада за то искључиво надлежна Занатска банка која ће део средстава добијати и из кредита који ће јој одобравати Народна банка¹⁵¹⁸.

Односи Народне и Занатске банке од почетка били су испуњени многим трзавицама. Од октобра 1927. Занатска банка је захтевала повећање кредита истовремено пребацујући Банци да не води довољно рачуна о захтевима и потребама занатлијског света.¹⁵¹⁹ Међутим Банчин одговор је указивао на то да не може доћи до повећања кредита, с обзиром да није она контролисала њен рад.¹⁵²⁰ У одговорима на захтеве за кредитирање Банка није пропуштала прилику да заузме положај, ако не најбогатијег оно бар завода са великом традицијом.¹⁵²¹ Занатска банка се стално обраћала емисионом заводу за повећање кредита, сматрајући да њој припада 50 милиона кредита.¹⁵²² Према подацима Народне банке 1930, у Краљевини је пословало преко 200 хиљада занатлија.¹⁵²³ Занатска банка је радила под државним надзором, оличеним у Надзорном одбору кроз представнике Министарства финансија и трговине и индустрије, али и представнике из редова виших чиновника или Управе Народне банке и Државне хипотекарне банке.¹⁵²⁴ Обавеза Народне банке, била је јасно одређена у Закону кроз обавезу да ће примати у реесконт менице Занатске банке.¹⁵²⁵ Банка је имала централу у Београду, главну филијалу у Загребу и филијале у Љубљани и Сарајеву. Заједничка црта ових државних банака да нису отварале своје филијале у Војводини односно Новом Саду, већ су послове за то

¹⁵¹⁷ У јавности су се водиле полемике око тумачења појма занатлија и опасности да се велики број акција концентрише у рукама неколицине људи. Због тога је донета одредба да без обзира на број акција акционар може имати максимално 25 гласова на Збору, В. Кршев, нав. дело, 209.

¹⁵¹⁸ *Правда*, 28. 3. 1927.

¹⁵¹⁹ Још приликом оснивања Занатској банци је одобрени кредит у износу од 10 милиона динара, АНБ 1/II, УПР, Записник са 24. седнице УО, 12. 10. 1927, а.к. 4.

¹⁵²⁰ Разлог сталне потражње кредита код Народне банке је тај што упис акција није ишао жељеним током, држава је стално каснила а до краја 1932. Купљено је око 85% акција, В. Кршев, нав. дело, 209.

¹⁵²¹ *Народна банка добро зна своју дужности и одговорности коју зна да сноси за свој рад и није њој потребно да је завод који се тако рећи јуче основао, њојме учи* из одговора Занатској банци АНБ 1/II, УПР, Записник са 24. седнице УО, 12. 10. 1927, а.к. 4.

¹⁵²² Занатска банка је имала кредит код Народне банке у износу од 10 милиона, *Правда*, 21. 4. 1928.

¹⁵²³ *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XXII.

¹⁵²⁴ АЈ, Министарство правде (63)-42-131.

¹⁵²⁵ Исто.

подручје организовале преко Београда.¹⁵²⁶ Занатска банка кредитирање је вршила на првом месту по есконту, а потом по текућим рачунима. С обзиром на имовно стање подносиоца захтева, за кредит је одобравала претежно мале своте, а своја потраживања је најчешће обезбеђивала хипотеком. Каматна стопа се разликовала у зависности да ли је подносилац захтева задруга или самостално, занатлија. Услед недовољно капитала, Занатска банка није успела да задовољи потребе занатског света, иако је била једини новчани завод који је финансирао искључиво занатлијски свет. Још у првим годинама рада, критикован је начин оснивања ове банке, као и начин доделе кредита. Наиме замерано је што се кредит додељује директно занатлији појединцу, без утврђивања његове кредитне способности, што касније није био случај приликом оснивања банке која је кредитирала задруге, а не директно сељаке.¹⁵²⁷

Привилејована аграрна банка

Идеја о оснивању државне институције за кредитирање пољопривреде, преваходно за подручје Србије, територије опустошене током Великог рата, јавила се већ након уједињења. Као министар пољопривреде и вода, Велизар Јанковић је децембра 1920. поднео предлог Министарском савету да се оснује *једна државна земљорадничка банка*. У противном, упозоравао је он, сељаштво ће поново морати да се задужује код зеленаша.¹⁵²⁸ Проблеми су из године у годину расли а један од разлога је свакако био несразмера између цена пољопривредних и индустријских артикала.¹⁵²⁹ Преко три четвртине становништва живело је на селу искључиво од земљорадње и није имало друге начине узимања кредита сем од банака, локалних зеленаша и преко кредитних задруга.¹⁵³⁰ Највећи проблем је свакако представљала поседовна структура, наиме 67,8% од укупног броја домаћинстава живело је на газдинствима до 5 хектара, али је поседовало свега 28% од укупне земљишне површине, 29,3% на имањима од 5 до 20 хектара поседујући 49,3% земљишне површине, на имањима преко 20 хектара живело је само 2,9% домаћинстава али су

¹⁵²⁶ *Историја банкарства у Војводини*, 299-304.

¹⁵²⁷ *Јубиларни Зборник живоћа и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928*, Београд 1928, 545.

¹⁵²⁸ Драгана Ђатовић, „Објашњење др Велизара Јанковића о потреби оснивања Државне земљорадничке банке“, *Банкарство* 9-10, Београд 2010, 20.

¹⁵²⁹ Пре Првог рата за два и по килограма кукуруза добијао се килограм соли, а 1930. требало је издвојити 4 килограма кукуруза, *Привилејована аграрна банка* а.д., Београд 1930, 13.

¹⁵³⁰ Краљевина је била аграрна земља чијих се 75% становништва бавило пољопривредом и стоочарством. Успех је зависио од приноса само двеју житарица пшенице и кукуруза које су заузимале 63,1% од целокупне засејане површине и који је из године у годину осцилирао. АЈ-81-1-2.

они поседовали 22,7% земљишне површине.¹⁵³¹ Аграрна реформа, којој се приступило на почетку живота Краљевине била је дуга, недоследна, компликована због мноштва прописа, али је код сељака коришћена и као инструмент политичке борбе за освајање гласова и чување страначких позиција. Прокламујући укидање великих поседа, реформа ипак није до краја изведена и ситан сељачки посед је остао карактеристика за читав међуратни период.¹⁵³²

Са својим патријархалним начином живота, заосталим средствима за обраду земљишта, били су лака мета за банке, а посебно за зеленаше који су их, користећи њихову необавештеност, лако увлачили у своје поверилачке мреже из којих је касније било јако тешко изаћи. Оно што је такође карактеристично, а посебно се односило на Србију је да су се ти зајмови, склопљени под тешким условима користили у потрошачке сврхе за свадбе, крштење или за неке друге прославе, а не за занављање средстава за обраду или куповину нове земље.¹⁵³³ Народна банка је у својим извештајима, који су достављали њени инспектори извештавала о овом проблему, нарочито апострофирајући висину каматне стопе која је за сељаке износила и преко 30%. Приватне банке су се правдале овако великом каматом због отежане евентуалне исплате, наводећи да ипак оне сељаке спасавају зеленашких канци.

Држава је оснивањем Дирекције за пољопривредни кредит, јуна 1925. покушала са организацијом аграрног кредита. Предвиђено је било да се овој организацији из буџета додели 500 милиона динара у року од шест година. Оснивање ове дирекције је био одговор, на аграрну кризу која је била изазвана доласком пољопривредних производа из прекоокеанских земаља на европска тржишта. Овај проблем је детектован и у годишњим извештајима Народне банке са опаском да су се на светским тржиштима појавиле велике количине жита, у првом реду пшенице. Међутим, до ликвидације 1929, Дирекција је примила износ од само 105 милиона динара. Под директном управом Министарства пољопривреде ова установа, оптерећена бирократским механизмима није остварила очекиване задатке.¹⁵³⁴

Народна банка у складу са принципима рада емисионих банака није могла кредитирати непосредно сељаке. Кредитирање се обављало преко савеза задруга

¹⁵³¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 62.

¹⁵³² На 100 хектара ораница у Краљевини је долазило 114 становника у Француској 48, Немачкој 52, САД 17, Канади 11, Исто, 65.

¹⁵³³ Извештај о прегледу новчаних завода у Краљеву, Чачку, Пожеги и Ужицу, АНБ1/II, УПР, Записник са 6. седнице УО, 3. 3. 1927, а.к. 4.

¹⁵³⁴ *Ако се не њисисјуи ликвидацији ове усїанове, она ће њодавиїи задруїарсїво у свим крајевима наше оїацбине, Јубиларни Зборник живоїа и рада Срба, Хрваїа и Словенаца 1918-1928*, Београд 1928, 544.

који су дистрибуирали кредите, директно корисницима. Најчешће су у питању били ломбардни кредити са каматом од 8%, што је приликом поделе било и знатно више. Још почетком 1928. Банка је предлагала оснивање *једне веће земљорадничке банке, која би могла бити посредник између Народне банке и земљарадника*.¹⁵³⁵ Током 1927. и 1928. питање сељачких дугова је постало акутно. Стари дугови се нису могли платити, а они су већ били и сувише тешки због претеране камате, такође сељак се задуживао и због оскудице у производима. Након Првог светског рата он се лако опростио својих предратних дуговања услед пада вредности динара, али од 1925. године када се вредност динара усталила, онда је питање направљених дугова постало очигледно. Питањима и проблемима задуживања земљорадника, бавио се и емисиони завод са опаском да је Југославија земља ситног поседа, где се кукуруз доста троши и на исхрану људи, те да у неким газдинствима принос није довољан ни за сопствено издржавање.¹⁵³⁶

Мишљење Банчино је било да је сељаку потребан кредит, али не онај трговачки са кратким роком плаћања већ онај са дужим роком отплате до годину дана, а такође један посебан дужи, инвестициони кредит. Међутим њен став је био да би се то питање могло решити било је претходно потребно да држава створи сељацима боље услове производње и веће продукције њиховог рада, која би свакако укључивала едукацију сељака – *стварањем доброї семена, стварањем боље расе за стоку, расадника за воће и уйућивањем сељака на рационалнији рад*.¹⁵³⁷ Година 1929. донела је рекордан принос нарочито у роду кукуруза, али је према извештају Народне банке приликом извоза остварено мање прихода у односу на претходну 1928. која је била карактеристична по смањеном приносу.¹⁵³⁸ Све ово је још више погоршало статус сељака, те је питање аграрног кредита поново избило у први план.

¹⁵³⁵ АНБ1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 17. 1. 1928, а.к. 23.

¹⁵³⁶ Карактеристика жетвеног приноса је његова осцилација на годишњем нивоу: АЈ 81-1-2

година	пшеница/износ у тонама	кукуруз/ износ у тонама
1926.	1.943.951	3.410.106
1927.	1.595.445	2.108.505
1928.	2.811.236	1.819.057
1929.	2.585.464	4.147.664
1930.	2.422.300	3.502.500

¹⁵³⁷ АНБ1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 14. 2. 1928, а.к. 23.

¹⁵³⁸ *Новчана вредност наше најбоље послератне жетве кукуруза је за око 14,5% мања од најслабије ириноса који је до данас постојао, Извештај Народне банке за 1929, Београд 1929, XVII.*

Оснивање Привилегована аграрне банке је било сасвим у духу идеја прокламоване диктатуре. Став, да је краљ тај који се највише брине о презадуженим сељацима, дошао је до изражаја.¹⁵³⁹ Марта 1929. у циљу реорганизације пољопривредног кредита, сазвана је конференција којој је између осталих присуствовао и представник Народне банке.¹⁵⁴⁰ Изгледа да држава није тада имала јасне погледе на оснивање нове банке или није хтела да Народну банку упозна са тим јер је гувернер Бајлони, известио Управу, да је тада *без великих објашњења изражено је од Народне банке да финансијски помоћне оснивање услове чији би капитал био 300 милиона динара, с њим што би обавеза Народне банке била да упише 20 милиона.*¹⁵⁴¹

Управа је сматрала да је оснивању ове институције за пољопривредни кредит, требало да претходи добра организација установа, преко којих ће се кредити давати непосредно и без икаквог политичког уплива, као и да се оснивању прилази стихијски, да би се задовољиле масе задужених сељака. За само десетак дана одржана је нова седница на којој је председавао Петар Живковић, председник владе у присуству министара пољопривреде, трговине и финансија и гувернера и без обзира на Банчин став да се *организацији нове банке не приписује исхићено* од ње је тражено да упише акције, да утиче на своје комитенте да изврше упис акција и да одобри новооснованој установи кредит од 100 милиона динара. Народној банци није остајало ништа друго већ да пристане на ове услове и да у покушају да сачува своју независност, формално постави и своје услове: *да нова банка буде аутономна са јаком државном контролом, да држава гарантује извесан приход на основу акција и да држава гарантује улоге на штедњу да би она истовремено могла бити и штедионица.*¹⁵⁴²

Без обзира на ове представке, само је информисана од стране државног комесара ПАБ-а да је решено да Банка упише акције за суму која јој је раније одређена, али још јој је и додата обавеза да у свим својим филијалама врши упис акција, нове банке без икакве надокнаде као и да сваки члан Управног и Надзорног одбора упише минимум 20 акција.¹⁵⁴³ Народна банка је одмах пружила широку

¹⁵³⁹ Из ове природне потребе за давањем импулса пољопривреди долази, иницијативом Блаженој-човишеј краља Александра Ујединишеља до стварања Привилеговане аграрне банке, Министарство финансија Краљевине Југославије, 257.

¹⁵⁴⁰ Конференцији су присуствовали министри Милан Српкић и Никола Узуновић, Милорад Недељковић, председник дирекције за пољопривредни кредит и гувернер, АНБ1/II, УПР, Записник са 9. седнице УО, 19. 3. 1929, а.к. 6.

¹⁵⁴¹ Предвиђено је да 120 милиона да држава, а остатак Класна лутрија, Државна хипотекарна банка, Поштанска штедионица, Народна банка и новчани заводи. Исто.

¹⁵⁴² АНБ1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 20. 3. 1929, а.к. 6.

¹⁵⁴³ АНБ1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 5. 1929, а.к. 23.

подршку оснивању ПАБ-а својом објавом о повољнијем кредитирању ималаца њихових акција.

Привилегована аграрна банка је основана Законом од 16. априла 1929. За владиног комесара је наименован Војин Ђуричић, управник Државне хипотекарне банке, због тога што је у даљим активностима око уписа акција учествовао цео апарат банке чији је био управник. Упис акција је започео 22. маја са смелом идејом да се оконча у року од само месец дана. Упис је завршен 15. јула када је уместо законом предвиђених 300, уписано 700 милиона динара.¹⁵⁴⁴ Акције банке, уплатило је и уписало уз остале, под притиском и 140 хиљада државних чиновника.¹⁵⁴⁵ У условима хомогенизације државе, од ове нове банке се заиста много очекивало те тако треба и тумачити и уплаћени капитал који је делом био изнуђен од стране државе која је дала 120 милиона динара, а остале износе разрезала на државне заводе, те су тако Народна и Државна хипотекарна банка дале по 20, а Поштанска штедионица 30 милиона и на чиновнички апарат који је приложио 60 милиона, међутим највећи део су уписали приватни новчани заводи, задруге и приватна лица.¹⁵⁴⁶

Када је конституисана 15. августа 1929. њени задаци су конципирани доста опширно. Циљ је изражен већ у првом члану Закона *да њовољним кредитиом њомаже њољопривреду и њривреду њољопривредника уојшине*. Намера државе је, пре свега била да од ње створи централну кредитну институцију за све облике пољопривредног кредита и да представља инструмент државне аграрне политике. Након прве скупштине акционара која је одржана августа 1929. Аграрна банка је анагажовала потребне чиновнике, израдила пословнике и октобра исте године започела са радом. За првог човека је постављен Богдан Марковић, као личност од поверења краља Александра.¹⁵⁴⁷ Према свом устројству Привилегована аграрна банка је организована као акционарско друштво с тим што је држава, као и у случају Занатске банке преузела на себе гаранцију, како за исплату дивиденде од 6%, тако и за улоге на штедњу и за исплату обвезница за које је било планирано да их емитује. Државни надзор се огледао у личности комесара, који је био именован од стране министра пољопривреде, а управни одбор су поред седморице чланова изабраних на збору акционара, чинили и седморица чланова предложених од стране министра пољопривреде, а потврђених од стране председника владе. Надзорни одбор су

¹⁵⁴⁴ Капитал ПАБ-а је био већи од оснивачког капитала Народне банке, члан 6 Закона о Народној банци Краљевине СХС, *Службене новине бр. 162* од 23. 7. 1921.

¹⁵⁴⁵ М. Mirković, *Економска историја Југославије*, 349.

¹⁵⁴⁶ Према наводима Р. Бићанића, на подручју Хрватске, Славоније и Далмације је уплаћено око 21% капитала, Р. Bićanić, *Економска подлога хрватског питања*. 195.

¹⁵⁴⁷ Обрен Благојевић, *Економска мисао у Србији до Другој свејској раиша*, Београд 1980, 454.

чинили поред представника изабраних на збору и људи од поверења министара финансија и пољопривреде. У Управу ПАБ-а су ушли и представници Народне банке: Андрија Радовић и Мирослав Кулмер, док је Богдан Марковић истовремено био и члан Управе Народне банке.

Већ на почетку рада Привилегована аграрна банка, да би решила проблеме задуживања, прокламовала је три врсте кредита, који су били конципирани у складу са природом пољопривредне делатности. Прво, дугорочни хипотекарни са роком отплате од 5 до 25 година, који су одобравани за куповину земљишта, конверзију постојећих дугова, подизање пољопривредних зграда за унапређење пољопривреде уопште. Друга врста је био средњорочни кредит који је требало да се искористи за куповину стоке или ситнијих оруђа за производњу и трећа врста краткорочних кредита која је имала да служи за послове који ће трајати највише годину дана. Ова врста кредита је тек требало да се развије изградњом јавних складишта и силоса и оно што је најважније побољшањем саобраћајних прилика. При реализацији дугорочних кредита, који су свакако били и најпотребнији и најрентабилнији, Привилегована аграрна банка је одмах наишла на потешкоће који нису имале везе са њеним банкарским пословањем. У крајевима које су били у саставу бивше Двојне монархије где су вођене земљишне књиге и катастар, започело је коришћење хипотекарних кредита, већ на почетку пословања. С друге стране у Србији и Црној Гори, а понајвише у Јужној Србији овај систем није у почетку профункционисао.¹⁵⁴⁸ Проблем је дефинисао Богдан Марковић: *Неређулисаношћ имовинских односа у великом делу државе ошјежава овај рад увелико. Земљорадник је необучен зајмоштражилац коресиондирање с њим је ошјежано и шреба дуго времена а банка нема још дирекшнинеј коншакшн.*¹⁵⁴⁹ Поред потпоре појединцима, ПАБ је имала и задатак давања кредита задругама и земљорадничким удружењима која су сачињавали произвођачи у циљу олакшавања продаје пољопривредних производа било у земљи, било за извоз.¹⁵⁵⁰

Влада је основала и Привилеговану аграрну банку да би решила проблем дуговања 645.000 сеоских имања, и спасила их банкрота.¹⁵⁵¹ На недељном нивоу додељивала је кредите у вредности од 20 милиона и с обзиром да је постојала опасност да сва средства буду исцрпена тражено је да Народна банка помогне са новим

¹⁵⁴⁸ Тапије су нуђене као доказ о власништву, на већини тапија су били неажурни подаци о претходним власницима, а вађење нових тапија условљено новчаним издацима, *Привилегована аграрна банка а.г.*, Београд 1930, 23.

¹⁵⁴⁹ *Полишика*, 23. 2. 1930.

¹⁵⁵⁰ АЈ-81-1-2.

¹⁵⁵¹ Ivan T. Verend, нав. дело, 82.

кредитом у износу од 200 милиона динара и то са повољном каматом од 4% годишње, што је Банка и одобрила.¹⁵⁵² Привилегована аграрна банка је поред седишта у Београду имала своје филијале у Загребу, Сарајеву и Љубљани.

Почетни замајац пословања био је у другој половини 1931. јако успорен, услед све већег манифестовања привредне и банкарске кризе. Пад курсева хартија од вредности, навала улагача на шалтере банака и притом све ниже и ниже цене пољопривредних производа, променили су пословну политику ПАБ. Ограничени обим кредитирања из својих расположивих средстава, натерао је банку да одобравање зајмова сведе на најмању могућу меру и то у првом реду директно ситних земљорадника.¹⁵⁵³ Услед погоршања ситуације када сељаци нису више били у могућности да враћају узете кредите донесена је децембра 1932. уредба којом су проширене одредбе Закона о заштити земљорадника и на дужнике ПАБ.¹⁵⁵⁴

Када је извршена законска стабилизација динара, и динар добио златно важење, очекивања свих сегмената привредног живота су била велика. Кредитна активност државних банака у првом реду Државне хипотекарне и Народне банке је била велика док је на тржишту кредита као приватни акционарски завод суверено владала Прва хрватска штедионица.

Табела бр. 26 – Средства банака уложена у кредите

Новчани завод	Средства уложена у кредите према билансу за 1931, у милионима динара
Државна хипотекарна банка	3.487
Народна банка (без државног дуга)	2.280
Прва хрватска штедионица	2.070
Поштанска штедионица	874
Југословенска удружена банка	872
Југославенска банка	790
Привилегована аграрна банка	766
Српска банка	629
Љубљанска кредитна банка	490
Местна хранилница Љубљана	461

¹⁵⁵² Излагање Б. Марковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 12. 4. 1930, а.к. 24.

¹⁵⁵³ *Министарство финансија Краљевине Југославије*, 258.

¹⁵⁵⁴ *Историја банкарства у Војводини*, 316.

Новчани завод	Средства уложена у кредите према билансу за 1931, у милионима динара
Задружна господарска банка, Љубљана	453
Градска штедионица, Загреб	410

Nikola Gaćeša, *Poštanska štedionica Kraljevine Jugoslavije*, Zagreb 1934, 34

У првој половини 1931. ситуација је на изглед била повољна, без обзира на економску кризу која је започела у САД и проширила се по Европи, у Југославији није било навале штедиша, који су тражили исплату својих улога. У току су биле активности на доношењу јединственог закона о банкама. Народна банка је сматрала да ће овај закон донети већу сигурност, не само банкама већ и онима који су јој своју имовини поверавали.¹⁵⁵⁵ Међутим, удружења банака су негативно окарактерисала овај закон изузев Удружења из Београда. Доношење закона је одложено за нека *боља времена* с обзиром да је маја 1931. дошло до пропасти Аустријског кредитног завода. У наредним месецима, криза се још више продубљивала и новчани заводи у немогућности да спрече одлив капитала све чешће су се обраћали Народној банци која је приморана да од краја 1931. води рестриктивну кредитну политику.

НАРОДНА БАНКА У СИСТЕМУ ЕВРОПСКИХ ЦЕНТРАЛНИХ БАНАКА

Односи са најзначајнијим националним банкама

Пословне везе једног емисионог завода са банкама ван свог матичног подручја су везе које су се успостављале ради чувања вредности, у првом реду девиза. С обзиром да је то посао, који је захтевао пре свега проверу ликвидности једне банке у смислу њене постојаности и пословања без осцилација, свакако је да се у те пословне односе улазило опрезно и са пуно испитивања. До Првог светског рата, Народна банка је била у кореспондентским односима само са приватним банкама у иностранству. Ради предострожности она је одређивала више банака и у њима чувала своје вредности. Једном успостављени односи користили су се и за плаћања државних зајмова, склопљених у иностранству. Што се тиче сарадње са емисионим заводима до краја Првог светског рата можемо говорити само о сарадњи са две Народне банке: Белгије и Француске. Наиме, у духу начела либералног капитализма, који није познавао никакве државне интервенције на пољу економије и банкарства,

¹⁵⁵⁵ АЈ-65-1073-2019, Мишљење Народне банке о пројекту Закона о банкама, 4. 1. 1932.

тако ни емисиони заводи нису сарађивали међусобно те Привилегована Народна банка Краљевине Србије није представљала изузетак.

Први додир са иностраним емисионим заводом је Народна банка остварила са Белгијском народном банком (*Banque nationale de Belgique*) што је и сасвим разумљиво, имајући у виду да је и основана по њеном узору. Поред помоћи стручњака око организације емисионог завода у Краљевини Србији, сарадња се одвијала и на пољу израда новчаница.¹⁵⁵⁶ Међутим, није дуго трајала и од 1887. Народна банка започиње сарадњу са Банком француске (*Banque de France*) у првом реду користећи услуге њене штампарије које су се односиле на израду папирног новца. Ова сарадња се наставила и након Великог рата и трајала је у читавом међуратном периоду. Може се рећи да је и Народна банка нове државе око штампања новчаница желела искључиву сарадњу са Француском народном банком, која је трајала све до преласка на сопствене ресурсе. Другим штампаријама се обраћала једино када француски емисиони завод није био у могућности да штампа југословенске новчанице.¹⁵⁵⁷

Крај Првог светског рата није променио слику Европе само у политичком смислу. Промене које су се дешавале имале су за последицу и померања у банкарском сектору. Крај Првог светског рата означио је да се на супрот Лондону, ствара нови банкарски центар – Њујорк.¹⁵⁵⁸ Први пут су америчке приватне банке обезбедиле велику финансијску помоћ европским државама. Посебно се издвојила банка Морган (*J. P. Morgan & Co.*) која је са укупним приходима од 680 милиона долара 1929. године била и до неколико пута јача од приватних банака лондонског ситија. Поред ове промене у центрима финансијске моћи, видљиви су напори европских држава за стабилизацију својих монета и успостављање поретка какав је био пре избијања светског сукоба. Управо због тога одржана је 1922. у Ђенови, Међународна привредна и монетарна конференција на којој је једна од препорука била успостављање веза између емисионих завода.¹⁵⁵⁹ Такође, централне банке постале су активније у финансијским и монетарним пословима, заједно са својим владама. Следећи препоруке ове конференције дошло је 1925, до сарадње и споразума Банке Енглеске (*Bank of England*) и Федералних резерви (*Federal reserve Bank of New York*) које су обећале помоћ свим државама које су настојале да својим валутама врате златно важење.

¹⁵⁵⁶ Уз помоћ Белгијске народне банке штампане су две новчанице плативе у злату у апоенима од 50 и 100 динара, *Ž. Stojanović, Katalog*, 32-34.

¹⁵⁵⁷ То се десило у два наврата 1919. приликом израде крунско-динарких новчаница када је део новчаница израђен у Загребу и Прагу и 1920 када је апоен од 10 динара штампан у америчкој фабрици (*American Banknote Company*) из Њујорка, *Ž. Stojanović, Katalog*, 84-88.

¹⁵⁵⁸ О томе више: *Youssef Cassis, Philip L. Cottrell, Private banking in Europe*, Oxford 2015.

¹⁵⁵⁹ *Народна банка 1884-1934*, 247.

Ове препоруке су биле усвојене и од југословенског емисионог завода који ће се постепено везивати за емисионе заводе западне Европе, док ће се сарадња са приватним банкама обављати у мањем обиму. Међутим следећи и нове политичке тренутке и свесна да је немогуће одржавати везе само са једном емисионом банком, Народна банка је с краја двадесетих година ступила у тешње везе са емисионим банкама Велике Британије, САД и Швајцарске.

С обзиром да се сарадња са Банком француске одвијала готово на свакодневном нивоу, први пут је приликом послова око израде новчанице од 100 динара новембра 1921. главни директор Драгољуб Новаковић боравио и у Лондону са циљем: *ујознавање финансијских њрилика и људи, који светским њржишћима рукују и њреѡресање са сѡручњацима финансијско економских њроблема, који нас инѡтересују, као и сондирање земљинића за коѡтирање нашег динара.*¹⁵⁶⁰ Међутим без обзира на ово изгледа да је главни циљ ове посете био испитивање околности за склапање иностраног зајма било у Паризу било у Лондону. Међутим још несређена економска ситуација у тим земљама искључивала је питање зајма, те се посета свела на преговоре око продужења рока плаћања наших извозника.¹⁵⁶¹ Оно што је био закључак посете Лондону, да ни свежи успеси из последњег светског сукоба није избрисали из британске свести преврат из 1903. *и да су Енѡлези веома конзервативни и ѡешко улазе у нове сѡвари и нова ѡознансѡва.*¹⁵⁶² Главни ограничавајући фактор у ширењу сарадње са емисионим заводима био је нестабилна национална монета. Није било ни за очекивати да се сарађује са емисионим заводом чија вредност валуте стално варира и лоше се котира на европским берзама. Тек након 1925. године, када се вредност динара усталила на светским берзама и када је било могуће користити га као средство плаћања без опасности да ће се у тим трансакцијама изгубити део вредности, Народна банка је доспела у ред емисионих завода са којима је било могуће пословати.

Новембра 1926, дошло је до сарадње са Банком Енглеске и и то прво захваљујући личним познанствима и иницијативи.¹⁵⁶³ Највероватније је да је разлог посете

¹⁵⁶⁰ Из Извештаја Д. Новаковића АНБ1/II, УПР, Записник са 22. седнице ГО, 18. 11. 1921, а.к. 21.

¹⁵⁶¹ Новаковић је известио да су Чеси, Пољаци, Румуни Грци и Бугари, већ тражили зајам у Лондону. Исто.

¹⁵⁶² Исто.

¹⁵⁶³ Х. А. Сипман, (Harry Arthur Siepmann), лични помоћник гувернера Нормана (Montagu Norman), дошао је у приватну посету Краљевини с циљем да испита прилике у земљи око стабилизације валуте. С обзиром да је познавао Д. Новаковића, незванично су се срели у његовом стану где је главном директору наглашено *да би се Народна банка могла надаћии ѡмоћи од Енѡлеске банке само ако се одржи банчина ауѡнономија и ако се одсѡрани сваки уѡишцај владе или ѡолиѡишке на Банку*, АНБ1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО, 16. 11. 1926, а.к. 22. Сипман је био задужен за прађење финансија Мађарске, Аустрије и Чехословачке. Током 1929. посредовао је у склапању

било питање око стабилизације динара како је и сам Новаковић саопштио *уколико је било и неких других разлога његовој бављења у Београду они нам нису познати*. Након ове понуде у року од месец дана дошло је и до реализације. Као први предуслов за сарадњу био је прихватање принципа *искључивости* тј. да Народна банка своје депозите држи искључиво у Банци Енглеске, у фунтама. Ово је неминовно значило и раскид сарадње са лондонским банкама кореспондентима. (Берклејс банка – Barclays bank, Лојдс банка – Lloyds bank), док је одлучено да се један изванредан износ задржи код Вестминстер банке – Westminster bank и Мидленд банке – Midland bank.¹⁵⁶⁴ Тако је децембра 1926. отворен рачун Народне банке код Банке Енглеске у износу од 50 хиљада фунти. На разговорима који су вођени након отварања рачуна, главна тема је била начин за извршење законске стабилизације динара. Став Банке Енглеске је био да динар остане и даље југословенска монета, само што би се утврдила његова вредност у злату. Према томе требало је да Народна банка буде у могућности да ту исплату ефективно врши односно да у својим трезорима и на својим потраживањима у иностранству има толико злата колико је потребно за исплату. Међутим, постављало се питање до које мере се морао смањити дуг државе према Народној банци, како би она потпуно располагала износима у злату или у девизама. Став Банке Енглеске је био око 40% односно око 3,5 милијарди динара. Прво би се регулисао дуг према рачуну привремене размене. Банка Енглеске је била такође вољна да разговара о склапању зајма, међутим први основни проблем који је требало решити, било је питање регулисања предратних и ратних дугова.¹⁵⁶⁵ Највероватније су ови разговори вођени и иницирани пре свега жељом Велике Британије, да оствари преко економског, и политички утицај у земљама чланицама Мале Антанте, које су биле традиционално везане за Француску. Тада је сугерисано из Лондона, да треба успоставити и сарадњу и са Сједињеним Америчким Државама, а да сарадњу са Банком Француске из тог домена треба успоставити тек након стабилизације франка.¹⁵⁶⁶

Сходно инструкцијама Банке Енглеске, у децембру 1926. Народна банка се обратила и Федералним резервама у Њујорку, писмом у којем је исказала жеље за

зајма Мађарске са енглеским банкама. Neil Forbes, „International Finance and Reconstruction of Hungary, 1918-1939“, *Public Policies & the Direction of Financial Flows Studies in Banking and Financial History*, The European Association for Banking and Financial History (EABH), 2012, 155-168.

¹⁵⁶⁴ Ове банке су припаднице велике четворке (Big four) у Уједињеном Краљевству како се колоквијално називају најмоћније банке у одређеној држави.

¹⁵⁶⁵ Краљевина СХС је одуговлачила са отплатом, тражећи услове какве је раније добила Италија и не пристајући на аранжман који су прихватили Румунија и Грчка. Извештај Д. Новаковића, 20. 12. 1926, АНБ1/II, а.к. 22.

¹⁵⁶⁶ *Нарочито ми је најлакше да треба одмах најправити аранжман и у Америци а доцније када буде стабилизована валута и у Француској*, Исто.

отварање рачуна у доларима на име Народне банке. Тим својим писмом о намерама, Банка је указала на своје заслуге у питању стабилности валуте, оствареним девизним резервама и извршеној фактичкој стабилизацији динара.¹⁵⁶⁷ С обзиром на географску удаљеност, трајање пута и трошкове, договор је био да се прва искуства размене путем кореспонденције. Оно што је највише занимало америчку емисиону банку је било питање односа банке и државе, стање државног дуга, али и питање ратних дугова.¹⁵⁶⁸ С обзиром да је 1927. године, Банка дошла у посед девиза, који су биле резултат друге транше Блеровог и Селигмановог зајма, предложила је да се део долара искористи за отварање рачуна у Федералним резервама у Њујорку, под истим условима као и у Енглеској.¹⁵⁶⁹

Степен привредне развијености Југославије није омогућавао да се америчка валута нађе у великим количинама у трезорима емисионог завода. Долари пристигли од исељеника или од продаје пољопривредних артикала, брзо су се трошили за разна плаћања, те су једино зајмови били прилика да се располаже са већом количином ове монете. Након неколико размењених писама у којима су прецизирани послови који ће се вршити, све у складу са законском регулативом обе земље јуна 1927, остало је једино отворено питање износа депозита, који ће се налазити код Федералних резерви.¹⁵⁷⁰ Одлучено је да минимум буде 50 хиљада долара и да такође Народна банка обавља послове банке кореспондента у Краљевини, под истим условима као и Федералне резерве у Америци. У жељу рада на стабилизацији динара, јуна 1928. Београд је посетио Џорџ Харисон (George L. Harrison) вицегувернер, по налогу Бењамина Стронга (Benjamin Strong) гувернера који се у пословном свету Америке залагао за стабилизацију европских монета, сматрајући да се европска, али и трговина САД-а не може без тога коначно опоравити од последица Великог рата.¹⁵⁷¹ У том пакету је била и посета децембра 1928. Х. Сипмана што сведочи о заинтересованости енглеске стране за то питање.¹⁵⁷²

Након вођених преговора у Цириху и упознавања са радом Швајцарске народне банке (Banque Nationale Suisse), крајем 1927. склопљен је споразум под следећим условима: Прво, отворен је депозит у износу од 5 милиона швајцарских франака, од

¹⁵⁶⁷ АНБ1/II, УПР, Записник са 14. седнице УО, 19. 5. 1927, а.к. 4.

¹⁵⁶⁸ АНБ1/II, УПР, Записник са 4. седнице УО, 26. 2. 1927, а.к. 4.

¹⁵⁶⁹ АНБ1/II, УПР, Записник са 14. седнице УО, 19. 5. 1927, а.к. 4.

¹⁵⁷⁰ АНБ1/II, УПР, Записник са 19. седнице УО, 23. 7. 1927, а.к. 4.

¹⁵⁷¹ Стронг је преминуо 1928, те га је на дужности наследио управо Харисон који је Федералне резерве водио све до 1940. https://www.federalreservehistory.org/people/george_l_harrison?WT.si_n=Search&WT.si_x=3, (26. 9. 2017), АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице УО, 16. 6. 1928. а.к. 5

¹⁵⁷² Овај изасланик Банке Енглеске је још у неколико наврата посетио Београд 1930, *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XXXVI.

те суме 500 хиљада остале су депоноване без камате, док је остатака од четири и по милиона био пласиран код кантоналних банака које су имале гаранцију државе и код којих је камата износила 3-4%.¹⁵⁷³

Током 1927. Народна банка је склопила три споразума са набројаним емисионим заводима. С обзиром да су то били заводи који су стајали иза најмоћнијих светских валута, не може се рећи да су то споразуми склопљени по принципу реципроцитета, већ ради заштите динара и пласирања на светским пијацама новца. У циљу одржавања вредности динара, Народна банка је имала и сарадњу са Народном банком Аустрије (Österreichische National Bank) која је извештавала о стању динара у Бечу.¹⁵⁷⁴ Банка је крајем 1928. покушавала да оствари прве контакте са Народном банком Холандије (De Nederlandsche bank) о учешћу њиховог капитала у Краљевини, међутим преговори нису финализовани, те је Народна банка Краљевине Југославије у свом годишњем извештају навела *да код емисионих банака у Лондону Паризу Њујорку, Швајцарској и Аустрији држимо још ово искључиво наше дејзоције у иностранству*.¹⁵⁷⁵

Док је сарадња са британским и америчким емисионим заводима имала чисто пословни карактер и била у корпусу активности око стабилизације динара, сарадња са Банком Француске је излазила из тог оквира. Започета још у првим деценијама рада Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, првенствено око израде новчаница, веза између централних банака се нарочито учврстила током Првог светског рата, када је у избеглиштву у Марсељу српска банка користила смештајне капацитете и подршку Банке Француске. С обзиром на наслеђени чиновнички апарат и Управу и након рата сарадња је настављена и у југословенској држави. Уопште француско банкарство је за југословенски емисиони завод, било модел коме треба тежити.¹⁵⁷⁶ С обзиром да је француски франак касније стабилизован у односу на фунту, текући рачун код Банке Француске је отворен тек 1928.¹⁵⁷⁷ Али без обзира на то,

¹⁵⁷³ Кантоналних банака је било у сваком кантону, а Швајцарска народна банка је имала свега 11 филијала од којих је у Цириху била највећа, АНБ1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 21. 12. 1927, а.к. 23.

¹⁵⁷⁴ *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, XXXVIII.

¹⁵⁷⁵ АНБ1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО, 6. 12. 1928. а.к. 5, *Извештај Народне банке за 1929*, Београд 1929, XXXII.

¹⁵⁷⁶ Поред Banque de France, Народна банка Краљевине Србије је имала кореспондентске односе са следећом приватним банкама у Француској: Credit Mobilier, Union Parisienne, Société Générale, Banque de Paris et de Ray-Bas, Crédit Lyonnais, Из Извештаја Д. Новаковића, АНБ1/II, УПР, Записник са 22. седнице ГО, 18. 11. 1921, а.к. 21.

¹⁵⁷⁷ АНБ1/II, УПР, Записник са 11. седнице ГО, 7. 9. 1928, а.к. 23.

сарадња се одвијала на другим нивоима.¹⁵⁷⁸ Захваљујући француском утицају дошло је до формирања засебног Одељења за економска изучавања у Народној банци, а све са циљем да се уједначе подаци који ће се касније користити за статистичку обраду, а односе се на оптицај новца. У ту сврху Банка Француске је почев од 1928. одржавала читав низ конференција под протекторатом Друштва Народа, које су биле намењене чиновницима емисионих банака, а све у циљу њихове едукације и уједначавања података који су се обрађивали приликом израде биланса.¹⁵⁷⁹

С обзиром на дугогодишњу сарадњу на пољу израде новчаница, сасвим логично делује и одлука Народне банке да се за помоћ при подизању сопствене штампарије обрати за помоћ свом француском узору. Утицај је остварен у сваком сегменту од изгледа објекта, до пресудне улоге у одабиру архитекте који ће пројектовати зграду и пратити извођење радова до избора машина за штампу и главног инжењера.¹⁵⁸⁰ Од 1926. контакт са Банком Француске је по овом питању резултирао је са више посета Паризу. Поред тога што је Париз дао коначну реч о месту где ће штампарија бити подигнута, у сарадњи са Драгољубом Новаковићем и Драгутином Протићем, израђен је план компатибилних машина које су могле да изнесу цео процес израде новчаница. С обзиром да су све машине биле Француске, из Београда се на обуци већ налазио инжењер који је своја знања требало да примени у Београду.¹⁵⁸¹ С друге стране, након инсталација машина, у Топчидер су дошли француски мајстори машинске струке, од којих су неки боравили с прекидима две године у Београду.¹⁵⁸² Приликом свечаног освећења Завода за израду новчаница јануара 1930. свечаности је присуствовао вицегувернер Банке Француске Пјер Фурније (Perre-Eugéne Fournier), који се присетио својих војничких дана проведених на Солунском фронту,

¹⁵⁷⁸ Поред почетног, белгијског утицаја Народна банка се касније формирала искључиво по француском обрасцу. Наиме с обзиром на непознавање и обичних оперативних ствари које су се односиле на дистрибуцију новца, фалсификате начин књижења итд за сваки корак се питало за савет. На сваки допис Банка Француске је стрпљиво одговарала и давала потребна упутства и инструкције.

¹⁵⁷⁹ Главни организатор ових активности је био Пјер Кенеј (Pierre Quesnay) у периоду од 1926-1929. директор Одељења за економска изучавања у Банци Француске, који је као директор Банке за међународне обрачуне (1930-1937), посетио Београд 1930. <https://www.bis.org/about/biopq.htm> (26. 9. 2017)

¹⁵⁸⁰ Зграда и инсталације Завода су рађене по узору на објекат исте намене у оквиру Банке Француске који је изграђен 1919. У Шамалијеру, у Оверњи. Јосиф Најман, архитекта је био запослен у Банци Француске.

¹⁵⁸¹ Од марта 1926. у Француској се налазио Миливоје Обрадовић, АНБ1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 3. 7. 1926, а.к. 22.

¹⁵⁸² Као последње особље Банке Француске у Заводу су остали двојица машиниста и надзорница радионица бројања и ревизије из Клермон -Ферана, АНБ1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 18.2. 1931, а.к. 25.

и сарадње са српском војском, посебно наглашавајући везе Француске и Краљевине Југославије: *надам се да ће ово сачињавајући један београђанин више на ланцу који је ипак ирисно везивао наше две земље у француским тренуцима прошлости и који ће их и убудуће везивати у заједничкој величини и благодати.*¹⁵⁸³ Изградњом Завода везе са Банком Француске нису прекинуте, јер је за израду клишеа и набавку папира и даље био задужен Париз.

Поред свих ових утицаја који су очигледни остао је један тананији који се огледао у изгледу новчаница односно цртежа као дела примењене уметности. Утицај француских уметника и гравера у изради новчаница је видљив с обзиром да су њихову технику и начин рада наставили и касније у штампарији у Топчидеру. Неоспорно је да су објекти који су представљани на новчаницама било да је у питању женски лик, манастир, пејзажи били одабири који су слати из Београда, али су француски уметници при финалној изради давали печат свога рада.¹⁵⁸⁴ Све до краја међуратног периода Београд је најинтензивније везе остваривао са Банком француске. Резултат те сарадње био је и потписивање зајма за стабилизацију динара 1931. којим је још једном потврђено да је у домену емисионог банкарства, Југославија француски сателит.¹⁵⁸⁵

У целини узев сарадња са емисионим банкама се није одвијала на практичном нивоу у смислу размењивања података о приватном банкарском сектору који би садржавали информације о величини капитала и њиховим инвестицијама. Народна банка је у давању информација о кредитирању и кредитним способностима својих клијената била изузетно рестриктивна. У Краљевини, у том смислу није обавештавала новчане заводе, док је за иностранство достављала податке само својим кореспондентима, од којих је и добијала информације, у форми препоруке о страним фирмама и банкама, најчешће по налогу државних институција.¹⁵⁸⁶ Приватне банке са мешовитим капиталом су биле те које су извештавале о привредној ситуацији и стању банкарског сектора, те је тако Француско-српска банка обавештавала

¹⁵⁸³ Народна банка 1884-1934, 267.

¹⁵⁸⁴ Препознатљив је стил француске школе дизајна папирног новца јер је дат приказ женског лика који је огрнут краљевским плаштом. Женски лик, урађен по узору на француску „Маријану”, персонификује „Србију” и слави државу, њен просперитет и благостање. Овај стил је имао више периода од којих је карактеристичан плави период пошто се ова боја показала отпорном на фалсификовање посредством фотографије, Ž. Stojanović, *Katalog*, 36.

¹⁵⁸⁵ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga druga 1931-1938, Beograd 1986, 30.

¹⁵⁸⁶ Народна банка је одбила да да податке о Есконтној банци на њен захтев и проследи банци у Амстердаму, АНБ1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 10. 4. 1930, а.к. 7.

француске банке о финансијском капиталу Краљевине, а не емисиони заводи двеју држава.¹⁵⁸⁷

У складу са политичком дискурсом земље и Народна банка је следећи политику државе на очувању граница версајске Европе, склапала споразуме са народним банкама оних држава које су такође биле угрожене ревизионизмом. Први у реду био је споразум са емисионим заводом Чехословачке – Чехословачким Банковним Уредом, октобра 1922. Овај споразум је одредио међусобну дистрибуцију динара и круна, и за циљ поставио јачање веза новчаних завода две државе.¹⁵⁸⁸

Ма колико парадоксално звучало Народна банка Привилеговане Краљевине Србије није имала непосредних веза са емисионим заводима који су јој територијално гледано било најближи. Балканске државе су прошле сличан пут у борби за национално ослобођење, са закаснелим модернизацијским процесима, али и економијама чији су се емисиони заводи формирали у последњим деценијама 19. века. Грчка Народна банка је била најстарија емисиона установа на Балкану, основана 1841. као акционарско друштво, све до 1920. године право издавања новчаница имала је и Јонска банка. Иако основана 1879. дакле само неку годину раније од Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, Бугарска народна банка није била приватно акционарско друштво већ државна установа. Без обзира на ту разлику у свему осталом постојале су велике сличности у делокругу рада, присутност биметализама, с тим да је од 1907. Бугарска Народна банка основала своје хипотекарно одељење, по узору на Аустро-Угарску банку. Румунска народна банка је основана 1880. а крајем 1922. године имала је 48 филијала. Без обзира на близину, емисиони заводи нису имали пословних веза, нити су међусобно размењивали билансе и пословне извештаје, те објективно нису могли међусобно ни процењивати стабилност пословања оног другог. Могуће да је један од разлога био и сличне околности при оснивању, као и то да ниједан од ових завода није могао бити узор у пословању неком другом. Сви ови емисиони заводи, пословне везе највише су одржавали са приватним банкама из Беча и Париза, а угледали се на начин пословања емисионих завода из Француске и Двојне монархије.¹⁵⁸⁹

Након завршетка Првог светског рата ситуација се мења. У духу прокламоване сарадње свих европских емисионих завода која се односила пре свега на успостављање монетарног реда, дошло је и до успостављања веза између народних банака у окружењу. С друге стране поред економских, те везе су диктирали и политички

¹⁵⁸⁷ Из извештаја Д. Новаковића АНБ1/II, УПР, Записник са 22. седнице ГО, 18. 11. 1921, а.к. 21.

¹⁵⁸⁸ АНБ1/II, УПР, Записник са 50. седнице ГО, 10. 11. 1922, а.к. 22.

¹⁵⁸⁹ Danica Milić, „Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, 79-91, Lj. Kosier, *Narodna banka Kraljevine SHS*, 630-654.

разлози. Након распада Аустро-Угарске монархије, земље које су настале, односно оне које су у свој састав инкорпорирале делове њених територија, свакако су биле предодређене за сарадњу. Прво, око решавања питања крунских новчаница, а затим и око заштите својих монетарних система. Француска као заштитница поретка, који је успостављен Версајским уговором организовала је земље које су такође биле заинтересоване за очување тог поретка. Тако је створена Мала Антанта као политички савез Југославије, Чехословачке и Румуније, под француским окриљем. Овај политички савез имао је свој Привредни савет, који је био задужен за привредну сарадњу, која се постепено проширила и на финансијску и монетарну. У оквиру овог савета од почетка 1934. започета је сарадња међу емисионим заводима, који су у оквиру својих одељења за економска изучавања образовали секцију Мале Антанте. По први пут у оквиру ових одељења одређени запослени бавили су се изучавањем привредних ресурса земаља чланица и израђивали предлоге за успостављање чвршћих веза у свим сферама привреде које доводе до повећања националног дохотка.¹⁵⁹⁰

По угледу на Малу Антанту и земље Балканског споразума (Југославија, Румунија Грчка и Турска) формирале су свој Привредни савет и отишле корак даље у намери да се гувернери емисионих банака састају једанпут годишње *ради заједничког истраживања финансијских и монетарних питања које интересују балканске државе*. Тада је и истакнут и лични контакт гувернера који није могао да остане без благодотворног утицаја на њихове међусобне односе.¹⁵⁹¹ Због бурних догађаја који су претходили почетку Другог светског рата, прво је прекинута сарадња емисионих завода Мале Антанте након окупације Судета.

Банка за међународне обрачуне

Стварање Банке за међународне обрачуне имало је своју дугу предисторију, све у циљу решавања монетарног хаоса. Наиме, након Првог светског рата постајало је јасно да без стабилизације националних валута неће бити ни успешне обнове и успостављања нормалних привредних токова. На златни стандард прво су се вратиле Сједињене Америчке Државе јануара 1919. године, док је у европским земљама процес ишао нешто спорије. Управо због тога одржано је низ конференција од којих је прва заседала у Ђенови 1922. која је између осталих тема имала и разматрања

¹⁵⁹⁰ Укупно је одржано четири састанака гувернера и то у Букурешту, 1934., Београду и Прагу 1936. и Букурешту 1937, АНБ1/II, а.к. 226.

¹⁵⁹¹ Укупно је одржано три састанка у Атени 1934, Анкари 1937. и у Београду 1939, Исто.

о питањима везаних за стабилност монете. Наиме, Први светски рат је довео до преласка на папирни стандард због великих новчаних потреба за финасирање ратних сукоба. Ни прве године након рата нису у Европи довеле до финасијске равнотеже, а државе нису могле да се врате на односе који су владали пре рата. С обзиром да није постојала могућност да се изврши замена папирног новца за злато јављале су се велике флукуације у вредности валута које су утицале и на трговину и извоз. С друге стране ратна искуства су показала да и цена злата може бити веома колебљива, што би опет довело до нестабилности које би опет посредно утицале на вредност валута.¹⁵⁹² Закључак конференције је био да се изврши постепени прелазак на златно важење националних валута било у виду девизног или полужног стандарда.¹⁵⁹³ Једино Сједињене Америчке Државе нису напустиле пуни златни стандард и у читавом међуратном периоду, износ њиховог монетарног злата ће се повећавати у односу на злато европских земаља. С друге стране мање развијене земље је требало да прихвате златно девизни стандард с тим да би као резервне валуте биле коришћене амерички долар и енглеска фунта.¹⁵⁹⁴

Други проблем који је оптерећивао привредне токове био је питање немачких репарација. Насупрот Француској, Сједињене Америчке Државе су сматрале да је износ суме немачких репарација превише висок и указивале се на то да наметнути новчани издаци неће помоћи обнови немачке привреде, без које нема ни стабилне европске цивилизације.¹⁵⁹⁵ Већ од 1921. Немачка је започела да користи сва средства да би избегла плаћања, догађаји су кулминирали хиперинфлацијом, новембра 1923. Када је 1924, Немачка званично објавила мораторијум, земље победнице у првом реду Француска су исплату својих дугова за вођење рата, условиле плаћањима Немачке.¹⁵⁹⁶ На интервенцију САД-а израђен је пројекат који је предвиђао план отплате немачких репарација који је добио име по Чарлсу Дозу (Charles Dawes) америчком банкарну, члану Комитета међународних финансијских стручњака и имао је за циљ привредну обнову Немачке и стварање стабилне марке. Када се након четири годи-

¹⁵⁹² С обзиром на своје природне одлике (лако се преноси, с њим се лако рукује, не рђа, лако се дели хомогено је, неодређеног трајања) злато се показало као најпогоднија роба за вршење општег еквивалента, такође златан новац је кроз историју у промету увек имао превагу над новцем искованим од других метала. М. Угричић, *Novčani sistem Jugoslavije*, 194.

¹⁵⁹³ Ово је практично значило да су развијене земље прихватиле да своје монетарне резерве држе у златним полугама уместо у кованом новцу. Ово је значило да када би се повукао из оптицаја ковани новац, полуге би остале похрањене у трезорима емисионих завода.

¹⁵⁹⁴ Dragana Gnjatović, „Iz istorije dinara – konvertibilnost dinara između dva svetska rata u svetlu osnivanja Banke za međunarodne obračune u Bazelu“, *Finansije, Bankarstvo, Revizija, Osiguranje, Časopis za teoriju i praksu*, Beograd 1990, II br. 3, (даље: D. Gnjatović, *Iz istorije dinara...*) 21-37.

¹⁵⁹⁵ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema-istorija kratkog dvadesetog veka*, Beograd 2004, 79.

¹⁵⁹⁶ D. Gnjatović, *Iz istorije dinara...*

не од реализације, 1928. године испоставило да је он оптерећујући, опет уз америчку асистенцију, формиран је нови комитет предвођен Овеном Јангом (Owen Joung) који је израдио нови план отплате одштете, који је предвиђао фиксну исплату од 84 милиона златних марака у наредних 36 година, до 1965. године. Након тога у Хагу су 20. јануара 1930. потписани Хашки споразуми као резултат решења питања немачких репарација. Може се рећи да је прихватање Јанговог плана извршено уз неслагање Француске, Белгије и Велике Британије, али уз велики притисак Америке која никада није доводила у везу ратне дугове са репарацијама, што су ове државе више пута чиниле.

С обзиром да је спровођење овог плана било скопчано са разним финансијским трансакцијама које су се односиле на плаћање ануитета, питање немачких ратних обвезница и других банкарских активности као и укидање плаћања у натури што је свакако изазивало бојазан око велике количине новца у промету, због тога је и предложено стварање једне институције која би била задужена за све ове трансакције.

Банку за међународне обрачуне (Bank for International Settlements) су основале владе Белгије, Француске, Немачке, Италије, Јапана и Уједињеног Краљевства. Уз посредовање Сједињених Америчких Држава, установљена је с циљем да се коначно реши питање ратних репарација и немачке отплате истих. Банка са седиштем у Базелу је основана као акционарско друштво са основним капиталом од 500 милиона златних швајцарских франака, у коме се изражавала целокупна актива и пасива и којем је тачно одређен однос према злату. Капитал од 200 хиљада акција је подељен, тако да је 112 хиљада акција припало земљама оснивачима, док је било предвиђено да се остатак капитала, понуди државама које су такође биле заинтересоване за исплату немачких репарација.

Иако је основана као акционарско друштво Банка за међународне обрачуне је уствари била међународна организација коју су чинили емисиони заводи, започела је са радом 17. маја 1930. године, када је и Немачка поред земаља оснивача уписала акције. Већ на првој седници Управе Банке за међународне обрачуне, маја 1930. одлучено је да се упис акција изврши у Швајцарској, Холандији и Шведској, а планирано је да се на упис позову и Југославија, Румунија, Пољска, Чехословачка, Грчка и Португалија.¹⁵⁹⁷ Првобитно је планирано да ниједна од набројаних земаља не може уписати више од 8 хиљада акција.¹⁵⁹⁸

¹⁵⁹⁷ АНБ1/II, УПР, Записник са 5. седнице ГО, 11. 5. 1931, а.к. 25.

¹⁵⁹⁸ 8 хиљада акција је имало вредност 220 милиона швајцарских франака односно у динарима 220 милиона, АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице УО, 30. 4. 1930, а.к. 7.

С обзиром на догађања у Базелу, поставило се питање да ли ће Краљевина Југославија преко Народне банке постати акционар, или ће само примати репарације посредством ове институције. Треба напоменути да је Југославија била животно заинтересована за питање одштете с обзиром да је она третирана као приход, иако је пристизала нередовно. Сва плаћања Немачке на име репарација до маја 1930, обрачунавана су у златним маркама у односу 9 динара за једну немачку марку. Хашким споразумима, који су у Југославији одобрени законом од 17. маја 1930. предвиђено је да Банка за међународне обрачуне која је задуживала немачку владу за све исплате у одговарајућој вредности у рајхс маркама, с тим да је немачка влада била обавезна да марке имају своју променљивост за злато и сачува монетарни паритет од 1/2.790 кг чистог злата.¹⁵⁹⁹

Сасвим је сигурно да је Француска држава преко свог емисионог завода, усмеравала југословенску банку у вези са чланством у Банци за међународне обрачуне.¹⁶⁰⁰ Још априла 1930. гувернер Бајлони је затражио званично мишљење Министарства трговине и индустрије, обавештавајући о техничким аспектима уписа акција. Наиме, како је гувернер наводио није било спорно да Народна банка буде сарадник државе у овако великом послу али су за то постојала законска ограничења, с обзиром да емисиони завод у свом делокругу није имао регулисано питање куповине акција, као хартија од вредности.¹⁶⁰¹ Истовремено, гувернер је изнео предлог да Народна банка буде посредник и да акције за име државе купе, Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица као повлашћени заводи.¹⁶⁰² Такође Игњат Бајлони је предложио да се изврши упис целокупне транше од 8 хиљада акција уколико се толики упис одобри, с обзиром да је право гласа било сразмерно броју акција.¹⁶⁰³

Званичан позив Банке за међународне обрачуне Народној банци Краљевине Југославије је упућен јуна 1930. године, за упис 4 хиљаде акција са знаком да су акције могле бити продате на тржишту или задржане у својини Банке. Међутим,

¹⁵⁹⁹ Ivan M. Bescić, „Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike“, *Istorija 20. veka 3/2010*, 53.

¹⁶⁰⁰ Гувернер Бајлони је обавестио Министарство трговине и индустрије да је по овом питању поступио *по савешћу гувернера Банке Француске*, АНБ1/II, УПР, Записник са 11. седнице УО, 30. 4. 1930, а.к. 7.

¹⁶⁰¹ Чланом 11 Закона је тачно одређен делокруг рада који није укључивао куповину акција неке банке, док је чланом 14 било изричито забрањено радити друге послове осим оних набројаних, Службене новине бр. 162, 23. 7. 1921. Ово није био једини случај, с обзиром да гувернер извештава да је Шведска народна банка изменила своје статуте да би приступила упису акција. Исто.

¹⁶⁰² АЈ-65-1084-2060, Акт НБ 50036 од 26. 4. 1930. Министарство финансија је од 1921. имало текући рачун код Државне хипотекарне банке под именом Фонд за ратну штету на који си књижена сва средства по основу репарација, М. Гломазић, нав. дело, 174.

¹⁶⁰³ Министар трговине и индустрије се сагласио са предлогом о броју акција, Акт бр. 12935 од 30. 4. 1930, АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице УО, 30. 4. 1930, а.к. 7.

позивно писмо је био са задршком: *шај њозив неће бићи дефинициван нићи њра-
кцично моћућ, нићи ће вам акције бићи њредаће, а исљайћа ће се заѡражићи ѡек
када наша Банка буде задовољена једним ѡрисѡјним ѡланом за сѡабилзацију ју-
ѡсловенске монетѡе.* Даље један од услова је био да акције морају гласити не само
на златне швајцарске франке, него и на монету земље у којој су емитоване.¹⁶⁰⁴ У
пракси је ово значило да је Народној банци Краљевине Југославије уз сагласност
Министарства финансија отворен рачун код Банке за међународне обрачуне на име
плаћања годишњих рата од стране Немачке, али да је упис акција и чланство у Ба-
нци у Швајцарској било условљено законском стабилизацијом динара односно пре-
ласком на златно важење. У циљу агитације око уписа акција, као и испитивања
политичког врха о спремности за прелазак на златни динар у Београду је септембра
1930. боравио Пјер Кенј сада на функцији директора Банке за међународне обрачу-
не. Податак да су овог уваженог госта за два дана колико је боравио у престоници
примили и краљ Александар и председник владе Петар Живковић и министар фи-
нансија Станко Шверљуга речито говори о намери и готовости пре свега државе
да изврши законску стабилизацију динара.¹⁶⁰⁵ Примарно, Кенеј је био гост Народне
банке где је у присуству гувернера Бајлонија и вицегувернера Кулмера одржао и
конференцију за штампу.¹⁶⁰⁶

Постало је јасно да све до преласка на златно важење динара није могло бити
речи о упису акција. С обзиром да Југославија није могла из сопствених ресурса
да обезбеди тражене услове, 8. маја 1931. је склопљен зајам у Француској, а 14. јуна
је проглашен Закон о новцу. Иако Закон још није ступио на снагу, Народна банка
је послала текст у Базел. Тек маја 1931. извршен је упис тражених четири хиљаде
акција уместо планираних осам. Гувернер Бајлони је изјављивао *да ће ѡреко својих
личних веза издејсѡвовати* да један од кандидата Југославије буде изабран у Управу
ове Банке. У ту сврху гувернер је већ 16. јуна био у Базелу, заједно са Александром
Јовановићем, шефом одељења за економска изучавања Народне банке, покушавају-
ћи да обезбеди место Југославије у Управи. Међутим у Базелу је Банка за међународне
обрачуне већ била окупирана догађајима у Аустрији и кризом Кредитаншталта. Иа-
ко су се Банка Француске и Чехословачка народна банка залагале да Југославија до-
бије место у Управи са образложењем да Југославија има фактичку стабилизацију
већ шест година, овај предлог није прихваћен са образложењем да је Закон о новцу

¹⁶⁰⁴ АЈ-65-1084-2060.

¹⁶⁰⁵ Пјер Кенеј је боравио у Београду 16-18 септембра 1930, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице
ГО, 12. 6. 1930, а.к. 24.

¹⁶⁰⁶ На питање о преласку динара на златно важење, Кенеј је одговорио да је то чисто ствар *ѡехничке
ѡприоде* и да је Југославија акционар Банке за међународне обрачуне, *Полиѡика*, 19. 9. 1930.

требало да ступи на снагу 28. јуна и да формално још динару није потврђено златно важење¹⁶⁰⁷. Овај неуспех гувернер је правдао да му се чини да је цела ствар више политичког карактера него банкарског.¹⁶⁰⁸ Гувернер се из Базела вратио необављена посла и Народна банка је морала да сачека, Видовдан као дан уплате акција.

Догађаји који су следили изменили су активности Банке за међународне обрачуне у сасвим другом смеру. Када су такозваним Хуверовим мораторијумом обустављена немачка плаћања по основу репарација, тада се ова банка преобразила пре свега у међународну кредитну организацију служећи се не само својим средствима већ и депозитима централних банака.¹⁶⁰⁹

¹⁶⁰⁷ Банка Француске је да би остварила свој утицај планирала да пролонгира избор чланова Управе до јула месеца када би и Југославија формално могла да аплицира, али није успела због противљења САД-а, АНБ 1/II, УПР, Записник са 15. седнице УО, 26. 5. 1931, а.к. 9.

¹⁶⁰⁸ *Гувернер објашњава да су Американци љубоморни због закључења нашег зајма у Француској, због све веће и веће важности коју заузима у погледу финансије и банкарства заузима Француска и тиме слаби престиж Америке, Исто.*

¹⁶⁰⁹ М. Ugričić, *Novčani sistem Jugoslavije*, 208.

ИНСТИТУЦИЈА И БАНКАРСКА ЕЛИТА

УПРАВА

Законом из 1920. и Статутима из 1922. управљачку структуру Банке су сачињавали: гувернер, вицегувернер, главни управни одбор, управни одбор, извршни одбор, надзорни одбор, збор акционара и есконтни одбори.

Гувернер је био прва, најважнија личност у пирамиди власти. Он је морао бити најпре акционар Банке, члан њене управе и као такав, предложен од стране осталих чланова управе за кандидата министру трговине и индустрије, те потврђен и постављен краљевским указом на четири године.¹⁶¹⁰ Био је задужен за бригу о законитости рада Банке, сазивао седнице управног одбора и збора акционара. председавао је седницама управе, али је у доношењу одлука био равноправан са осталим члановима по систему један човек – један глас. Старао се о извршењу тих одлука и имао је право да их обустави уколико би биле у супротности са законом.¹⁶¹¹ Представљао је Банку у свим односима са државом, с обзиром да је имао обавезу потписивања свих уговора и аката која су се односила на кореспонденцију са властима.

С обзиром на статус који је био нешто између државне институције и приватног акционарског друштва, сасвим сигурно је личност на челу Банке морала бити по укусу владара и политичких партија с једне стране, али и представника акционарског капитала с друге стране.

Први човек емисионог завода

Гувернер, чији је мандат трајао у Краљевини Србији, а наставио се и у новој држави био је Ђорђе Вајферт. У емисионом заводу од оснивања, иако се уз његово и име Народне банке ставља знак једнакости, он је био личност широког спектра

¹⁶¹⁰ Чланови 46-52 Статута, *Сјайиуши Народне банке*, Београд 1922, 15-17.

¹⁶¹¹ У пракси се то није никада десило. На седницама Управе одлуке су се доносиле већином гласова, а свако одвојено мишљење па и гувернерово се записивало али није утицало на вољу већине, АНБ 1/II, Записници са седница Управног одбора.

делатности.¹⁶¹² Рођен је у Панчеву 15. јула 1850. године у породици немачког порекла, која се бавила производњом пива, а умро 12. јануара 1937. године у Београду. Године 1873, након што је кнежевина Србија постала његов избор за даљи приватни и пословни живот, постао је српски држављанин и започео подизање модерне пиваре на Топчидерском брду. У наредним деценијама проширио је производне капацитете и створио водећу фирму те врсте у Краљевини Србији, а и касније, као признати привредник био је и председник Индустријске коморе Краљевине Југославије.¹⁶¹³

Захваљујући неуморном истраживачком духу заслужан је за развој рударства у Србији. Концесије рудника мрког угља у Костолцу купио је 1873, а 1886. године, отворио рудник живе на Авали, а потом и рудник злата у Глоговици. Године 1903. основао је рудник у Бору и постао власник најчувенијег налазишта бакарне руде у Европи.¹⁶¹⁴

Добротвор и утемељивач многих друштава и задужбина, одликован је Орде-ном светог Саве I степена, Карађорђевог звездом, орденом Белог орла и Таковским крстом. Београдском универзитету 1923. године је поклонио нумизматичку збирку, а Музеју града Београда 1932. године богату колекцију гравира, планова и карата.¹⁶¹⁵

У свет финансијског капитала ушао је као већ формиран пословни човек са оствареним успесима у пиварској индустрији и рударству и то као један од осни-вача и први председник Београдске задруге 1882. Све до 1890. он је остао на тој функцији и истовремено учествовао у оснивању Народне банке и даље као члан управног одбора. Али, када је указом краља Александра Обреновића, постављен за гувернера Привилеговане Народне банке Краљевине Србије марта 1890, сходно

¹⁶¹² О Ђорђу Вајферту више види: Felix Mileker, *Porodica Weifert i pivara u Pančevu*, Beograd 2004; Група аутора, *Ђорђе Вајферт*, Београд 2015; Саша Илић, Соња Јерковић, Владимир Булајић, *Ђорђе Вајферт, визионар и ирејалац*, Београд 2010 (даље: С. Илић, С. Јерковић, В. Булајић, *Ђорђе Вајферт*); исти, *Weifert in Serbien, Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Herausgegeben von Gabriella Schubert, Weisbaden 2015; исти, Вајферт у Србији, *Срби и Немци у XX веку у сенци званичне историје*, Приредила Габријела Шуберт, Београд 2016.

¹⁶¹³ Број запослених у пивари се стално увећавао, те је између 1897. и 1930. нарастао са 68 на 140 радника и 15 службеника. Као велики филантроп за своје запослене је градио станове, те га ни литература социјалистичке провенијенције не приказује као бездушног капиталисту. С. Илић, С. Јерковић, В. Булајић, *Ђорђе Вајферт*, 29.

¹⁶¹⁴ Дугогодишњи Вајфертов рад на истраживању рудних богатства и на унапређивању експлоатације руда није прошао незапажено од стране савременика. Генерална рударска дирекција при Министарству шума и рудника Краљевине СХС доделила му је Споменицу 1. јануара 1922. у којој се наводе његове заслуге за развој рударства у Србији, са посебним освртом на рудник у Бору. Исто, 43.

¹⁶¹⁵ Један од оснивача *Друштва Светиої Саве, Друштва Стефан Дечански*, инвалидског фонда *Светиої Ђорђе*, ктитор две православне цркве у борском крају као и католичке цркве у Панчеву. Уступио земљиште за изградњу болница на Дедињу (данас делови КБЦ др Драгиша Мишовић). Исто, 62-75.

Статутима који су забрањивали да гувернер буде члан управе неког другог новчаног завода поднео је оставку.¹⁶¹⁶ Као гувернер испунио је два мандата, а трећи је прекинуо 19. априла 1902. Највероватније је да је ова оставка поднесена у времену политичке нестабилности које су карактерисали повећано државно задуживање и перманентни притисци на повећање континента новчаница.¹⁶¹⁷ У предвечерје припрема за обрачун са Турском, јула 1912, поново је постао гувернер. Након завршетка Балканских и Првог светског рата, понудио је оставку на место гувернера правдајући се годинама и умором, али му је чланови управе нису усвојили. Након трансформације у емисиони завод нове државе, јула 1922. поново је изабран за гувернера. Његова активност као гувернера у емисионом заводу нове државе обележена је турбулентним временима око организације пословања на читавој територији Југославије, отварањем филијала и унификацијом монете, али и повећаним државним задуживањем и борбом за стабилност динара. Ненавикнут на сталну интервенцију државе у девизном и спољнотрговинском пословању, није био сагласан ни са свим потезима које је спроводила Народна банка по налогу Министарства финансија. Стога, 1926, када му је мандат истицао затражио је од чланова Управе да га више не предлажу за ту функцију.¹⁶¹⁸ По устаљеној шеми главни одбор је на основу члана 25 Закона о Народној банци предложио Министру трговине и индустрије пет кандидата које је требало доставити краљу на избор.¹⁶¹⁹ Како је и тада констатовано у чаршији, постављало се питање ко ће заменити Вајферта који је имао *нејриситрасносџи и објективносџи, џакиџичносџи и диџломаџске руџине*, све особине неопходне за обављање гувернерске функције.¹⁶²⁰ Ђорђе Вајферт је пристао да до потврђивања новог гувернера обавља дужност, јер је, како је изјављивао, *рачунао са сигурношћу да ће џи бити за крајџко време и да ће*

¹⁶¹⁶ Иако је био акционар многих новчаних завода са домаћим и страним капиталом, након Београдске задруге учествовао је само у Управи Народне банке.

¹⁶¹⁷ Без обзира на оставку у раду Банке учествовао је као члан Управног одбора.

¹⁶¹⁸ На свим зборовима гувернеру Вајферту су се сви акционари обраћали са поштовањем и о њему говорили са пијететом. Иако је неколицина акционара (Арсеније Стаменковић, Петар Гребенац, Никола Станаревић, Радомир и Евгеније Милашевић и Милија Н. Павловић) захтевала допуну члана 46 Статута која је гласила да *Гувернер не може бити старији од 70 година*, овај предлог је одбијен са образложењем да је Збор акционара потпуно слободан и да може у Управни одбор изабрати само оне људе за које мисли да могу обављати своје дужности без обзира на године. Такође, тражили су и допуну члана 49 а то је одредба да вицегувернер не може бити старији од 65 година АНБ I/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 6.3.1926, а.к. 23.

¹⁶¹⁹ Предложени су били: Драгутин Протић, Тодор Мијаиловић, Љубомир Срећковић. Милош Савчић и Андрија Радовић, 8. 9. 1926. АНБ I/II, а.к. 351.

¹⁶²⁰ Име Ђ. Вајферта није се повезивало ни са једном политичком партијом. Својим личним иметком који је делимично био наслеђен а потом и многоструко увећан, није могао бити погодна личност за уцене и шпекулације са највишег места. Лично је краљ Александар Карађорђевић присуствовао прослави 50 годишњице Вајфертовог делања у Србији 1923, *Полиџика* 17. 9. 1923.

наименовање његовој заменика брзо следовати избору кандидата, као што је то увек бивало.¹⁶²¹ За учињене заслуге Вајферт је од стране главног управног одбора добио признање и проглашен је за доживотног почасног гувернера.¹⁶²² Посебно је потребно подвући да је Ђорђе Вајферт и касније, након 1927, као члан управе учествовао у свим протоколарним догађањима која су се тичала Народне банке.¹⁶²³ Кроз ондашњу штампу провејавало је гледиште да је Драгутин Протић по свом образовању далеко изнад свих кандидата и да је питање дана када ће бити потврђен за гувернера.¹⁶²⁴ Међутим, први пут се у историји Народне банке догодило да ниједан од предложених кандидата не буде потврђен и да такво стање траје јако дуго.¹⁶²⁵ Сасвим сигурно је и сама управа била изненађена овим догађањима, али се одуицрала настојањима владе да јој се посредством Министарства финансија да политичко обележје именовањем садашњег подсекретара у Министарству спољних послова на место њ. Вајферта.¹⁶²⁶

На збору акционара марта 1927. поједини акционари су тврдили да је грешка што се гувернер бира из редова управе.¹⁶²⁷ Да би била задовољена форма Драгутин Протић је поново изабран од стране управе за вицегувернера, марта 1927. а за његовог заступника Љубомир Срећковић. Сасвим уверена да су ова догађања

¹⁶²¹ Вајферт је обављао дужност гувернера све до 31. 1. 1927, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 14.2.1927, а.к. 23.

¹⁶²² Он је један од људи, који је веровао да ће се Банка моћи основати домаћим капиталом онда када и садашњи Краљ није у то веровао, из образложења Ђорђа Радојловића, АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 8.9.1926, а.к. 23.

¹⁶²³ Присутствовао је седницама Управе, али и отварању Завода за израду новчаница у Топчидеру, свечаности приликом дозифивања главне зграде у Београду, отварању филијале у Нишу. Од 1921. у Банку, као члан Надзорног а од 1931. као члан Управног одбора улази и Фердинанд Грамберг, секретар Ђорђа Вајферта и главни наследник његове имовине С. Илић, С. Јерковић, В. Булајић, Ђорђе Вајферт, 59

¹⁶²⁴ У њим круговима истиче се улед њ. Протића, његово познавање банкарских послова, које је задобио као дугодгодишњи вицегувернер, за њим се истиче и личности њ. Протића који је наш познати интелектуалац, за разлику од многих банкарских личности које се мало или ни мало не интересују проблемима изван своје сфере, Време, 9. 9. 1926.

¹⁶²⁵ У јавности се спекулисало са именом Јована Т. Марковића, сина бившег гувернера Тихомиља, који је као близак сарадник Момчила Нинчића свакако био погодна личност за место гувернера према мерилима краља Александра. С друге стране, он није био по вољи акционара, јер 1926. није био изабран за члана Управног одбора, због недовољног броја гласова, Извештај Народне банке за 1926, Београд 1926, 53; Време, 8. 9. 1926; Српски биографски речник, књ. 6, Мар-Миш, Нови Сад 2014, (даље: СБР 6) 165. Очигледно да Драгутин Протић у том тренутку није био по вољи државног врха.

¹⁶²⁶ Ђ. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 407.

¹⁶²⁷ Никола Станаревић је сматрао да је Влада у праву што од пет предложених кандидата није изабрала ни једног. Сматрао је да постоји велика разлика међу њима по образовању, социјалном положају и квалификацијама. Записник са 7. редовног збора акционара 7.3. 1927. Извештај Народне банке за 1927, Београд 1927, 55

изазвана политичким утицајем, управа је решила да потврди своју аутономију те се сагласила да, иако нису формално потврђени, њих двојица обављају послове гувернера и вицегувернера и да заслужују за то одређену надокнаду. На ту одлуку је енергично реаговао Милорад Зебић, заступник владиног комесара, који је тражио да се одлука поништи с обзиром да је према његовом тумачењу била противна и Закону и Статутима. Управа је одмах реаговала и у подужем писму надлежном министру, објаснила да је одлука Зебића ништавна, с обзиром да није реаговао и одмах ставио вето на поменуте одлуке, већ је на то чекао неколико дана. Даље, је наводила да, ако би се усвојило мишљење заступника владиног комесара да се право вета може вршити у року од 15 дана, онда би сви послови које она обавља, а који захтевају брзину у реаговању постали беспредметни.¹⁶²⁸ Надлежни министар, је повукао вето свог заступника.¹⁶²⁹ Сукоб са М. Зебићем, као и чињеница да Протић још није био потврђен за гувернера иако је Банчина управа то очекивала довела је до његове оставке, јула 1927.¹⁶³⁰ Управа је примила оставку са жаљењем свесна *да ни њосле десетт месеци нема именованња и да і. Проіић као ѡравник и један од најбољих ѡумача наших закона неће да се измири са створеним станањем, које је незаконито и незјодно и можемо рећи и штејно за банчине ѡа и државне инјтересе.*¹⁶³¹ Ради решавања овог проблема одлучено је да се оснује један ужи одбор који ће се бавити новонасталом ситуацијом.¹⁶³²

С обзиром да више од годину дана није потврђен ниједан од предложених кандидата, ужи одбор се и формално обратио председнику владе и министрима трговине и индустрије, финансија и иностраних дела, указујући на сву погубност овог нечињења, што је представљало својеврсан преседан. Истовремено Банка није попуштала и није предлагала друге кандидате, већ је остајала при свом ранијем предлогу.¹⁶³³

Тек марта 1928. године потврђен је и постављен за гувернера Љубомир Срећковић.¹⁶³⁴ Рођен 1860. године у Бранковини, у свештеничкој породици, основну школу похађао је у Обреновцу, полугимназију у Шапцу, а гимназију у Београду.

¹⁶²⁸ Банка описује своје девизне послове и реакције на Берзи које свакако не би имале смисла ако би држава имала право вета у року од 15 дана, АЈ-65-1083-2055.

¹⁶²⁹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице ГО, 9.4.1927, а. к. 23.

¹⁶³⁰ Протић је поднео оставку иако је на Збору и поред различитих мишљења тражено да Банка не одступа од предложених кандидата. Записник са 7. редовног збора акционара 7. 3. 1927, *Извештај Народне банке за 1927*, Београд 1927, 62.

¹⁶³¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 18.8. 1927, а.к. 23.

¹⁶³² Одбор су чинили: Игњат Бајлони, Ђорђе П. Радојловић, Војислав Шола и Гедон Дунђерски. Исто.

¹⁶³³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 7.11. 1927, а.к. 23.

¹⁶³⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 3. 3. 1928, а.к. 23, Акт бр. 5072/II од 2. 3. 1928.

Правни факултет на Великој школи завршио је 1884, након чега је девет година радио као чиновник у Министарству финансија и Самосталној монополској управи. Политичке промене које су довеле до пада владе Николе Пашића 1892, утицале су да заједно са Лазом Пачуом, партијским колегом иступи из Управе Монопола. Карактеристично је да се Срећковић више неће враћати у државну службу, већ ће се посветити раду у Трговачком удружењу.¹⁶³⁵ Од 1895. учествовао је у оснивању Друштва за сточну трговину и кланицу које је током Царинског рата доживело свој пуни замах. Најпре као генерални секретар, а потом и директор свакако је био заслужан за то што се од 1910, по закључењу трговинског уговора са Аустро-Угарском, из Србије није извозила жива стока, већ у прерађеном стању. Новембра 1919, са оснивањем Извозничког друштва Краљевине СХС Срећковић је постао његов председник.¹⁶³⁶ Као члан извозничког лобија 1922. године ушао је у Управу Народне банке. Као прави представник свог еснафа залагао се нарочито за што већи обим додељивања сезонских кредита.

У штампи је његов избор за гувернера представљен као победа извозничког лобија, који се залагао за веће финансирање сезонских кредита.¹⁶³⁷ За вицегувернера је изабран Игњат Бајлони. Иако се у свом обраћању управи захвалио на избору и изјавио *да ће ѿверену дужност̄ вршиӣи као и њеѿови ѿреѿходници, водећи увек рачуна о уїледу и їласу Народне банке*, његово делање је завршено већ почетком јуна, када се озбиљно разболео. Његово бављење у Народној банци није било дуго, имајући у виду да је у управу биран тек у Краљевини СХС и да је активнију улогу имао тек након оставке Ђорђа Вајферта, када се његово име нашло на списку предлога за гувернера. Након његове смрти, 28. јуна, већ 9. јула 1928. главни одбор је предложио петорицу кандидата.¹⁶³⁸ Првобитно је уместо Андрије Радовића, поново од стране Управе предложен Драгутин Протић, али је он предлог одбио из како је навео *личних разлоја*.¹⁶³⁹ Банка је писмом од 25. августа поново ургирала изражавајући бојазан да се Министарство не поведе са претходним примером када се више од годину дана чекало на постављење. Међутим то није био случај и већ 28. августа за гувернера је постављен Игњат Бајлони, који је први пут на седници главног одбора септембра

¹⁶³⁵ Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклој без виїеза: о социјалним основама и орїанизационој сїру-кїури Народне радикалне сїранке Краљевине Срба, Хрваїа и Словенаца 1918-1929*, Београд 2002, 60, 150.

¹⁶³⁶ *Време*, 29. 6. 1928.

¹⁶³⁷ *Полиїика*, 4. 3. 1928.

¹⁶³⁸ Предложени су били: Игњат Бајлони, Мирослав Кулмер, Гедеон Дунђерски, Милош Савчић и Андрија Радовић, 9. 7. 1928. АНБ 1/II, а.к. 351.

¹⁶³⁹ Поновно предлагање Д. Протића иако је било очигледно да оно није по мери надлежних министарстава је још једно настојање Банчино да сачува своју аутономију.

1928. изнео неку врсту свога програма који је у најкраћем представљао *средњи иуџи* који ће се манифестовати кроз сарадњу са државом на пословима стабилизације и развоју привреде, а с друге стране задовољење акционара кроз добру и пристојну добит.¹⁶⁴⁰ Доласком Бајлонија на место гувернера мења се поимање гувернерске функције.¹⁶⁴¹ Припадник чувене породице, рођен је 20. јуна 1876. у Београду где је и преминуо 22. јула 1935 године,¹⁶⁴² државну трговачку школу завршио је у Београду, а потом се додатно образовао у школи исте провенијенције у Бечу. Од 1902. преузео је очев посао који се односио на управљање фирмом *Ићнаић Бајлони и синови, која је имала ииваре, сћоваришића и иарне млинове*. Захваљујући његовој предузимљивости извршена је модернизација фабрике опремом из Немачке. У његовој личности било је сједињено више функција које су се односиле на привредну делатност. По завршетку Првог светског рата постао је директор Дирекције за привредну обнову и снабдевање земље. На том положају био је све до оснивања надлежног министарства. Године 1921. учествовао је у преговорима са америчком мисијом у Трсту, те у Француској у преговорима око репарација.¹⁶⁴³

Члан Управе Врачарске штедионице, Београдске берзе, Хипотекарне банке трговачког фонда и председник београдске филијале Прве хрватске штедионице. Од 1922. председник Централне индустријских корпорација, а од 1923. председник Самосталне монополске управе.¹⁶⁴⁴

У Управу Народне банке је ушао као члан Надзорног одбора (март 1906 - април 1921), а потом као члан Управног одбора (април 1921 - март 1928), вицегувернер (март

¹⁶⁴⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице ГО, 7.9. 1928, а.к. 23.

¹⁶⁴¹ *Српски биографски речник*, књ. 1, А-Б, Нови Сад 2004, (даље: *СБР 1*), 363; М. Костић, *Усџон Београда*, 40-48; Никола Вучо, „Бајлонијева пивара у Скадарлији“, *Годишњак рада Београда*, књ. 23, Београд 1976, 93-106.

¹⁶⁴² Родоначелник породице Бајлони је био Игњат (1811-1875) који је 1855. из Чешке дошао у Србију и у почетку се бавио кожарским занатом, а потом купио парни млин у Малом Црнићу, његов син Јаков (1839-1902) је управљао пиваром у Скадарлији и као успешан пословни човек врло брзо је доспео у сам врх трговачко-индустријске елите у Србији. Био је члан Управног одбора Народне банке од 1885. све до смрти 1902. Један од оснивача Српског бродарског друштва и његов дугогодишњи председник, *СБР 1*, 361-364.

¹⁶⁴³ Игњат Бајлони је био ожењен Јеленом, ћерком Димитрија Ћирковића успешног гвожђарског трговца из београдске чаршије који је био у првим годинама рада Привилеговане Народне банке Краљевине Србије председник њеног Надзорног одбора. М. Костић, *Усџон Београда*, 40-48.

¹⁶⁴⁴ Британско посланство је извештавало да је Бајлонијев положај пре доласка на место гувернера био *донекле уздрман*, као и да *од када је иосћављен за гувернера иоказао је изузетну активност и иишћањима економској развоја земље*, *Ž. Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, 406.

У питању су биле породичне размирице са братом од стрица који је неуспелим финансијским трансакцијама и задуживањем код Прве хрватске штедионице довео фирму у опасност. Проблем је решен када му је исплаћен наследни део фирме., М. Костић, *Усџон Београда*, 47.

- август 1928) и гувернер (август 1928 - 17. април 1934). Иако је краљевским указом из 1932. добио још један мандат, он је пре истека 1934. поднео оставку образлажући је личним разлозима. Први мандат је започео са излагањем свог програма, а потом, посве неуобичајено за претходне гувернере, пропутовао је целу Краљевину са циљем упознавања привредних прилика.¹⁶⁴⁵ Посебно је апострофирао оснивање библиотеке која ће имати за циљ да *скупиљањем сѣиса и сѣајисѣичкој маѣерија-ла из којих ће се зајочейи са издавањем месечних извешѣаја за иносѣрансѣво ѣо уѣледу на друѣ емисионе усѣанове.*¹⁶⁴⁶ Такође, изменио је дотадашњу праксу вођења седница управе и захтевао од чланова главног одбора да извештавају о привредним приликама крајева одакле потичу.¹⁶⁴⁷ Ове Бајлонијеве активности, његово оглашавање у штампи, отворена полемика са противницима кредитне политике Народне банке нису наилазили на одобравање код неких акционара. Ватрени противник И. Бајлонија био је Велимир Бајкић који на зборовима акционара није пропуштао прилику да искаже незадовољство његовим начином вођења Банке.¹⁶⁴⁸ Гувернер Бајлони је 1928. имао плату 360 хиљада, на име репрезентације још 120 хиљада, као и аутомобил који је тада био набављен.¹⁶⁴⁹ Водио је Народну банку у периоду тешких преговора са државом око послова на стабилизацији динара.

Све до 1931. Народном банком су управљала тројица гувернера. Изузев Љубе Срећковића који је у најзрелијој доби, са 68 година постао гувернер, гувернери Вајферт и Бајлони руководили су емисионим заводом у више мандата. Управо због тога они су били у прилици да спроведу своје намере и начин пословања, јер њихово управљање није зависило од кризе у парламенту и ванредних избора.¹⁶⁵⁰ Карактеристично за сву тројицу је да су своје пословне успехе остварили у Краљевини Србији и да их је њихово бављење на привредном плану препоручило за гувернерску функцију. Наиме, они су се пре доласка на функцију гувернера етаблирали у привредном систему као заслужне личности које су већ оствариле успехе у фирмама или удружењима којима су руководили. Ово је значило да су у познавању економије, пре свега имали више практична неголи теоријска

¹⁶⁴⁵ *Сѣараћу се да ѣривреду и финансије целе земље Народна банка ѣрајѣи будним очима и ради ѣоѣа одржава ѣријајѣелске везе са ѣривредним коорѣорацијама и државним надлешѣивима.* АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице ГО, 7. 9. 1928, а.к. 23.

¹⁶⁴⁶ Исто.

¹⁶⁴⁷ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 5. 9. 1929, а.к. 23.

¹⁶⁴⁸ *Између ѣувернера и државној чиновника нема ѣравно никакве разлике Не може ѣувернер да води камѣању ѣроѣив минисѣфра и да с њим ѣолемѣше,* Записник са 9. Збора акционара 10.3.1929, *Извешѣај Народне банке* за 1929, Београд 1929, 36-38.

¹⁶⁴⁹ Ради поређења примања гувернера су била и до десет пута већа од плата чиновника са највишим рангом, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО, 9.7. 1928, а.к. 23.

¹⁶⁵⁰ У истом периоду Министарство финансија је променило 11 министара.

знања. Њихова друштвена моћ била је велика и проишталала превасходно из економске моћи јер су руководили *Народном банком која је најздравија економска институција у земљи*.¹⁶⁵¹ Утицај је долазио из статуса институције која је с једне стране кредитирала државу и привреду, а с друге стране помагала уметност, науку и културу. Гувернер је био персонификација Народне банке, установе која је своју моћ изражавала кроз велелепну зграду у Београду на чијем су опремању радили водећи мајстори из домена примењених и ликовних уметности.¹⁶⁵²

Ђорђе Вајферт је први пут постао гувернер са 40 година, а Игњат Бајлони са 52 године. Интересантно је да је само Љуба Срећковић био Србин, док је Вајферт био Немац, аустријски *поданик*, а Игњат Бајлони, иако рођен у Београду, припадао је чешкој породици која је живела у оквирима аустријског царства, чији су чланови *без икаквих церемонија постали добри Срби, примивши све добре српске обичаје*.¹⁶⁵³ Игњат Бајлони као гувернер последњи је из плејаде представника трговачког и индустријског света. Гувернери из наредног периода су у првом реду школовани за обављање послова из економске струке и на то место постављани су из државне администрације, са знатним знањима из банкарских послова.¹⁶⁵⁴ Основна разлика у односу на потоње водеће личности емисионог завода је та да су сва тројица, упркос генерацијском, верским и националним разликама, били представници јединственог трговачко-индустријског света Србије и касније Југославије који су своје име изградили пре именовања на функцију гувернера.

Вицегувернер

Најближи сарадник гувернера био је вицегувернер, који није био постављан указом већ је биран од стране управног одбора. За разлику од гувернера чији је мандат трајао четири године, вицегувернер је биран сваке године. Његова дужност је била да заступа гувернера у случају његове спречености. Као једини услов за ову функцију захтевано је чланство у Управном одбору. С обзиром да су гувернер и вицегувернер најближе сарађивали, уобичајено је било да гувернер за место свог заменика предложи најближег сарадника из Управног одбора. Тако је било у случају

¹⁶⁵¹ Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* 407.

¹⁶⁵² Свечану салу је осликао Драгутин Инкиостри Медењак, док је Урош Предић урадио портрете гувернера.

¹⁶⁵³ М. Костић, *Усџон Београда*, 47.

¹⁶⁵⁴ Милан Радосављевић, гувернер 1935-1939, је био дугогодишњи начелник Министарства трговине и индустрије, докторирао у Минхену на економској теми, лични пријатељ Милана Стојадновића. М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 153-154.

Марка Стојановића који је гувернера Вајферта пратио од првог мандата.¹⁶⁵⁵ Рођен у Шапцу 15. априла 1844. године, гимназију је завршио у Београду као и правни одсек на Великој школи. По завршетку школовања постао је адвокат и активно учествовао у оснивању Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, од 1884. члан Управног одбора банке, близак пријатељ и сарадник Ђорђа Вајферта и вицегувернер Народне банке у два наврата од 1890-1901. и од 1912. године све до смрти 1923. Оставио је неизбрисив траг у делању Народне банке, не само као вицегувернер, већ и као адвокат, правни заступник Народне банке од њеног оснивања. Колики је допринос М. Стојановића развоју Народне банке сведочи део извештаја управног одбора састављен непосредно по његовој смрти, 1923. године: *Може се слободно рећи да је живио Народне банке и живио ње. Марка, јер нико није више времена провео у банци, нико није више радио на његовим банчиним и нико није више урадио за Банку од ње. Марка.* Поред делања у Банци, био је адвокат краља Милана Обреновића, а у његове чувене адвокатске бравуре свакако спада и одбрана последње жеље Илије Милосављевића Коларца о формирању Задужбине. Захваљујући личним познанствима и пријатељству са Анастасом Јовановићем омогућио је да зграду Народне банке пројектује његов син, архитекта Константин Јовановић, коме је то био први пројекат у Београду, али по мишљењу архитектонских зналаца Јовановићево животно дело. Велики нормативац и творац свих закона и унутрашњих општих аката Народне банке, ренесансна личност са широким спектром интересовања, један од првих фотографа аматера у Србији, као и први адвокат који је у својим обраћањима суду користио писаћу машину. Сам Марко Стојановић био је типичан представник београдске пословне чаршије, која је поред пословних, са својим партнерима успостављала и родбинско-пријатељске везе.¹⁶⁵⁶ Члан Напредне странке од оснивања.¹⁶⁵⁷ Банка се са много уважавања опростила од вицегувернера Стојановића.¹⁶⁵⁸ Када је преминуо, на месту вицегувернера наследио га је Драгутин Протић, са образложењем да ће својим богатим правничким искуством наставити

¹⁶⁵⁵ Соња Јерковић, Саша Илић, каталог изложбе: *Одраз стварности* изложба слика Марка Стојановића, Београд 2009, Бранибор Дебељковић, *Београд и Београђани крајем 19. века виђени оком Марка Стојановића*, Београд 2008. *Полишика*, 22. 9. 1923.

¹⁶⁵⁶ Имао је пет кћери, све су биле удате за чланове престижних београдских породица било у сфери политике било у сфери привреде, а сви заједно су чинили испреплетану сферу узајамних веза. Мара, удата за сина Јована Ристића, Олга, удата за сина Димитрија Маринковића, Наталија, удата за представника чувене трговачко јувелирске породице Поповић, за члана исте породице била је удата и Јованка, ћерка Јована Ђурића, вицегувернера Привилеговане народне банке Краљевине Србије и сестра Ђорђа Ђурића, дипломате и члана Управног одбора Народне банке, *Полишика*, 22. 9. 1923, *СБР* 3, 648.

¹⁶⁵⁷ В. Крестић, Р. Љушић, нав. дело, 109.

¹⁶⁵⁸ Дала је новаца за његову задужбину за Српски језик и Приватно право, као и новац за бисту која ће бити смештена у холу Банке, АНБ 1/II, УПР, Записник са 30. седнице УО, 26. 9. 1923, а.к. 2.

Банчине послове.¹⁶⁵⁹ Драгутин Протић, рођен у Београду 1. априла 1866. где је и преминуо 18. 3. 1944. године. У управу емисионог завода ушао је 1920. Као син генерала, министра војске, намесника Косте Протића, личности од поверења краља Милана Обреновића, имао је целовито образовање које је омеђио докторатом из правних наука. Своје место међу политичком елитом Србије потврдио је женидбом са унуком Јеврема Грујића, чији је отац Стеван Ђурчић био власник Београдских новина. Искуство је стекао радом у банкама у Паризу, док је у Србији био у управи Београдског кредитног завода који је основан 1870.¹⁶⁶⁰ За време Балканских и Првог светског рата до повлачења кроз Албанију, при Врховној команди обављао дужност помоћника главног интенданта. Након рата делегат на конференцији мира где се бавио питањем репарација. Учествовао у управама Задужбине Илије Милосављевића Коларца и Николе Спасића. Иако је био предложен за гувернера, очигледно из политичких разлога након оставке Ђорђа Вајферта, није био изабран, што је утицало на његово повлачење из емисионог завода 1929. године.¹⁶⁶¹

Када је Игњат Бајлони потврђен за гувернера чланови управе су за вице-гувернера изабрали Андрију Радовића, који у Банку улази након смрти Марка Стојановића. Андрија Радовић рођен је 1872. у селу Мартинићи, Црна Гора, а преминуо у Београду 1947. године. Након завршене гимназије на Цетињу, као питомац књаза Николе Петровића студирао је технику у Италији. По повратку у Црну Гору радио као државни инжењер, те улази у политику 1906. као министар финансија. На почетку парламентарног живота у Црној Гори, један је од оснивача Народне странке али убрзо долази до конфронтације са књазом. Бива оптужен да је учествовао у Бомбашкој афери и осуђен на 15 година затвора. Након Првог балканског рата помилован је и убрзо добија високе чиновничке положаје. Априла 1916. постаје председник владе у избеглиштву. Након оставке, јануара 1917. залагао се за уједињење Црне Горе са Србијом, у Женеви покренуо лист *Уједињење*. Децембра 1918. враћа се у земљу и постаје члан делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају, као стручњак за Црну Гору и њена питања. Један од оснивача Демократске странке из Црне Горе.¹⁶⁶² Учествоје на парламентарним изборима

¹⁶⁵⁹ *Време, Политика*, 4. 4. 1939.

¹⁶⁶⁰ У управи Београдског кредитног завода су били и Тихомиљ Марковић и чувена јувелирска породица Поповић, Vesna Aleksić, „Udruženje banaka Beograd i srpska političko-finansijska elita između dva svetska rata“, *Bankarstvo* 5- 6, 2011, 71-93.

¹⁶⁶¹ Коначно за гувернера је постављен априла 1939. и на тој функцији је остао до краја 1940. *Извештај Народне банке за 1940*, Београд 1940.

¹⁶⁶² Андреј Митровић, „Мировна делегација Краљевине СХС и декларација Вудро Вилсона од 23. 4. 1915.“, *Зборник Филозофској факултету, Споменица Васе Чубриловића*, Београд 1968, 473-494, Александар Стаматовић, *Политичка и државничка активност Андрије Радовића 1916-1918* <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/3mk/AleksandarStamatovic.pdf> (1. 12. 2017)

са променљивом срећом. Његов улазак у Банку одудара од уобичајених портрета њених чланова. Овај дворски човек прво књаза Николе а потом краља Александра био је пре свега политичар, а не пословни човек који, када није добио подршку за своје идеје о устројству југословенског емисионог завода, подноси оставку на место вицегувернера априла 1930, али остаје у управи Народне банке.¹⁶⁶³ Ово је био преседан с обзиром да је до тада пракса била да током мандата једног гувернера он сарађује са истим вицегувернером.¹⁶⁶⁴ Уместо њега за вицегувернера је изабран Мирослав Кулмер (млађи). Рођен је 10. септембра 1860. године у Шестинама крај Загреба где је породица имала дворац, а преминуо у Загребу 18. априла 1943. Студирао је право у Загребу и Бечу. У Аустро-Угарској монархији народни посланик испред Хрватско-српске коалиције. У политички живот нове државе улази као члан Привременог народног представништва. Његова привредна делатност је веома велика прво као председника Хрватско-славонског господарског друштва од 1902. све до ликвидације 1925, посебно у текстилној индустрији као председника Нашичке фабрике тканина и фабрике Дугареса. Банкарска делатност Мирослава Кулмера везује се за Прву хрватску штедионицу, најмоћнији приватни новчани завод у Краљевини СХС у којем је његова породица поседовала значајни капитал. У управу Народне банке нове државе улази 1919. као представник пречанских крајева са намером да емисиони завод добије *југословенско* обележје. Кулмер је за вицегувернера изабран у јеку критике кредитне политике Народне банке од стране хрватских привредних и финансијских кругова. Његов избор може се тумачити и као уступак хрватским интересима. Међутим, као вицегувернер није оставио видног трага на рад Народне банке, с обзиром да га је након усвајања новог Закона о Народној банци Краљевине Југославије, већ јула 1931. заменио на месту вицегувернера Дубровчанин Мелко Чингрија.¹⁶⁶⁵

Чланови Управе

Заједно са гувернером и вицегувернером пословима Банке су управљала два колегијума: шири (главни управни одбор) и ужи (управни одбор). Разлика између главног управног и управног одбора је била у томе да када је управни одбор радио само са члановима из Београда, називао се (само) управни, а када су га сачињавали

¹⁶⁶³ АНБ1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 11. 4. 1930, а.к. 24, За своје идеје о реформи Народне банке покушавао је да придобије и краља Александра коме је послао предлог Закона и Статута из 1931. који је израдио, АЈ, Двор (74) канцеларија краља -86-127.

¹⁶⁶⁴ АНБ1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 11. 4. 1930, а.к. 24.

¹⁶⁶⁵ *Извештај Народне банке за 1931*, Београд 1931, XII.

и чланови са домицилом ван престонице називао се главни управни одбор. Чланова управног одбора у ширем смислу било је 24 и од тог броја, половини чланова је место становања морало бити Београд, а они су представљали управни одбор у ужем смислу. Чланове главног, односно управног одбора бирао је збор акционара на четири године. Статути су прописивали да сваке године иступи шест чланова који су испунили четворогодишњи мандат.

Као врховни управни орган, главни управни одбор бирао је кандидате за гувернера, а из његових редова бирао се вицегувернер. Уопштено, био је задужен за решавање свих најкрупнијих питања из Банчине делатности: одређивање висине каматне стопе, послове око издавања новчаница, утврђивање рачуна добитка и губитка... Имајући у виду да је сходно Статутима обавеза била да се чланови главног одбора састају једном у два месеца, јасно је да овај орган није био задужен за оперативно спровођење донесених одлука, већ је ту обавезу преузимао управни одбор кога су сачињавали чланови из Београда. Састајао се редовно сваког месеца а и више, уколико је било потребно. Кворум је био могућ са шест чланова.¹⁶⁶⁶ Због свакодневних послова који су се односили на пријем и отпрему новца, у Банци су, уз гувернера увек наизменично дежурала и два члана управног одбора.¹⁶⁶⁷ У овој лествици експедитивности, где ништа није било препуштено случају, на крају је стајао извршни одбор који су сачињавали гувернер, вицегувернер, двојица дежурних чланова управног одбора и главни директор који, како се и у Статутима наводи *решавају о свим њојављеним питањима при извршавању одлука свих одбора.*¹⁶⁶⁸

За сва рачуноводствена питања, преглед књиговодства, годишњег буџета и свих рачуна био је задужен надзорни одбор који су сачињавала деветорица изабраних акционара са мандатом од три године. Као и у случају чланства у управном одбору постојала је забрана о бирању директора и чиновника приватних банака.¹⁶⁶⁹

¹⁶⁶⁶ У случају главног управног одбора за кворум је било потребно 12 чланова, члан 62 Статута.

¹⁶⁶⁷ Чланови Управног одбора који су дежурали били су плаћени 200 динара по дану, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 22.6. 1922, а.к. 21.

¹⁶⁶⁸ Члан 66 Статута.

¹⁶⁶⁹ У периоду до 1931. председници Надзорног одбора су били Коста Ризнић (1859-1923), све до смрти, а потом Димитрије Ј. Живадиновић (1863-1938); истакнути београдски трговци и чланови Београдске трговачке омладине; Коста Ризнић је био члан Надзорног одбора од 1902, од 1909. све до смрти је био председник, председник Трговачке коморе, члан трговачког фонда, биран за народног посланика на листи Народне странке заједно са Војиславом Вељковићем када је приликом усвајања Закона о радњама инсистирао да уђу и одредбе о трговачким омладинским школама, водио је мануфактурну трговину под фирмом *Марић и Лазић*, један од оснивача осигуравајућег друштва Шумадија.

Свакако читава управљачка структура Банке била је плаћена за обављање полова. Плаћање се вршило сходно броју седница којима су присуствовали, а они који су становали ван Београда имали су право на дневницу и путне трошкове.¹⁶⁷⁰

Чланови управног одбора и у ширем и ужем смислу, били су представници привредне, трговачке и банкарске елите у правом смислу те речи. Иако у Закон није ушла одредба по којој су акционари Привилеговане Народне банке Краљевине Србије имали првенство приликом уписа акција и то на сваке три једну нову, теза да је Банка била центар српске финансијске елите била је опште место, нарочито код критичара Банчине политике из Хрватске и Словеније.¹⁶⁷¹ Након усвајања Статута 1922. када су изабрани на збору нови чланови, у састав Управе ушли су прво сви чланови који су чинили и Управу српске Народне банке. Поред Ђорђа Вајферта и Марка Стојановића ту су били Драгутин Протић, Игњат Бајлони, као и представници београдске трговачке елите који су свој успон доживели у Краљевини Србији: Манојло Клидис (1852-1926), успешни трговац и увозник коже, један од водећих људи Управе фондова, Шабачке штедионице, Банке Николе Бошковића¹⁶⁷²; Тодор Мијаиловић¹⁶⁷³ (1856-1927), трговац, један од оснивача и председник Београдске трговачке омладине, оснивач и члан управе Српског трговачког удружења, потпредседник Трговачке коморе, народни посланик и сенатор; Лука Ђеловић¹⁶⁷⁴ (1854-1929), трговац и од 1890. године председник Управног одбора Београдске задруге, респектабилног новчаног завода, један од најбогатијих људи у Србији; Михаило Ђурић (1863-1944) трговац, трећи ортак у чувеној београдској радњи „Месаровић и Павловић“ који је допринео раду Београдске трговачке омладине, члан Управе Београдске општине и Прашке банке. Оно што им је заједничко да су свој успех постигли пре свега захваљујући интелигенцији и досетљивости, иако без високог формалног образовања.¹⁶⁷⁵

Димитрије Живадиновић, члан Самосталне радикалне странке, народни посланик, у Управи Београдског кредитног завода и осигуравајућег друштва Југославија, председник Београдске трговачке омладине, члан фирме Јефта М. Павловић и компанија, *СБР* 3, 734, П. Крестић, Р. Љушић, нав. дело, 330, 442 *Сјоменица београдске трговачке омладине 1880-1930*, Београд 1931, 200.

¹⁶⁷⁰ Чланови Управног и надзорног одбора добијали су 150 динара по седници. Члановима Управног одбора ван Београда дневница је износила 350 динара, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 22. 6. 1922, а.к. 21

¹⁶⁷¹ Ivo Politeo, „Narodna banka“, *Jugoslovenska njiva* br. 32, 503-506, R. Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, .

¹⁶⁷² *СБР* 5, 79.

¹⁶⁷³ *СБР* 6, 396.

¹⁶⁷⁴ *СБР* 3, 658.

¹⁶⁷⁵ Лука Ђеловић је био *једва њисмени маџаџија*, док је Ђурић у познијим годинама завршио вечерњу трговачку школу, М. Костић, *Уџон Београда*, 34, 85.

Са идејом да се у Банку укључе и представници других народа, у управу су ушли и експоненти привредне и политичке елите из крајева из којих су потицали. Иако ни у једном унутрашњем акту није постојала одредба која се односила на национални кључ, односно одредба која је регулисала учешће представника свих народа у Управи Банке, гледано квантитативно у посматраном периоду су увек у управи била три члана хрватске и један словеначке националности.

Хрвати су свој утицај у Народној банци остваривали пре свега преко Мирослава Кулмера као представника најмоћнијег новчаног завода у Краљевини, с обзиром да је Прва хрватска штедионица поседовала акције Народне банке, затим чланови Управе су били представници утицајних хрватских породица: Јурај Дубоковић (1877-1953), сувласник породичне фирме која се бавила велетрговином вина, председник трговачке и индустријске Коморе у Сплиту, начелник Јелсе и Владимир Турковић (1878-1951), пореклом из Карловаца, чија се породица се успешно бавила трговином дрвима, у двојној монархији народни посланик у Хрватском сабору и у заједничком сабору у Будимпешти, председник банке *Браћа Турковић* д.д.¹⁶⁷⁶

С друге стране, као представници Словеније у управу су ушли Иван Тавчар (1851-1923), политички радник, градоначелник Љубљане, члан Демократске странке, поборник унитаристичке идеје, који као писац и адвокат није имао додира са привредним питањима. Након његове смрти заменио га је Карел Трилер, адвокат из Љубљане. Њега је наследио Иван Јелачин Млађи (1886-1955), од 1927. године, када први пут у управу Банке из Словеније улази представник из привредних кругова.¹⁶⁷⁷ Чланови Управе оба народа, осим присуства на седницама нису узимали учешће у раду Банке. На зборовима акционара њихов глас се није чуо, нису се оглашавали ни када је било речи о кредитној политици, а ни онда када су на дневном реду биле измене законских аката. Сумирајући њихову улогу у раду Банке може се рећи да су они представљали везу између Београда и краја у којем су пословали.

Такође, из нових крајева, али српске националности, у управу су ушли највиђенији привредници, али и политичари: Владимир Матијевић¹⁶⁷⁸ (1854-1929), успешни велетрговац и банкар, оснивач Српског привредног друштва Привредник. Године 1895. покренуо је оснивање и био први и доживотни председник Српске банке д.д. у Загребу, која је била први српски новчани завод у Аустро-Угарској, спровео је

¹⁶⁷⁶ Državni arhiv u Zagrebu, sumarni inventar obiteljskog fonda Turković, *Ko je ko u Jugoslaviji*, Zagreb 1928, 155.

¹⁶⁷⁷ Индустријалац, власник фабрике сирћета, председник Љубљанске берзе, члан управе Љубљанске кредитне банке, председник трговачког удружења, *Slovenski biografski leksikon 1925-1991* (2009), Elektronska izdaja, Ljubljana SAZU.

¹⁶⁷⁸ СБР 6, 282.

фузију Јадранске и Подунавске банке у Јадранско-Подунавску, а од 1925. налазио се на положају председника Управе; Војислав Шола (1863-1930), трговац из Мостара, члан привременог народног представништва Краљевине СХС, активно радио на организовању Радикалне странке у Босни и Херцеговини, председник Српске централне и привредне банке из Сарајева.¹⁶⁷⁹ Гедеон Дунђерски¹⁶⁸⁰ (1875-1939), велепоседник, индустријалац, власник пивара, парних млинова, шећерана, у управи Српске и Јадранско-Подунавске банке; председник управе Новосадске продуктне и ефектне берзе, сувласник *Икаруса*; Тома Поповић, трговац из Ѓњилана, учесник у ратовима за ослобођење Косова, касније истакнути радикалски првак и народни посланик.

Поред тога у Управу Народне банке су тада ушли и припадници елите из Србије који су имали своје позиције и у привредно-финансијским, али и у политичким круговима: Ђорђе Ђурић¹⁶⁸¹ (1880-1962) син вицегувернера Јована Ђурића, дипломата, економиста, универзитетски професор, с обзиром да је био у дипломатској служби није присуствовао седницама управе али је одиграо активну улогу у преговорима око регулисања ратних дугова у Великој Британији; Милан М. Јовановић (1861-1935) трговац, братанац београдског митрополита Михаила, члан Управног одбора Хипотекарне банке Трговачког фонда, један од оснивача Београдске трговачке омладине;¹⁶⁸² Ђорђе П. Радојловић (1861-1929) председник београдске Трговачке коморе, један од уредника Трговинског гласника, који је у Београду водио једну од најуспешнијих гвожђарских радњи;¹⁶⁸³ Будимир К. Раденковић, трговац, Петар Милановић (1875-1959), трговац, Управник Рудничке банке из Горњег Милановца, члан управе Извозне банке, народни посланик из редова Демократске странке, велики капитал је поседовао у некретнинама; Милош Савчић¹⁶⁸⁴ (1865-1941), председник управе Прометне банке која је била власник рудника, електричне централе, ваљаонице лима итд. Један од оснивача осигуравајућег друштва Србија, члан управе Беочинске фабрике цемента и Друштва Сартид. Један од оснивача Самосталне радикалне странке у Краљевини СХС, члан Демократске странке. Био је оцењен као веома агилан и енергичан, привредник са великим угледом и јаким личним везама које не треба занемарити, нарочито на двору;¹⁶⁸⁵ Велимир Карић

¹⁶⁷⁹ *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, XI.

¹⁶⁸⁰ *СБР*, 3, 448.

¹⁶⁸¹ *СБР*, 3, 646.

¹⁶⁸² *СБР*, 4, 560.

¹⁶⁸³ *Споменица Београдске трговачке омладине 1880-1930*, Београд 1931 165.

¹⁶⁸⁴ *СБР*, 6, 457.

¹⁶⁸⁵ V. Aleksić, *Banka i Moć*, 40.

(1859-1946), апотекар и народни посланик на листи Радикалне странке, почасни члан Народне одбране.

За све њих је и заједничко место да су поседовали огроман број некретнина и бавили се рентијерским послом, били су чланови управних одбора разних банака и штедионица, индустријских предузећа, а код њих, као појединаца, била је ско-нцентрисана и политичка моћ.

У периоду који обухвата овај рад углавном су и чланови управног одбора остали непромењени. Личности које су ушле у управу потичу из истог миљеа – то су представници финансијске, банкарске и политичке елите. До 1931. у Управу је ушао и Богдан Марковић (1880-1938), бивши министар финансија, када је заменио Љубу Срећковића, управник Државне хипотекарне банке, а од оснивања Привилеговане аграрне банке председник Управног одбора;¹⁶⁸⁶ Михаило Шонда, индустријалац, власник фабрике чоколаде и слаткиша, након смрти Луке Ђеловића председник управе Београдске задруге;¹⁶⁸⁷ затим Светислав Шумановић, Србин из Хрватске, у управи Српске банке, председник Хрватског сабора, Никола Берковић, финансијски стручњак, потпредседник Земаљске банке из Сарајева.

Управа Банке је била место у којем су били заступљени и интереси две водеће странке у Србији – радикалне и демократске: Јован Т. Марковић, (1877-1956), син гувернера Тихомиља Марковића, припадао је Радикалној странци, помоћник министра иностраних дела Момчила Нинчића, директор Београдског кредитног завода.¹⁶⁸⁸ Њему насупрот Драгиша Матејић¹⁶⁸⁹ (1879-1948), индустријалац, већински акционар Есконтне банке, фабрике коже *Бели орао*, пословни партнер краља Александра и народни посланик Демократске странке, Светозар К. Поповић трговац из Ваљева је био члан Главног одбора Радикалне странке.¹⁶⁹⁰ Припадност политичким странкама није било нешто што се тајило: *џо је један сѝецијалиџетџи нашеџ новчарсџива, да се џорайџне банке деле и џо сџтранкама, даџаче да оне и у самој џолиџџици, редовно џуџџем власџиџџе шџџамџе, иџрају извесну улоџу.*¹⁶⁹¹ Чланови управног одбора су свакако били у повлашћеном положају и за њих нису важила правила која су важила за остале кориснике кредита.¹⁶⁹²

¹⁶⁸⁶ *Министарсџиво финансија Краљевине Јуџославије*, XXI.

¹⁶⁸⁷ М. Костић, *Усџон Беоџрада*, 131.

¹⁶⁸⁸ *СБР* 6, 164.

¹⁶⁸⁹ Исто, 274.

¹⁶⁹⁰ В. Крестић и Р. Љушић, нав. дело, 465.

¹⁶⁹¹ I. Belin, „Križa naše privrede“, *Nova Evropa* knj. VIII, br. 11 i 12, 11. 10.1923. 305-311.

¹⁶⁹² Случај фирме Дубоковић са Јелсе која је запала у велика дуговања, а с обзиром да је Јурај Дубоковић био члан Главног Управног одбора, Банка је активно учествовала у санацији предузећа, АНБ I/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 21. 10. 1929, а.к. 23.

Чланови Управе су веома често били и у управама других новчаних завода, било државних било приватних, те их то није спречавало да у раду Банке представљају и интересе других завода чији су били чланови.¹⁶⁹³ Управо зато Банка је била на мети критика јавности *да хоризонт људи који у Народној банци раде не иде даље од њихових ђејенака*, с обзиром да су чланови управе били и чланови управних одбора приватних новчаних завода чије је каматне стопе управо Народна банка настојала да снизи и омогући повољније кредите.¹⁶⁹⁴ Међутим, у неким случајевима то није имало негативну конотацију већ је утицало на размену идеја и усвајање предлога који су били у интересу не само неке банке, већ и дела становништва.¹⁶⁹⁵ Поред тога што су били чланови управе многих предузећа и банака, њих су спајали и међусобни ортаклуци и породична пријатељства која су протезала на неколико генерација.¹⁶⁹⁶

Чланство у Управи било је плаћено, међутим било је условљено присуством на седницама. На тантијему су имали право чланови Управе, а њена висина је зависила од броја седница којима су присуствовали.¹⁶⁹⁷ За чланове Управе појављивање на једној седници је доносило нешто више од 2 хиљаде динара, што према броју одржаних седница у 1929. даје следећи преглед:

Табела бр. 27 – Присутност чланова Управе на седницама 1929.

име и презиме	број седница	укупан износ у динарима
Игњат Бајлони	50	116.378,05
Андрија Радовић	51	118.705,61
Ђорђе Вајферт	40	93.102,44
Драгутин Протић	34	79.137,07
Ђорђе Радојловић	22	51.206,34

¹⁶⁹³ Приликом оснивања ПАБ-а за председника Управног одбора постављен је Богдан Марковић, док су чланови управног одбора били М. Кулмер и А. Радовић, *Привилегована аграрна банка а.д.*, Београд 1930, 9.

¹⁶⁹⁴ *Банка и њојшвиу њројшесџа јавностџи даје зајмове зеленашким банкама и банкротџима, јавностџи џиражи да име се укине кредитџи, али она џо не ради заџо шџо су чланови Ујраве њени и чланови ујраве џишх зеленашких банака*, Изјава адвоката Гребенца на суђењу Д. Милутиновићу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 35. седнице УО, 8.12.1927, а.к. 5.

¹⁶⁹⁵ На предлог Б. Марковића председника УО Привилеговане аграрне банке у закон о Народној банци је убачена алинеја о куповини и продаји земљорадничких меница, АНБ 1/II, а.к. 115.

¹⁶⁹⁶ Тихомиљ Марковић и Јован Ђурић су имали заједничку радњу, њихови синови су били чланови Управе, са њима су се интензивно дружили Михаило Ђурић и Миленко Веснић. М. Костић, *Усџон Београда*, 122-126.

¹⁶⁹⁷ АНБ 1/II, а.к. 27.

име и презиме	број седница	укупан износ у динарима
Тодор Мијаиловић	48	111.722,93
Лука Ђеловић	28	65.171,70
Михаило Ђурић	47	109.395,36
Будимир К. Раденковић	6	13.965,37
Велимир Карић	45	104.740,25
Владимир Матијевић	34	79.137,07
Пера Милановић	40	93.102,44
Милош Савчић	34	79.137,07
Милан Јовановић	45	104.740,25
Богдан Марковић	22	51.206,34
Војислав Петковић	34	79.137,07
Мирслав Кулмер	8	18.620,50
Владимир Турковић	8	18.620,50
Гедеон Дунђерски	8	18.620,50
Тома Поповић	9	20.948,05
Јурај Дубоковић	9	20.948,05
Светозар Поповић	8	18.620,50
Иван Јелачин Млађи	7	16.292,92 ¹⁶⁹⁸

АНБ1/II, а.к. 27.

Чланови Надзорног одбора су такође за свој рад примали накнаду која је била упола мања у односу на висину тантијеме за чланове Управног одбора.¹⁶⁹⁹

Закон о Народној банци из 1931. године донео је промене и у виђењу квалификација чланова управе. С обзиром да је емисионом заводу стављено у делокруг старање о новцу као јавна служба, то су се чланови почели сматрати јавним службеницима. Сходно томе од њих се очекивало знање и стручне квалификације, што раније није био случај.

¹⁶⁹⁸ За 1920. годину тантијема је износила 2.848,63 динара, АНБ 1/ II, а.к. 27.

¹⁶⁹⁹ 1.255,248 динара по седници. Исто.

Збор акционара

Народна банка је од оснивања била устројена као акционарско друштво. Ово је у пракси значило да су имаоци акција, с обзиром да су уложили капитал имали право и на добит, уколико је остварена, али и право да учествују у доношењу одлука које се тичу њеног рада.

Ово право они су остваривали на зборовима који су могли бити редовни и ванредни. Редовни зборови су се одржавали једном годишње, најчешће у марту.¹⁷⁰⁰ Збор је сазивао гувернер објавом у службеним новинама која је била штампана минимум 30 дана пре одржавања збора. Дневни ред је био строго утврђен, објављивао се са позивом за одржавање збора. Сваки акционар који је имао најмање пет акција је могао учествовати на збору под условом да је депоновао своје акције и да је био држављанин Краљевине. Наравно они са највећим бројем акција имали су и највише утицаја с обзиром да су имали већи број гласова и одлучивали о избору чланова за управни и надзорни одбор.¹⁷⁰¹ Поред избора чланова управе, збор је решавао о годишњем билансу, о подели добити и у суштини давао сагласност на рад управе у претходној години. Без обзира на то што је вођење Банке, било у рукама најмоћнијих и најбогатијих људи, са највећим бројем акција, извесна доза демократских обележја свакако је карактерисала рад сваког збора. Посебно због одредбе у Статуту да се сваки предлог који су потписала најмање пет акционара који имају право гласа и који је поднесен најмање десет дана пред састанак збора, морао наћи на дневном реду. Да би збор био пуноважан било је потребно да на њему буде лично присутно 100 акционара, који су сви заједно морали имати једну четвртину издатих акција.¹⁷⁰² На збору су се одлуке доносиле простом већином гласова.

Ванредни збор се сазивао у случајевима када би то одлучили било управни било надзорни одбор или када би то затражили акционари који поседују десети део укупног акционарског капитала.¹⁷⁰³ Зборови акционара били су пропраћени оком штампе. На зборовима су управни и надзорни одбор подносили извештаје о раду који су интересовали целокупну јавност јер *ово је извешће уједно и приказ нашеї*

¹⁷⁰⁰ Ово је имало везе са рачунском годином и закључивањем биланса.

¹⁷⁰¹ Власништво на 5 акција давало је право на 1 глас, с тим да је постојало ограничење да нико не може имати више од 30 гласова ма колико акција имао. Формално и акционари који су имали само једну акцију могли су учествовати у одлучивању тако што би у овластили једнога да их заступа на Збору, чланови Статута 83-93, КБр. 39602, Београд 11. 6. 1922.

¹⁷⁰² Према Статутима из 1883. кворум су чинили: сто акционара али са једном трећином акција, Народна банка, 131.

¹⁷⁰³ У периоду до 1931. ванредни зборови су се одржавали само када су у плану били доношење или измена Закона о Народној банци (1920,1921,1928)

*йривредној живојџа и сџања, јер је ова банка као и њезин рад џлавно било нашеј йривредној живојџа.*¹⁷⁰⁴

На зборовима је било различитих врста говорника – доминирали су они, од почетка опозиционо настројени према Управи, који нису пропуштали да на сваком збору акционара траже објашњење и полагање рачуна око шкакљивих питања.¹⁷⁰⁵ Такође на збору су се чула и различита мишљења приватних новчаних завода чији су представници увек желели да представе интересе својих банака.

Одредбу из статута да на збору може учествовати акционар који има најмање пет акција жестоко је нападао Велимир Бајкић.¹⁷⁰⁶ У свом часопису *Народно блајо сџање* у чланку под називом *Демокрајски уређај акционарских друшџава* изнео је став да је апсолутно индивидуално право сваког акционара је право учешћа на збору, без обзира колико акција поседовао. И у случају да акционар нема довољан број акција које му дају право гласа његово право да учестује у самом збору остаје неокрњено. Овај Бајкићев предлог је одбијен са образложењем да акционари имају могућности да под извесним условима поднесу своје предлоге и критикују управу. Став Банчин је био да они који имају по једну акцију нису ни заинтересовани за њено пословање с обзиром да не могу остварити велику добит, већ само могу бити реметилачки фактор на збору.¹⁷⁰⁷ Један од главних задатака акционара на збору је био избор, наравно из редова акционара, чланова који су сачињавали управљачка тела у Банци: Управни и Надзорни одбор.

Збор акционара који је одржан марта 1930. био је другачији од осталих и по томе што први пут након дугог низа година у Банчину управу није изабран Драгутин Протић, када је гласало 209 акционара који су укупно имали 1269 гласова.¹⁷⁰⁸ Овај

¹⁷⁰⁴ *Jugoslovenski Lloyd*, 4. 3. 1923. Овај часопис је увек објављивао извештаје Управног одбора о годишњем пословању Банке.

¹⁷⁰⁵ По томе су били познати браћа Гребенац, Петар и Светолик, адвокати који су постали познати својом одбраном Моше Пијаде због тзв. штампарске кривице, њихов ујак Петар Видаковић и Арса Стаменковић, адвокат, којима су чак и савременици признавали да су се трудили да буду корективни елемент без обзира на дозу претераности. *Иако је у њиховим кријџикама било и йо неке йрејџераносџи, оне нису биле без извесној васџијџној уџиџаја. У сваком случају, уйраве су биле обазривије у свом раду*, Они нису имали само акције Народне банке већ и других банака и на тим зборовима су се јављали са својим критичким опаскама, Миливоје Костић, *Усџон Беојрада*, књига 2, Београд 2000, (даље М. Костић, *Усџон Беојрада* 2), 37.

¹⁷⁰⁶ Велимир Бајкић на зборовима акционара активно учествује од 1929. од када и покушава да уђе у Управу али безуспешно, на збору акционара 1929, имао је само 8 гласова.

¹⁷⁰⁷ Мишљење правобранилачког одељење на чланак В. Бајкића, АНБ 1/II, а.к. 30.

¹⁷⁰⁸ Д. Протић је имао 279 гласова а последњи изабрани члан у Управу 916 гласова, АНБ 1/II, УПР, Записник са 6. седнице ГО, 10.3.1930, а. к. 24.

Збор је обележио и његов сукоб са представником Министарства трговине и индустрије који му је одузео реч из процедуралних разлога.¹⁷⁰⁹

Да ли је Збор био корективни елемент и да ли је Управа усвајала његове примене и сугестије? У периоду до 1931. није се десило да Управни и Надзорни одбор не добију разрешницу односно да се Збор не сагласи са њиховим радом и приложеним рачунима.¹⁷¹⁰ В. Бајкић као један од критичара рада Банке истицао *да је Управа равнодушна према свему томе и да акционари увек тласају како Управа хоће и ако се после говора не можеће на улици одбранити од комлимената и одобравања.*¹⁷¹¹ Међутим, сагледавајући записнике са зборових акционара треба имати у виду да је Управа увек одговарала на све прозивке у смислу давања објашњења и полагања рачуна о раду. Акционари који су се јављали за реч читали су извештаје Управе и захтевали појашњења.¹⁷¹²

Имаоци акција

Положај акционара (имаоца акција) је кроз историју Народне банке претрпео извесне измене које се могу пратити на основу Статута. Оснивачким статутима је одређено да ће се након уплате четвртине капитала издати привремене акције које су гласиле на име. У почетку, није вођена евиденција о имаоцима акција већ се пренос власништва бележио на полеђини акције. Стална акција из 1913. је гласила на доносиоца и није се бележио нигде имаоца исте, што је у пракси значило да се њима трговало и да Банка што се тиче преноса акција није имала никакву одговорност. Промена је наступила са Статутима из 1922. од када су акције гласиле на име и промена власника се могла вршити тек по одобрењу управног одбора. Статутима из 1931. први пут се појављује одредница да држава и њене институције не могу бити уписани као акционари више од 20% капитала, док је за пренос акција био задужен извршни комитет.

¹⁷⁰⁹ Записник са 10. Збора акционара, 9.3.1930, *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, 43.

¹⁷¹⁰ Било је и случајева када су акционари улагали жалбе на рад управе надлежном министарству, те је тако акционар Милан Вукићевић протествовао што су рачуне и билансе потписали чланови управе који уопште нису били у Марсељу у периоду 1916-1918. Министарство трговине и индустрије је одбило ову жалбу као *неосновану*, АЈ-65-1082-2054.

¹⁷¹¹ Записник са 10. Збора акционара, 9.3.193, *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, 40

¹⁷¹² У периоду до 1931. на зборовима су се најчешће оглашавали: Никола Станаревић, Арса Стаменковић, Влада Марковић, Петар Гребенац, Записници са зборових акционара у Извештаји о раду Народне банке, 1920-1931.

Што се тиче права гласа на зборовима оно је било различито регулисано. До 1920. на зборовима су били повлашћени мали акционари, с обзиром да је пет акција давало право на један глас. Максимум је био предвиђен на 30 гласова, што значи да је повећање гласова могло бити само до 560 комада акција. Статут из 1922. је задржао ову поделу али само до 50 акција, сваких нових 25 акција давале су прво на још по један глас, до максимално 30 гласова што је значило повећање до 675 комада акција. Статути из 1931. године донели су измене у одредби да нико не може имати више од 100 гласова на збору.

У Краљевини Србији акционари су остваривали двоструку добит, по каматном и по дивидендном купону. Овај први представљао је загарантовани приход акционара, док је други зависио од остварене Банчине зараде. Закон од 1920. укинуо је добит по каматном купону те је и сама зарада односно добит акционара постала неизвеснија.¹⁷¹³ Сасвим сигурно да када су у питању акционари који су поседовали до десет акција не можемо говорити о астрономским зарадама.¹⁷¹⁴

Правила која су се односила на права акционара, разликовала су се од државе до државе. Као и у Краљевини СХС и европски емисиони заводи су пословали сходно закону који је регулисао њихов рад, али и по закону о акционарским друштвима. У грубо можемо их поделити на две групе: прву групу представљају емисиони заводи где број акција није условљавао и број гласова на Збору.¹⁷¹⁵ У другу групу су спадали емисиони заводи који су имали ограничења у броју гласова за једног акционара.¹⁷¹⁶

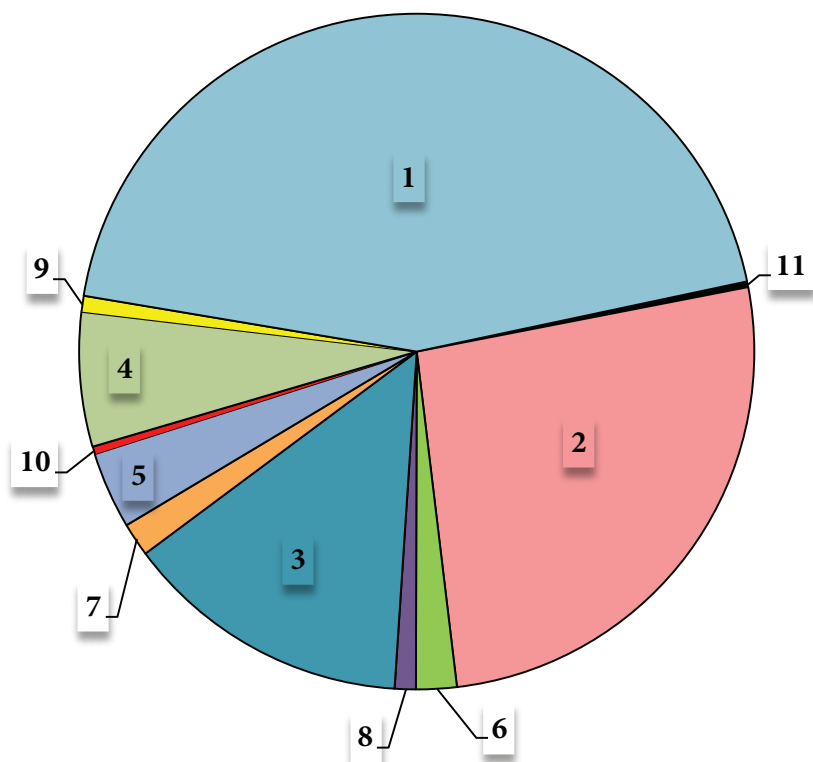
¹⁷¹³ За 1924. годину дивиденда је износила 400 динара по акцији.

¹⁷¹⁴ Ципеле фабрике *Бајта* су коштале око 150 динара, *Полијика*, 1. 6. 1924, месечни најам стана од две собе са кухињом је износио 400 динара, *Полијика* 10.6.1924. Број акција је повећавао извесност зараде, те је тако Тихомир Панић, као акционар са 731 акцијом свакако остварио позамашну зараду, *Извештај Народне банке за 1924*, Београд 1924, 34.

¹⁷¹⁵ У ову групу спадају Банке Велике Британије, Чехословачке и Француске АНБ1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а. к. 52.

¹⁷¹⁶ Другу групу чине централне банке: Немачке (са максималним бројем од 300 гласова), Белгије (5), Данске (50), Грчке (50), Холандије (6), Аустрије (100), Мађарске (30), Пољске (500), Швајцарске (100), Италије (3) и Румуније (20).

Табела бр. 28 – Структура акционара Народне банке

1. Новчани заводи	26.413	(44,02%)
2. Приватна лица	15.690	(26,15%)
3. Трговци.....	8.263	(13,77%)
4. Земљорадничке задруге, задужбине, еснафи	3.858	(6,43%)
5. Индустијалци.....	2.197	(3,66%)
6. Породица Карађорђевић и поглавар СПЦ	1.164	(1,94%)
7. Страни поданици	963	(1,61%)
8. Просветни и верски фондови.....	604	(1,01%)
9. Акционарска друштва.....	455	(0,76%)
10. Општине.....	224	(0,37%)
11. Неуписане акције на име.....	169	(0,28%)
укупно.....	60.000 ..	(100,00%)

АНБ 1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања,
а. к. 30

Новчани заводи односно приватне банке су били највећи акционари. Следећи пример места емисионог завода у финансијској традицији Србије, где је Народна банка заузимала посебно место, новчани заводи из Србије су одувек сматрали да

је поседовати акције Народне банке, посебна вредност која је повезана и са сигурношћу улагања и пословања. У том смислу су и заводи депоновали своје акције и учествовали на зборовима акционара.¹⁷¹⁷

На осмом редовном збору акционара који је одржан марта 1928. новчани заводи са највећим бројем акција и самим тим гласова били су:¹⁷¹⁸

Табела бр. 29 – Новчани заводи као имаоци акција Народне банке

Новчани завод	Заступник	Број акција	Број гласова
Београдска задруга	Лука Ђеловић	4166	30
Извозна Банка	Петар Милановић	2930	30
Прва хрватска штедионица	Миливој Црндак	1976	30
Поштанска штедионица	Михаило Димитријевић	1200	30
Српско-американска банка	Василије Мијовић	1056	30
Јадранско-Подунавска банка	Милан Стефановић	1000	30
Прометна банка	Милош Савчић	850	30
Српска банка	Стеван Карамата	810	30
Југославенска банка д.д.	Никола Костренчић	600	27
Врачарска Штедионица	Ђорђе Матејић	600	27
Хрватско-Славонска земаљска хипотекарна банка	Станко Шверљуга	565	25
Београдска трговачка банка	Димитрије Богојевић	528	24
Босанска банка, Београд	А. Божичковић	505	23
Општа трговинска банка	А. Борисављевић	500	23

АНБ 1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а. к. 30.

Најкрупнији акционари као појединци, 1926. били су Никола Јоцић, Фрања Бајлони, Јово Крсмановић, Жика Јанковић и Тихомир Панић.¹⁷¹⁹ Интересантно је да ови представници индустријске, банкарске и трговачке елите нису били тада и

¹⁷¹⁷ Извозна банка је за збор акционара 1924. депоновала 4.169 акција, и имала највећи број акција и следеће 1925. као и 1928. године, примат је преузела Београдска задруга у интервалу од 1929-1931. Годишњи извештаји Народне банке.

¹⁷¹⁸ Списак акционара са правом гласа за збор од 4. 3. 1928.

¹⁷¹⁹ *Време*, 26. 6. 1926.

чланови Управе.¹⁷²⁰ С обзиром на међусобне везе акционара што породичне што пословне, критичари су *Управу називали фамилијом а управљање банком фамилијарно.*¹⁷²¹

Имаоци акција су били и правна и физичка лица. У целом периоду југословенске државе, акционари су били у највећем броју са простора Србије.

Табела бр. 30 – Територијални распоред акционара

Територија	Број акција
Србија	47.172
Хрватска	7.642
Словенија	1.494
Босна и Херцеговина	1.362
Војводина	1.210
Црна Гора	54
Иностранство	900
Акције неуписане на име	166
укупно	60.000 ¹⁷²²

АНБ 1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а. к. 40

Ово је био један од разлога и зашто је Народну банку пратила одредница *великосрпске* институције с обзиром да су Срби чинили око 80% њених акционара. У хрватском тумачењу ово је имало директну везу са кредитном политиком и територијалном дистрибуцијом кредита. Народна банка као емисиони завод и кредитна институција није била под лупом хрватске јавности ни приликом унификације валуте, ни приликом трансформације у Банку нове државе. Интересовање за њено пословање јавило се тек након неколико година заједничког живота. Ово интересовање је у првом реду настало захваљујући кредитној функцији југословенске

¹⁷²⁰ Живојин (Жика) Јановић, (1875, Крушевац – Београд, 1938) индустријалац, власник фабрике за прераду хартије, члан Управних одбора Прометне и Извозне банке, Осигуравајућег друштва Србија; Никола Јоцић (Јагодина 1864 – Београд 1928) индустријалац власник Ресавских рудника; Српски биографски речник, књ. 4, И-Ка, Нови Сад 2009, (даље: *СБР 4*) 284, 747, Јово Крсмановић, припадник имућне трговачке породице Крсмановић (деда стриц Јово оснивач Народне банке); Фрања Бајлони индустријалац, након што је његов рођени брат Игњат постављен за гувернера преузео управљање на предузећем, преминуо након завршетка Другог светског рата.

¹⁷²¹ М. Костић, *Ујон Београда* 2, 36.

¹⁷²² Списак акционара по покрајинама, 26. 11. 1930.

Банке. Упоредо са критикама на рачун територијалне расподеле кредита, заступали су се ставови да је *Народна банка Краљевине Србије била чаршијска банка у рукама неколицине београдских фамилија које су искористиле привилегију издавања новчаница, моћ државе у своје приватне интересе.*¹⁷²³ Тврдили су да је Банка оруђе у рукама србијанске хејемонистичке полиције.¹⁷²⁴ Међутим, емисиони завод је био устројен као акционарско друштво. Као и у сваком другом акционарском друштву, занемарујући државни надзор, жеља за учешћем се прво остваривала куповином акција. Упис акција је био јаван, биле су предмет трговине на берзама и свако је могао постати власник акција. Доступност се не доводи у питање имајући у виду да је сама објава била према упутствима из Београда, била видно изложена у свим филијалама. Акција, као вредносни папир, својим власницима је давала могућност зараде, али и одређена права у руковођењу односно учешће у одлучивању. Међутим, претходно је морала постојати жеља да се постане власник акција. Чак и ако је у првим месецима након рата било сумње у животни век југословенске државе и није се журило са улагањем у институцију која је настала у оквиру самосталне српске државе, ово се свакако могло изменити уколико је постојала воља за тим, кад су југословенске финансије упловиле у мирније воде након 1925, а нарочито 1927. и 1928. године. С друге стране чланови Управе из Хрватске нису били стални на седницама, а и када су присуствовали њихов глас се није чуо.¹⁷²⁵

Табела бр. 31 – Куповина и продаја акција Народне банке на територији Хрватске, Славоније и Далмације (23. јун 1922 - 26. новембар 1930. године)

Година	Почетно стање (на дан)	Купљених акција (комада)	Продатих акција (комада)	Акција више/мање (комада)	Завршно стање (на дан)
1922.	6813 (23. јун)	40	73	33 мање	6780 (31. децембар)
1923.	6780 (1. јануар)	143	139	4 више	6784 (31. децембар)
1924.	6784 (1. јануар)	12	3	9 више	6793 (31. децембар)
1925.	6793 (1. јануар)	33	31	2 више	6795 (31. децембар)

¹⁷²³ R. Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 179.

¹⁷²⁴ Исто, 182.

¹⁷²⁵ 1929. одржано је 51 седница Управе М. Кулмер је присуствовао на само 8 седница, као и В. Турковић, док је Ј. Дубоковић био на 9 седница, АНБ1/II, а.к. 27.

Година	Почетно стање (на дан)	Купљених акција (комада)	Продатих акција (комада)	Акција више/мање (комада)	Завршно стање (на дан)
1926.	6795 (1. јануар)	162	16	146 више	6941 (31. децембар)
1927.	6941 (1. јануар)	624	224	400 више	7341 (31. децембар)
1928.	7341 (1. јануар)	1026	292	734 више	8075 (31. децембар)
1929.	31. децембар (1. јануар)	75	353	278 мање	7797 (31. децембар)
1930.	7797 (1. јануар)	47	202	155 мање	7642 (26. новембар)

АНБ 1/II, архивска грађа Одељења за економска изучавања у поступку сређивања, а. к. 40

Теза да је Народна банка својом кредитном политиком запоставила и успорила привредни развој Хрватске свакако не стоји узимајући у обзир њен привредни развој.¹⁷²⁶ Наиме, и поред тога што је имала пре 1918. успешнију индустријализацију и током рата није доживела ни изблиза материјалне штете као Србија, у првих пет послератних година у Хрватској и Славонији је основано 37% свих индустријских предузећа, а у Србији 24%.¹⁷²⁷

¹⁷²⁶ У часопису *Српски глас*, дат је критички приказ дела Р. Бићанића. Полемику је отворио Слободан М. Драшковић, 30.11. 1940. који се прво осврнуо на тачност прикупљених података на основу којих су рађене статистике и доношени закључци. Такође указује на противуречности у делу који се односи на располагање приходима Р. Бићанић као доказ да није требало укидати покрајинске управе наводи да је Хрватска пре рата добијала 44% од укупних државних прихода са њених подручја а касније анализирајући Савску бановину каже да даје 46% *влади у Београду*, из чега С. Драшковић закључује да Хрватској остаје 54% прихода.

¹⁷²⁷ У периоду од 1918 до 1938. у Хрватској је основано 635, а у Србији 428 фабрике, М. Чалић, *Социјална историја Србије*, 209.

ЧИНОВНИЦИ

Статус чиновника одређивала је строга унутрашња регулатива која је постојала и у периоду рада Народне банке Краљевине Србије.¹⁷²⁸ С обзиром да је Банка функционисала изузетно централизовано из Београда, хијерархијска структура није била до те мере разграната и развијена, што ће касније бити случај. Све до 1922. на снази је била Уредба која се односила на рад чиновника Народне банке у Краљевини Србије, са изменом из јула 1919. која се односила на повећање износа чиновничких плата.¹⁷²⁹ Међутим у новој држави развијена је чиновничка структура која је подразумевала рангирање од највиших до најнижих по рангу усленика. На челу хијерархије задужен за старање о свим чиновницима био је главни директор, који је био спона између управе и гувернера, с једне, и чиновника с друге стране.¹⁷³⁰ Од 4. октобра 1920. дужност главног директора преузео је Драгољуб Новаковић који је раније обављао функцију заступника.¹⁷³¹ Од тада почиње, више него предан рад, главног директора на свим Банчиним пословима. Сасвим сигурно се показао као особа од поверења, имајући у виду да је радио на пословима који су били од првокласног значаја за државу, између осталог послови на ликвидацији банке

¹⁷²⁸ Уредба о чиновницима Привилеговане Народне банке Краљевине Србије од 17. 5. 1888. и 4. 7. 1900. АЈ-65-1083-2055.

У архивској грађи Народне банке сачуване су Матрикуле чиновника, пописне књиге са личним подацима (година и место рођења, вероисповест, датум женидбе, имена деце), подацима о образовању: *Колико је разреда гимназије свршио и где, какву је тирговачку свршио и где да ли је још коју школу учио или свршио, којим сираним језицима добро влада у којој се ирани банкарства специјализирао* и подацима о кретању у служби са оценама о општој способности и висини плате. Ова грађа пружа обиље података о чиновницима понајвише о њиховој образовној структури.

¹⁷²⁹ Сагласност МТИ VI бр 208 од 8.7.1919, АЈ-65-1083-2055.

¹⁷³⁰ Главни директор је присуствовао свим седницама Управе, учествовао у раду, и старао се да чиновници испуњавају све донесене одлуке, *Народна банка 1884-1934*, 132.

¹⁷³¹ Заменио је на пословима главног директора Бранка Бошковића који је 1919. преминуо. Драгољуб Ђ. Новаковић, (Београд, 30. III 1876-?, после 1947), завршио је Правни факултет на Великој школи у Београду. Као државни питомац одбранио докторат права (група политичко-економска) у Паризу. Од 1905. радио је у Народној банци, прво као чиновник потом као секретар. Након Балканских ратова радио на оснивању Банчине филијале у Скопљу 1914. и био њен први управник. Учествовао у Првом светском рату као благајник Прве армије, од децембра 1917. изасланик Владе при војном министарству у Солуну, а потом од марта до новембра 1918. у Атини радио на пословима руковања и чувања државног депозита у готовом новцу. Марта 1919. демобилисан на захтев Народне банке.

Од 1929. активно учествује у раду Београдске општине, прво као одборник, затим као члан Финансијског одбора који је изменио систем наплате водоводних такси. Као потпредседник Општинске штедионице и заложног завода града Београда од 1933. радио на промовисању штедње, као и на удруживању штедионица у Краљевини. Од 1940. члан Надзорног одбора. Јануара 1941. вратио се Народну банку као члан Управног одбора, АНБ I/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

двојне монархије као и активности на склапању стабилизационог зајма 1928. Такође, запажа се његово присуство на свим седницама Управе када су његове извештаје и образложења са пажњом слушали сви чланови.

У чиновничкој хијерархији, главни и њему подређени, директор за администрацију и директор за контролу и инспекцију чинили су уже тело – директорат. Све до 1931. функцију директора су обављали Стеван Гајић, као директор за контролу и инспекцију и Душан Шајновић, као директор за администрацију.¹⁷³²

С обзиром на постојање два директора и послови у Банци су се тако делили: те је тако у делокругу рада директора за администрацију, како му само име каже, била брига за Банчину преписку и документацију. Он је био надређен секретаријату који су поред обичних чиновника, сачињавали виши инспектори и чиновници задужени за страну кореспонденцију.¹⁷³³ С обзиром да су виши инспектори вршили контролу рада филијала и новчаних завода који су били корисници кредита Народне банке, а кореспонденти преписку на страним језицима ови запослени су представљали најелитнији део банке.¹⁷³⁴ При секретаријату је била и архива у коју су по правилу делегирани чиновници са најмање стажа који су касније припремани за друге послове, с тога су се стално мењали чиновници на тим пословима. Такође ту је било и девизно одељење.¹⁷³⁵

¹⁷³² Обојица су представљали кадар Привилеговане Народне банке Краљевине Србије. Стеван Гајић, рођен 1863. у Доњем Милановцу, у Банку је дошао 1887. са претходним трговачким искуством, а Душан Шајновић, рођен 1870. у Бечу у Банци је радио од 1894, претходно је био шеф одељења у Београдској Задрузи. Обојица су завршили трговачку академију у Бечу и говорила француски и немачки језик. АНБ I/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

¹⁷³³ Душан Узелац виши чиновник рођен, 4. 5. 1885. У Банци је каријеру започео као приправник са 17 година и завршеном трговачком академијом. Током рада, наставио је школовање на Правном факултету где је докторирао са темом *Девизна политика краљевине Југославије (1919-1929)*; Током рада у Банци обављао је и дужност помоћника директора и објављивао критичке студије из области банкарства: *Инвестициона политика кредитних установа*, (1928); *Клиринг у теорији и пракси*, (1931); *О емисионим банкама*, (1935); *Револвинг кредит са нарочитим пољедом на емисионе банке*, (1940). Исто.

Др Милош М. Петронијевић (21. 9. 1869 – 31. 3. 1928), унук Аврама Петронијевића, ожењен ћерком Милана Пироћанца, право докторирао у Хајделбергу, лични секретар краља Александра Обреновића, од 1910. радио у Банци, говорио је немачки, француски и енглески, шеф одељења за кореспонденцију. Исто.

Милош Вучковић (1902-1978) у Банци од 1927. докторирао у Лајпцигу 1926. са тезом о Народној банци (*Jugoslawische nationalbank*), професор на Економском факултету у Београду, главни аутор Банчине Споменице из 1934. Исто.

¹⁷³⁴ Број чиновника је био у сталном порасту, крајем 1920. у секретаријату је их је било 9 а већ следеће године 14 запослених. АЈ-65-1084-2064.

¹⁷³⁵ Девизно одељење је највероватније формирано тек крајем 1921. или током 1922, шеф одељења од формирања Антон Вајнрихтер, рођен 9. 11. 1878. у Земуну, завршио је трговачку академију, преузет из Аустро-Угарске банке у звању надконтролора у чијој је служби био од 1901, од

Директор за контролу и инспекцију надгледао рад свих рачунских одељења нарочито књиговодства и благајне и надзирао је рад следећих одељења: благајне, есконтног одељења, књиговодства, жиро-одељења, заложног одељења, банкотног одељења и економата.¹⁷³⁶ На челу одељења су се налазили шефови, свако са својим засебним дужностима. Шеф књиговодства се старао о целокупном Банчином рачуноводству и сва одељења су од њега примала наређења и упутства везана за овај посао, док се шеф благајне старао о безбедности Банчине готовине и у његовом поседу је био по један кључ од свих главних каса којима је руковао. Шеф банкотног одељења је водио надзор над израдом новчаница и кованог новца. Након смрти Марка Стојановића, који је био адвокат Банчин, формирано је посебно правобранилачко одељење на чијем челу је био доктор права Живан Спасојевић.¹⁷³⁷ Овај истакнути правник је давао стручна мишљења и водио многе спорове у име Банчино.¹⁷³⁸

Чиновници Народне банке су били подељени у три категорије: стални чиновници, привремени чиновници и чиновнички приправници. Стални чиновници су морали бити држављани Краљевине са навршеном 21 годином и минималним образовањем, које је подразумевало трговачку академију или гимназију.¹⁷³⁹ Привремени чиновници нису морали испуњавати ове услове и њих је ангажовала управа за извршавање одређених послова.¹⁷⁴⁰

Образовна структура запослених показује да су се поштовале одредбе Уредбе, с обзиром да је највећи део чиновника имао завршену трговачку академију:

октобра 1920. у Народној банци, АЈ-65-1084-2064, АНБ I/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига I.

¹⁷³⁶ Након 1931. у Банци је поред главног постојао још један директор и ту дужност је обављао Милан Париводић Београд, (21. III 1882-Београд, 21. I 1938). Завршио Државну трговачку академију у Београду. Цео радни век провео је у Народној банци од 1900. делао је, прво као чиновник потом као шеф књиговодства. Као директор девизног одбора при Народној банци учествовао је као делегат Министарства финансија у закључивању клириншких и трговинских уговора у иностранству. Члан Управе Пензионог фонда чиновник и служитеља Народне банке. Исто.

¹⁷³⁷ Декан Правног факултета 1935-1938.

¹⁷³⁸ Водио је спор са бечком фирмом Герсон, која је поседовала акције ПНБКС, које је Министарство правде секвестрирало, након скидања секвестра Банка је 1928. ове акције продала и готовину заједно са непродатим акцијама предала фирми. Герсон је тужио Банку бечком суду која је по наређењу Министарства продала акције. Спор се вукао до 1931. АНБ I/II, а.к. 198.

¹⁷³⁹ Приликом запослења, првенство су имали кандидати са познавањем страног језика, Уредба КБр. 6093, члан 1.

¹⁷⁴⁰ У случају да привремени чиновник испуни све одредбе које су важиле за сталног чиновника и није старији од 40 година, Управа му је могла одбити полагање испита, члан 2 Уредбе.

Табела бр. 32 – Образовни ниво чиновника Народне банке

Степен образовања	Број запослених	Степен образовања	Број запослених
Доктори наука	14	Трговачка академија	238
Факултет	43	Гимназија	15

Именик чиновника Народне банке Краљевине Југославије за 1934, Београд 1934.

Највећи број који је радио у централи је завршио државну трговачку академију у Београду, док су преузети чиновници Аустро-Угарске банке имали приватне трговачке академије, које су похађали у некадашњим центрима двојне монархије. Готово сви запослени са завршеним факултетом њих 40, су имали диплому правног факултета, од тога 35 је тај факултет завршило у Београду. Сви доктори наука који су радили у Народној банци су имали докторате из области правних наука.¹⁷⁴¹

Након ступања у службу чиновници су имали статус приправника и тек након годину дана службе и положеног државног испита добијали су статус сталног чиновника.¹⁷⁴² Испит се полагао пред комисијом коју су сачињавали главни директор, један члан Управног одбора као и шеф одељења где је приправник радио. Само полагање испита није било формалног карактера, те се дешавало да поједини чиновници не положе све испите.¹⁷⁴³ Приправницима који нису положили испит могао је Управни одбор одобрити поновно полагање након шест месеци. Успешно положени испити нису гарантовали пријем у Банчину службу.¹⁷⁴⁴ Сваки чиновник је након примања у службу био у обавези да да писмену изјаву која се односила на поштовање Банчиних аката и процедура, хијерархије као и одавање пословних тајни.¹⁷⁴⁵

¹⁷⁴¹ *Именик чиновника Народне банке Краљевине Југославије за 1934, Београд 1934.*

Место стицања доктората	Број доктората	Место стицања доктората	Број доктората
Правни факултет у Загребу	6	Правни факултет у Лајпцигу	1
Правни факултет у Београду	2	Правни факултет у Фрајбургу	1
Правни факултет у Паризу	2	Правни факултет у Монпељеју	1
Правни факултет у Бечу	1		

¹⁷⁴² Испит се полагао из следећих предмета: двојно књиговодство, трговачко и банкарско рачунање, текући рачуни, кореспонденција, трговачко и менично право и банкарство, АНБ I/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО 1, 12.1.1922, а.к. 21.

¹⁷⁴³ Испитне оцене су биле у распону од 1 до 10, с тим да је оцена 6 била прелазна. Као најважнији предмет је био испит из трговачког и банкарског рачунања за који је да би се сматрао положеним била потребна оцена 7. Исто.

¹⁷⁴⁴ У пракси се дешавало да је пријем био сигуран за чиновнике са највишим оценама, док они који су добили прелазне оцене Банка није давала статус сталног чиновника.

¹⁷⁴⁵ *Стијајући као чиновник у службу банчину, ја овим, уз салоју своје часћи, изјављујем и обећавам: да ћу се тачно и савесно придржавати закона о Народној Банци, банчиних Стијајућа, свију одрегаба*

Чиновници су били покретљиви и место на којем су радили није значило да ће ту остати.¹⁷⁴⁶ Колико је то културолошких и социјалним шокова изазвало, само се претпоставља.¹⁷⁴⁷

Наравно овако подељени послови су били само у централи или *седшићу* како се колоквијално називала Банка у престоници.¹⁷⁴⁸ С обзиром на обим посла у филијалама није постојала таква подела, већ само она на управника и чиновнике. Бројно стање особља у филијалама је варијало, након Београда, највише чиновника је радило у филијали у Загребу.¹⁷⁴⁹ У почетку само је централа имала дефинисану структуру и поделу послова док су филијале имале само управника и особље.¹⁷⁵⁰ Временом се у појединим филијалама јављају и по звању виши чиновници, а једино је филијала у Загребу поред управника имала двојицу помоћника управника.¹⁷⁵¹

Поред свих послова који су се односили на установљење Банке нове државе, емисиони завод је био у обавези и да спроведе активности које су укључивале преузимање чиновника емисионог завода, до јуче непријатељске државе. У складу са прокламованом државном политиком, Народна банка је приликом преузимања филијала Аустро-Угарске банке преузела на себе и обавезу да службу у Народној банци Краљевине СХС, наставе сви чиновници *Југословени* који су за то изразили жељу. Потешкоћа није било са чиновницима који су службовали у филијалама, они су добили инструкције да тамо и остану. Проблем су представљали чиновници који

о појединим банчиним пословима, уредаба о банчиним чиновницима и о Пензионем Фонду; да ћу слушати наредбе својих врховних власти; да ћу се свагда свим својим силама трудити да своју службу устварујем и с преданошћу вршим; да ћу службену тајну чувати и док сам у служби и кад бих из ње изашао; да ћу се и у служби и ван службе у свему и према свакоме и у Банци и ван Банке понашати иако како најбоље приличи и пристоји месту на коме сам. Чиновничка изјава Др Војислава Милошевића, од 30. маја 1924. године Бр. 67031.

¹⁷⁴⁶ Милан Малин, рођен 1876 у Зрењанину, завршио је трговачку академију у Новом Саду, чиновник Аустро-Угарске банке од 1906. Из Загреба премештен у Земун као управник филијале. Приликом њеног укидања постављен за управника филијале у Битољу од 1923. до 1926. када је премештен у Централну и постављен за шефа Архиве. Тодор Васојевић је од 1920. до смрти 28. јула 1932. обављао дужност управника филијале у Скопљу иако је био рођен и школовао се у Београду. АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице ГО, 6.11.1923, а.к. 22, АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

¹⁷⁴⁷ Александар Васојевић, рођен 24.11.1893. у Београду, завршио је државну трговачку академију, од 1911. у Народној банци као радник у централи, од 1923. вршилац дужности управника филијале у Мостару, од 1932. управник филијале у Зрењанину, а од 1934. поново на раду у централи. Исто.

¹⁷⁴⁸ Организација Народне банке у Краљевини Србији је била следећа: директор, главни секретар старешине одељења, виши чиновници и чиновници, АЈ-65-1083-2055.

¹⁷⁴⁹ Крајем 1920. у Загребу је радило 11 чиновника а већ следеће 13, АЈ-65-1084-2064.

¹⁷⁵⁰ Године 1920. филијале у Скопљу, Суботици и Земуну имале су само управнике, док су филијале у Марибору, Вараждину и Панчеву имале поред управника и једног чиновника. Исто.

¹⁷⁵¹ Исто.

су радили у Бечу, јер је њихова до скоро матична банка одбила да плати трошкове пресељења.¹⁷⁵² Током преузимања филијала, Банка је оформила посебну комисију коју су сачињавали: Игњат Бајлони, Драгутин Протић и Мирослав Кулмер. Комисија је предложила да се, пре свега реше питања поделе рада и надлежности, као и висине плата које су ниске у односу на раније одређене. Плата управника филијала у зависности од броја особља и територије за коју је филијала била надлежна кретала се у распону од плате виших инспектора, до шефа односно помоћника шефа одељења.¹⁷⁵³

С обзиром да се особље Аустро-Угарске банке готово свакодневно обраћало Народној банци са питањима око услова ступања у нову службу решено је да ће се применити већ донесене измене у Уредби о чиновницима Народне банке на чиновнике Аустро-Угарске банке. Народна банка је на седници Главног одбора од 13. маја 1920. године, утврдила правила о примању бивших чиновника банке двојне монархије. Поред тога што су морали бити Југословени који говоре једним од три наречја, ону су морали бити исправни у *националном ѿољеду*.¹⁷⁵⁴ Банка се обавезала и на исплату пензија пензионерима Аустро-Угарске банке.¹⁷⁵⁵ Примећује се настојање да се у првим данима, након преузимања филијала, кроз свакодневне банкарске активности устали редован рад. Заједнички рад бивших чиновника банке двојне монархије и чиновника из Београда који су слати на терен није био лак, а ни без трзавица. Са недостатком комуникације и потребе за брзим реаговањем долазило је до неразумевања инструкција из Београда. Без обзира, Народна банка је задржала све преузете запослене који су наставили рад на старим дужностима, а поједини су именовани за управнике.¹⁷⁵⁶ Уколико би се на терену односно у филијалама појавили проблеми, Банка је слала неког искусног чиновника из централе, али ти чиновници се нису дуже задржавали. У преузетим филијалама није било ексцесних ситуација,

¹⁷⁵² Према извештају Д. Новаковића у Бечу је службовало 13 чиновника са југословенског простора, АНБ 1/II, УПР, Записник са 16. седнице ГО, 4. 5. 1920, а.к. 21.

¹⁷⁵³ *Уредба о чиновницима Народне банке Краљевине СХС*, Београд 1922.

¹⁷⁵⁴ АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО 18. 3.1920, а.к. 21.

¹⁷⁵⁵ Банка је преузела обавезе за само 30 пензионера који су живели на територији Краљевине СХС, имајући у виду број филијала закључујемо да је велики део чиновника био других националности, Трећа бечка конференција 14.3.1922, АНБ 1/II, а.к. 25.

¹⁷⁵⁶ Драгутин Батушић, рођен 1876 у Сиску, завршио трговачку академију у Грацу, раније виши контролор а од 1920. именован за управника филијале у Загребу до 1933, преминуо 3.2.1934; Иван Грегорић управник филијале у Љубљани, рођен 1867. у Кршком завршио гимназију у Љубљани именован од стране Аустро-Угарске банке за управника, наставио да врши исту дужност и у Народној банци Краљевине СХС. Заједничко за преузети кадар у образовном смислу да су претежно имали Трговачку академију завршену у неком од градова двојне монархије и да су се поред немачког и француског служили и италијанским језиком. АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

осим филијале у Марибору.¹⁷⁵⁷ Дисциплинске мере су погађале управнике филијала чија је кредитна политика била под строгим надзором Централне.¹⁷⁵⁸

Одлуком Главног одбора из 1924. решено је да се убудуће пријем у службу Банчину врши искључиво *путем конкурса с обзиром да досадашњи начин није дао добре резултате*. Од краја 1925. чиновници су се примали искључиво путем конкурса, са општом назнаком да је одступања могло бити само по нарочитом решењу Главног управног одбора. Конкурси за пријем су се објављивали у Београду, Загребу и Љубљани. Оно што је свакако представљало новину је то да су се након избора у случају одговарајуће спреме полагали пријемни испити из књиговодствених послова, рачуноводства, кореспонденције и трговачког и меничног права.¹⁷⁵⁹ Комисију за полагање је одређивао главни директор који је био и председник комисије. Положени испити нису значили и пријем у службу већ су се у зависности од потребног броја, бирали они, који су имали најбоље резултате на испиту.¹⁷⁶⁰

Несумњиво да су чиновници Народне банке уживали статус стручних лица која су се разумела у свој посао. Насупрот државној управи, у којој је било распрострањено страначко запошљавање, чиновници Народне банке су често учествовали у раду комисија формираних од стране разних министарстава, ради испитивања финансијских малверзација.¹⁷⁶¹

По први пут са оснивањем Завода за израду новчаница у Топчидеру у институцију су ушли запослени са потпуно различитим профилем од оног уобичајеног – банкарски службеник. За пријем у службу и касније приликом оцењивања њиховог рада послови банкарског чиновника спадали су у сферу познатог, међутим са оснивањем Завода, у Банци се појављује читав дијапазон занимања од уметничких преко машинских за чије вредновање није постојало ни знање, а ни искуство.¹⁷⁶² Је-

¹⁷⁵⁷ Оскар Скушек, рођен 1878 у месту Метлика, завршио трговачку академију у Грацу, преузет из Банке двојне монархије, управник филијале у Марибору од 1920.-1924. Причинио је велике материјалне губитке (одобравање чекова без покрића) и због тога је отпуштен чак и без права на пензију. АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

¹⁷⁵⁸ Др Мирослав Чабријан, рођен 1878 у Загребу, доктор правних наука до 1924. управник филијале у Вараждину, када је премештен у централу по казни зато што је есконтовао менице без унапред одређеног кредита, 1925. по сопственој молби премештен у филијалу Загреб. АНБ 1/II, Записник са 5 седнице ГО, 27.6.1924, а. к. 22.

¹⁷⁵⁹ Чиновници који су долазили из приватних новчаних завода у Народну банку су такође полагали пријемни испит.

¹⁷⁶⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 28.10.1925, а.к. 22.

¹⁷⁶¹ Допис министра социјалне политике у којем тражи *једној чиновника-стручњака Народне банке, ирвенствено техничара-математичара*, ради испитивања злоупотреба у Средишњем уреду за осигурање радника у Загребу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 35. седнице УО, 12.12.1925, а.к. 3.

¹⁷⁶² За запослене у Заводу вођене су засебне књиге-Матрикуле техничког особља.

дно од таквих занимања је занимање гравера који је био задужен за израду модела (клишеа) на основу којег су се израђивали отисци за штампање новчаница. С обзиром да је постојала опасност да се *вешће руке* искористе и за фалсификовање, Банка је са првим гравером закључила засебан уговор, што није био случај са осталим запосленима.¹⁷⁶³

С обзиром да је Завод за израду новчаница био фабрика, рад особља је био прописан засебном Уредбом.¹⁷⁶⁴ За примање у службу су важили општи услови као и за чиновнике. Запослени у Заводу су се делили на: стручно техничко особље, који су имали углавном занимања из машинске струке и помоћно особље. С обзиром да је била у питању једна врста занатског посла, Завод је примао и ученике који су били старији од 15 година, с тим да су првенство имала деца запослених. Плате су се кретале у распону од хиљаду и по до седам хиљада динара месечно. За првог Управника одређен је Миливоје Обрадовић инжењер са платом од 30 хиљада динара, а за шефа Одељења за штампање је именован Панта Стојићевић.¹⁷⁶⁵ Ангажовање ових личности потврдило је став Народне банке, да за ове нове послове апсолутно жели да ангажује људе од имена, сваки у својој струци.

Поред чиновника, у Банци су као особље били запослени *служитељи*, који су као услов за пријем у службу морали да имају држављанство и да нису били осуђивани.¹⁷⁶⁶ Од Банке су добијали униформе и то летњу и зимску, које су као службenu одећу били у обавези да носе. Касније су правила пооштрена, тако да служитељи нису могли бити старији од 30 година уз услов да су одслужили војни рок.

Пред сам Први светски рат Банка је имала 70 чиновника и 22 служитеља. На војну дужност је отишло 57 чиновника и 18 служитеља. Током рата је страдало 8

¹⁷⁶³ Први гравер и графички цртач у Народној банци од 11.5.1931. је био Вељко Андрејевић Кун (25. 6. 1877 – 8. 3. 1948) који је сходно Уговору имао и обавезу едукације два одабрана младића. Вероватно је на закључивање засебног уговора поред опрезности од појаве фалсификата утицала и чињеница да је Кун већ тада био изграђено име у графичкој уметности и поседовао је штампарију која се налазила у Балканској улици, АНБ 1/II, УПР, Записник са 14. седнице УО, 14.5.1931, а. к. 9.

¹⁷⁶⁴ Уредба о особљу завода за израду новчаница Народне банке, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 4.11.1929, а.к. 23.

¹⁷⁶⁵ Панта Стојићевић, рођен 17.7.1894 у Тетову, од 1. 10. 1929. Шеф одељења за штампу у Заводу пре тог шеф графичког одељења у државној штампарији, творац типа ћириличног писма који је назвао *Мирослављево* у славу Мирослављевог јеванђеља, АНБ 1/II, УПР, Записник са 9. седнице ГО, 21.12.1929, а. к. 23.

¹⁷⁶⁶ Под појмом служитељ се подразумевала помоћна радна снага која је обављала различите врсте послова од курира преко обезбеђења до послова на паљењу пећи за грејање итд. Они су имали неку врсту пробног рада која је трајала годину дана и *и тек ако се за то време покажу као вредни за службу и уиошребљиви* добијали су статус сталног послужитеља члан 2 Уредбе о служитељима, бројачицама и осталим службеницима Народне банке Краљевине СХС, КБр. 7978, 31.1.1922.

чиновника и 4 служитеља.¹⁷⁶⁷ Према подацима од последњег дана 1920. особље Банчино сачињавала су 133 чиновника, 25 чиновника приправника, 35 техничких службеница и бројачица и 55 служитеља и портира. Укупно је било 248 запослених од тога је половина своје радне задатке обављала у Београду – 124, потом по бројном стању су следиле филијале у Загребу – 20, Љубљани – 14, Марибору – 9 док је у Бања Луци радило само троје запослених: два чиновника и један портир.

Табела бр. 33 – Бројно стање запослених у 1924.

Место	Број чиновника (1924)	Број приправника (1924)	Број службеница и бројачица (1924)	Број помоћног особља (1924)	Укупно (1924)
Београд	133	15	42	38	228
Бања Лука	3	—	1	1	5
Битољ	4	—	1	1	6
Вараждин	4	—	—	3	7
Зрењанин	5	—	2	2	9
Вршац	3	1	1	2	7
Загреб	24	2	14	7	47
Љубљана	9	2	4	4	19
Марибор	5	1	2	2	10
Мостар	3	—	2	2	7
Ниш	7	2	4	2	15
Нови Сад	4	1	3	2	10
Осијек	7	—	1	3	11
Панчево	4	—	1	2	7
Сарајево	9	3	2	4	18
Скопље	9	2	4	2	17
Сплит	5	—	1	2	8
Суботица	5	—	2	3	10
Цетиње	4	—	1	2	7
Шабац	4	1	2	1	8
укупно	251	30	90	85	456 ¹⁷⁶⁸

Извештај Народне банке за 1924, Београд 1924.

¹⁷⁶⁷ АНБ 1/II, Записник са 7. седнице ГО, 20.9.1927, а.к. 23.

¹⁷⁶⁸ Подаци су из 1924, у поређењу са 1923: чиновника 251, приправника 77. женског особља 84 и помоћног 75 укупно 451; *Извештај Народне банке за 1923, Београд 1923, 19.*

Кроз читав период рада Народне банке Краљевине, број запослених је био у сталном порасту. Међутим највећи пораст је забележен отварањем Завода за израду новчаница, где је број упосленика видно растао из године у годину.¹⁷⁶⁹ Ово треба приписати не само повећаном обиму посла, већ и новим производима који се почели да се израђују у Заводу у Топчидеру.¹⁷⁷⁰

Табела бр. 34 – Бројно стање запослених 1931.

Место	Број чиновника (1931)	Број приправника (1931)	Број службеница и бројачица (1931)	Број помоћног особља (1931)	Број техничких службеника (1931)	Укупно (1931)
Београд	142	—	71	44	13	270
Завод за израду новчаница	7	—	40	12	48	107
Бања Лука	4	—	1	1	—	5
Битољ	4	—	3	2	—	9
Вараждин	4	—	—	2	—	6
Зрењанин	5	—	2	3	—	10
Вршац	4	—	1	2	—	7
Загреб	23	—	16	7	—	47
Љубљана	12	—	6	6	—	24
Марибор	6	—	4	3	—	13
Мостар	4	—	2	2	—	8
Ниш	9	—	6	4	—	19
Нови Сад	6	—	5	2	—	13
Осијек	5	—	2	3	—	10
Панчево	4	—	1	2	—	7
Сарајево	9	—	5	4	—	18
Скопље	11	2	7	2	—	23
Сплит	6	—	2	2	—	10
Суботица	4	—	2	2	—	8

¹⁷⁶⁹ Године 1940. у Заводу је било 355 запослених, *Извештај Народне банке за 1940*, Београд 1940, 12.

¹⁷⁷⁰ Непосредно пред Други светски рат у комплексу Завода је изграђена и ковница новца а започета је и израда свих врста марака.

Место	Број чиновника (1931)	Број приправника (1931)	Број службеница и бројачица (1931)	Број помоћног особља (1931)	Број техничких службеника (1931)	Укупно (1931)
Цетиње	4	—	3	2	—	9
Шабац	4	—	2	2	—	8
укупно	277	2	181	110	61	631 ¹⁷⁷¹

Извештај Народне банке за 1931, Београд 1931.

Оно што је карактеристично је умањен број приправника, те је тако 1924. примљено 30, а 1931. само два приправника. Сви чиновници су имали право на одсуства и годишњи одмор у трајању од најмање 15 дана. Са годинама службе број дана се повећавао и могао је износити максимално 30 радних дана. Приликом одсуства по било ком основу као и боловања чиновници су добијали пуну плату.¹⁷⁷²

У прилог тези да становништво у Краљевини, у међуратном периоду, није било покретљиво и да се због многих и прилика и неприлика остајало у месту рођења говори и податак да су у Центри у Београду радили претежно Срби, и то углавном рођени у престоници и околним местима: Обреновац и Смедерево.¹⁷⁷³ Када су у питању филијале намеће се исти закључак. Тако се са сигурношћу може тврдити да су у филијали у Загребу више од две трећине чиновника чинили Хрвати.¹⁷⁷⁴ Такође ово је правило и у свим филијалама на територији Хрватске и Словеније.¹⁷⁷⁵

У Привилегованој народној Банци Краљевине Србије није било жена чиновника. Прве чиновнице у Народну банку долазе преузимањем из Аустро-Угарске банке. Године 1920. на списку се налазе само три чиновнице, чије су плате спадале

¹⁷⁷¹ Укупно запослених пред Други светски рат у Народној банци износио је 1514, *Извештај Народне банке за 1940, Београд 1940, 12.*

¹⁷⁷² *Боловање не може бити дуже од јодине и један дан, члан 50 Уредбе.*

¹⁷⁷³ Процена је извршена на основу вероисповести, с обзиром да у Матрикула није постојала рубрика која се односила на националну припадност.

¹⁷⁷⁴ Врло је могуће да су у Филијали били запослени искључиво Хрвати, али то не можемо са сигурношћу утврдити јер у матрикулама за неколицину недостаје податак о вероисповести. Оно што се засигурно може утврдити да су управник, помоћник управника и сви виши чиновници дакле најелитнији део филијале били Хрвати, односно католици (Драгутин Батушић, Фрањо Фрагнер, Јанко Крушац, Фрања Брошан, Иван Чабријан). АНБ 1/II, Матрикуле чиновника Народне банке Краљевине СХС, књиге 1 и 2.

¹⁷⁷⁵ Чиновници у овим филијалама су били наслеђени кадар Аустро-Угарске банке, Матрикуле чиновника.

у ред најнижих.¹⁷⁷⁶ Од тога, једна је радила у централи, а две у филијалама.¹⁷⁷⁷ У Филијали у Загребу је од 1922. била запослена такође једна чиновница.¹⁷⁷⁸ Њихова каријера је била различита, док су неке напредовале, неке су зарад стварања породице остављале службу у Банци.¹⁷⁷⁹ Као и сви чиновници и чиновнице су имали право на тантијему која им је исплаћивана једанпут годишње.¹⁷⁸⁰

Знатан број жена је радио на пословима бројања новца, као и на дактилографским пословима. Оне су се водиле као привремено помоћно особље. Због повећане тактилности прстију на пословима обраде новца (бројања и паковања) у емисионим заводима биле су ангажоване искључиво жене. Народна банка Краљевине СХС, није била изузетак, јер је ово правило важило и у систему европских банака. За разлику од чиновника, нису имале права на пензију и на годишњи одмор.¹⁷⁸¹ Не само да су биле у обавези да своје задатке извршавају тачно и прецизно већ је и њихово понашање ван посла било регулисано.¹⁷⁸² У службу су се примале само девојке и удовице, не старије од 30 година. Банка није благонаклоно гледала на склапање брака међу запосленима, јер се и кроз пријем у службу бринула о свом особљу.¹⁷⁸³ Наиме,

¹⁷⁷⁶ АНБ 1/II, а.к. 30, Списак чиновника са износима плате за 1920.

¹⁷⁷⁷ Јелена Богдановић, православне вере, рођена 1886. у Винковцима, завршила је трговачки школу у Бечу и где је и радила у Аустро-Угарској банци. Највероватније је знање немачког језика и чиница да је радила у седишту банке бивше двојне монархије утицала да буде додељена Централни у Београду, Од 1926. унапређена у звање вишег чиновника, а пензионисана 1944. године; Марта Шавникова, католичке вере, рођена 1887. у Крању, завршила вишу девојачку школу и трговачки течај чиновница, преузета из Аустро-Угарске банке, радила у филијали у Љубљани, од 1929, унапређена у звање вишег чиновника; Мара Поповић, рођена 1890. у селу Кленак, Срем, завршила гимназију у Бечу, чиновница, преузета из Аустро-Угарске банке, радила у филијали у Панчево, АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књиге 1 и 3.

¹⁷⁷⁸ Олга Бештелећ, католичке вере, рођена 1893. у Крапини, завршила је реалку и трговачки течај у Грацу, прво је била је бројачица у Аустро-Угарској банци, у Народној Банци од 1920. од 1922. унапређена у чиновничко звање, а од 1930. виши чиновник, АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

¹⁷⁷⁹ Мара Поповић је пензионисана 1928. због удаје. Исто.

¹⁷⁸⁰ Ј. Богдановић је 1924. добила 7, а 1929. 12 хиљада, О. Бештелећ је 1924. добила 5 200 а 1929. 7 хиљада, М. Шавникова 1924. 6600, а 1929. 11100, М. Поповић 1924. 7 хиљада, АЈ-65-1084-2064.

¹⁷⁸¹ Улагале су 5% од плате, на крају службе, Банка им је на уштеђену суму додавала троструки износ, члан 14 Уредбе о служитељима, бројачицама и осталим службеницима Народне банке Краљевине СХС, Уредбе о служитељима, бројачицама и осталим службеницима Народне банке Краљевине СХС, АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 31.1.1922, а. к. 21.

¹⁷⁸² *морају се према свакоме њрисџојно њонашајџи, оне се морају скромно облачијџи и њрисџојно живџи*, чл. 17 Уредбе о служитељима, бројачицама и осталим службеницима Народне банке Краљевине СХС. Исто.

¹⁷⁸³ Никола Перић, управник филијале у Сплиту премештен је из Сплита зато што се оженио Банчним бројачицом, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО. 9.9.1926, а.к. 22.

уредба је допуњена одредбом да при пријему, првенство имају ћерке и најближа родбина преминулих чиновника.¹⁷⁸⁴

У периоду рада Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, несумњиво су њени чиновници били део банкарске елите. С обзиром на бројност, 1913. радило је свега 68 чиновника и то у престоници они су свакако представљали издвојену групу не само по примањима већ и по образовању и друштвеном статусу.¹⁷⁸⁵ Од стварања Краљевине СХС ситуација се делимично мења. Под окриљем Банке нашли су се чиновници који су радили у различитим банкарским институцијама са другачијом традицијом, а њима су се придружили и чиновници из разних новчаних завода. Све то чинило је једну шаролику масу. Јасна хијерархија међу чиновницима је и те како утицала на висину плате.¹⁷⁸⁶ Главни директор Новаковић је одскакао са висином својих примања и од остале двојице директора Гајића и Шајновића.¹⁷⁸⁷

Остали чиновници, од помоћника директора до приправника имали су 1922. године тачно утврђен распон плата у оквиру једног звања. Овај распон је био значајан и зависио је од решења Управног одбора.¹⁷⁸⁸ Из године у годину висина плате је повећавана. Примања су била у порасту до 1925. због нестабилности динара али и намере управе да номиналне зараде колико толико саобрази ценама животних намерница. Од када динар 1925. улази у *мирније воде* зараде су се почетком 1926.

¹⁷⁸⁴ Ова допуна је ступила на снагу 15. јануара 1927, АНБ 1/II, УПР, Записник са 11. седнице ГО, 21. 12. 1926, а.к. 22.

¹⁷⁸⁵ У Народној банци Краљевине Србије распон плата се кретао од 1200 до 12 000 динара, Уредба о чиновницима Привилеговане Народне банке Краљевине Србије, АЈ-65-1083-2055.

¹⁷⁸⁶ На првом месту су била примања главног директора од 15 хиљада, затим главног секретара и инспектора 12 хиљада, старешине одељења односно директора филијале 10 хиљада, виших чиновника 7200 а нижих 4 хиљаде, чиновници-приправници су примали 2100, 18 служитеља је имало месечну плату у распону од 150 до 200дин, а 15 *раденица* месечну плату од 140 до 200 динара АНБ 1/II, УПР, Записник са 26. седнице ГО 27. јун 1919, а.к. 17.

¹⁷⁸⁷ Плата главног директоре је била фиксна и износила је 70 хиљада док се плата двојице директора кретала у распону од 40 до 50 хиљада динара, Члан 16 Уредбе.

¹⁷⁸⁸ Уредба о чиновницима Народне банке Краљевине СХС, Београд 1922.

Звање	Распон плате у динарима
помоћник директора	36.000-12.000
виши инспектор / управник филијале	30.000-9.600
шефови одељења/инспектори	24.000-7.200
помоћници шефова одељења	18.000-5.600
виши чиновници	14.000-4.000
нижи чиновници	9.000-2.000
приправници	4.200-1.680

године кретале у распону од 33 хиљаде за помоћника директора, 14 хиљада за више чиновнике, до 6 хиљада динара за чиновнике.¹⁷⁸⁹

У истраживачком поступку јако је тешко утврдити реалну вредност зарада.¹⁷⁹⁰ У сваком случају оно што је карактеристика читавог периода јесте висина зараде главног директора и двојице директора која је у односу на остале чиновнике била значајно виша. Разлоге за то треба тражити у чињеници да су то били чиновници са највећом одговорношћу.¹⁷⁹¹ Поредећи са примањима других новчаних завода у овом случају, банке са страним капиталом, може се рећи да су плате чиновника Народне банке биле високе.¹⁷⁹² Наиме, висина месечне плате шефа одељења ове респектабилне установе са претежно аустријским капиталом, је била иста као зарада чиновника Народне банке. С обзиром на висину примања, погодности у виду пензионог фонда и здравствене заштите, емисиони завод, као место за рад, није била пролазна станица, већ институција у којој се по могућству проводио читав радни век. Забележени су само случајеви преласка из приватних у Народну банку, а никако обрнуто.¹⁷⁹³

Иако су добијали и тринаесту плату на крају календарске године и разне додате на скупоћу, по куповној снази, њихове плате су биле далеко ниже у односу на куповну моћ пре Великог рата. Имајући све ово у виду чиновници су у више наврата вршили притисак на Управу тражећи повећање зарада, истичући да чиновничка задуженост руши углед, не само чиновника већ и Народне банке.¹⁷⁹⁴ Током 1926. у неколико наврата тражено је од Управе, не само повећање зарада већ и враћање

¹⁷⁸⁹ Почетком 1931. плате су поново повећаване тако да је Милан Париводић као помоћник директора имао плату од 65 хиљада а Драгутин Батушић, управник филијале у Загребу 50 хиљада. АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице УО, 12.1.1926, а.к. 3.

¹⁷⁹⁰ Ради поређења у Србији је килограм меса коштао у распону од 6 до 10 динара, у Љубљани 20, пасуљ свуда 6 динара, 1 килограм свињске масти око 16 динара, АНБ 1/II, а.к. 532.

¹⁷⁹¹ Јануара 1925. Драгољуб Новаковић је имао 216, а директори Гајић и Шајновић 120 хиљада динара. Као хонорарни службеник Арчибалд Рајс је имао плату од 20 хиљада динара.

¹⁷⁹² У Општем југословенском банкарском друштву а.д. зарада директора износила је 17.500 динара, плате шефова одељења између 5и 6 хиљада динара, док су почетници имали плату у распону од 1 600 до 2 300 динара, V. Aleksić, *Banka i moć*, 102-103.

¹⁷⁹³ Постоје многи примери између осталих и Милоје Валтровић, сина Михаила Валтровића рођен 7. 5. 1896. имао државну трговачку академију, прешао је 1927. из Француско-Српске у Народну банку, Александар Гарашанин, рођен 12. 11. 1885. у Бечу завршен Правни факултет, 1923. из Јадранске прешао у Народну банку. АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 2.

¹⁷⁹⁴ У Народној банци су забележени са протести и жалбе само чиновника који су били најнижи у хијерархији, АНБ1/II, а.к. 204.

укинутог родитељског додатка.¹⁷⁹⁵ Свакако у тим представкама чиновници су се понајвише позивали на пример Прве Хрватске штедионице.¹⁷⁹⁶ Посебан проблем је представљало решавање стамбеног питања, за које су указивали на примере Прве хрватске штедионице и Класне Лутрије која је у Београду изградила станове за своје чиновнике.¹⁷⁹⁷ Како су у својој молби управи наводили, за најам стана одлазило је месечно 50-80% зараде, те је један од начина решавања проблема био изградња зграде или давање позајмица са ниском каматом, јер су станови били потребни и за оне који би по било ком основу били премештени из неке од филијала у централу.¹⁷⁹⁸ Чиновници су у својим захтевима истицали да је решавање стамбеног питања приоритет јер *на сваки начин ња оскудица и вечито њешка борба ради одржања живота ушиче на њихову душу, и убија их морално и њакав чиновник никада није у стању да развије своју аилност и способност при раду у банци.*¹⁷⁹⁹ Очигледно је да је Банка давала позајмице за решавање стамбеног питања, с обзиром да чиновници који су потписали представку траже да она то и даље чини.¹⁸⁰⁰

Да су чиновници били задужени то није била никаква тајна, поред тога дешавало се да су и потписивали менице, као врсту облигације. На ово је реаговала Управа која је тражила да се о потписивању било какве обавезе обавесте директори.¹⁸⁰¹ Међутим, ова мера није дала очекиване резултате, те се стога приступило драконским мерама отпуштања из службе, за оне који нису намирили своја дуговања. Чиновницима који су плаћали за друге, својим услужним потписима стављене су забране на плате, остављен је рок за регулисање дугова с тим што су и они

¹⁷⁹⁵ *Именик чиновника Народне банке Југославије*, Београд 1934.

Породични статус чиновника	Бројно стање	Породични статус чиновника	Бројно стање
неожењен	99	неудата	3
ожењен	52	разведен	2
ожењен са децом	159	удовац	2

¹⁷⁹⁶ Прва хрватска штедионица је имала посебан *Кулмеров фонд* где је 1925. дотирано од зараде 600 хиљада динара за школовање деце чиновника, АНБ1/II, УПР, Записник са 10. седнице УО, 18.5. 1926, а.к. 3.

¹⁷⁹⁷ Народна банка је 1922. детектовала проблем и тада је у спроведеној анкети констатовано да постоји 42 чиновника са породицама без решеног стамбеног питања од укупно 142. АНБ1/II, а.к. 204.

¹⁷⁹⁸ Сходно захтеву најам собе и кухиње на периферији Београда износио је 800 динара месечно, у ширем центру најам две собе је износио око 2 хиљаде, Предлог чиновника од 23. 3. 1925. АНБ1/II, а.к. 204.

¹⁷⁹⁹ Исто, Та 42 чиновника претежно су чинили чиновници са најнижим примањима њих 31, 7 виших, 1 в.д. благајника, 1 помоћник шефа, 1 инспектор и 1 виши инспектор.

¹⁸⁰⁰ Исто.

¹⁸⁰¹ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице УО. 11.3.1927, а.к. 4.

били кажњени недобијањем унапређења *када се за њо сйекну услови*.¹⁸⁰² Од 1930. године поштравају се одредбе уредбе о чиновницима. Наиме, до тада је било забрањено чиновницима да се без одобрења прихватају чланства у надзорним одборима приватних новчаних завода али се та забрана није односила на друга акционарска друштва. Од тада управа је захтевала да чиновник тражи одобрење за преузимање било какве функције ван Банке која је за собом повлачила материјалну одговорност.¹⁸⁰³ Иницијативом неколицине акционара покренута је активност на измени поједих одредаба Статута.¹⁸⁰⁴ Као прво тражено је да се забрана да гувернер не сме бити члан управе ни једног новчаног завода, прошири и на директоре и чиновнике који би имали забрану да буду не само чланови Управе неког новчаног завода већ и да не учествују у раду државних институција као што су Монополска управа или Државна хипотекарна банка. У пракси се дешавало да чиновници Народне банке који као инспектори врше контролу пословања неког новчаног завода буду у Управи тог истог завода.¹⁸⁰⁵ То је дало повода за разне сумње у прикривање стварног стања појединих новчаних завода. Као одговор на ово акционари су захтевали и да се онда укине одредба да директори и чиновници новчаних завода не буду чланови управног и надзорног одбора.¹⁸⁰⁶ Међутим, највећи део акционара, као ни сама управа није била за измену већ постојећег стања.

Нема сумње да су упосленици емисионог завода чинили део финансијске елите и да су њихова примања била изнад просека јер им је исплаћивана и 13 плата која није имала вид награде, већ сталног примања. Такође, Банка је излазила у сусрет чиновницима и одобравала сезонске додатке у распону од десет до хиљаду динара, као и за сваког члана породице у распону од 200-400 динара *саобразно њоложају*.¹⁸⁰⁷ На крају године чиновници су добијали и тантијему. Остало је непознато који су тачно параметри узимани у одређивању износа добити. Неспорно да је убедљиво највећи износ добијао главни директор, а иза њега двојица директора. Највероватније је

¹⁸⁰² АНБ1/II, УПР, Записник са 34. седнице УО. 8. 10. 1929, а.к. 6.

¹⁸⁰³ АНБ1/II, УПР, Записник са 27. седнице УО. 18. 10. 1930, а.к. 8.

¹⁸⁰⁴ Иницијативу су поднели: Арсеније Стаменковић, Петар Гребенац, Никола Станаревић, Радомир и Евгеније Милаћевић и Милија Н. Павловић, АНБ1/II, УПР, Записник са 3. седнице ГО, 6. 3. 1926, а.к. 22.

¹⁸⁰⁵ Д. Новаковић је од стране акционара апострофиран као личност који је у исто време била главни директор Народне банке али и члан Самосталне монополске управе и Управе Фабрике шећера. Записник са 5 редовног збора акционара од 8. 3. 1926. *Извештај Народне банке за 1926*, Београд 1926.

¹⁸⁰⁶ Д. Шајновић, директор је приликом оснивања ПАБ-а изабаран за члана Надзорног одбора, *Привилејована ајрарна банка а.д.*, Београд 1930, 9.

¹⁸⁰⁷ Против овог додатка је био Л. Ђеловић који је сматрао да су чиновници Банчини добро плаћени, АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО 15.6. 1923, а.к. 22.

износ тантијеме био у вези са висином плате, с обзиром да управницима највећих филијала исплаћивана тантијема у рангу са шефом одељења.¹⁸⁰⁸

Табела бр. 35 – Висина тантијеме која је исплаћивана чиновницима

година	највећи износ	најмањи износ
1924.	180.000	5.000
1929.	216.000	5.000 ¹⁸⁰⁹

АНБ 1/II, а.к. 30

Банчини чиновници нису имали статус државних чиновника, али се понекад дешавало да управа позитивно одговори на молбе чиновника и примењује разне државне уредбе.¹⁸¹⁰ Емисиони завод је свакао био респектабилна институција у којој је радити било и ствар престижа. И поред тога није била место где се не могу јавно изрећи своја мишљења о разним економским проблемима, већ је у својим оквирима повољно гледала на стручно усавршавање запослених и њихов научни рад.¹⁸¹¹

Чиновници и служитељи имали су право на пензију која се стицала након десет година службе. У пензију се одлазило када је био испуњен један од услова: навршених 35 година службе, болест, 60 година старости или као дисциплинска казна. У случају смрти чиновника, право на пензију је имала његова удовица и малолетна деца. Сваки чиновник и служитељ је био у обавези да месечно 5 одсто од плате издваја у фонд. Према плану са навршених 10 година службе добијало се око 40% плате на име пензије, са сваком даљом годином службе расла је и пензија, тако да онај који је навршио 35 година службе, на име пензије, је добијао своју пуну плату. Удовице и деца умрлих чиновника су остваривала право на пензију. Капиталом пензионог фонда руковала је управа фонда, од пет чланова при чему су три члана бирали чиновници, а по једног члана управни и надзорни одбор. Они су управљали

¹⁸⁰⁸ Милану Париводићу, шефу књиговодства је за 1929. исплаћена тантијема у износу од 36 хиљада, управници филијала у Загребу и Љубљани Драгутин Батушић и Иван Грегорич су добили по 35 хиљада АНБ 1/II, а.к. 30.

¹⁸⁰⁹ Код најмањег износа је износ који се најчешће појављује као такав, с обзиром да су у попису и наведени случајеви од 1 и 2 хиљаде, али су то случајеви чиновника који су тек почели да раде. АНБ 1/II, а.к. 30.

¹⁸¹⁰ Тако је одлучено да се примењује уредба о додацима на скупоћу државних службеника, пензионера, пензионерки и њихове сирочади, АНБ 1/II, УПР, Записник са 44. седнице ГО 2. 10 1920, а.к. 21.

¹⁸¹¹ Душан Узелац је у Банци је напредовао хијерархијским степеницама до вишег инспектора и првог директора. Такође између осталих и Милош Вучковић, поратни професор Економског факултета у Београду током рада у Банци био је аутор многобројних чланака од којих је највећи део објављен у часопису *Економско-финансијски животи*, О. Благојевић, нав. дело, 762, 807.

капиталом, увећавали га и о томе водили засебно књиговодство.¹⁸¹² Капитал фонда се како показују Банчини извештаји стално увећавао и као репрезент моћи чиновничког сталежа остала је једна од најмонументалнијих грађевина у центру Београда.¹⁸¹³

Међу чиновницима свакако најмаркантнија личност је био главни директор. У архивској грађи сачувано је више хиљада докумената која су настала као резултат његове активности, било везано за спровођење политике емисионог завода било за чиновничка питања. Сасвим изненада, он је гувернеру поднео захтев за пензионисање априла 1930, *услед њремености у раду и здравствених разлога*¹⁸¹⁴. Интересантно је да је његов захтев поднесен истог дана када је Милан Достанић постављен за владиног представника, који га је оштро критиковао на пословима око изградње Завода.¹⁸¹⁵ Тада му је молба усвојена и утврђена је пензија од 15 хиљада динара. Истог дана су пензионисани и директори Стеван Гајић и Душан Шајновић.¹⁸¹⁶ Из неког разлога одлуке о пензионисању Гајића и Шајновића су повучене и они су пензионисани, јануара 1931.¹⁸¹⁷ Највероватније да су чланови Управе преиначили своје одлуке стрепећи како ће се одвијати послови у Банци након одласка тројице директора. Главни директор је пензионисан са само 24 године службе проведене у Банци, док су Шајновић и Гајић имали преко 35 година, тако да је у њиховом случају могло бити речи о смени генерација. Одлазак ове тројице директора означио је и промену начина вођења унутрашњег реда и пословања. До тада су баш њих тројица као директори имали станове у згради Банке и фактички и ван радног времена били везани за послове и вредности у Банци. Након њиховог одласка станови су претворени у канцеларије.¹⁸¹⁸ Остаје нејасно какав је био сукоб између главног директора Новаковића и владиног комесара Достанића који се није завршио

¹⁸¹² Сачуване су и посебне Матрикуле пензионера у којима су се бележили подаци о пензионеру, његовим потомцима као и у новчаним улозима у пензиони фонд.

¹⁸¹³ Милан Просен, „Палата пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке“, *Годишњак града Београда* XLIX-L, Београд 2002-2003.

¹⁸¹⁴ Молба Д. Новаковића за пензионисање, 10. 4. 1930, АНБ 1/II, а.к. 27.

¹⁸¹⁵ АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице ГО, 11. април 1930, а.к. 24.

¹⁸¹⁶ С. Гајићу месечна пензија је износила 12.350, а Д. Шајновићу 11.750 динара. АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО 12. 6. 1930, а.к. 24.

¹⁸¹⁷ Пензије су им остале исте с тим што је Стеван Гајић као пензионер био ангажован на изради унутрашњих аката, Душан Шајновић је као пензионер биран у управни одбор Привилеговане аграрне банке, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО, 17. 1. 1931, а. к. 24, *Време*, 29. 3. 1931

¹⁸¹⁸ Против ове одлуке се једино изјаснио Ђорђе Вајферт који је сматрао да је потребно да један од директора буде стално у Банци, АНБ 1/II, УПР, Записник са 10. седнице ГО, 12. 6. 1930, а.к. 24.

пензионисањем главног директора.¹⁸¹⁹ У наредном периоду, иако су се више пута обраћали Банци за повећање пензије њихови захтеви су одбијени.¹⁸²⁰

Послове главног директора је након пензионисања Д. Новаковића обављао Милан С. Протић, виши инспектор који је био дуго вршилац дужности.¹⁸²¹ Након пензионисања Д. Шајновића, на место директора је именован Милан Париводић.¹⁸²² За разлику од Д. Новаковића, Душан Шајновић је добио и писмено признање за свој дугогодишњи рад, с посебним освртом на период Великог рата који је образложио почасни гувернер Вајферт.¹⁸²³

СВАКОДНЕВНО ПОСЛОВАЊЕ

Свакодневно пословање у Банци одвијало се по строго утврђеним правилима и процедурама у којима су били тачно назначени сви кораци у обављању поједине активности. Чиновници који у извршавању послова нису имали додир са новцем били су и невидљиви за кориснике који су долазили у институцију. Њихови послови који су подразумевали израду извештаја, анализа, статистичких прорачуна, кореспонденцију, нису били под свакодневном контролом и одвијали су се далеко од очију јавности. Уколико је при обављању оваквих послова долазило до ванредних околности, оне са собом нису повлачиле контролу и санкције какав је био случај са пословима који су подразумевали руковање с новцем.

Рад чиновника је пратио главни директор који је на основу њиховог рада, владања и година службе предлагао унапређења, с тим што је постојала обавеза да чиновници не могу бити унапређени уколико нису провели минимум две године у једном звању.¹⁸²⁴ У хијерархији чиновници су били у могућности да напредују од

¹⁸¹⁹ Новаковић је отезао са исељавањем из стана, М. Достанић је био изричито против да се део ствари које су затечене у стану, а не требају Банци, поклоне Д. Новаковићу. Због оваквог става као и немања одлука којим су те ствари куповане раније, гувернер је морао да повуче одлуку о поклону, АНБ 1/II, УПР, Записник са 15. седнице УО, 11. 6. 1930, а.к. 7.

¹⁸²⁰ АНБ 1/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 15. 6. 1931, а. к. 25.

¹⁸²¹ Милан Протић, син Стојана Протића, рођен 2. 5. 1898. у Београду, матурирао у Ници, докторирао права у Паризу. Од 1922. као приправник у Народној банци прошао све фазе рада од чиновника, преко инспектора и директора. Протић је јануара 1931. унапређен у звање првог директора, *Извештај Народне банке за 1930*, Београд 1930, IX.

¹⁸²² АНБ 1/II, УПР, Записник са 2. седнице ГО, 18. 2. 1931, а.к. 25.

¹⁸²³ АНБ 1/II, УПР, Записник са 3. седнице УО, 24. 1. 1931, а.к. 9.

¹⁸²⁴ У матрикуле су такође записиване све дисциплинске мере, општа запажања о запосленом, са посебним освртом на родбинске везе међу запосленима: *Драјшиа Ераковић, 1893, Пожаревац*

звања нижег чиновника, преко вишег, до помоћника шефа одељења, шефа, вишег инспектора односно управника филијала и помоћника директора.¹⁸²⁵ У строго описаној лествици звања ништа није препуштено случају.¹⁸²⁶ Као што је нормирала односе између својих запослених, Банка је настојала да то учини и са *йубликом*.¹⁸²⁷

С обзиром да су се послови у Банци обављали на нивоу дневне рутине у строго утврђеном реду и распореду, није могло бити искакања тако да су брижљиво описане све могућности које би реметиле редован ток.¹⁸²⁸ Да би се фактор грешке свео на најмању меру биле су прописане строге мере за сваки прекршај. У зависности од степена иступа који су описани као *неуредно вршење дужности, нејослушности, издавање службених шајана, обмањивање сџарешина и недостијно владање*, дисциплинске мере су биле укор, губитак плате до три месеца и отпуштање из службе.¹⁸²⁹ Главни директор је кажњавао укором и губитком плате до десет дана, а гувернер одузимањем плате до месец дана. О најтежим прекршајима који су повлачили казну губитка плате, више од месец дана као и отпуштање из службе одлучивао је управни одбор. О тежини санкције се расправљало тек након испитивања чиновника и изјаве непосредног надређеног. Најчешћи примери предузимања дисциплинских поступака односили су се на појављивање мањкова, било у трезору, било приликом пословања на шалтерима. Правило је било да се приликом оваквих ванредних ситуација не обавештавају полиција и суд и да се те ствари решавају унутар куће, све у циљу *ојшијеј ујшиска*.¹⁸³⁰

Један од проблема приликом обављања појединих послова је свакако био што се за уочене грешке није могло наћи одговорно лице.¹⁸³¹ Због тога су директори

Државна шјровачка академија, шурак і. Париводића; Бојдан Несјоровић, архийекџа, брајш од сјрица жени Милана Пројшића...

¹⁸²⁵ Иако у архивској грађи нема података о томе Уредбом је било регулисано да чиновници који нису имали 10 година радног стажа могу бити отпуштени, без икакве учињене кривице, уколико је то у интересима Банке, члан 13 Уредбе.

¹⁸²⁶ *Сви виши чиновници йомажу сџарешинама одељења, Нижи чиновници врше йослове које им сџарешине одељења одреде...* Уредба.

¹⁸²⁷ Јасним и прецизним процедурама био је регулисан чак и систем добијања бројева и начин чекања у реду.

¹⁸²⁸ Замена чиновника на шалтер местима, поступак у одсуству имаоца кључева од каса и сефова итд, АНБ 1/II, УПР, Записник са 1. седнице ГО 12. 1. 1922, а.к. 21.

¹⁸²⁹ За грешку приликом бројања новчаница, бројачица је кажњена одбитком једномесечне плате, Акт ЗИН-а бр. 303 од 24. 2. 1931, АНБ 1/II, а.к. 53.

¹⁸³⁰ Случај мањка прилико преузимања новца од стране чиновника из Поштанске штедионице, АНБ 1/II, УПР, Записник са, 7. седнице УО, 28. 2. 1924, а. к. 2.

¹⁸³¹ *Примећено је да чиновници који йакују Банчину йошју раде овај йосао алкаво и са крајњом немарљивошћу не йоказујући ни мало воље и смисла за један исјраван рад*, Наредба директората од 12. 12. 1926, АНБ 1/II, а.к. 27.

прибегавали изради појединачних инструкција где су биле описане све фазе посла, корак по корак. Уколико ни то није давало ефекта са чиновницима се комуницирало путем наредби које су за неизвршење посла за собом повлачиле санкцију.¹⁸³² С обзиром да је било случајева да су запослени као изговор користили и оправдање да нису упознати са одређеном наредбама, уведен је обичај да се свака наредба предаје чиновницима на потпис, као вид сагласности да су упознати са истом. У вандредним околностима каква је била замена крунских новчаница, Банка је продужава радно време својих запослених. Без сваке сумње чиновници су били добро плаћени узимајући у обзир и све ризике које је обављање овог посла доносило са собом.

У оквиру банкарских послова, у групу најризичнијих, са становништа штете, свакако су спадали послови који су се односили на руковање с новцем. Ови су послови били описани и до танчина је био разјашњен поступак у дневној рутини обављања.¹⁸³³ Два кључна места у којима се новац налазио су била трезор и благајна. Трезор је означавао просторију или просторије за пријем, чување и издавање новца. У њему се новац као врста робе свакодневно бројао и бележило се стање вредности на дневном нивоу. Новац се у току радног времена допремао у благајну где су се путем шалтера вршила разна плаћања, односно наплате. Благајне су биле одвојене на динарску и девизну. С обзиром да је новац био примамљива роба, развијен је читав низ процедура и провера како самих чиновника, тако и стања у благајни. Постојањем каса са два или три кључа утврђивао се систем подељене одговорности, али и систем међусобног надзора. На сваку па и најмању сумњу у мањак вршило се темељито сравњивање евиденција о издатим новчаницама са стањем у благајни или трезору.¹⁸³⁴

Редован рад није изазивао ни пажњу јавности која је мислила да је руковање новцем свакако посао који захтева велику прецизност и који се одвија по строго утврђеним правилима и нормама. Међутим један догађај је знатно уздрмао све до тада издате процедуре и инструкције у вези са руковањем новца. Не само да је изазвао смену чиновника који су непосредно или посредно имали веза са тим пословима, већ је и први пут догађај доспео у јавност и дуго био тема београдске

¹⁸³² *Свака омашка, погрешка и уопште неупредивање ових наредба биће у Дирекцији Банчиној узето у рачун приликом давања повиница и унапређивања чиновника Банчиних, Наредба директора од 17.8.1925, АНБ 1/II, а.к. 27.*

¹⁸³³ Чиновницима који су руковали касама пре одласка на годишњи одмор или одсуство пописивало се стање у касама, као и предаја кључева се обављала записнички, Уредба о чиновницима.

¹⁸³⁴ Новчанице су биле паковане у свежњеве и провера се вршила или кроз проверу исправности паковања односно сравњивање декларисаних вредностима са трезорском картотеком или кроз детаљан попис вредности који је подразумевао детаљно бројање и поновно паковање. АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице УО 11.2.1928, а.к. 5.

штампе. Нестанак велике своте новца из трезора изазвао је велику пажњу јавности, која није могла ни да се помири са чињеницом како је новац нестао, наочиглед свих контрола. Овај инцидент из фебруара 1928. године био је дуго тема свих новинских гласила, која су не само пратила касније суђење, већ су и новинари давали свој допринос неком врстом истраживачког новинарства, трудећи се да и пре полиције објасне мотиве и да упознају читаоце са актерима крађе. Мањак у каси од милион динара је констатован 10. фебруара, а већ следећег дана сазвана је седница Управног одбора имајући у виду да је у питању била позамашна свота новца. Сасвим сигурно је велика сума новца била разлог и што је Љуба Срећковић, вицегувернер обавестио и владиног комесара и представника министра финансија одступајући од до тада устаљених начела *да се прво проблем реши унутар куће*. Како су били обавештени приликом затварања дневне благајне њени руковођаци су приметили да недостаје *иакећ од десет свежњева* у новчаницама од по хиљаду динара. Одмах су са мањком били упознати директори Стеван Гајић и Душан Шајновић као и шеф књиговодства Милан Париводић. С обзиром да је у питању била велика вредност, прво се сумњало на рачунску грешку приликом слања новца из трезора у благајну. Имајући у виду да је ово био први такав случај владала је неверица међу особљем: *Сћално вођени идејом да је погрешка а не крађа, ми смо и дање испитивали књиће, докуменће и остјали рад благајне и лично правили сћање из докумената и књића, али смо увек долазили до истог резултата, да је крађа извршена.*¹⁸³⁵ Као једина нада чекао се извештај из филијала да није грешком, уместо једног, у исти аманет спаковано два милиона. Међутим када се испоставило да вишак није послат у неку од филијала, вицегувернер је наредио и преглед стране валуте када је на *ошће изненађење* констатовано да недостаје хиљаду долара. О догађају је одмах обавештен Арчибалд Рајс, који се није слагао са мишљењима директора да је каса насилно отворена и да су крађу извршили послужитељи већ је инсистирао да је у све *морао бити умешан неки чиновник а не само послужитељи.*¹⁸³⁶ Дакле, читав дан Банка није о нестанку новца известила полицију већ је то учињено тек касно увече када је полиција извршила претрес кућа двојице служитеља који су били дежурни у ноћи између 9. и 10. фебруара, *али ништа није сумњиво нађено*. Сутрадан је у Банци настављено са пописивањем новца у касама и тада је откривен и мањак од хиљаду и по долара у каси код благајника Драгомира Милутиновића.¹⁸³⁷ Управни одбор је одлучио *да се одмах смени њ. Милутиновић и да се против њега поведе кривична истраја и ошужи*

¹⁸³⁵ Исто.

¹⁸³⁶ Исто.

¹⁸³⁷ Драгомир Милутиновић, рођен 9.5.1893. у Жабарима, завршио је Државну трговачку академију у Београду. Од 1913. као приправник је радио у Народној банци. Од 1922. на пословима благајника нису забележени преступи ни дисциплинске мере. Оно што је изазвало сумњу је да

за мањак у каси. Иако су први мањак уочили и одмах га пријавили, руковооци благајном Јован Ђуричић и Војислав Холец су такође смењени.¹⁸³⁸

Свесна да сви догађаји у њој и око ње побуђују интересовање јавности, Банка је прва обавестила штампу *да би се избејло да новинари о овој крађи у банци не доносе произвољне и неистините извештаје*.¹⁸³⁹ Међутим ово штуро саопштење још више је подстакло калкулације око криваца за крађу. Полиција је наставила даљу истрагу и главни директор је само спорадично обавештавао управни одбор о резултатима истраге. Док су Банчини извештаји лишени сваке сензације с намером да се утврди када је и на који начин дошло до крађе, дотле новински натписи у покушају реконструкције догађаја посежу и за причама романтичног карактера.¹⁸⁴⁰ Суђење је почело маја 1928. године и на њему су изнете појединости које су индиректно оптуживале Банчиног чиновника да је *финансирао неке неусијеле проналаске* и да је при накнадном прегледу касе *покушавао да гео девиза врати наирај*. Такође оптужен је био и служитељ Драгутин Ђурђевић за кога се накнадно сазнало да је приметио како чиновник износи новац и да га је уцењивао, а потом немилице трошио новац добијен од изнуде.

С обзиром да је у питању била велика сума новца према речима новинара *у Банци је настала нечувена узбуна*.¹⁸⁴¹ Оно што је додатно интригирало јавност била је и чињеница да је главни окривљени чиновник одбијао да призна крађу, док је служитељ изјављивао током суђења да је дао изнуђен исказ.¹⁸⁴² Украдени новац није пронађен, а оно што је додатно узнемиравало били су искази чиновника Милутиновића који је оптуживао за немарност своје дојучерашње колеге, бројачице

је благајник Милутиновић прво изјавио *да му је каса у реду* а потом је изјавио *да није знао да има мањак*. Исто.

¹⁸³⁸ Јован Ђуричић, рођен 13. 2. 1881. у Београду, завршио државну трговачку академију, у Народној банци радио од 1900, преминуо 27. 1. 1923; Војислав Холец, рођен 22. 8. 1895. у Београду, завршио државну трговачку академију у Народној банци радио од 1913. АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1.

¹⁸³⁹ Издао је следеће саопштење: *У дневној каси блајајне Народне банке приликом ирејледа 9 овој месеца, појавио се извештајан мањак. Одмах је уведена енергична истраја, ради проналаска кривца*. АНБ 1/II, УПР, Записник са 4. седнице УО 11.2.1928, а.к. 5.

¹⁸⁴⁰ Новинар наводи да се крађа десила приликом венчања ћерке Николе Пашића Даре и Божидара Пурића, с обзиром да је свадбена поворка из Саборне цркве управо пролазила Улицом краља Петра и да је осумњичени чиновник користећи тренутке непажње својих колега који су догађај пратили с прозора узео један пакет са 1000 новчаница од по 1000 динара, *Време*, 23.5. 1928.

¹⁸⁴¹ *Правда*, 28.11.1929.

¹⁸⁴² Служитељ је у Банку примљен по препоруци кнеза Павла и раније је радио на Двору, *Време* 24. 5. 1928.

па чак и директоре.¹⁸⁴³ С друге стране Банчин адвокат је у при план истицао накнадно откривен његов *лакомислени живој и везе са проблематичним женскињама*.¹⁸⁴⁴ На крају он је признавао мањак који се појавио у доларима, тврдећи да му је нестанак милиона динара подметнут.¹⁸⁴⁵

Иако је процес трајао кратко и пресуда је донешена већ крајем маја 1928. пресудом Апелационог суда, случај је поново актуелизован због формалне грешке јер служитељу Ђурђевићу није судила порота те је виша инстанца тражила да се суђење понови. Ово је значило да се у штампи наново описује читава крађа и доносе детаљи са суђења.¹⁸⁴⁶ Судски процес се завршио другостепеном одлуком Касационог суда новембра 1929. године.¹⁸⁴⁷ За крађу у износу од хиљаду долара и милион динара чиновник је осуђен на осам година, а саучесник служитељ, на годину дана затвора.¹⁸⁴⁸ У овом случају, Банка је санкционисала и свако прикривање криваца.¹⁸⁴⁹ Након крађе је дошло до измена појединих процедура у руковању с новцем, с обзиром да су немили инциденти били повод да се испитају устаљени процеси рада са новцем. Ова крађа и читаво суђење, искази сведока изазивали су велику пажњу јавности, која се питала како су толике вредности могле нестати *из њезора са два кључа*.¹⁸⁵⁰ Свакако ово је била ситуација нимало пријатна за емисиони завод, њену управу и чиновнике. Наиме није било неуобичајено да се радом централне банке бави штампа, али у контексту критике кредитне политике, извештаја са зборовна акционара или вођења девизне политике. У овој ситуацији нелагода запослених се повећавала и због чињенице да окривљени није признао преступ. Стална саслушавања и сумњичења су уносила немир јер како су на суду тврдили *да би сјасао себе он се сумњичио своје другове, своје шефове, своје директоре чак и њвернера*.¹⁸⁵¹ Поставља се питање шта су други чиновници осећали у овој ванредној ситуацији, сигурно *сјрах и зебњу*, јер

¹⁸⁴³ Током суђења Милутиновић није признао крађу, АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице УО, 8. 3. 1929, а. к. 6.

¹⁸⁴⁴ *Време*, 24.5.1928.

¹⁸⁴⁵ Истовремено су његови браниоци оптуживали Банку да не води рачуна о новцу да се он често затура а потом проналази и да је оптужен само Милутиновић док су главни благајници поштеђени, *Време*, 27.5.1928.

¹⁸⁴⁶ Током новог поступка Ђурђевић је тврдио да је исказ дао под присилом после батина и претњи. Исто.

¹⁸⁴⁷ АНБ 1/II, а. к. 56, *Време*, 28.11.1928.

¹⁸⁴⁸ АНБ 1/II, УПР, Записник са 8. седнице ГО, 26.5.1928, а.к. 23.

¹⁸⁴⁹ Тада су отпуштени послужитељи који нису учествовали у крађи, али нису обавестили управу да су код свог колеге *примели велику количину новца баш у оно време кад се траја и врше извиђаји за украденим новцем из Блајајне*, АНБ 1/II, УПР, Записник са 7. седнице УО 21. 3. 1928, а.к. 5.

¹⁸⁵⁰ *Полишика, Правда Време*, 28. 11. 1928.

¹⁸⁵¹ *Полишика*, 28. 11. 1928.

је било тешко реконструисати дане који су претходили нестанку новца и уочити неправилности у руковању са вредностима.

Иако често штампа није била благонаклона према емисионом заводу, ово је до 1931. једина крађа у Народној банци која је била тема штампе. Ако изузмемо крађу која се десила приликом враћања имовине из Марсеја у Банци се овакви ексцеси нису ни дешавали.¹⁸⁵²

Један од случајева који је показао да је у супротности са Банчиним пословањем је и случај чиновника Јована Мокрањаца. Иако са неубичајеним квалификацијама за обављање чиновничких послова, Мокрањац је примљен у службу 1922. године, претпостављамо уз интервенцију Ђорђа Вајферта, блиског пријатеља његовог стрица Стевана.¹⁸⁵³ Иако извештаји његових претпостављених нису били нимало похвални, он је напредовао до места помоћника филијале у Сарајеву.¹⁸⁵⁴ Међутим до инцидента је дошло када се сазнало да се задуживао код пословних партнера Банчиних и када је комисија посебно формирана за испитивање израчунала да дугује на 32 места било код банака било код приватних лица једну позамашну своту новца, те је закључила *да је њиме и ујлед банчин и ујлед банчиних чиновника убијао*.¹⁸⁵⁵ Ситуација се само погоршала када је пребачен у Београд.¹⁸⁵⁶ Комисија је заузела став да за све наведене прекршаје следи отпуштање, без икакве накнаде. С обзиром да је у Банци провео мање од десет година, у складу са Уредбом о чиновницима могао је

¹⁸⁵² С обзиром да се испоставило да су за крађу златника који су долазили из Земуна и шлеповима Савом транспортовани у Београд, одговорни српски војници који су обезбеђивали транспорт, сума је једноставно отписана као *мањак*.

¹⁸⁵³ Јован Мокрањац, рођен 1887. у Прокупљу чувени српски виолончелиста, синовац Стевана Мокрањаца, Завршио је државну трговачку академију у Београду а потом Музичку академију у Минхену и свакако му банкарски послови нису били преокупација поредећи га са чиновницима који су имали претежно трговачке академије. Међутим сигурна месечна примања су свакако била разлог његовог рада у емисионом заводу. Ђорђа Вајферта и Стевана Мокрањаца везивала је и припадност масонима. Највероватније је Ђ. Вајферт финансирао и пренос остатака Стевана Мокрањаца из Скопља у Београд, Сасвим другачји траг у Народној банци је оставио др Момчило Мокрањац, рођен 1899. у Београду, завршио хемију на Сорбони, син композитора Стевана, истакнути хемичар који је у периоду од 1933. до 1946. био шеф лабораторије за испитивање племенитих метала у оквиру Завода за израду новчаница а потом професор на Фармацеутском факултету, АНБ 1/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 2.

¹⁸⁵⁴ *Не воли да врши техничке послове а других послова у филијалу и нема ња се према њоме у послу не прекида него за време службеног рада, више своје драме и врши своју приватну кореспонденцију. У бројкама није поуздан*, АНБ 1/II, Записник са 31. седнице УО, 4.9. 1929, а.к. 6.

¹⁸⁵⁵ Како је Комисија израчунала износ дуга је био преко 500 хиљада. АНБ1/II, УПР, Записник са 31. седнице УО, 4.9. 1929, а. к. 6.

¹⁸⁵⁶ Током боловања и одсуства из Банке свирао је на радију, на два Банчина позива да се јави на посао није се одазвао. Исто.

бити отпуштен и без свих наведених разлога.¹⁸⁵⁷ Мокрањац је још једном молио за пријем у службу Банчину али је одбијен.¹⁸⁵⁸ Ово је био радикалан пример. Најчешће су чиновници били кажњавани новчано за своје погрешке.¹⁸⁵⁹

У овакво регулисаном систему издавала су се нова правила и упутства, а све у циљу да се погрешке сведу на најмању меру. Временом Банка је била у позицији, да као институција која је примамљива за запослење, у степену образовања захтева више од својих службеника. За само деценију разлике емисиони завод је своје стандарде толико подигао да је за пријем у службу била потребна државна трговачка академија или висока економска комерцијална школа у Загребу или правни факултет.¹⁸⁶⁰ Са девизом која се непрекидно наглашавала *да је уїлед чиновника и уїлед Народне банке* временом су се још више нормирала и утврђивала правила која су се односила на пријем у службу, дужности и права запослених.¹⁸⁶¹ Имајући у виду случај крађе и чиновника Мокрањаца као два најизразитија примера кршења дужности запосленог, а у жељи да се такви случајеви више не догађају, правобранилачко одељење је при изради новог Правилника додало одредбе о дужности чиновника да извести свога шефа о свакој запаженој појединости која би могла бити штетна по Банку, као и забрани упуштања у било какве трговачке и шпекулативне послове и *лакомислено задуживање*.¹⁸⁶²

Свакодневно пословање Народне банке је представљало низ испреплетаних веза чланова управе, чиновника и Банчиних клијената, било представника новчаних завода било фирми. Ове везе биле су узрочно последичне, јер без одобрења односно потписа гувернера, вицегувернера или дежурног члана управе није било могуће спровести даљи рад са новцем, кредитима, и на осталим банкарским пословима који су на себе преузимали чиновници.

Својим положајем у центру града, у Дубровачкој улици, од 1904. године, Улица краља Петра, Народна банка је било место окупљања чланова управе, најмоћнијих

¹⁸⁵⁷ Исто.

¹⁸⁵⁸ *Без обзира што носи породично име заслужној композицијора Стивана Мокрањаца и сам је уметник, музичар и књижевник*, АНБ I/II, УПР, Записник са 12. седнице ГО, 15.10.1930, а.к. 24.

¹⁸⁵⁹ Војислав Д. Холец је кажњен десетодневном платом због тога што је главном директору у два наврата послао нетачан осмодневно стање. Син војводе Живојина Мишића, Радован кажњен укором због играња карата на радном месту, АНБ I/II, Матрикула чиновника Народне банке Краљевине СХС, књига 1

¹⁸⁶⁰ У претходној Уредби нема ни помена факултета већ је услов завршена трговачка академија која је била у рангу средње школе, *Правилник о чиновницима Народне банке Краљевине Југославије*, Завод за израду новчаница Народне банке Топчидер, 1933

¹⁸⁶¹ Уредба о чиновницима из 1922. има 64, а Правилник о чиновницима из 1933. године 157 чланова.

¹⁸⁶² *Правилник о чиновницима Народне банке Краљевине Југославије*, Завод за израду новчаница Народне банке Топчидер, 1933

акционара који су као припадници београдске чаршије имали у непосредној близини у Кнез-Михаиловој улици и своје радње и стамбене објекте. Сходно томе била је и место ортачких веза и склапања нових послова, који су у свом исходишту веома често као последњу инстанцу имали подношење захтева за одобравање кредита.¹⁸⁶³ С друге стране, чиновници су били стручан кадар за које је емисиони завод, не само због материјалних чинилаца, већ и због разгранатих веза са европским централним банкама и могућностима за даљу едукацију, био тражено место за рад. За разлику од Министарства финансија које је критиковано да се приликом запошљавања чиновника руководи и партијским и националним интересима, овакви наводи нису се користили за чиновнике Народне банке. Занимање банкарски чиновник је спадало у групу пожељних, јер је доносило финансијску сигурност која је значила и одређени статус у друштву.¹⁸⁶⁴

¹⁸⁶³ Раније су се трговци састајали у кафани Грчка краљица, свакој јутра и њедвече на црну кафу и разјовор, М. Костић, *Усион Београда*, 223.

¹⁸⁶⁴ Милица Јаковљевић (Мир-Јам), списатељица и новинарка је своје романе у међуратном периоду објављивала у наставцима у *Недељним илустрацијама*, у својим делима *Нейобедиво срце* и *Ојмица мушкарца* дочаравала српско грађанско друштво, а као пожељног за брак описивала и банкарског чиновника чија су примања била већа од плате професора у гимназији.

ЗАКЉУЧАК

Народна банка, као институција која је од државе добила привилегију односно повластицу за штампање националне валуте динара, са капиталом који је постао део *народне* имовине и основа новчаног система, свакако је имала велики утицај на економске прилике у српској, а потом и у југословенској држави.

Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је настала од Привилеговане Народне банке Краљевине Србије која је основана 1883. године, и то тако што је њена делатност проширена на читаву југословенску територију. Имајући у виду да је једино Краљевина Србија имала свој емисиони завод, ово је била одлука која је била опште прихваћена. Политичке промене након Првог светског рата изазвале су велике економске промене, у смислу брисања старих, али и настанка нових граница. У условима када се и у европским оквирима вршила концентрација капитала кроз спајање индустријског и банкарског, у један финансијски, у југословенској држави очекивања су била да емисиони завод својим деловањем, ублажи све неравномерности и различитости постојећег привредног развоја.

Сходно закону из јануара 1920. године, њен задатак је био да регулише новчани оптицај, одржава стабилност динара и кредитира привреду пре свега краткорочним кредитима и да за државу врши благајничу службу. Почетна идеја да Народна банка добије југословенски карактер, није била остварена. Наиме, већ приликом уписа акција као вид увећања капитала показало се да су пречански крајеви били недовољно заинтересовани за куповину вредносног папира Народне банке. За то су постојали многи разлози. Сасвим сигурно да је ограничено познавање привредних прилика, опсега и рада емисионог завода, али и чињеница да је у Хрватској и Словенији оснивање Прве хрватске штедионице и локалних штедионица имало и националну ноту, утицало на то да се Народна банка не доживљава исто као у Србији. На то се надовезала и релативно ниска зарада на овој хартији од вредности, као и проблем унификације. Када је упис акција завршен, убедљиво највећи број акционара, било новчаних завода, било приватних лица је био из Србије, где је уписано 29662 акције, у Хрватској 6195 и Словенији 2317. У односу на привредну снагу упада у очи број уписаних акција у Босни и Херцеговини 1172, насупрот Војводине са само 623 купљене акције.

Сходно правилима рада акционарских друштава, овако утемељена национална структура власника акција је имала далекосежне последице пре свега на управљачку структуру емисионог завода. Наиме, имајући у виду да је посед акција повлачио за собом и одређена права у одлучивању, емисиони завод неће добити карактер *југословенскої*. Иако је током читавог периода Народна банка била на мети критика у првом реду хрватске јавности, да је заступник само српских привредних интереса, до промене у власничкој структури имаоца акција није дошло, иако су се акције продавале на берзама и са њима се слободно трговало.

Као акционарско друштво, Народна банка је радила послове од којих је остваривала зараду у првом реду кредитирање новчаних завода и привреде које је извршавала уз наплату камате. С обзиром да је била *йовлашћена* и имала сигурне, загарантоване приходе она је бесплатно вршила послове свих плаћања за државу али је и у свом окриљу формирала посебно одељење које је имало за циљ изучавање привредних прилика не само у Југославији већ и у иностранству, а све у циљу спречавања осцилације вредности националне монете.

Оно по чему је Народна банка била најпознатија су свакако били послови који су се односили на издавање новчаница, и рад са њима. Због тога су новчанице биле њен заштитни знак и обележје, а по њиховој вредности односно куповној моћи ценила се и држава, као и њен емисиони завод. Управо зато свим активностима које су се односиле на новчанице, од одређивања апоена који ће се израдити, идејног решења, штампања, дистрибуције и на крају повлачења, придавала се велика пажња. У сегменту новца у Краљевини СХС, Народна банка се суочила са проблемом који готово није постојао у претходном периоду – појава фалсификата. Нарочито током послова унификације валуте односно периода издавања и важења динарскокрунских новчаница, у оптицају су се појавиле бројне кривотворене новчанице. Имајући у виду да је ова појава утицала на вредност монете и држава и емисиони завод развили су бројне поступке у циљу заштите оригинала.

Настављајући традицију рада Привилеговане народне банке Краљевине Србије, новчанице нове државе банчиног издања се биле израђиване у Банци Француске. Идеја да и југословенска држава добије своју штампарију новца односно, да не буде зависна од утицаја са стране и тешкоћа везаних за транспорт вредности јавила се 1925. године. Уз инструкције емисионог завода Француске које су се угледале у преписивању процедура и поступака везаних за израду вредности за само две године од 1927. до 1929. завршена је изградња Завода за израду новчаница у Топчидеру. Новчанице су морале бити дистрибуиране и у најудаљенији кутак државе, због тога је као један од основних задатака Народне банке након уједињења, наведено оснивање филијала. У периоду Краљевине Србије Народна банка није

имала филијале и тек након Балканских ратова отворене су две у Скопљу и Битољу које због потоњих ратних збивања, оперативно нису започеле са радом. Са стварањем Југославије државни банкарски систем пречанских крајева који су чини ле филијале АустроУгарске банке стављен је под контролу, укључивањем тих филијала у систем рада Народне банке. На основу споразума са државом, марта 1920. године. Народна банка је преузела 15 филијала бивше двојне монархије, које су укључивале зграде и покретни инвентар, као и особље. Преузимање филијала је било део много ширег питања ликвидације АустроУгарске банке који је подразумевало за Краљевину СХС добијање дела златне резерве, али истовремено и преузимање обавеза намиривања дела неисплаћених дуговања. Ово питање које је Народна банка спроводила у сарадњи са Министарством финансија свој највећи опсег је имало до 1924. али се протезало све до 1927. године, имајући у виду да је и даље вршена наплата купона аустријских обвезница.

Упоредо са пословима који су се односиле на преузимање ових филијала, радило се на отварању нових. Разапета између објективних привредних разлога и притиска државе која је сматрала да ће отварање испостава емисионог завода ублажити привредне дисфункционалности подручја, Народна банка је до 1931. основала филијале у Нишу, Шапцу и Цетињу и обновила рад филијала у Скопљу и Битољу.

Преузимање филијала бивше АустроУгарске банке значило је и потребу државе, да Народну банку стави у службу унификације новчаног система. Постојање различитих валута у оптицају био је један од проблема који је захтевао брзу реакцију, нарочито по питању круне. Краљевина СХС није била једина која се бавила овим питањем, јер су и остале земље наследнице имале да реше овај проблем. Жигосање, обележавања односно маркирања ових новчаница су поступци који су у мањој или већој мери спроведени у свим земљама. Основни циљ оваквог обележавања био је прво, давање круни национално обележје, а потом и утврђивање количина у оптицају. Наиме како се показало у пуном светлу, тек крајем 1918. некада солидна монета била је обезвређена штампањем за потребе вођења рата. У првобитним разматрањима овог проблема у Краљевини СХС сви аргументи су били на страни динара, монете која је имала металну и девизну подлогу, као и емисиони завод. Избор динара за национални новац није био избор само српских, већ и пречанских крајева. Међутим проблем се појавио приликом утврђивања односа којим ће се круне замењивати за динар. Нема сумње да је вредност круне на свим берзама била у сталном паду. Такође неизвесност која је трајала током 1919. имала је и психолошки ефекат, који је утицао на варијације курса. Како је време одмицало у Краљевини СХС, овај процес је од чисто монетарног прерастао у политички проблем. Наиме,

однос четири круне за један динар постао је камен спотицања, не само приликом размене, већ је своју надоградњу доживео у делима хрватских писаца који су га користили као аргумент у тези о економској експлоатацији пречанских крајева.

Утврђивање реалне вредности круне у односу на динар, за историчара али и за представнике других научних дисциплина велики је изазов, зато што берзански курсеви и цене одређених производа не пружају целовиту слику. Оно што је засигурно да капитал новчаних завода пречанских крајева није било угрожен или осетно умањен.

Послови на преузимању филијала бивше двојне монархије као и послови на унификацији новца биле су нове активности које су појачале везе емисионог завода са државом. Након уједињења, у временима организације државног апарата, посебна знања и ефикасност упосленика Народне банке су свакако били битан фактор при реализацији захтева државе, оличене пре свега у министарствима трговине и индустрије као и финансија. Као вид притиска или доживљаја емисионог завода као део организационе целине свог ресора у томе су се нарочито истицали министри финансија, који су веома често и присуствовали седницама Управе.

Након унификације валуте Народну банку су чекали нови задаци који су се односили на одржавање стабилности динара. Наиме у првим година након завршетка Великог рата када су се устаљене норме и правила златног важења валута споро враћала у европске државе, мере на очувању вредности динара биле су приоритетни посао који је Народна банка спроводила уз сагласност Министарства финансија. У условима разорене привреде, неразвијене и неуједначене инфраструктуре, недостатка девиза за подмиривање основних плаћања према иностранству, држава се у спречавању инфлаторних кретања служила пре свега административним мерама. Међутим неуспели експерименти који су имали за циљ контролисани рад са девизама, довели су до тога да је динар до почетка 1923. био у сталном паду. Члници Банке који су своје привредне успехе остварили у епохи либералног капитализма ненавикнути на овакво мешање државе упорно су сугерисали да се јака валута не може одржавати негативним трговинским билансом, неуређеним саобраћајем и шпекулацијама које су имале за циљ зараду на курсним разликама. Држава није имала другог решења осим концентрације девиза код свог емисионог завода које су потом служиле за разна плаћања према иностранству и интервенције на берзи. Промене у начину вођења девизне политике је означио долазак Милана Стојадиновића на чело Министарства финансија. Излазак на светске берзе је био његов мото којег се придржавао и емисиони завод, код којег је у периоду 1923-1926. створен завидан девизни фонд за плаћања у иностранству, али и за интервенције, све у циљу јачања и одржавања стабилности динара. Постигнута стабилност која

је значила исти однос динара према швајцарском франку одржавана је све до 1931. године, те се тај период назива и фактичка стабилизација.

Упоредо са токовима економског живота у Европи први пут се 1926. јавила идеја да се изврши законска стабилизација динара односно да национална валута Краљевине добије златно важење, као монета која ће бити пријемчива и за друге државе у свим новчаним трансакцијама. Међутим, нерешено питање исплата ратних дугова према Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама одложили су југословенске покушаје до 1928. године. Кључно питање које се наметало поред везивања монете за златно односно девизно важење је било питање измиривања дуга државе према емисионом заводу. Југославија у овом погледу није била изолован случај. Као ни земље у окружењу, овај процес није могла да изврши сопственим ресурсима већ само склапањем међународног зајма. У јеку преговора у Великој Британији са банкарском кућом Ротшилд, када је Народна банка била спремна да спроведе златно важење динара, атентант у Народној скупштини скренуо је пажњу на српскохрватске односе. Несређене политичке прилике и увођење диктатуре директно су утицале да преговори око зајма буду одложени за каснија времена. Законска стабилизација динара извршена је тек 1931. склапањем зајма у Француској, и уз помоћ њених финансијских стручњака, када је установљено краткотрајно златно важење динара. У склопу ових промена, усвојен је и Закон о Народној банци Краљевине Југославије који је означио прекретницу у поимању улоге емисионог завода. Основана као приватно акционарско друштво, она је овим законом прерасла у полудржавну установу којом су могла руководити личности изабране од државе са одговарајућим стручним квалификацијама, а не као до тада најутицајнији акционари. Надзор државе над емисионим заводом је растао сразмерно порасту њеног утицаја на економске прилике у земљи. Након Првог светског рата поред Министарства трговине и индустрије као контролни орган појављује се и представник Министарства финансија, са којим је Банка водила послове на стабилности динара. Од 1931. примарна функција Народне банке није више вођење кредитне политике за коју је добијала у првој деценији делања Краљевине СХС и похвале и критике.

При проучавању кредитне политике, сви несклади у области привреде и политике преламају се кроз историју емисионог завода. Утицаји државе у пословању Банке, нарочито су видљиви кроз процес задуживања. Наиме, у првим поратним годинама када су издаци за исхрану, издржавање војске, утврђивање граница, повезивање покрајина у јединствену државу били у сталном порасту, а прикупљање пореза недовољно организовано Народна банка је служила као државна каса. Иако су се за новац који је држава узимала користили различити термини: редован кредит,

ванредни кредит, плаћања државним боновима, летећи дугови, сви ови издаци заједно, су представљали државни дуг. Овај дуг се повећавао до краја 1922. године и од тада држава се више није задуживала код централне банке, али није ни враћала своја дуговања. У пракси је ово значило да је, када се дуг повећавао, Народна банка штампала новац без покрића. Ова *заробљена* средства утицала су на смањени опсег кредитирања привреде, имајући у виду да су била омеђена законском регулативом, износа *од њри њуша онолико колико има мейшалне њодлоје*. Водећи људи Банке пружали су у мањој или већој мери отпор државној политици и скретали пажњу на чињеницу да се на овај начин кредити не преусмеравају према привреди која се недовољно развија и мање приходује. С друге стране нису остајали имуни на захтеве државног апарата који су били правдани *ојшћим државним њојшебама* којих је у Краљевини СХС било много. Оно што је посебно уочљиво је да су се добијени кредити касније употребљавали за попуњавање рупа у буџету и плаћања, а не за системско решавање неког проблема, односно инвестициона улагања. Имајући у виду да држава свој дуг није измирила све до законске стабилизације динара зашта јој је опет био потребан инострани зајам утицала су на чињеницу да Народна банка никада није прешла на дугорочно кредитирање привреде. Чланови Управе били су представници на само привредне елите, већ и политичких партија у првом реду Радикалне и Демократске, који су интересе емисионог завода често подређивали страначким и на седницама управе подржавали односно нападали ставове министра финансија у зависности од његове партијске припадности. С друге стране намеће се закључак да овакво посезање за новчаницама Народне банке не треба да чуди, сагледавајући и начине планирања, а потом и усвајања буџета. Није била тајна да је чак и усвајање Видовданског устава било резултат уступака за које је опет требало обезбедити новчана средства. Као носилац капитала и установа која штампа новчанице, Банка је била примамљиво место за остваривање утицаја и за краља Александра Карађорђевића. Наиме не само да је имао коначну реч у одабиру личности које су водиле ресор финансија, већ је покушавао да утиче и на избор гувернера непотврђивањем Драгутина Протића за наследника Ђорђа Вајферта 1926. године.

Овако велико *инћересовање* за рад Народне банке, свих полуга моћи у Краљевини, остављао јој је не много простора за самостално деловање и одлучивање. Управо ово мешање државе у функције Народне банке, кроз сталне захтеве за доделом кредита утицало је и на смањење средстава за кредитирање привреде. Рад Народне банке на кредитирању привреде даје слику *недовршеној* друштва, јер су кредити били усмеравани претежно на новчане заводе који су опет даље своје кредите дистрибуирали по сопственом нахођењу. Емисиони завод иако је имао

најниже каматне стопе, око 6 процената није имао механизме да омеђи износ камате, новчаним заводима нити је имао контролу над додељеним средствима. Процентуално гледано значајно мања средства су се користила за кредитирање индустријских предузећа, у читавом периоду до 1931. године. Прве године након завршетка рата закључно са крајем 1922. карактерише обиље новца и инвестиција који се преливао и на кредите. Међутим, од почетка 1923. Народна банка води рестриктивну кредитну политику, и кроз проверу банкарског пословања новчаних завода којима је кредит додељен. Највећи број кредита које је одобраван имао је карактер сезонских у трајању од три месеца, који су веома често продужавани те су тиме добијали карактер редовних, годишњих. Због знатног недостатка капитала, привредници, у првом реду индустријалци, су посезали за кредитима из иностранства.

Кредитна политика Народне банке је била тема која је највише интересовала југословенску јавност, и о којој се највише писано. У прво време кредитна политика је критикована због износа додељених кредита, али временом овај проблем је добијао националну конотацију. Иако су оптужбе и захтеви били најгласнији са хрватске стране не може се рећи да су остали делови југословенског банкарског система били задовољни расподелом, али за разлику од хрватске стране то нису тумачили као пример великосрпске хегемоније. Са доношењем Закона 1931. расправе о кредитној политици су пребачене у други план будући да је њена монетарна улога постала најважнија.

Неразумевање и националне конотације при дистрибуцији кредита имале су своје корене и у наслеђеним различитим системима банкарског пословања. Привредно развијенији крајеви Словеније и Хрватске са далеко дужом традицијом у банкарском пословању очекивали су да ће добити водећу улогу југословенској држави. Нема сумње да је јачина њиховог капитала као и редовно пословање током Првог светског рата било од кључне важности. По снази капитала, најмање банке су и даље пословале у Србији, те чак ни оне најмоћније нису отварале своје филијале у Хрватској и Словенији. За разлику од њих, банке из Хрватске су отварале своје огранке на читавој територији Југославије. Прва хрватска штедионица, најмоћнији новчани завод је пре избијања кризе 1931. године имала 56 подружница. Загреб је био банкарски центар Краљевине и у њему је 1930. пословало 26 банака са капиталом два пута већим од банака у престоници. Поставља се питање да ли је у овим расправама улога Народне банке прецењена?, Народна банка у условима ограниченог привредног развоја Краљевине, са ограниченим износима за кредитирање привреде није свакако била одлучујући фактор у кредитном систему, нити је њена кредитна политика променила ниво привредне развијености Југославије и њених делова.

На критике своје новчане политике Народна банке је одговарала да су потребе за капиталом далеко веће у разрушеној Србији у којој нема моћних приватних завода, као и да новчани заводи у Хрватској и Словенији располажу са много већим капиталом.

Мозаик банкарског система у Краљевини Југославији су поред емисионог и приватних новчаних завода, сачињавале и банке које су биле основане уз учешће државног капитала са намером да се њиховим радом покрију одређене области банкарског и привредног пословања. Тако је Државна хипотекарна банка које је своје утемељење имала у Управи фондова Кнежевине Србије, додељивала кредите уз уписивање заложног права на непокретности. Поштанска штедионица је покривала сегмент платног промета преко разгранате мреже пошта. Занатска банка је основана са намером да се реши проблем кредитирања занатлијског сталежа. Тек 1929. држава је оснивањем Привилеговане аграрне банке кренула у решавање проблема презадужености сељака. Док је Државна хипотекарна банка условно речено била наставак традиције српског банкарства, а Поштанска штедионица банкарства бивше АустроУгарске монархије, Занатска и Привилегована аграрна банка су основане са намером да као *специјализоване* регулишу одређене токове привредног живота. На жалост, нису успеле да потребним капиталом дају замајац привредним областима за које су биле и основане.

Мноштво банака основаних приватним акционарским капиталом била је стварност Краљевине Југославије. Ова појава карактеристична је у првом реду за Србију где су пословали заводи по уско територијалном принципу, у смислу да је готово свака варошица имала бар једну банку. Са ограниченим капиталом, где су већински власници акција били и власници некретнина, али и индустријских предузећа односно трговачких радњи оне нису имале велики опсег кредитирања и зато су се обраћале Народној банци. Крајем 1926. године постојало је 672 завода акционарског типа од којих је готово половина, њих 307 радило на територији Србије и Црне Горе. Насупрот томе у Хрватској је у исто време пословало 143 завода са готово дупло већим капиталом и могућношћу да са знатно развијенијом културом штедне утичу на привредни развој.

Место Народне банке у финансијском односно банкарском систему је било омеђено постојећом законском регулативом. У Краљевини, новчани заводи пословали су на основу наслеђених закона и у периоду до почетка Другог светског рата није био усвојен јединствени закон о банкама. Однос између емисионог и приватних завода није био утемељен на основу законског акта или уредбе Министарства трговине и индустрије. Народна банка је свој утицај остваривала путем кредитне политике одобравања или укидања зајма, док су с друге стране већински власници

капитала новчаних завода били и акционари и чланови Управе Народне банке те је тако тај утицај био двосмеран. У Краљевини Југославији, Народна банка није имала контролну улогу, односно није утврђивала ни валидност пословања новчаних завода, висину главнице, износе дате за кредите односно примљене на штедњу, за ове послове је било задужено Министарство трговине и индустрије. Емисиони завод је настојао да утиче на новчане заводе да смање своје каматне стопе које су увек биле највише у Србији, а најмање у Словенији и Хрватској. Будући да ови напори нису дали резултата и да се из годину у годину повећавао број банака, нарочито у Србији, емисиони завод је покушао и у томе успео да изврши укрупњавање капитала у банкарском сектору када је од 1927. године увео меру да новчани заводи тражиоци кредита морају имати минимум пет, односно милион динара уплаћеног капитала. Национални капитал сакупљен у целом банкарском сектору, укључујући и емисиони завод није био велики, те је држава морала да реагује на последице економска кризе.

Политичке промене у Европи након завршетка Великог рата довеле су до економских, које су опет условиле и померања у домену банкарства. Напори да се остваре идеје стабилизације европских монета условили су и тешњу сарадњу међу емисионим банкама. Настављена је сарадња са Банком Француске на пољу израде новчаница, а потом и кроз послове на изградњи и организацији рада Завода за израду новчаница. Чланство у Банци за међународне обрачуне било је условљено преласком на златни стандард, али је далекосежно гледано омогућило Народној банци Краљевине Југославије улазак у међународну кредитну организацију.

На начин рада Банке највише су утицале личности које су биле у поседу највећег броја акција, чланови Управе из чијих редова је и биран и први човек емисионог завода. Гувернер је био *први међу једнакима*, председавао је седницама Управног одбора, где су се све одлуке усвајале већином гласова. У посматраном периоду сва тројица гувернера Ђорђе Вајферт, Љуба Срећковић и Игњат Бајлони су свој пословни успех остварили независно од емисионог завода и искуства су стекли у руковођењу било привредним организацијама, било сопственим фирмама. Свакако су били представници привредне елите који су у својим рукама концентрисали више извора финансијске моћи. Ђорђе Вајферт је био представник банкарског капитала као акционар многих банака између осталих Београдске задруге и Панчевачке пучке банке повезан са индустријским капиталом као председник односно члан Управе рудника у Костолцу и Бору. Игњат Бајлони је поред удела у породичној пивари, био акционар Врачарске штедионице, Прве хрватске штедионице и свакако као особа од поверења и председник Самосталне монополске управе, установе која је буџету државе доносила знатне приходе.

Формално гледано, Народна банка је била акционарско друштво и учешће у управљању имали су сви имаоци акција. У пракси ово је значило да су се њихова мишљења о раду Банке могла чути на Збору акционара, али је њихов утицај у одлучивању је био занемарљив. Чланови Управе су били представници и привредне и политичке елите. Њихово занимање за Народну банку прво је имало утилитарни карактер, у циљу добијања што повољнијих кредита за предузећа или новчане заводе у којима су поседовали капитал. Наиме, као чланови Управе, али и већински власници акција појединих новчаних завода и индустријских предузећа разматрали су на седницама Управног одбора Народне банке молбе за додељивање кредита и одлучивали о њима. Временом, међу њима су успостављани, врло испреплетани, не само пословни већ и родбински односи.. Ипак фамилијарни односи су стављани по страни у случају неиспуњавања кредитних обавеза. Строго пазећи и да се капитал банчин не окрњи, инсистирали су да се сваки дуг врати. По бројности то је била не велика група коју су чинили с једне стране припадници београдске трговачке чаршије, представници патријархалног Београда који су споро мењали свој начин пословања, али са друге стране и представници модернијег начина пословања који су свој капитал инвестирали у индустријска предузећа. Поред имовине у приватним банкама и предузећима своје богатство су улагали у некретнине и бавили се рентијерским послом. Само у Кнез Михаиловој улици највелелепније зграде су биле у власништву породица Спасић, Стојановић, Марковић, Савчић, чланова Управног одбора Народне банке. Имајући у виду национални састав акционара, око 80% су били Срби, Народна банка није испунила очекивања након уједињења и њена Управа није добила *југословенски* карактер.

Поред Управе, Народну банку као институцију су чинили њени чиновници који су по свом образовању, примањима, познавању страних језика свакако били део елите. Поједини, због познавања банкарских послова и страних језика били су утицајне личности и у међународним финансијским организацијама. С друге стране захваљујући висини примања и општим условима за рад као и пензионем фонду емисиони завод је био пожељно место за рад, што нас наводи на закључак да је емисиони завод имао посебан друштвени значај. У земљи где је страначка оријентација имала битну улогу, персонални састав чиновника указује да је за Народну банку, стручност била одлучујућа. Бројно стање чиновника се из године у годину се повећавало, те је 1931. износило 631. Имајући у виду да је пред Први светски рат било 70 чиновника повећање је огромно, делимично и због оснивања Завода за израду новчаница чије је пословање донело у Југославију нова занимања у штампарској струци.

У друштвеном амбијенту, Народна банка је и по спољним обележијима настојала да себе представи као моћну институцију. Поред новчаница које су стизале и у најудаљеније крајеве земље њена зграда у престоници и објекти филијала такође су говорили о њеној снази. Иако са једне стране отворена за јавност, за приказивање пословних и рачуноводствених извештаја, с друге стране део њених послова је мистификован управо због тога што је руковала са новцем, који је био толико важан у свим сферама живота сваке државе, па и Краљевине Југославије.

Од оснивања, Народна банка је била европска тековина и пример модернизацијских процеса у привредном и социјалном животу Краљевине Србије и Краљевине Југославије. У аграрној и привредно неразвијеној земљи успела је да утемељи коришћење националне валуте односно папирног новца. Потом, својим присуством на читовој територији Југославије била је у могућности, због сарадње са европским емисионим банкама да примени и да шири, савремене начине банкарског пословања и финансијских трансакција.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављени извори

Архив Југославије, Београд (АЈ)

- 37 Збирка Милана Стојадиновића
- 38 Централни пресбиро
- 65 Министарство трговине и индустрије
- 63 Министарство правде Краљевине Југославије
- 70 Министарство финансија Краљевине Југославије
- 74 Двор
- 76 Централна индустријска коорпорација Краљевине Југославије
- 81 Збирка Добривоја Стошовића
- 336 Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на конференцији мира у Паризу
- 339 Делегација Краљевине Југославије при комисији за репарације у Паризу

Архив Народне банке, Београд (АНБ)

- 1/I Привилегована народна банка Краљевине Србије (1884-1919/1920)
- 1/II Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије (1920-1945)
- 1/D Народна банка, Досијеи
- 19 Збирка фотографија
- 25 Збирка репродукованих материјала

Архив Србије, Београд (АС)

- МНП-Т Министарство народне привреде - трговинско

Историјски архив Београда, Београд (ИАБ)

- ПФГ Породични фонд Главинић
- Кредит информ

Банка Француске, Историјски архив, Париз (Banque de France, Archives historiques, Paris)

- № bordereau 1370200007

Објављени извори

- Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu, 1921-1930*, knjiga I, Beograd 1986
- Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu, 1931-1938*, knjiga II, Beograd 1986
- Годишњи извештаји Народне банке, Београд 1884-1931, доступно на: https://www.nbs.rs/internet/cirilica/10/10_2/10_2_2/da_gi_pnbks.html (8. 11. 2017)
- Годишњи извештај Црногорске банке на Цетињу за 1906, Цетиње 1907
- Живети у Београду 1842-1850: Документи Управе рада Београда, Београд 2004
- Живети у Београду 1851-1867: Документи Управе рада Београда, Београд 2005
- Закон о Народној банци који је овде као пројекат шtamпан иза извештаја Главног одбора, замењен је по споразуму новим таким законом као пројектом који се одвојено прилаже и који сада вреди, Народна банка, Ванредни збор, 4. 1. 1920, Београд 1919
- Закон о уређењу Управе фондова, издање Државне хипотекарне банке, Београд 1935
- Збирка закона предложених и објашњених судском и административном праксом, Београд 1927
- Избрани списи Велимира Бајкића, прир. Бошко Мијатовић, Београд 2009
- Извештај уједног одбора о раду Удружења од 1. децембра 1921. до 30. априла 1922, Београд 1922
- Izveštaj Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu za godinu 1922, Zagreb 1923
- Izveštaj Zagrebačke burze za robu i vrednote o poslovanju godine 1927, Zagreb 1928
- Именик чиновника Народне банке Краљевине Југославије за 1934, Београд 1934
- Јанковић, Велизар С, Уговор о миру и наша оштећа, Конференција одржана у клубу београдских радикала 12. 10. 1919, Београд 1920
- Костић, Миливоје М, Ујон Београда, њослови и дани трговаца, привредника у Београду XIX и XX века, Београд 1994
- Костић, Миливоје, Ујон Београда, њослови и дани трговаца, привредника у Београду XIX и XX века, књига 2, Београд 2000
- Крстић, Василије, Љушић, Радош, Пројами и савремене српских политичких странака до 1918, Београд 1991
- Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. Izabrani dokumenti, Zagreb 2008
- Поштанска штедионица, Пословни извештај за годину 1924, Београд, 1925
- Поштанска штедионица, Пословни извештај за 1925. годину, Београд 1926,

Поштанска штедионица, Пословни извештај за 1926. годину, Београд 1927
Правилник о чиновницима Народне банке Краљевине Југославије, Завод за израду новчаница Народне банке Топчидер, 1933
Стајуући Народне банке Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца, КБр. 39601 од 11. 6. 1922
Сћенографске белешке Народне скупшћине за 1916
Сћенографске белешке Народне скупшћине Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца, редован сазив 1923-1924, XIX редован састанак, 30.1.1924, Београд 1924
Сћенографске белешке Народне скупшћине Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца, V књига, XXXXII редован сазив 12.3.1928
Сћенографске белешке Привременој Народној Представнишћва Краљевшћва Срба, Хрваџа и Словенаца, 1919, доступно на: <http://www.sistory.si/cdn/publikacije/2001> (17.11.2017)
Сћенографске белешке Уставојворне скупшћине Краљевине СХС, IX редован састанак, 31.1.1921
Stojadinović, Milan, Ni rat ni pakt, Rijeka 1970
Уредба о чиновницима Привилејоване Народне банке Краљевине Србије од 17. 5. 1888
Уредба о чиновницима Привилејоване Народне банке Краљевине Србије од 4. 7. 1900

ПЕРИОДИКА

Алманах Краљевине Југославије, Београд, 1933
Алманах Краљевине СХС, Београд, 1922
Вечерње новосћи, Београд (1918)
Virovitičar, Virovitica (1920)
Време, Београд (1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931, 1938, 1939)
Deutsches Volksblatt, Novi Sad (1931)
Економисћ, Београд (1913)
Jugoslovenski Lloyd, Zagreb (1923, 1931)
Jutro, Ljubljana (1926, 1931)
La cöte Europèenne, Paris (1916)
L'Economiste Europeen, Paris (1914)
Le Journal, Paris (1916)
Le Temps, Paris (1917, 1930)
Lički Hrvat, glasilo ličkih organizacija Hrvatske seljačke republikanske stranke (1922)
Политиика, Београд (1914, 1919, 1920, 1921, 1924, 1929, 1930)

Правда, Београд (1919, 1930)
Народна банка Јуџославије, Билтен одељења за економска изучавања, бр. 79, 4. 6.
1931, Београд 1932
Народна банка Јуџославије, Билтен одељења за економска изучавања, бр. 67, 14. 5.
1931, Београд
Narodne novine, Zagreb (1923, 1931)
Народна скупштина, службени лист о раду српске народне скупштине, Београд
(1891)
Народно јединство, Сарајево (1928)
Nova Evropa, Zagreb (1920, 1921, 1924, 1928, 1930)
Novosti, Zagreb (1928, 1931)
Obzor, Zagreb (1919)
Политика, Београд (1919, 1920, 1923, 1924, 1928, 1930, 1931, 1939)
Правда, Београд (1927, 1928, 1929, 1930)
Privredni glasnik, Vjelovar (1920)
Привредни преглед, Београд (1930)
Riječ, Zagreb (1930)
Самоуправа, Београд (1923)
Slovenec, Ljubljana (1926, 1927)
Службене новине Краљевине СХС/Јуџославије, Београд (1921, 1926, 1930, 1931)
Службене новине Краљевства СХС, Београд (1920)
Србске новине, Београд (1845, 1847)
Српске новине, Београд/Крф (1883, 1885, 1893, 1896, 1904, 1916, 1918)
Српски глас (1939, 1940)
Српски књижевни гласник, Београд, мај-август 1921
Трговински гласник, Београд (1922, 1926, 1930, 1931)
Trgovski list, Ljubljana (1920, 1923)
The Times, London (1931)

ЛИТЕРАТУРА

Монографије, студије, споменице

Aleksić, Vesna, *Ванка и моћ*, Београд 2002
Алексић, Драган, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010

- Arrighi, Giovanni, *The Long Twentieth Century, Money, Power and the Origins of Our Times*, London 1994
- Банас, Иво, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, Cornell 1988
- Belin, Ivo, *Problemi naše valute*, Zagreb 1924
- Бецић, Иван, *Министарскиво финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012
- Becić, Ivan, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923*, Beograd 2003
- Berend, Ivan T, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku*, Beograd 2009
- Berend, Ivan, Ranki, Gyorgy, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York 1974
- Bićanić, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Zagreb 1938
- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999
- Благојевић, Обрен, *Економска мисао у Србији до Другој светској рати*, Београд 1980
- Boarov, Dimitrije, *Dr Laza Paču*, Novi Sad 2006
- Božić, Ivan, Ćirković, Sima, Ekmečić, Milorad, Dedijer, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1973
- Broadberry & O'Rourke, *Cambridge Economic History of Modern Europe*, V. 2, 1870 - to the present, Cambridge, 2010
- Vilar, Pierre, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920*, Beograd, 1990
- Владе Србије, 1805-2005*, Београд 2005
- Vučo, Nikola, *Ekonomska istorija sveta od industrijske revolucije do Drugog svetskog rata*, Beograd 1985
- Вучо, Никола, *Привредна историја Србије до Првој светској рати*, Београд 1955
- Гавриловић, Милан Р, *Привреда јужне Србије*, Скопље 1933
- Garber, Peter, Spencer, Michael, *The Dissolution of The Austro -Hungarian Empire: Lessons for currency reform*, Princeton University 1994
- Гломазић, Момир, *Историја Државне хипотекарне банке 1862-1932*, Београд 1932
- Ћатовић, Драгана, *Добри и зли динари*, Београд, 1998
- Gnjatović, Dragana, *Stari državni dugovi: Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941* Beograd 1991
- Groenewegen, Peter, *Classics and Moderns in Economics*, Vol. 1, London 2003
- Davies, Glyn, *A History of Money, From Ancient Times to the Present day*, Cardiff, 2002
- Двадесетогодишњица Београдске задруге 1882-1907*, Београд 1907
- Дебељковић, Бранибор, *Београд и Београђани крајем 19. века виђени оком Марка Стојановића*, Београд 2008
- Deželić, Stanko, *Banke i Bankarstvo*, Zagreb, 1921

- Deset godina saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu*, Zagreb 1929
- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књига III, Нови Сад 2001
- Димић, Љубодраг, Стојановић, Дубравка, Јовановић, Мирослав, *Србија 1804-2004, њени виђења или њозив на дијалоџ*, Београд 2009
- Di Vittorio, Antonio, *An Economic History of Europe*, London 2006
- Dimitrijević, Sergije, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918-1941*, Beograd 1961
- Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929 - 1935*, Beograd 2006.
- Државна хипотекарна банка Краљевине Југославије*, Београд 1936
- Дугалић, Верољуб, Митровић, Андреј, Ђатовић, Драгана, Хофман, Гордана, Ковачевић, Иле, *Народна банка 1884-2004*, Београд 2004
- Дугалић, Верољуб, *Народна банка 1884-1991*, Београд 1999
- Đikanović, Vesna, *Iseljenici u Severnoj Americi i jugoslovenska država 1918-1945*, doktorska disertacija, Beograd 2016, dostupno na: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:14087/bdef:Content/get> (28.4.2018)
- Ђорђе Вајферџ 1850-1937: Монографија*, група аутора, Београд 2015
- Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 1986
- Илијин, Душан, *Обнова железнице у Краљевини СХС 1919-1924*, Београд 2014 (докторска дисертација у рукопису)
- Илић, Саша, Јерковић, Соња, Булајић, Владимир, *Ђорђе Вајферџ, визионар и њрејалац – лична и њословна илустрирована биографија 1850-1937*, Београд 2010
- Исић, Момчило, *Економске њриликe на селу у Србији 1919. њодине у Србија на крају Првој свејској рајта*, Београд 1990
- Историја банкарства у Војводини*, у редакцији проф. Николе Л. Гаћеше, Нови Сад 2001
- Историја Београда, *Двадесетти век*, књ. 3, Београд 1974
- Историја Београда, Деветнаестти век*, књ. 2, Београд 1974
- Историја српској народа VI-1*, Београд, 1983
- Историја српској народа, њом VI-2*, Београд 1983
- Јанковић, Паја, *Три неродне њодине наше народне њолиџике (1919, 1920, 1921)*, Нови Сад 1922
- Јанјатовић, Босилјка, *Politički teror u Hrvatskoj 1918-1935*, Zagreb 2002
- Јовановић, Драгољуб, *Ајрарна и индустријска њолиџика: сџенографске белешке*, Београд 1924, доступно на: http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00055_19240102|page:2 (14.11.2017)

- Јовановић, Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1990
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића* књ. 1, Београд 1990
- Јовановић, Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2 Београд 1990
- Јовановић, Слободан, *Полијичке и њравне расјраве I-III*, Београд 1990
- Јубиларни зборник живојиа и рада Срба, Хрвајиа и Словенаца 1918-1928*, Београд 1928
- Јубиларни зборник Краљевине СХС*, Београд 1928
- Jugoslovenski Lloyd, Privredni Almanah*, Zagreb 1929
- Kamberović, Husnija, *Mehmed Spaħo 1883-1939: politička biografija*, Sarajevo 2009
- Kershaw, Ian, *To Hell and Back. Europe 1914-1949*, London 2015
- Кока, Јирген, *Исјорија кајиијализма*, Београд, 2016
- Kolundžić, Zvonimir, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968
- Kosier, Ljubomir, *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1884-1924*, Zagreb 1924
- Kosier, Ljubomir St, *Prva hrvatska štedionica 1846-1921*, Zagreb 1921
- Кривокапић-Јовић, Гордана, *Оклој без вијеза: о социјалним основама и оріанизационој сјрукјури Народне радикалне сјранке Краљевине Срба, Хрвајиа и Словенаца 1918-1929*, Београд 2002
- Kršev, Boris, *Finansijska politika Jugoslavije 1918-1941*, Novi Sad 2007
- Kukla, Stanislav, *Razvitak kreditne organizacije u Srbiji*, Zagreb 1924
- Kukoleča, Stevan M, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941
- Kunert, Jakub, Novotný, Jiří, *Central banking in the Czech lands*, Prague 2008
- L'Art du Billet, Billets de la Banque de France 1800-2000*, Musée Carnavalet, Paris 2000
- Lampe, John R, Jackson, Marvin R, *Balkan Economic History, 1550-1950, From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, 1982
- Le Moal,Frédéric, *La Serbie du martyere á la Victoire 1914/1918*, 2008, editions 14/18 (2013)
- Leader, Ivo J, *Yugoslavia at The Paris Peace Conference-a study in Frontiermaking*, Yale University Press, 1963
- Lendis, Dejvid, *Bogastvo i siromaštvo nacija – zašto su jedni bogati a drugi siromašni*, Beograd 2004
- Les Billets de la Banque de France*, Banque de France, Paris, 1994
- Љушић, Радош, *Исјорија срјске државносји, Србија и Црна Гора нововековне срјске државе*, књига II, Нови Сад 2001
- Љушић, Радош, *Србија 19. века*, Београд 1994
- Malbaša, Ante, *Reforma Narodne banke i interesi hrvatske privrede*, Osijek 1940
- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998

- Mileker, Felix, *Porodica Weifert i pivara u Pančevu*, Beograd 2004
- Миленковић, Владислав, *Економска историја Београда до свейској рати*, Београд 1932
- Милић, Даница, *Привредни положај Србије по завршетку ратних операција у Србија на крају Првој свейској рати*, Београд 1990
- Мirković, Mijo, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1952
- Мirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968
- Митровић, Андреј, *Време немирљивих*, Београд 1974
- Mitrović, Andrej, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920*, Beograd 1969
- Митровић, Андреј, *Србија у Првом свейском рату*, Београд 2014
- Митровић, Андреј, *Стране банке у Србији 1878-1914*, Београд 2004
- Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1938*, Београд 1939
- Митриновић, Чедомил, Брашић, Милош, *Југословенске Народне Скупштинe и Сабори*, Београд 1937
- Михајлов, Саша, *Зграда ковнице новца*, Београд 2012
- Младеновић, Божица, *Град у аустроугарској окупационој зони*, Београд 2000
- Младеновић, Божица, *Одштитени захтеви Србије према Бугарској у Србија на крају Првој свейској рати*, Београд 1990
- Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија*, Београд 2004
- Народна банка 1884-1909*, Београд 1909
- Народна банка 1884-1934*, Београд 1934
- Nikolajević, Borko, *Reparacije razvoj posleratnih odnosa između država povodom reparacija, s posebnim osvrtom na vreme posle Prvog i Drugog svetskog rata*, Sarajevo 1956
- Nikolić, Goran, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 2003
- Нинчић, Момчило, *Наше валутино питање*, Београд 1920
- Nicholson, Colin, *The Longman Companion to the First World War: Europe, 1914-1918* London 2001
- Пауновић, Јелена, *Филиј Христић државник, дипломата и први српски амбасадор*, Београд 2015
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, prva knjiga*, Beograd 1988
- Plavšić, Dušan, *Država i Narodna banka*, Zagreb 1930
- Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Београд 1995
- Пред решење валутиној питању*, Загреб 1919
- Привилегована аграрна банка а.г.*, Београд 1930
- Radovanović, Bojan, *110 Years of the National bank 1884-1994*, Belgrade 1998

- Радовановић, Бојан, *Народна банка Јуџославије у Првом свейском рају 1914-1918*, Београд 1996
- Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рају*, Београд 2014
- Рафаиловић, Јелена, *Индустријски развој на Балкану 1919-1929. године Компаративна анализа индустријске индустрије Бујарске и Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 2015 (докторска дисертација у рукопису)
- Розенберг, Владимир, *Иносјрани кайијал у јуџословенској йривреди*, Београд 1937
- Rotschild, Joseph, *East Central Europe between the Two World Wars*, USA 1990
- Спасић, Алекса Н, *Банке и банкери*, Београд 1869
- Сјоменица Беојрадске йрјовачке омлагине 1880-1930, Београд 1931
- Сјоменица десетјогодишњице Удружења банака Беојрад, Београд 1931
- Станаревић, Никола, *Беојрадске банке у 1911.*, Београд 1912
- Станковић, Ђорђе Ђ, *Никола Пашић и јуџословенско йишање*, књига 2, Београд 1985
- Стијовић, Милун, *Срјски јлас*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад 2004
- Стојадиновић, Милан, *Наше валујне невоље*, Београд 1921
- Стојановић, Жељко, *Новчанице Народне банке 1884-2004*, Београд 2004
- Стојановић, Жељко, *Пајирни новац Србије и Јуџославије 1876-1996*, Београд 1996
- Томас, Petar, *Prvi svetski rat 1914-1918, Beograd 1973*
- Томашевић, Jozo, *Die Staatsschulden Jugoslaviens*, Zagreb 1934
- Томашевић, Jozo, *Novac i kredit*, Zagreb, 1938
- Томашевић, Jozo, *Financijska politika Jugoslavije*, Zagreb 1935
- Turnock, David, *Economy of East Central Europe 1815–1989 - Stages of transformation*, London 2006
- Turnock, Davud, *Economy og East Central Europe 1815-1989-Stages of transformation in a peripheral region*, 2016
- The Economic History of Eastern Europe 1919-1975, Interwar policy: The War and reconstruction*, Volume II, ed. by Kasel M. C, Radice, E. A, Oxford 1987
- The Cambridge economic history of Europe, Industrial Economies, Development of Economic & Social Policies*, Vol. VIII, ed. by Peter Mathias, Cambridge University Press 2008
- Угричић, Миодраг, *Новчани систем Југославије*, Београд 1967
- Угричић, Миодраг, *Новац у Јуџославији за време Друјој свейској рајиа*, Београд 2000.
- Узелац, Душан, *Девизна йолийика Краљевине Јуџославије 1919-1929*, Београд 1931
- Ferguson, Nil, *Uspon novca finansijska istorija sveta*, Beograd 2010

- Fogelquist, Alan, *Politics and economic Policy in Yugoslavia*, Los Angeles 2011
- Hazlitt, Henry, *Economics in one Lesson*, New York 1964
- Хаџи-Пешић, Јован, *Новац Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 1995
- Хаџи-Пешић, Јован, *Новац Србије 1868-1918*, Београд 1995
- History of Financial Institutions*, Ed. by Carmen Hofman and Martin L. Müller, EABH 2017
- Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema – istorija kratkog dvadesetog veka*, Beograd 2004
- Cassis, Youssef, Cottrell, Philip L, *Private banking in Europe*, Oxford 2015
- Crouzet, François, *A History of the European Economy 1000-2000*, The University Press of Virginia 2011
- Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013
- Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Београд 1994
- Шећеров, Славко, *Наше финансије 1918-1925*, Београд 1926
- Walré de Bordes, Jan van, *The Austrian Crown: Its Depreciation and Stabilization*, London 1924
- Yugoslavia a country study, Federal Research Division Library of Congress*, Ed. by Glenn E. Curtis, Washington 1990

Чланци, расправе и прилози

- Аврамовић, Драгослав, „Монетарни системи на просторима Југославије 1918-1998“, *Зборник радова са научној скупи*, Београд 1999
- Aleksić, Vesna, „Beogradska zadruga i njena uloga u privrednom razvoju Srbije krajem XIX i početkom XX veka“, *Bankarstvo*, Beograd, 6/2012
- Aleksić, Vesna, „Prometna banka A.D. u modernizacijskim procesima u Srbiji u prvoj polovini XX veka“, *Bankarstvo*, I, Beograd, 2013
- Aleksić, Vesna, „Sprega države i privatnih akcionarskih banaka u Srbiji do Drugog svetskog rata – Primer Beogradskog kreditnog zavoda“, *Bankarstvo*, Beograd, 5/2012
- Aleksić, Vesna, „Udruženje banaka, Beograd i srpska finansijsko-politička elita između dva svetska rata“, *Bankarstvo*, Beograd, 5-6/2011
- Бајкић, Велимир, „Динар“, *Јубиларни зборник живојна и рада Срба, Хрвајна и Словенаца 1918-1928*, књ. 2, Београд 1928
- Бајкић, Велимир, „Наше банкарство“, *Лейојис Мајице српске*, књ. 313, Нови Сад 1927
- Бајкић, Велимир, „Новчарство“, *Јубиларни зборник живојна и рада Срба, Хрвајна и Словенаца*, 1918-1928, књ. 2, Београд 1928

- Bank for International Settlements*, Basel, „Biographical note: Pierre Quesnay (1895-1937), former General Manager“, доступно на: <https://www.bis.org/about/biopq.htm> (26.9.2017)
- Banca Națională a României*, „Brief History of the NBR“, доступно на: <http://www.bnr.ro/Brief-History-of-the-NBR-2730.aspx> (11.6.2017)
- Bartulović, Željko, „Sušak – talijanska uprava i iredentizam“, *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918-1943*, Zagreb 2001
- Bauer, Marko, „Narodna banka i Industrija“, Riječ, br. 259, Zagreb 1923
- Belin, Ivo, „Nemačka reparacija i Jugoslavija“, *Nova Evropa, Zagreb, knj. II, br. 6, 11. 5. 1921.*
- Белин, Иво, „Динар и Господин министар финансија“, *Nova Evropa, Zagreb knj. X, br. 1, 1.7.1924*
- Belin, Ivo, „Kreditna politika Narodne banke“, *Nova Evropa, Zagreb, knj. XVII, br.8, 26. 4. 1928*
- Belin, Ivo, „Krizna naše privrede“, *Nova Evropa, Zagreb, knj. VIII, br. 11 i 12, 11. 10.1923*
- Belin, Ivo, „Najnoviji razvitak našeg novčarstva“, *Nova Evropa, Zagreb, knj. VIII, br. 11 i 12, 11.10. 1923*
- Belin, Ivo, „Situacija Narodne banke Kraljevine SHS“, *Nova Evropa, Zagreb, knj. I, br. 6, 4. 11.1920*
- Belin, Ivo, „Rad Narodne banke“, *Nova Evropa, Zagreb, knj. XXII, br. 12, 16.8.1930*
- Belin, Ivo, „Državne finansije i Narodna banka“, *Nova Evropa knj.II, br.5, 1.5.1921.*
- Becić, Ivan, „Za dinar ili za krunu - ko je dobio a ko izgubio“, *Istorija 20. veka*, Beograd 2/2013
- Becić, Ivan, „Kreditna politika Narodne banke Kraljevine Jugoslavije“, *Istorija 20. veka*, Beograd 1/2010
- Бецић, Иван М, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, Београд, 1/2002
- Becić, Ivan M., „Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike“, *Istorija 20. veka*, Beograd 3/2010
- Бецић, Иван М, „Статистика и карактер спољне трговине Краљевине СХС 1919-1929“, *Историја 20. века*, 2/2015, Београд 2015
- Vićanić, Rudolf, „Ekonomске промене у Хрватској изазване стварањем Југославије 1918“, *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb 1967
- Васић, Ненад, „Банкарство у Косовском вилајету и Старој Србији од друге половине XIX века до 1912. године“, *Башићина*, св. 22, 2007
- Вучо, Никола, „Бајлонијева пивара у Скадарлији“, *Годишњак града Београда*, књ. 23, Београд 1976

- Вучо, Никола, „Текстилне фабрике на Карабурми 1897-1941“, *Годишњак града Београда*, књ. XXII, Београд 1975
- Вучо, Никола, „Фабрика шећера на Чукарици 1898-1941“, *Годишњак града Београда*, књ. XXI, Београд 1974
- Gnjatović, Dragana, „Iz istorije dinara-konvertibilnost dinara između dva svetska rata u svetlu osnivanja Banke za međunarodne obračune u Bazelu“, *Finansije, Bankarstvo, Revizija, Osiguranje, Časopis za teoriju i praksu*, II, br 3, Beograd 1990
- Ѓњатовић, Драгана, „Објашњење др Велизара Јанковића о потреби оснивања Државне земљорадничке банке“, *Банкарство*, 9-10, Београд 2010
- Димитријевић, Душан, „Право на накнаду штета причињених ратом“, предавање одржано у Правничком удружењу у Београду 8. 2.1919, *Алманах удружења правника Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1920
- Đimić, Ljubodrag, „Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918-1941“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994
- Димић, Љубодраг, „Село и град у Краљевини Југославији“, *Југословенска држава 1918-1998*, Београд 1999
- Đurović, Smiljana, „Industrijalizacija Srbije – Legitimitet za XX vek“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994
- Еропкин, Аполон, „Наша валута“, *Економисти*, Београд, бр. 9-10, септембар-октобар 1925
- Зечевић, Момчило, „Србија и Валутно питање 1918-1921“, *Зборник радова Историјској институцији*, књига 8, Београд 1990
- Њић, Саша, Јерковић, Соња, Булајић, Владимир, „Weifert in Serbien (1873–1937)“, *Serben und Deutsche im 20. Jahrhundert – im Schatten offizieller Politik*, Hrsg. Gabriella Schubert, Wiesbaden 2015
- Илић, Саша, Јерковић, Соња, Булајић, Владимир, „Вајферт у Србији (1873-1937)“, *Срби и Немци. Срби и Немци у XX веку – у сеници званичне историје*, Књ. III, прир. Габријела Шуберт, Београд 2016
- Išić, Momčilo, „Sitnopošedništvo kao kočnica ekonomske modernizacije Srbije u prvoj polovini XX veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994
- Knežević, Saša, „Crna Gora u izazovima međunarodnih odnosa“, *Matica crnogorska, Podgorica proleće 2013*, доступно на: <http://www.maticacrnogorska.me/files/53/14%20sasa%20knezevic.pdf> (14.4.2018)
- Комадинић, Милош, „Зират-Банка“, *Економисти*, Београд 1913
- Koljanin, Milan, „Zločini Bugarske u Srbiji 1915-1918, Prilog istraživanju bugarske okupacije u Prvom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka*, 2/2014, Beograd 2014

- Косиер, Љубомир, „Валутна реформа у Краљевини Југославији“, *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Beograd 1930
- Kosić, Mirko, „Valutna kriza“, *Nova Evropa*, knj.III, br. 7, Zagreb 11. 10.1921
- Krizman, Bogdan, „Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919“, *Historijski zbornik*, Zagreb 1970
- Lazarević, Žarko, „Slovenian Banks during the Great Depression“, *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, Fourth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN), Belgrade 2009
- Лемпи, Џон, „Београд и Вашингтон, 1860-1914: Модернизација главних градова“, *Годишњак града Београда*, књ. XXVII, Београд 1981
- Magyar Nemzeti Bank, „History“, доступно на: <https://www.mnb.hu/en/the-central-bank/organisation/history> (14.6.2017)
- Marcus, Nathan, „Financial Flows and the Austrian Reconstruction Following World War I“, *Public Policies & the Direction of Financial Flows Studies in Banking and Financial History*, The European Association for Banking and Financial History (EABH), 2012
- Мијатовић, Бошко, „Економска политика и коњукура у Југославији 1919-1925. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд 2013
- Mijatović, Boško, „Zamena austrijskih kruna za dinare“, *Istorija 20. veka*, Beograd 1/2014
- Мијовић, Александар, „Констатовање и процена штета ратом причињених“, предавање одржано у Правничком удружењу у Београду 9. 3.1919, *Алманах удружења правника Краљевства Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд 1920
- Milenković, Milica, „Obnavljanje privrednog života u Srbiji posle Prvog svetskog rata“, *Tokovi istorije*, 1-4/1998, Beograd 1998
- Милетић, Александар, „Унутрашња трговина у Краљевини СХС 1919. године“, *Токови историје*, бр. 3-4, Београд 2003
- Milić, Danica, „Monetarno-kreditni sistem u privredi Srbije početkom XX veka“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994
- Мирчић, Виктор, „Француско-српска банка а.д. Београд 1910-1951“, *Архив*, 1-2, Београд 2006
- Митровић, Андреј, „Банка са капиталом на акције – Идеје либералног капитализма у Србији средином четрдесетих година 19. века“, *Годишњак за друштвену историју*, свеска 2-3, Београд 2000
- Митровић, Андреј, „Мировна делегација Краљевине СХС и декларација Вудро Вилсона од 23.4.1915“, *Зборник Филозофској факултета, Сјоменица Васе Чубриловића*, Београд 1968

- Мишић, Душан, „Законска стабилизација динара и Народна банка“, *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Београд 1930
- Narodowy Bank Polski, „The history of central banking in Poland“, доступно на: http://www.nbp.pl/homen.aspx?f=/en/onbp/informacje/historia_bankowosci.html (11.6.2017)
- Недељковић, Милорад, „Наш валутни проблем“, предавање одржано у Правничком удружењу у Београду 2.2.1919, *Алманах удружења љавника Краљевсџва Срба, Хрваџа и Словенаца*, Београд 1920
- Новаковић, Драгољуб, „Кредитна политика Народне банке и криза кредита“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj.VIII, br. 18, 21.12.1923
- Опојевлић Хофман, Лидија, „Делегација Краљевине Југославије при Комисије за репарације у Паризу“, *Архив*, 1-2, Београд 2012
- Petranović, Branko, „Modernizacija u uslovima nacionalno nestabilnog društva (jugoslovensko i srpsko iskustvo)“, *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Београд 1994
- Плавшић, Душан, „О санацији нашег банкарства“, *XX век: књижевности, наука, уметности, друштво*, Београд фебруар 1938
- Požgan, Jasna, „Prilog istraživanju međimurskih štedionica do njihove likvidacije nakon drugog svijetskog rata 1920-1949“, *Arhivski vjesnik*, god 51, Zagreb 2008
- Politeo, Ivo, „Narodna banka“, *Jugoslavenska njiva*, br. 32, Zagreb 1919
- Просен, Милан, „Палата пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке“, *Годишњак рада Београда*, XLIX-L, Београд 2002-2003
- Rastoder, Šerbo, „Problem zamjene perpera poslije 1918. godine“, доступно на: https://www.academia.edu/34873724/Problem_zamjene_perpera?auto=download (18.12.2017)
- Rastoder, Šerbo, „Crna Gora u Egzilu 1918-1925“, доступно на: www.academia.edu/35024065/CRNA_GORA_U_EGZILU_1918-1925_III.doc (14.4.2018)
- Rudolf Bićanić, 1905 – 1968, доступно на: https://www.google.com/url?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=13&ved=0ahUKEwivj7XMq8baAhUMP5oKHQgLAucQFghXMAw&url=https%3A%2F%2Fwww.pravo.unizg.hr%2Fdownload%2Frepository%2FRudolf_Bicanic.doc&usg=AOvVaw15gi8SYqIwHzZR129Iw3tv (19.4.2018)
- Стаматовић, Александар, „Политичка и државничка активност Андрије Радовића 1916-1918“, *Треће међународно саветовање архива Војводине „Елије у Великом рату“*, Нови Сад 2016, доступно на: <http://www.arhivvojvodine.org.rs/zbornici-radova/3mk/AleksandarStamatovic.pdf> (1.12.2017)

- Станаревић, Никола, „Поуке из буџетских дванаестина“, *Српски књижевни иласник*, књига 2, Београд 1922
- Стојадиновић, Милан, „Наш државни дуг“, *Нови живои*, књ III, св. 9, Београд, 1. 1. 1921
- Стојанчевић, Владимир, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914-1918“, *Годишњак рада Београда*, књ. XXI, 1974
- Тасић, Антоније, „Југословенско банкарство између два рата“, *Глас CCCLXVI Српске академије науке и уметности, Одељење друштвених наука*, књига 26, Београд 1992
- Torre, Dominique, Tosi, Elise, „Charles Rist and the French missions in Romania, 1929-1933. Why the ‘Money Doctors’ failed?“, *Economic and Financial Stability in SE Europe in a Historical and Comparative Perspective*, Fourth Annual Conference of South-Eastern European Monetary History Network (SEEMHN), 2009
- Ćurčin, Milan, „Narodna banka – jedan neodržan govor“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 1, br. 1, 16. 9. 1920
- Ćurčin, Đoka, „Prva glavna skupština Narodne banke SHS“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. V, br. 7, 1. 7. 1922
- Ćurčin, Đoka, „Utisci sa skupštine Narodne banke“, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. II, br. 4, 21.4.1921
- Federal Reserve Bank of New York, History, „George L. Harrison“, доступно на: https://www.federalreservehistory.org/people/george_l_harrison?WT.si_n=Search&WT.si_x=3 (26.9.2017)
- Forbes, Neil, „International Finance and Reconstruction of Hungary, 1918-1939“, *Public Policies & the Direction of Financial Flows Studies in Banking and Financial History*, The European Association for Banking and Financial History (EABH), 2012
- Шећеров, Славко, „Вредност динара и отплата дуга Народној банци“, *Valutna reforma*, Београд 1930
- Österreichische Nationalbank, „The history of the Oesterreichische Nationalbank“, доступно на: <https://www.oenb.at/en/About-Us/History.html> (12.6.2017)

Енциклопедије, лексикони, каталози, инвентари

- Вујаклија, Милан, *Лексикон српаних речи и израза*, Београд 1980
- Економја од А до Z*, редактори: Milica Bogdanović i Lazar Šestović, Београд 2002
- Економски лексикон*, Београд, 1975

- Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Herausgegeben von Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, In Verbindung mit Markus Pöhlmann, Paderborn-München-Wien-Zürich 2004
- Jelinčić, Zmago, *Katalog novčanica jugoslovenskih zemalja*, 1. deo, Ljubljana 1988
- Јерковић, Соња, Илић, Саша, *Одраз сиварности. Изложба фототографија Марка Стојановића, вицејувенера Народне банке* (каталог изложбе), Народна банка Србије, Београд, 2009
- Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd/Zagreb 1928
- Kohn, Feliks, *Trgovački i pravni leksikon*, Osijek 1937
- Molnar, Branka, *Sumarni inventar obiteljskog fonda Turković*, Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb, 2002, доступно на: <http://arhinet.arhiv.hr/Pages/PdfFile.aspx?Id=2159> (1.12.2017)
- Novi Slovenski biografski leksikon, 1925-1991*, uredila: Oto Luthar, Barbara Šterbenc Svetina, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Ljubljana 2013, доступно на: <https://ikz.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovenski-biografski-leksikon-19251991#v> (1.12.2017)
- Slovenska biografija, Slovenski biografski leksikon*, „Ploj, Miroslav“, доступно на: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi435921/> (17.10.2017)
- Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004
- Српски биографски речник*, књ. 3, Нови Сад 2007
- Српски биографски речник*, књ. 4, Нови Сад 2009
- Српски биографски речник*, књ. 5, Нови Сад 2011
- Српски биографски речник*, књ. 6, Нови Сад 2014
- Stojanović, Željko, *Nacionalni katalog novčanica Srbije i Jugoslavije*, Beograd 2007
- Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo* (inventar fonda), Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2006, доступно на: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8345 (15.3.2017)

Статистике

- Jugoslovenske državne železnice, Završni računi 1918/19-1937/38 sa najvažnijim statističkim podacima*, Subotica 1939
- Sabillon C, *World Economic Historical Statistics*, New York, 2005
- Stanovništvo Narodne Republike Srbije 183-1953*, I Zavod za statistiku i evidenciju N. R. Srbije, Beograd 1953
- Statistics of the Military Effort of the British Empire During the Great War 1914-1920*, London 1922

The European Powers in the First World War: An Encyclopedia, Ed. by Spencer C. Tucker,
New York 1996

Hersch, L, *La mortalité causée par la guerre mondiale*, *Metron The International Review
of Statistics* 1927, Vol 7.

БИОГРАФИЈА

Соња Јерковић је рођена 22. јуна 1970. године у Рашкој. Завршила је XII београдску гимназију и основне студије историје на Филозофском факултету у Београду, 1994. године. На Катедри за историју Југославије под менторством проф. др Љубодрага Димића похађала је постдипломске студије. Децембра 2011. године наставила је докторске академске студије под менторством проф. др Љубодрага Димића.

Професијом је почела да се бави у просветној делатности, радећи током 1994. и 1995. године као професор историје у београдским школама.

Године 1995. запослена је у Историјском архиву Београда, а исте године завршила је и стручни архивистички течај при Архиву Србије. Радила је на свим пословима које захтева савремена архивистика, од сређивања и обраде архивске грађе, до њеног публиковања и визуелне презентације путем изложби. Поред сређивања и обраде већих фондова у Архиву (Управа града Београда), сређивала је и обрадила фонд Задужбина Илије Милосављевића Коларца. Учествовала је у припремама и постављању више изложби и аутор је сталне поставке и каталога (*Векови Београда XVI-XX век*, Београд 2003). Радила је на припреми презентација и промоција у Архиву, контактима с јавношћу и медијској популаризацији институције и њених садржаја.

Од 2005. године ради у Архиву Народне банке Србије као саветник. У овом периоду највише се бавила обрадом архивских фондова финансијских институција Краљевине Србије и Југославије. Коаутор је више архивских изложби приказаних у земљи и иностранству (Београд, Нови Сад, Ниш, Стразбур, Брисел, два пута Париз), и припадајућих каталога (укупно пет), као и пригодне илустроване биографије о Ђорђу Вајферту (2010).

Учествовала је у активностима на дигитализацији *Српских новина* (1883-1919) и годишњих извештаја Народне банке (1884-1940) и стављању на слободан увид јавности путем веб-сајта Народне банке Србије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: **Соња Р. Јерковић**

Број индекса: **5/110001**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом **Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије 1918-1931. године**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 28. јуна 2018. године

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора: **Соња Р. Јерковић**

Број индекса: **5/110001**

Студијски програм: **Историја**

Наслов рада: **Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије 1918-1931. године**

Ментор: **проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет, Београд**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањења у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 28. јуна 2018. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије 1918-1931. године

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 28. јуна 2018. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.